ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893
Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of history

№4 (91)

Алматы
«Қазақ университеті»
2018

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

KazNU Science · ҚазҰУ Ғылымы · Наука КазНУ

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 4 (91)

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Куәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Қартаева Т.Е., профессор т.ғ.к. *(Қазақстан)*
Телефон: +727-377 33 38 (1288)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Кәрібаев Б.Б., профессор, т.ғ.д. – ғылыми редактор *(Қазақстан)*
Ноғайбаева М.С., т.ғ.к., доцент – ғылыми редактордың орынбасары *(Қазақстан)*
Әлімғазинов Қ.Ш., т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Сұлтанғалиева Г.С., т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Омаров Ғ.Қ., т.ғ.д., доцент *(Қазақстан)*
Омарбеков Т.О., т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Жұмағұлов Қ.Т., т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Қалыш А.Б., т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Миша Майер – Эберхард Карл атындағы Тюбинген университеті Ежелгі тарих институты директоры, профессор *(Германия)*
Юлай Шамильоглу, Висконсин университетінің профессоры *(АҚШ)*
Уямо Томохико, Хоккайдо университеті славян-еуразиялық зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері, профессор *(Жапония)*
Ожал Огуз, Түркия Республикасының ЮНЕСКО ұлттық комиссиясының президенті, академик *(Түркия)*
Мехмет Шахингоз, Гази университеті, профессор *(Түркия)*
Гзавье Аллез, әлеуметтік ғылымдар институтының профессоры *(Франция)*
Тишкин А.А., Алтай мемлекеттік университетінің профессоры *(Ресей)*
Петер Финкель, Цюрих университетінің профессоры, Этнология институтының директоры, профессор *(Швейцария)*

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ
Дүйсенбекова Ж.Қ., *оқытушы (Қазақстан)*

Тарих сериясы Отан тарихы, Дүниежүзі тарихы, деректану, тарихнама, археология, этнология, түрік халықтарының тарихы, тарихи тұлғалар, мұражай ісі, мұрағаттану бағыттарын қамтиды.

ҚАЗАҚ УНИВЕРСИТЕТІ
БАСПА ҮЙІ

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы
Гульмира Шаккозова
Телефон: +77017242911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:
Гульмира Бекбердиева, Ағила Хасанқызы

Компьютерде беттеген
Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші
Керімқұл Айдана
Телефон: +7(727)377-34-11
E-mail: Aidana.Kerimkul@kaznu.kz

ИБ № 12500

Пішімі 60x84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 26,6 б.т. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Тапсырыс № 8076. Таралымы 500 дана.
Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2018

ТАРИХ СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ

JOURNAL OF HISTORY

IRSTI 03.91.03

Mendikulova G.M.[1], Nadezhuk E.A.[2], Yu. A. Klimchuk[3]

[1]Prof., Dr., Satbayev University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: gmendikul@hotmail.com
[2]doctorate-student, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: enadejuk@gmail.com
[3]master-student, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University,
Ukraine, Kamianets-Podilsk, e-mail: dm2006fan@ukr.net

UNCONQUERED: PAGES OF THE JOINT FIGHT OF KAZAKHS AND UKRAINIANS IN THE EUROPEAN MOVEMENT OF RESISTANCE

Modern hardships of the world community objectively actualize the problem of preserving peace, which in turn necessitates a deep understanding of how victory was achieved in the World War II. Kazakhs and Ukrainians wrote exciting pages in the annals of great friendship in those years both on the Soviet-German front and in the European Resistance Movement. In the anti-fascist struggle that took place on the territory of the occupied European countries during the World War II, a powerful force of international solidarity among the peoples was clearly manifested.

The forms of the struggle of the international resistance movement were very diverse: failure to comply with the enemy's orders, anti-fascist propaganda, and assistance to the people pursued by the fascists, intelligence activity in favor of the anti-Hitler coalition, strikes, sabotage, sabotage, mass demonstrations, partisan struggle in temporarily occupied territories, armed uprisings.

The immortal main hero of this war was the close cooperation of peoples. Their joint struggle against Hitler's Germany has shown its strength and powerful potential, has become one of the main sources and the determining factor of the victory over the Nazi-Fascist invaders.

Key words: Resistance Movement, Europe, France, Kazakhs, Ukrainians, close cooperation.

Меңдіқұлова Г.М.[1], Надежук Е.А.[2], Климчук Ю.А.[3]

[1]тарих ғылымдарының докторы, профессор, Satbayev University,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gmendikul@hotmail.com
[2]докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: enadejuk@gmail.com
[3]магистрант, Иван Огиенко атындағы Каменец-Подольский ұлттық университеті,
Украина, Каменец-Подольск қ., e-mail: dm2006fan@ukr.net

Бағынбайтындар: европалық қарсылық қозғалысындағы қазақтар мен украиндықтардың бірлескен күресінің кезеңдері

Қоғам дүниежүзіндегі бейбітшілікті сақтаудың мәселесін объективті түрде өзектендіруде, бұл өз кезегінде Екінші дүниежүзілік соғысындағы жеңістің оңай келмегендігін тереңірек түйсінуге шарттандырады. Сол кездегі қазақтар мен украиндықтар кеңес-неміс майданында, сондай-ақ европалық қарсылық қозғалысында да мәңгілік достық шежіресіне толғандыратын беттер қалдырған болатын. Екінші дүниежүзілік соғысы кезіндегі антифашистік күресте, басып алынған европада халықтардың халықаралық ынтымақтастығының қуатты күші көрінді.

Халықаралық Қарсылық қозғалысындағы күрес әр түрлі формада көрініс тапты: қарсыластың бұйрығын орындамау, антифашистік насихат, фашистер аңдып жүрген адамдарға көмек білдіру, Гитлерге қарсы коалицияның пайдасына барлау қызметін орындау, ереуілдер, саботаж, диверсиялар, жаппай көтерілістер мен демонстрациялар, уақытша басып алынған жерлердегі партизандық күрес, қарулы көтерілістер.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Бұл соғыстың өшпес бас кейіпкері халықтардың арасындағы тығыз ынтымақтастық болды. Олардың гитлерлік Германиямен бірлескен күресі фашистік жаулап алушыларды жеңуде басты анықтаушы фактор мен негізгі көзі болып, өзінің күші мен қуатты әлеуетін көрсетті.

Түйін сөздер: Қарсылық Қозғалысы, Еуропа, Франция, Қазақтар, Украиндықтар, тығыз ынтымақтастық.

Мендикулова Г.М.[1], Надежук Е.А.[2], Климчук Ю.А.[3]

[1]доктор исторических наук, профессор истории, Сатпаев Университет,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: gmendikul@hotmail.com
[2]докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: enadejuk@gmail.com
[3]магистрант, Каменец-Подольский Национальный университет им. Ивана Огиенко,
Украина, г. Каменец-Подольск, e-mail: dm2006fan@ukr.net

Непокоренные: страницы совместной борьбы казахов и украинцев в европейском движении сопротивления

Современные испытания мирового сообщества объективно актуализируют проблему сохранения мира, что в свою очередь обуславливает необходимость глубокого осмысления того, как достигалась победа во Второй мировой войне. Волнующие страницы в летопись великой дружбы вписали в те годы казахи и украинцы как на советско-немецком фронте, так и в европейском Движении Сопротивления. В антифашистской борьбе, развернувшейся на территории оккупированных европейских стран в годы Второй мировой войны, ярко проявилась могучая сила международной солидарности народов.

Формы борьбы интернационального движения Сопротивления были самыми разнообразными: невыполнение распоряжений врага, антифашистская пропаганда, помощь преследуемым фашистами людям, разведдеятельность в пользу антигитлеровской коалиции, забастовки, саботаж, диверсии, массовые выступления и демонстрации, партизанская борьба на временно оккупированных территориях, вооруженные восстания.

Бессмертным главным героем этой войны стало тесное сотрудничество народов. Их совместная борьба с гитлеровской Германией показала свою силу и мощный потенциал, стала одним из главных источников и определяющим фактором победы над фашистскими захватчиками.

Ключевые слова: Движение Сопротивления, Европа, Франция, Казахи, Украинцы, тесное сотрудничество.

Introduction

Modern hardships of the world community objectively actualize the problem of preserving peace, which in turn necessitates a deep understanding of how victory was achieved in the World War II. Moreover, the severe travails of the World War II have become a vivid testimony of the inviolability of the community of nations in their struggle for peace, when the sons and daughters of different peoples of the USSR fought side by side against the Nazi beast.

The disclosure of «white spots» implies not only the identification of the names of warriors called to the front and the missing who were captured, who died outside the homeland, but also those who, after the Victory, repatriated to their homeland, and their subsequent fate. An analytical, comparative search of documents on the activities of compatriots during the war, names lists of soldiers, and their places of burial is very relevant and important, both from a scientific and a moral point of view.

Methodology

The research is based on general scientific methods of study, including the principles of historical knowledge: history, objectivity, and others. To achieve the goals, such methods of research of the historical process as historical-comparative, historical-biographical, historical- method of historical reconstruction, archival research method are used.

In addition, the study uses a comparative method, applies causal and system analysis, through which we can make a single picture, using information from various archival and electronic sources.

The Joint Fight of Kazakhs and Ukrainians in the European Movement of Resistance

Exciting pages in the annals of great friendship were written by Kazakhs and Ukrainians in those years both on the Soviet-German front and in the European Resistance Movement. At a time when

the Nazi troops occupied the territory of Ukraine, Kazakhstani people hospitably welcomed more than half a million residents evacuated from the Ukrainian SSR. «We were all received and met exceptionally warmly and well,» wrote Monastyrskaya from Kyiv in her letter. – On the same day, the commission met, planned a job for everyone and placed everyone in the apartments. Everyone was happy. We were received as brothers and sisters.» 52 evacuated enterprises from Ukraine joined the economy of Kazakhstan. An invaluable contribution to the brotherly cooperation of the peoples was made by Ukrainian scientists, representatives of science and culture. By their activities, they provided great assistance to industry and agriculture of Kazakhstan (Kozybayev, 1968).

Shoulder to shoulder with the sons and daughters of all Soviet peoples, Kazakhstanis fought at the front, defending and liberating Ukrainian lands. Thousands of them bravely defended Kyiv, the capital of Ukraine. In May 1942, in the 28th Army, in the battles in the Kharkov area, the 38th Infantry Division, formed in Kazakhstan (Safiullin, 1966).

In these days, the newspaper Pravda wrote «A group of Kazakh fighters successfully crossed to the shore previously occupied by the Germans. Having entered the liberated Ukrainian land, the Kazakhs dropped their lips to it; they kissed the ground cleared of the enemy» (Kozybayev, 1968). This historical fact was in the basis of the article by the prominent Ukrainian artist A. Dovzhenko «The Great Commonwealth»: «Many enemies perished. But a lot of Kazakh young eyes have also closed, they will never see their vast Kazakh steppes, their mothers and young Kazakhs, their fast herds, or the golden eagle in the sky. Kazakh-Batyrs were at rest in battle. They consecrated friendship, poured blood and themselves fell asleep on Ukrainian lans. And forever has remained the undying glory, gratitude and pride of the gray Kazakh grandfathers and the inspiration of the best, fastest young men and all Kazakhs that will live after us for centuries». Many newspapers wrote about this event. In particular, the newspaper Komsomolskaya Pravda published an article by T. Korelstein, where it was especially emphasized: «Hitler hoped for national strife in the Soviet family. He hoped that after the first strikes between our peoples there will be enmity. And today, the Kazakhs who participated in the Kharkov direction responded to Hitler. They answered in silence, but so expressively, that this answer sounded stronger than any words» (Karelshtejn, T., 1942).

The Ukrainian and Kazakh peoples will forever remember the heroic feat of the Ukrainian P. Boyak and his friend Kazakh A. Dosmukhamedov, who, with grenades in their hands, rushed to enemy tanks and at the cost of their lives carried out the order. Thousands of representatives of the Kazakh people fought for the liberation of Ukraine in various divisions of the Soviet Army. Only in the Ukrainian Front, troops in the summer of 1944 there were more than 2 thousand Kazakh soldiers who showed themselves most in battle.

In the partisan detachments of S.A. Kovpak, A.F. Fedorov, A.N. Saburov, M.I. Naumov, S.F. Malikov, A.N. Grebchak, M.I. Shikayev were about 650 Kazakhs. The Kazakh poet Zhumagali Sain fought in the partisan detachment in Ukraine. A Ukrainian peasant from the village of Pshonichny, Rubezhansky district, Lugansk region, Efrosinia Mikhailovna Maslova, cured him after a serious injury. In his poems, the Kazakh poet called Ukraine his second homeland, and the outgoing Ukrainian peasant woman, his mother. The Kazakh Azhigali Zhumagaliev became one of the organizers of the partisan detachment named Chapayev, the brave partisan commanders Kasim Kaisenov, Ernazar Seksenbayev, the partisan-machine gunner D. Baidauletov and many other sons of Kazakhstan strengthened their friendship by their exploits..

In the anti-fascist struggle that took place on the territory of the occupied European countries during the World War II, a powerful force of international solidarity among the peoples was clearly manifested. People of different nationalities united to fight against a common enemy – «for your and our freedom.» Among the participants in the Resistance movement were representatives of Ukraine and Kazakhstan. Only in France in the Resistance movement participated representatives of 57 peoples (Laroche, G., 1965). The forms of the struggle of the international resistance movement were very diverse: failure to comply with the enemy's orders, anti-fascist propaganda, and assistance to the people pursued by the fascists, intelligence activity in favor of the anti-Hitler coalition, strikes, sabotage, sabotage, mass demonstrations, partisan struggle in temporarily occupied territories, armed uprisings.

In the Resistance of France not only the French took part, sometimes in separate detachments or localities, they were even a minority. For example, in the department of Côte-d'Or there was a detachment «Maxim Gorky», headed by Ivan Skrypai from Cherkassy. In the poppy detachment «Colonel Nicolas,» as the fearless Ukrainian was called «... there were 42 Russians, 90 Spaniards, 5 or 6 Poles, Italians and a few Frenchmen.» Connected with the central headquarters of FFI

in Paris was the Frenchwoman Rosa «Anna» Garnier, the translator – Kharkiv citizen Serge Chubar, who carried out important missions of «Colonel Nicolas». The forces of this international detachment were liberated from the invaders of Chatillon-sur-Seine (Gérard, S., 2016). About three thousand German and Spanish antifascists (anarchists, communists, left-wing republicans, Basque and Catalan nationalists) who had good military experience took active part in the armed resistance to the German troops. So, on August 22, 1944, near the town of La Madeleine, a squad of 32 Spaniards and 4 Frenchmen attacked a German column retreating from Marseilles through the Garde region (1,300 soldiers in 60 trucks, with six tanks and two self-propelled guns). Partisans blew up the bridge and road, and themselves with machine guns took positions in the hills near the road. The battle lasted almost a day – from three o'clock in the afternoon to noon the next day. 110 Germans were killed, 200 injured, and the rest surrendered. At the same time, the detachment had no losses, only three partisans were wounded.

In total in the ranks of the French Resistance fought about 40 thousand partisans of 17 nationalities. Of these, about 3-4 thousand Soviet patriots of different nationalities, united in about 50-60 partisan detachments, and a large number of partisan groups. According to incomplete data, only in the northern part of France during the landing of the Allies 32 Soviet partisan detachments were operating with a total of 1,500 men. In addition, hundreds of Soviet patriots were part of the French and mixed detachments, sometimes even led them, and everywhere they were distinguished by a special strength of spirit, steadfastness and discipline, high military skill. In France at that time there were several tens of thousands of Soviet prisoners and citizens who had been hijacked by the Nazis for hard labor (Kosyk V., 2001).

In the camps, near the cities of Carmo and Albi, prisoners of war did not sit idly by. One of the participants of the French Resistance, Ahmet Bektaev, a doctor by education, in his book «Under the Sky of France», told that in the camp near Karmo an underground communist organization was created, led by him and Pyotr Dyachuk (underground Stepan Martynyuk) – an immigrant from Ukraine, who worked in local mines. Members of the organization established links with the French partisans (makizars). P. Dyachuk and A. Bektaev developed various escape schemes for legionaries who wanted to desert. They managed to send 97 people to the guerrillas, including the Kazakhs, Uzbeks, Kirghiz, Turkmen (Beregovenko, T.M., 1972).

In maki sqads Ukrainian P. Dyachuk served as a liaison and scout under the command of the Frenchman Maurice Thorez. The guerrillas operated in the area of Albi – Carmo – Toulouse – Marseille. Gradually the division of Maurice Thorez turned into an international battalion, the basis of which was the Ukrainian-Polish detachment, created in 1943 by emigrant miners. The commander of the detachment was Ivan Popyk from Transcarpathia. After his death in battle with the punitive forces near Zhukievill, the commander became Lvovite Nikolai Ankutovich. The unit participated in the liberation of the cities of Carmo, Albi, Castaro, Toulouse and other settlements. Partisans captured up to 7 thousand fascist soldiers and officers. Since February 1944, P. Dyachuk headed the detachment, which included former prisoners of war of different nationalities: Byelorussians, Poles, Kazakhs, Russians.

July 1944 from the camp of Albi, a mass escape of former prisoners of war was made, of which a separate battalion was formed. After the partisans liberated the camps of Debernet and Castres, their prisoners joined the battalion of the Makizarov. The First Soviet Partisan Regiment was formed, whose commander was Lieutenant Otari Ishchneli, chief of staff – Kazakh Ali Moldagaliyev, commissioner – Serb Ivich, and senior physician – Ahmet Bektaev. The regiment fought around 300 Kazakhs: Bisengaliev, Zhumashev, Kunaev, Katshikov, Karenov, Karazhumin, Uteshev, Yedisov, Amangaliev, Balykov, Ilyasov, Nugmanov, Martynenko, Hangereev, Seksenbayev, Khusainov and others (Aubakirov, E., 2017; Prokop'ev, A., 1965). One of the detachments, and soon the battalion was commanded by the junior lieutenant from Atyrau, Kadem Zhumaniyazov. Teacher in the specialty, in the guerrilla regiment, he became a talented commander, liberated the cities of Albi, Toulouse, Saint-Giron, Carcassonne and others. In his diary he wrote: «On December 12, 1944, in the city of Toulouse (Southern France) was our First Soviet Partisan Regiment, which in the majority consisted of Kazakhs and Georgians. We were all refugees from the POW camp, then became partisans and fought against the Germans. I commanded a guerrilla detachment of submachine gunners consisting of 90 people from the Spaniards, French, Poles, Russians and Kazakhs. We liberated many towns and villages in Southern France « (Zhantykin, M., 1965).

The first Soviet partisan regiment became famous in many battles. He liberated the cities of

Carmo, St. Antoine, Albi, Toulouse and Marseille. The great victory was met by the soldiers in Paris. On May 1, 1945, the French government awarded the First Soviet Partisan Regiment a Combat Flag and the Order of the Military Cross with the Silver Star. In addition, the regiment was awarded three Red Banner from the city organizations of Marcel, Lyon and Nima. 665 soldiers were awarded French orders and medals.

The authors found correspondence, memories, documents about the creation of the First Soviet Partisan Regiment, in which the Kazakhs fought side by side with Georgians, Ukrainians, Russians and representatives of other peoples in Archives in France, Russia, Kazakhstan.

In August 1945, the regiment was withdrawn from France and disbanded. In October 1945, part of the fighters seized the guerrilla certificates and French awards. By the autumn of 1945, the return of prisoners of war to their homeland began. Representatives of repatriation arrived in Europe. Throughout Europe, the American «Studebaker» returned home warriors of international units. They swore allegiance to the memory of the fallen prisoners of the Nazi concentration camps, photographed, exchanged addresses. Most of the Kazakhs from former POWs and legionaries returned to their homeland. In total, 26 thousand Kazakhs were repatriated from European countries. They passed through the filtration camps and returned home. However, a few months later many of them were arrested again. They were accused of collaborating with the Germans and working for foreign intelligence. For example, Zunum Zhamankulov was accused of cooperating with the Americans. And Mukanov, who was one of the active participants in the Resistance, was thrown into the camps for 10 years (Naubet'yarov, A., 1995).

In 1947 the family of P. Dyachuk, believing Soviet propaganda in France, – moves to the Motherland, in the village Vodniki Pustomytovskiy district of the Lviv region. They returned in freight cars under a Soviet convoy, because they could escape on the way. Upon his return, he immediately began searching for his fighting friends – former Soviet prisoners of war, to whom he helped escape from Nazi bondage and move on to the partisans. Envelopes contained photographs of these people, donated to P. Dyachuk before his departure to his homeland. And so began the search. In different parts of the USSR requests were sent. After a while Peter Dyachuk received the first answers. The letters came from Jambul (now Taraz), Frunze (Bishkek), Tashkent and other cities. Correspondence began to hang between them. Friends did not forget Comrade Pierrot, as he was called in France, and for life they kept in their hearts their gratitude to a colleague from Ukraine. They write about it in letters.

«I am very glad and touched to the depths of my soul that I heard from someone close and dear to me. Finally, one of the fighting friends was found. I remember you well, Pierrot, and to the death I will be grateful to you for saving my life. I work in Tashkent. I have four children ... «, Gavriil Koenov wrote (Beregovenko, T.M., 1965).

It was especially gratifying to learn about the Ukrainian patriot and about the fact that another of his sister-in-arms, Ahmet Bektaev, resides in Kazakhstan. He often wrote in with. The Vodnik. Then A. Bektaev worked in Shymkent as the head of the therapeutic department of the regional hospital. In the 1960s. he twice came to visit Pyotr Grigoryevich Dyachuk. At the table the whole family, children, grandchildren gathered. Late at night. There was something to talk about, something to remember. All was remembered. Nothing is forgotten. And most of all they remember the battle near Zhukovil on August 6, 1944, when, in response to the active actions of the poppy, the Nazis were sent to the village where the partisans and punitive detachments were located.

The forces of the Hitlerites are much superior to the forces of the partisans. An unequal battle ensued, which lasted more than twenty hours. The guerrillas fired back to the last bullet, held on, waited for help.

The Nazis burned almost the entire village, but they had to retreat with losses. Many comrades fell in this battle. The battle of Zhukievil is forever inscribed in the history of the French Resistance. Then the commander of the partisan detachment, Maurice Thorez, also died. Pyotr Dyachuk and Ahmet Bektaev always remembered about him with particular warmth (Klimchuk, 2016).

It should also be noted that the Kazakh Seilkhan (Alexander) Gabdullin from the Atyrau region fought in the international partisan brigade «For the Motherland», which operated in Belgium, in the province of Limburg. (State Archive of the Russian Federation, F. 9526. S. 1. F. 47. Pp. 39-40; 60-62) The Nazis called it «black squad.» The brigade was formed from the number of former Soviet prisoners of war, who fled at various times from German concentration camps (State Archive of The Russian Federation, F. 9526. S. 1. F. 156. Pp. 85-86) headed then by partisans I. Dyadkin and K. Shukshin. Along with Seilkhan Gabdullin, about a hundred Ukrainians fought in this brigade, in particular Vasiliy Kucherenko from Cherkassy was the deputy

commander and the head of reconnaissance of the brigade, and the commander of the 1st detachment of the brigade was the Kievite Efim Nikitenko. Together, they mercilessly took revenge on the enemy for all their suffering – their own and their people. Under the escarpment, enemy echelons flew with the Nazis, equipment and ammunition heading east. The German cars were flashing, motorcyclists were flying into the air. The meters of the railroad tracks went out of order, albeit temporarily, but the movement of the trains stopped. From reconnaissance they returned with enemy «tongues». Once, after a night out to the rear of the enemy, Salikhan himself delivered six German prisoners to the detachment. With the arrival of the Allied forces, the brigade «For the Motherland» joined their ranks and, as part of the tank brigade of the Eisenhower troops, liberated Belgium.

Soon the brigade was relocated to France, where members of the French Resistance movement joined them. They were stationed in a sanatorium, not far from Lagrange. In mid-October 1944, they were disarmed and given money for participating in the partisan Resistance movement. Particularly good relations in the brigade «For the Motherland» in Seilkhan Gabdullin were formed with the Ukrainian kid Nikolai Turantsev from Kagarlyk of the Kiev region (The Archive of the Kagarlyk District Historical and Local Lore Museum of the Kyiv Region. F. 20771). Before the repatriation in the city of Marseilles, they were together in the US troops, where since January 1945 the brigade guarded about 300 thousand German prisoners of war in France. In his memoirs, N. Turantsev wrote very warmly about «his brother in arms.» In the archives of the Ukrainian, the general photos taken at Marcel's photo studio have been preserved.

Conclusion

All this testifies to the strengthening of the commonwealth and the bonds of great friendship of the Kazakh and Ukrainian peoples on different fronts and in the rear during the World War II. The immortal main hero of this war was the close cooperation of peoples. Their joint struggle against Hitler's Germany has shown its strength and powerful potential, has become one of the main sources and the determining factor of the victory over the Nazi-Fascist invaders.

References

Aubakirov E. (2017). Mazar dlya makizarov [Mazar for makizars].// Express-K. – June, 23

Prokop'ev, A. (1965). Batyry francuzskogo soprotivleniya. [Prokopiev, A. Batyrs of the French Resistance. Kazakhstanskaya Pravda. May, 1.

Beregovenko, T.M. (1972). Lyudy nesgybaemoj voly. [People of inflexible will]. L`viv: «Kamenyar». – C. 55-72.

Beregovenko, T.M. (1965). Zvyazkovy`j maki [. Connecting makis]. Free Ukraine. April 4.

Gérard, S. (1943–1944 (2016)). Maquisards russes en Bourgogne. Histoire du détachement Leningrad. Paris : Éditions de l'Armançon.

Kozybayev, M.K. (1968). Zmicznennya braterskoyi druzhby ukrayinskogo ta kazakhskogo narodiv u 1941–1945 rr. [Strengthening the fraternal friendship of the Ukrainian and Kazakh peoples in 1941-1945.]. In: Ukrayinskyj istorychnyj zhurnal, № 6, p. 62 – 68.

Karelshtejn, T. (1942). Pyat' dnej [Five Days] (1942). In: Komsomol'skaya Pravda, May, 19.

Kosyk V. (2001). Ukrayinci u franczuz`komu rusi Oporu [Ukrainians in the French resistance movement] (2001). In: Polity`ka i chas, № 2, p. 129–137.

Naubet'yarov, A. (1995). Ih nazyvali inostrancami. [They were called foreigners]. Aktobe Bulletin. May 9th.

Laroche, G. (1965). On les nommait des etrangers. Les immigres dans la Resistance Paris.

Memories of Jean Petrovich Dyachuk (2016). Resident of Pustomyty, Lviv region: an interview with the son of Peter G. Dyachuk, a participant in the French Resistance, made by Klimchuk Yu.A. December 23.

Memoirs of Turuntsev Nikolai Aleksandrovich from Kagarlyk, a member of the Belgian and French Resistance // Materials of the archive of the Kagarlyk District Historical and Local Lore Museum of the Kyiv Region, d. 20771.

Safiullin, G.B. (1966). Dorogami pobed Kazan': Tatknigoizdat.

State Archive of the Russian Federation, F. 9526. S. 1. F. 47. Pp. 39-40; 60-62

State Archive of the Russian Federation, F. 9526. S. 1. F. 156. Pp. 85-86

Zhantykin, M. (1965). Ya s francuzom sluzhil… [I served with a Frenchman ...]. Kazahstanskaya pravda. May 6th.

IRSTI 03.01.09

Mukhatova O.

Doctor of Historical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: Orazgul7@rambler.ru

SOLDIER-PEDAGOG UEDEDICATED LIFE RESEARCH MILITARY PLENARY

(based on documents of the personal fund Askanbek Aldanazarov)

The article describes about Askanbek Allanazarov studied 33 years of Polish and Japanese prisoners of war in the SECOND world war. Conveys a sense of the structure and content of the personal Fund of A. Allanazarov. Defined approaches to the study of personal documents of archival Fund. A brief biography of the officer-teacher is shown. The search for 133 Kazakh wars buried in Poland during the II world war will be justified. It is considered issledovaniia of Aslanbeka of Saparovich in search of a member of the guerrilla movement named «Zhezkazgan» or «Ivanovich from Kazakhstan». Refers to the study of the documents of the Polish archives of Kazakh named Sasha, i.e. Oxikbai Kasymbekov. Describes the participation of Aslanbeka of Saparovich fate deformirovanii Polish girls Nata Bogdanovich and became her mother Dorie Bass. Characterised by awards of the Polish state awarded to A. Allanazarova. The article analyzes the search for a research officer based on archival documents in the post-Soviet period 41 burial grounds of Japanese prisoners of war in Kazakhstan and the definition of the names of 58,900 dead soldiers. The award is shown. Allanazarova the order of the Rising sun gold rays and rosettes.

Key words: personal archive Fund, II world war, prisoner of war, officer, teacher, Poland, research, burial ground, Japan, order.

Мұхатова О.

тарих ғылымдарының докторы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Orazgul7@rambler.ru

Ғұмырын соғыс тұтқындарын зерттеуге арнаған сардар-ұстаз (Асқанбек Алданазаровтың жеке қор құжаттары бойынша)

Мақалада 33 жыл бойы II дүниежүзілік соғыстағы поляк және жапон тұтқындарын зерттеумен айналысқан Асқанбек Алданазаров туралы баяндалады. А. Алданазаровтың жеке тектік қорының құрамы мен мазмұны ашылады. Жеке архив қоры құжаттарын зерттеудің бағыттары анықталады. Сардар-ұстаздың өмірбаяны қысқаша түрде көрсетіледі. II дүниежүзілік соғыс жылдарында Польшада жерленген 133 қазақстандық жауынгердің қабірін тапқандығы дәлелденеді. Асқанбек Сапарұлының партизан қозғалысына қатысқан «Жезқазған» немесе «Иванович из Казахстана» деген сардарды іздеу барысындағы зерттеулері қарастырылады. Польша архивтеріндегі құжаттарды зерттеу нәтижесінде қазақ Саша, яғни Өксікбай Қасымбековты анықтағаны туралы, Қазақстанға депортацияланған қызы Ната Богдановичтің және оған ана болған Дүрия Басованың тағдырына Асқанбек Сапарұлының араласқаны жайлы айтылады. Польша мемлекеті тарапынан берілген марапаттары сипатталады. Посткеңестік кезеңде сардар-зерттеушінің архив құжаттарын талдап, Қазақстан аумағындағы жапон тұтқындарының 41 зиратын және қаза болған 58900 сарбаздың есімдері анықталған. А.С. Алданазаровтың «Күннің шығуы» орденімен және Алтын розетта сәулелерімен марапатталғаны баяндалған.

Түйін сөздер: жеке архив қоры, II дүниежүзілік соғыс, соғыс тұтқыны, сардар, ұстаз, Польша, зерттеу, зират, Жапония, орден.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Мухатова О.
доктор исторических наук, профессор,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Orazgul7@rambler.ru

Офицер-педагог, посвятивший свою жизнь исследованию военнопленных (по документам личного фонда Асканбека Алданазарова)

В статье расскрываются состав и содержание личного фонда А. Алданазарова, определяются подходы исследования документов личного архивного фонда, показывается краткая биография офицера-педагога. Обоснуется поиск 133 казахстанских воинов, похороненных в Польше во время II мировой войны. Рассматриваются исследования Асканбека Сапаровича по поиску участника партизанского движения по имени «Жезказган» или «Иванович из Казахстана». Говорится о результатах поиска по польским архивным документам казаха по имени Саша, т.е. Оксикбая Касымбекова. Излагается участие Асканбека Сапаровича в судьбе депортированной польской девочки Наты Богданович и ставшей ей матерью Дурие Басовой. Характеризуются награды Польского государства, врученные А. Алданазарову. Анализируется поиск на основе архивных документов в постсоветский период 41 могильника японских военнопленных на территории Казахстана и определение имен 58900 погибших солдат. За свою деятельность А. Алданазаров был награжден орденом «Восходящего солнца» и лучами золотой розетты.

Ключевые слова: личный архивный фонд, II мировая война, военнопленный, офицер, педагог, Польша, исследование, могильник, Япония, орден.

Introduction

Despite the fact that there are specialists, researchers who are purposefully engaged in studying the problems of the 1st and 2nd world wars, the bloodshed and horrible consequences of which mankind still can not get rid of today are still being hushed up. The peoples inhabiting the planet reached civilizational development, perfection and came the turn of a peaceful life, but unfortunately this time has not yet come. Not enough attention is paid to the problems of not allowing the wars and in the situation of the origin of the lesson. In this regard, it is important to organize and hold special scientific conferences on the history of the First World War.

As you know, during the war there will be such situations as being under the gun, bloodshed and captivity. Although they do not participate in the war, many have devoted their lives to studying the history of prisoners. One of them is the teacher Askanbek Aldanazarov. For many years Aldanazarov studied Polish and Japanese prisoners of the Second World War. The investigation of Askanbek Aldanazarov about prisoners of war, in turn, was published in periodicals. However, his long-term studies not only did not become the goal of comprehensive research, but were not published even after his death. His personality has been forgotten.

Methodological approaches to the study of the issue

As a methodological basis of mini research, a phenomenological conceptualization of data as a cultural object that characterizes the creative nature of a person, person, and information resources of a person in a material form was obtained. In modern historical source study, a methodological approach to documents of the fund of personal origin is carried out in three directions: information, communication and biography. To consider separate documents of the fund of personal origin allows to consider these data as historical data carrier of the past (Kovalchenko I.D. Methods of historical research. 2003)], and the communicative approach is connected with the review of private documents, as individuals. The meaning is how a person associated with society at that time. Here the biographical direction is great (Pushkarev L.N. Source study. Problem lectures. 2010). The biographical, that is, viewed with the help of an autobiographical approach, is directly related to the use of documents of a fund of personal origin, and is connected with the study of biography, life path, personal labor, since it plays an important role in analyzing the information obtained in it. In history and in the study of science, the formation and development of biographical science that shapes the «synthetic» science of man and determines the

significance of sources, including documents of personal origin, is determined.

At the intersection of source study and biography, the researcher will have the opportunity to investigate the source creator for a specific purpose in the course of his research work (Rumyantseva M.F. Theory of History. 2002].). Our example is Askanbek Saparovich Aldanazarov.

Brief biography of Askanbek Aldanazarov

Now let's answer the question, who was Askanbek Aldanazarov. This question can be answered on the basis of documents No. 419 of the Askanbek Aldanazarov Foundation in the Central State Archive of Almaty.

The fund was established in 2007, consists of 1 catalog, 273 storage units (Central State Archive of Almaty of Republic Kazakhstan. Fund 419 – Aldanazarov Asanbek Saparly). The main feature of the Foundation is that it is dominated by documents on the activities and research of the researcher in the field of war and its consequences.

From this point of view, the documents are divided into several sections in the form of biographies, documents of scientific degrees and titles, documents created as a result of studying the consequences of the war, collected materials, donated books, correspondence, photo albums. As for the content and structure of documents, they include: research, materials, letters, awards, articles published in periodicals, diplomas and certificates, photographs.

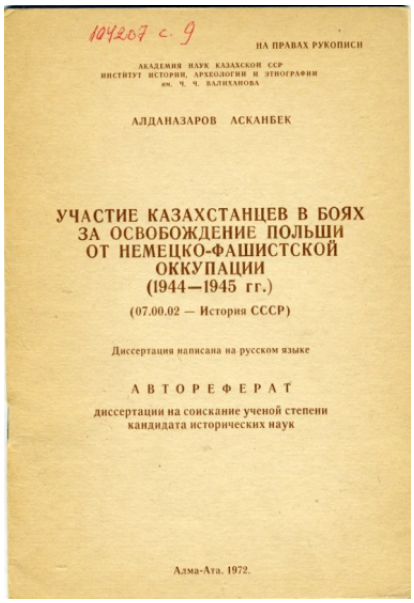
According to his biographical note in the fund, Askanbek Saparovich was born on 10May, 1924 in the Karatau region. When his father was declared an «enemy of the nation», and was taken to prison in Magadan, he was recorded in the name of his great-grandfather, and his family name was changed to Aldanazarov. He received a secondary education at the beginning in the village of Zhana Talap, and then in the village of Vannovka in the South Kazakhstan region. In 1940 he entered the technical school in Shymkent. Because of the fact that Askanbek after a short stay here was transferred to training on a fee basis, he was forced to work for the collective farm as he had no means. In 1942, he was drafted into the war and since he was fluent in Russian, he was accepted into a military school in Andijan. There he became an artillery lieutenant and went to the front.

Struggling with the enemy for the sake of his homeland, he reached Potsdam. For the sake of strengthening the security of the country, he served in different cities: Tallinn, Vilnius, Tedzhen, Chardzhou, Termez, Herat and Magdeburg (CGA of Almaty, F. 419 Inventory1. D. L. 1-3). The Foundation has a number of photographs as evidence of this service. His military service began from the lieutenant and reached the colonel. In 1950 he graduated from the Red Banner Lenin Order of the highest officer artillery school. In 1958 he was awarded the medal «For impeccable service» (F. 419. Inventory1. D. 30. L. 3). In 1959 he entered the Leningrad State University named after Lenin (now St. Petersburg), and in 1965 he graduated from it in the specialty «History» (F. 419. Inventory1. D. 33. L. 7, 1).

Beginning of teaching and research activities

In 1968, he was released from military service because of his health and came to Almaty. He was accepted as a teacher at the Kazakh State University named after S.M. Kirov. In 1972 he defended his thesis on the title «The planting of Kazakhs in the world of Warsaw defenders of the German-fascist occupation (1944-1945)».

He did a lot of research in the Polish archives. He studied Polish, whose testimony can be found in Polish dictionaries registered with the foundation. He made several publications in Polish periodicals. In 1974 he was awarded the degree of candidate of historical sciences (F. 419. Inventory1. D. 33, L. 3) and was awarded the Ministry of Defense of the Republic of Poland «The Prize of the Brotherhood of Arms» (F. 419. Inventory1. D. 33. L. 7).

104207 с. 9

НА ПРАВАХ РУКОПИСИ

АКАДЕМИЯ НАУК КАЗАХСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ
им. Ч. Ч. ВАЛИХАНОВА

АЛДАНАЗАРОВ АСКАНБЕК

УЧАСТИЕ КАЗАХСТАНЦЕВ В БОЯХ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ ПОЛЬШИ ОТ НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ (1944—1945 гг.)

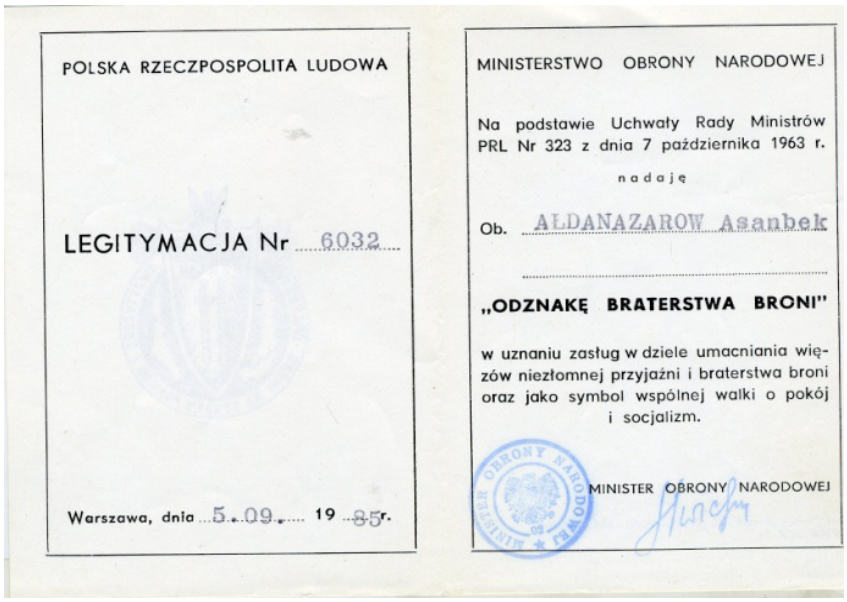
(07.00.02 — История СССР)

Диссертация написана на русском языке

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук

Алма-Ата. 1972.

POLSKA RZECZPOSPOLITA LUDOWA

LEGITYMACJA Nr 6032

Warszawa, dnia 5.09. 19 85r.

MINISTERSTWO OBRONY NARODOWEJ

Na podstawie Uchwały Rady Ministrów PRL Nr 323 z dnia 7 października 1963 r.

nadaję

Ob. ALDANAZAROW Asanbek

„ODZNAKĘ BRATERSTWA BRONI"

w uznaniu zasług w dziele umacniania więzów niezłomnej przyjaźni i braterstwa broni oraz jako symbol wspólnej walki o pokój i socjalizm.

MINISTER OBRONY NARODOWEJ

He lectured at the History Faculty of the Kazakh State University, conducted special courses on military operations of the USA, and USSR, Britain and Japan, and contributed to the training of historians. In 1980 he received the degree of assistant professor. For the years of independence he worked in the Central House of Officers under the Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan (F. 419. Inventory1. D. 193).

He illuminated 33 years of his life studying the subject of prisoners of war. During the Second World War, there were 620,000 Soviet soldiers in Poland, of which 63,000 were Kazakhs. They participated in the liberation from the German fascists of the city of Poznan, Krakow, Warsaw, Gdansk. 11,500 Soviet officers served in the I and II armies of Poland. Among them were Kazakh officers. Askanbek Saparovich was looking for Kazakh officers. He proved that there were only 500 officers in the Polish army. In Poland, the grave of 133 Kazakhstani soldiers was found. Since the beginning of the war in the Soviet Union, many officers and soldiers were captured. It was known that the POW camp was located on the territory of Poland, because the main transport routes from west to east passed through this state. Poland was the strategic base of the Wehrmacht. Partisan detachments operated on the highway. Among these partisans was the Kazakh captain, who was called «Zhezkazgan» or «Ivanovich from Kazakhstan» (F. 419. Inventory1. D. 170. 9, L. 13), but his real name and surname were not known. Askanbek Saparovich conducted many searches and studies to find out who this officer was. Zhezkazgan was an artilleryman of a heavy marine battery defending the island of Saaremaa in Estonia. At the beginning of the war, his age was not older than 30 years. Saaremaa, which was attacked by German bombers, were forced to proceed to defense. The defense lasted 85 days and, notwithstanding this September 13, 1941, he was taken prisoner. However, he had a chance to escape from prison in Szczecin, he was in the vicinity of the Kashub villages, and established contacts with local partisans. Until May 1944, a detachment led by Lieutenant Bator brought many material and human casualties to the enemy. Onthe 9th of May, 1944, the Nazis surrounded and destroyed the detachment. Thus, Captain Zhezkazgan heroically died. There are a lot of letters in the fund with the title «Captain Zhezkazgan is my relative» which A. Aldanazarov received (F. 419. Inventory1. D. 170. 9, L. 8). However, Askanbek Saparovich was not able to find out his name and who came from which region of Kazakhstan was this officer.

In addition, Askanbek Aldanazarov, wrote a letter to Polish writer Janusz Pshimanovsky in which he asked to advertise that Aldanazarov was interested in the fate of Kazakh prisoners of war and participants in the partisan movement (F.419. Inventory1..D.170. 9, L. L.11). In response to the announcement came a lot of letters and suggestions with the initiative to help find all the necessary documents for the search of prisoners of war. A member of the Communist Party, Irena Perkovska-Shipiorskaya, sent her book, «The Diary of a Connected Person». The book contains the name of the Almaty Sasha Kasymbekov. Aldanazarov conducted searches for Sasha's relatives by making

an announcement in television and radio. After a long search it was found out that the real name of the prisoner Sasha Kasumbekum was Oxikbai, and the family name was Kasymbekov. He was captured in the first months of the war and was imprisoned in the Rembert camp near Warsaw. In the camp among the representatives of the Asian people the idea of the Turkic legion was propagated. Those who refused to enter the legion were burned in crematoria. Kasymbekov refused to enter the legion and was sent to the crematorium. Fortunately, a young Polish girl helped him escape from detention.

He was helped to take refuge in the house of shoemaker Jan Schmigel, who was two kilometers from the fence. In this house he was cured by Vanda Schmigelskaya and helped to get to Zholibozh. Then he lived in the house of Bogutsky in Warsaw, since Roman Bogutsky was the commander of a special guards group. After Sasha was treated in the hospital Svidzhe (near the city of Warsaw) in the fall of 1942, he said goodbye to Antonina Bogutskaya. His further fate is not known. There are no documents on his second imprisonment. Despite everything, the researcher Askanbek Aldanazarov, as a result of his research, learned that Oxikbai Kasymbekova was rescued from the crematorium and rescued to him by such representatives of the Polish people as Wanda and Jan Shmigelsky, Antonina Bogutskaya, Henrik Matsyak, Irena Shipiorskaya Yanina Rudzik [F.419. Inventory1..D.170. 9, L.,11]. Scientist met with them and photographed together. This photo is stored in the fund. Studies of the scientist in the direction of the Kazakhs in Poland during the war years have become more profound.

Korespondencja własna

ANDRZEJ DZIKOWSKI

Płk Askanbek Aldanzarow

O dzieciach polskich w Kazachstanie

Pułkownik rezerwy, Askanbek Aldanzarow, pasjonuje się historią ostatniej wojny, a ściślej, udziałem Kazachów w wyzwalaniu Polski. Napisał na ten temat pracę doktorską, wydrukował wiele artykułów, wygłosił dziesiątki odczytów. Temat traktuje szeroko, zbierając materiały również o Kazachach, żołnierzach Armii Radzieckiej, którzy uciekli z niewoli niemieckiej i na ziemi polskiej znaleźli życzliwą pomoc i schronienie, o Kazachach walczących w polskich oddziałach partyzanckich, o Polakach z Kazachstanu, którzy walczyli w radzieckich szeregach i tych, którzy spod Karagandy czy Dżambułu wędrowali do Sielc nad Oką, do Wojska Polskiego. Prowadzi korespondencję z Polakami, którzy opisują się mogliśmy jego rodaków. Gromadzi, opracowuje dosłownie wszystko z problematyki Kazachstan – Polska okresu drugiej wojny światowej. Pułkownik Askanbek Aldanzarow, który przeszedł szlak bojowy przez Magnuszew, Studzianki, Łódź i Poznań, jest aktywistą kazachskiego oddziału Towarzystwa Przyjaźni Radziecko-Polskiej w Alma Ace.

W czasie jednego z naszych spotkań zapytał mnie pułkownik, co wiem o losach dzieci polskich, które trafiły do Kazachstanu. Wiedziałem, że w latach wojny przybyło ich do Kazachstanu kilkadziesiąt tysięcy. Wiedziałem, że wiele z nich straciło rodziców, że głodni, zziębnięci, chorzy, rozdzielani przybyłych po domach. Ludzie dzielili się z nimi czym mieli, pomagali urządzić się, znaleźć pracę. Już w kilkanaście lat po wojnie, zbierając materiały do pracy doktorskiej, pułkownik znalazł zestawienia, że Polakom wydawano z magazynów państwowych na pierwsze 40–45 dni mąkę pszenną, w dżambulskim rejonie po 29 kilogramów, w turkiestańskim po 32, w czauldzierskim nawet po 32 kilogramy na osobę. Wydawano mydło, koce, odzież, pomagano znaleźć pracę.

Szczególnie troskliwie zajęto się dziećmi polskimi. Było ich dużo. Na przeszło sto tysięcy (104 207) obywateli polskich, zarejestrowanych na 1 stycznia 1942 roku w Kazachstanie, dzieci było na pewno kilkanaście tysięcy. W tym wiele sierot i dzieci, które zagubiły się rodzicom. Dla nich właśnie w rejonach krasnogorskim, kurdejskim, czujskim, dżuwalińskim zorganizowano internaty. Trzeba było te dzieci domyć, odkarmić, odkuwszwić, niektóre leczyć. Potem zorganizować im naukę w ojczystym języku.

Pięknq kartę zapisało w Kazachstanie, w latach wojny, właśnie szkolnictwo dla dzieci polskich, które trafiło tam jak własne.

W polskich szkołach zorganizowane było dożywianie dzieci. W szkolnych kuchniach gotowano obiady z takich w latach wojennych delikatesów, jak mięso wołowe, masło, ryż... Takich polskich szkół było wtedy w Kazachstanie 50, uczyło się w nich 6781 uczniów, pracowało 543 polskich nauczycieli.

Największa polska szkoła była w Dżambule – dla 1000 uczniów. Duże szkoły były w Turkiestanie, Pawłodarze, Kyzył-Ordzie. Szkoła w Dżambule miała dobrze zorganizowaną działalność pozalekcyjną, wychowawczą (rodzice pracowali) – działały tam kółka dramatyczne, tańców ludowych, rękodzieła, gimnastyczne. Pułkownik pokazał mi wycinek z gazety z 1944 roku ze sprawozdaniem z koncertu, jaki polskie dzieci z Dżambułu zorganizowały dla rodzin polskich i społeczeństwa radzieckiego. Wymienione są wiersze Bielińskiego, Wanyka, Pasternaka, Słonimskiego, Tuwima.

Szperanie po archiwach może dostarczyć też wielu rozczarowań. Oto dzieci szkoły polskiej w Kyzył-Ordzie zebrały i przekazały 300 kilogramów wyniszczonych podpisanym wspólnie dokumencie jest zapis: „Dać możliwość polskim dzieciom zdobycia średniego wykształcenia w duchu najlepszych tradycji polskiej kultury i wychować z nich prawdziwych patriotów Polski".

Zapytałem pułkownika, skąd u Kazachów było tyle serca dla polskich dzieci, bo przecież były lata wojny i dla własnych dzieci było skąpo chleba...

– Ano właśnie – odpowiedział pułkownik – było nam wtedy ciężko, ale jest to prawda, że ludzie, którzy sami doświadczają biedy, najlepiej rozumieją potrzeby innych. Dla Kazachów dzieci stanowiły zawsze największy skarb. Niemożliwa więc była obojętność na losy dzieci nawet cudzych. Polaków zresztą w Kazachstanie cenimo i lubimo. Byli narodem, który pierwszy doświadczył tego, co niesie wojna z faszystami. Potrafili w Kazachstanie pracować ofiarnie, nie czekali, żeby im tylko dawał.

Wielkie zasługi (4 tysiące ludzi położyli Polacy przy budowie linii kolejowej, umożliwiającej wysyłanie na zachód zaopatrzenia dla frontu, kilka tysięcy polskich górników pracowało w kopalniach Karagandy. Pułkownik Askanbek ma odpis podziękowania, jakie do polskich górników skierował Józef Stalin, za przekazanie sumy 139 875 rubli na wyposażenie kolumny czołgów. Pracowali w wielu fabrykach, kołchozach, szkołach. Zapisał się dobrze w pamięci sąsiadów, towarzyszy pracy.

– A po wojnie?

– Po wojnie wracali do siebie, do Polski. W latach 1946–1947 polskie rodziny i dzieci polskie, które spędziły wojnę w Kazachstanie, żegnały się z nami. Mam tu odpis rozkazu z jednego z pożegnalnych wieczorów, jakie Związek Patriotów Polskich organizował w miastach, gdzie były większe skupiska Polaków... Krucemi losem wojny daleko od Ojczyzny znaleźliśmy na ziemi gościnnego narodu kazachskiego przyjazne przyjęcie, braterską pomoc i nieograniczone możliwości pracy w latach wojny dla zwycięstwa nad wspólnym wrogiem. Składamy serdeczne podziękowania kazachskiemu narodowi i rządowi.

Potem przez kilka lat, kilkanaście, trwała wymiana listów, były wzajemne odwiedziny, ale z czasem sprawy te przechodzą do dziejów wspomnień lub zostają zapomniane. Szkoda, wa-

ZŁOTA ODZNAKA TPPR DLA DRUKARNI NA OKOPOWEJ

Na ścianie pokoju Rady Zakładowej wśród wielu różnych dyplomów wisi jeden, z którego bardzo dumni są członkowie Zakładowego Koła TPPR. Jest to dyplom nadania Kołu TPPR przy Zakładach Wielkodrukowych RSW „Prasa" w Warszawie Złotej Odznaki Honorowej TPPR za zasługi w krzewieniu przyjaźni i braterstwa między narodami Polski i Związku Radzieckiego. Czytelnicy znają te Zakłady, to właśnie tu co tydzień z maszyn rotacyjnych schodzi nowy numer „Przyjaźni". Członkowie TPPR przy swoich stanowiskach pracy starają się dołożyć wszelkich starań, aby tak popularny tygodnik reprezentował wysoki poziom poligraficzny.

— My, z Okopowej, uważamy za zaszczyt drukowanie czasopisma informującego o Związku Radzieckim, dokładamy starań, aby z tego obowiązku wywiązać się jak najlepiej, bo jesteśmy przekonani, że nasza praca służy sprawie umacniania przyjaźni między naszymi narodami.

Działalność Koła TPPR nie ogranicza się tylko do pracy wewnątrzzakładowej. O szerszej współpracy można dowiedzieć się z tamów własnej gazety „Koło". Oto wspólna wycieczka do ZSRR (Kijów, Tbilisi, Moskwa) studentów warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych i przedstawicieli naszego Koła, opisana przez

ALDANAZAROW AKSANBEK, PRACOWNIK NAUKOWY Z ALMA-A
LAT INTERESUJE SIĘ KONTAKTAMI OBYWATELI K AZACHSTANU
SKĄ. OBECNIE PRACUJE NAD TEMATEM „UDZIAŁ KAZACHÓW W
WOLENIU POLSKI".

AŁDANAZAROW AKSANBEK

NATA I „ŚWIĘTA STARUSZ

Zaczęło się to wszystko od książki pułkownika J. Przymanowskiego, która w 1970 roku ukazała się w przekładzie rosyjskim. Niezwłocznie napisałem do autora do Warszawy i w odpowiedzi otrzymałem „Studzianki" w języku polskim. Nasza korespondencja rozwijała się. Potrzebowałem wielu informacji o Polsce, szczególnie o jej historii wojennej lat 1939 — 1945.

Chciałem dowiedzieć się o nazwiska Polaków, którzy w czasie drugiej wojny światowej ukończyli w Kazachstanie szkoły wyższe. Poprosiłem pułkownika Przymanowskiego o zamieszczenie w gazetach polskich ogłoszenia. W odpowiedzi na artykuł Janusza Przymanowskiego, który 22-23 kwietnia 1971 r. ukazał się w „Życiu Warszawy", otrzymałem kilka listów. Listy nie dały odpowiedzi na moje pytania, przeciwnie, to polscy towarzysze zwracali się do mnie z

ma-Acie, miałem adres Karibaja i jego dwu sióstr, o które pytała Nata, ale nie znałem adresu Natalii Bogdanowiez..

Oprócz Natalii Bogdanowicz napisali do mnie: Wincenty Tucholski, Halina Jodko, Maria Gołąb-Kosicka. Szczególnie interesujący okazał się list Ireny Szczyporskiej. W czasie wojny Irena Szczyporska, Ewa Patrias, Antonina Bogucka, młodziutki wówczas Henryk Matyslak, Wiktoria Bonisławska i wielu innych polskich towarzyszy pomagało zbiegłym z niemieckiej niewoli obywatelom radzieckim. Nie sposób ich wszystkich wymienić, chociaż zarówno w Polsce, jak i w Związku Radzieckim są dobrze znani. Wśród zbiegłych jeńców wojennych był Kazach, Sasza Chasynbekow. Przewiezienie Saszy z Rembertowa na Żoliborz było pierwszym zadaniem bojowym Ewy Patrias — członka organizacji podziemnej. Akcja powiodła się. Sasza wraz z innymi radzieckimi kolegami wstąpił później do polskiego oddziału partyzanckiego. A teraz należało Saszę odszukać w Kazachstanie. I to pomimo wielu trudności; po pierwsze u Kazachów nie występuje imię Sasza, po drugie oprócz informacji, że pochodzi on z Alma-Aty, nie było żadnego adresu. I znowu gazety, telewizja. Bez rezultatu.

W tym czasie planowałem wyjazd do Polski. Między innymi chciałem tam po-

Duria Basowa — „św

bie na lewej ręce. Chcia
jeszcze kilka słów o Henr
Obecnie jest on solistą
Lotniczych PRL. Siostra
Krystyna, zajęta w wiel
Następnego dnia wiecz
pułkownikiem Przymano
Przymanowską pojechał

Study of deported poles in Kazakhstan

He also studied Polish deportees in Kazakhstan. In 1939, 1.5 million Polish citizens were deported to the USSR, and some of them were relocated to Kazakhstan. When Nazi Germany invaded the USSR, the Poles worked in Kazakhstan's industrial enterprises and collective farms. Of the 25,000 Polish children in the Soviet Union, 26 percent were located in Kazakhstan.

In 1971, a native of the village of Kyzyl Tuwhich located in Shaulirdir district, pursuing the goal of answering a letter of a girl named Nata Bogdanovich, who lived in Warsaw wanted to find out who had helped the Pole before the war. In her letter to Natawrote: «I grew up in a Kazakh family. Especially the person I could not forget is the mother. Yes, that's how we call this respectable person. It is a pity that I do not remember her name. She had beautiful girls Jauhar, Ortai and 9 year old son Karibay. « (F.419. Inventory1..D.12. L. 1l.) In 1939, 24 families were evacuated to the state farm of Kyzyl Tu in Shaulder district of the South Kazakhstan region. Among them was Nata Bogdanovich.

She knew the tragedy of the totalitarian system from childhood, which, as a child, had been deprived of her mother since childhood, Nata remembered her mother's words: «My daughter be with the Kazakhs, they do you no harm, they will always help you.» Their neighbor Duria took Nata as her own and raised her with her children. In 1945, Nata's mother died, and in the spring of 1946 Nata returned to her native country. More than 30 years after the war, Nata wrote a letter to Durie, who brought her up. Many years later Asanbek Aldanazarov, helped reunite Durie Basova and Nata again, during his stay in Poland he brought Nata Kazakh dress (F.419. Inventory1..D.12. «How good are the Kazakhs?» L.1l.). The image of Grandmother Duria and the article dedicated to the sacred mother was published in the Polish magazine «Friendship». This was the result of many years of work by Askanbek Saparovich. Of course, his services did not go unnoticed. Askanbek Aldanazarov was awarded the Golden Ordan of the badge of the Society of Polish-Soviet Friendship (Fond.419. Inventory1. D.30.L. 6). In addition, the results of his research were published at conferences organized by the Institute of Military History at the Polish Academy of Sciences in the Polish press.

Search for Japanese prisoners of war burial grounds

At an adolescent age, he studied Japanese prisoners of war. In his biography he wrote: «After our country gained independence, in August 1992, Japan's Minister of Finance Takemura made a special visit. Then the government instructed me to show the grave of Japanese soldiers in Almaty. At that time, I knew nothing about them. During the meeting, I was invited to study Japanese tombs, just as I was engaged in Kazakhs in Poland. I promised that I would do my best «(F.419 Inventory 1.D.162.5 L. 4]. Indeed, the beginning of this work was influenced by the letter of the President of the Association of former Japanese prisoners of war, Mr. Saito, to the President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev. In August, the government

of Kazakhstan established a commission to search for Japanese prisoners of war.

The commission included ministers, vice ministers and researchers. The commission included a historian, with the military rank of A.Aldanazarov, who had experience studying the problems of prisoners of war.

After that, Askanbek Saparovich analyzed archival documents and determined the number of graves of Japanese prisoners of war on the territory of Kazakhstan and the names of the dead. He summarized and systematized the archival data, compiled lists of prisoners of war and drew a map of the burials. According to archival sources, the echelons with the first Japanese military prisoners arrived in September 1945. They were divided into 10 regions. In all there were 58,900 people (F. 419. Inventory 1. D. 190.L. 11, l5). Askanbek Saparovich on the basis of collected documents on the territory of Kazakhstan found the burial of 41 Japanese prisoners of war, a total of 1394 people. The reason for the smaller number of burials was that many soldiers were buried in one grave. As a result of research A. Aldanazarov found 28 burials in the settlements of Zholymbet, Bogembay, Anar of Akmola oblast in Almaty, and 3 burials of 201 people in Almaty. In the cities of Zhezkazgan and Balkhash in the former Zhezkazgan region 136, in the East Kazakhstan region in Belousovka, Ridder (Leninogor), Zyryan, Uskemen and Ablaketka 223, Zhambul region in Sholaktau and Taraz 53, in the Karaganda region 25 thousand military men prisoners are buried in 12 places, however, not all burials have been preserved. In the Karaganda region, 521 graves were found. The reason for the fact that there were many burial places in this area is connected with the fact that 40 Japanese prisoners of war died in the Kokchetav region in the Shchuchinsk military hospital, which were buried in a common grave. In the former Taldykurgan region in the town of Tekeli and in 4 other places there were similar graves. In these places, the prisoners themselves made stone monuments. One of these monuments was installed in 1948 with the inscription «Tomb of the Soldier who died for the Motherland». Almost 72 cemeteries were registered here. Only 1 soldier was buried in the Kostanay region, in the South Kazakhstan region in the town of Lenger 1, in the settlement of Ilyich 2, in Kentau 2, in Aschysai 1, in Keltemshat 1 a burial was discovered. 120 people are buried in the cemetery in the center of Shymkent.

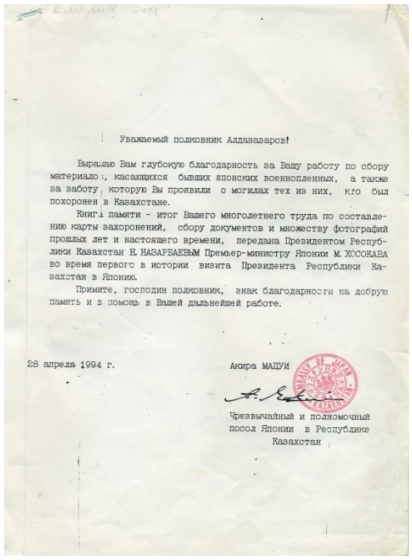
As you can see, the vast majority of prisoners of war worked in harsh conditions in industrial areas. A.Aldanazarov learned that among the prisoners of war were as well as soldiers, and doctors, teachers. The relationship between Japanese prisoners and local residents was good. Prisoners of war built a concert hall in Karaganda, a school in Keltemshatte and a House of Scientists in Almaty.

The research officer was assisted by the Ministry of Internal Affairs, employees of the administration, the regional administration, and forensic experts. During three years of research, numerous archival documents and materials were found. They were checked by the Japanese side. The results of research on the fate of Japanese prisoners of war in Kazakhstan in 1945-1949 were reflected in the bookof «Memory Book» (ZhadKitabi). The book is written about the life conditions of Japanese prisoners of war, their contribution to the economy of Kazakhstan. In addition, Askanbek Aldanazarov, on the basis of collected materials, urged the relevant departments to repair the cemeteries.

He helped the relatives of Japanese prisoners of war and all interested people to obtain information and accompanied them. The book was presented in April 1994 to the President of the Republic of Kazakhstan and Prime Minister of Japan Morihiro Hosokawa. Handing the book to M. Khosokawa, President Nursultan Nazarbayev said: «A military historian, a participant in the Second World War, Colonel Askanbek Aldanazarov, conducted a scientific research work to identify burial sites and names of deceased Japanese. He also accompanies the Japanese arriving to Kazakhsan to places buried «(F. 419. Inventory 1. D. 165. L.11-l2). On April 28, 1994, Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Japan to Kazakhstan Akira Matsui sent a letter of thanks (F. 419. Inventory 1. D. 207.L. 13, l1).

The Japanese government highly appreciated the contribution of Asanbek Aldanazarov to the study of Japanese cemeteries in Kazakhstan and materials. In 1995, the Japanese government awarded him a diploma (literacy) (F.419.. Inventory 1. D.141.L.1). Then A.Aldanazarov was awarded the Order of the Rising Sun and the Golden Rays with rosettes. [F.419.. Inventory 1. D.141.L.4] For the first time in Kazakhstan and in Central Asia, a man was awarded the Order of the Japanese Government.

Уважаемый полковник Алданазаров!

Выражаю Вам глубокую благодарность за Вашу работу по сбору материалов, касающихся бывших японских военнопленных, а также за заботу, которую Вы проявили о могилах тех из них, кто был похоронен в Казахстане.

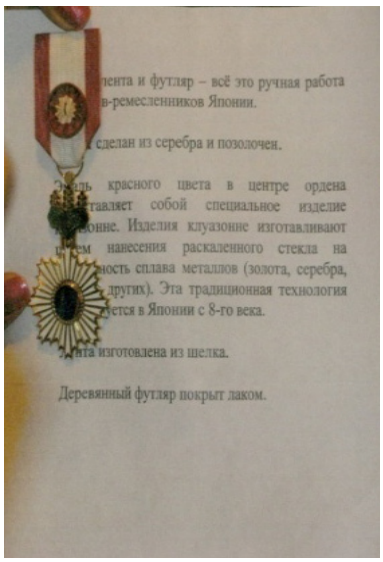
Книга памяти - итог Вашего многолетнего труда по составлению карты захоронений, сбору документов и множеству фотографий прошлых лет и настоящего времени, передана Президентом Республики Казахстан Н. НАЗАРБАЕВЫМ Премьер-министру Японии М. ХСОКАВА во время первого в истории визита Президента Республики Казахстан в Японию.

Примите, господин полковник, знак благодарности на добрую память и в помощь в Вашей дальнейшей работе.

28 апреля 1994 г.

Акира МАЦУИ

Чрезвычайный и полномочный посол Японии в Республике Казахстан

...лента и футляр – всё это ручная работа ...в-ремесленников Японии.

...сделан из серебра и позолочен.

...ль красного цвета в центре ордена ...тавляет собой специальное изделие ...онне. Изделия клуазонне изготавливают ...ем нанесения раскаленного стекла на ...ность сплава металлов (золота, серебра, ...других). Эта традиционная технология ...ется в Японии с 8-го века.

...ента изготовлена из шелка.

Деревянный футляр покрыт лаком.

Conclusion

Asanbek Aldanazarov always engaged in research and in parallel engaged in teaching activities. Officer -teacher was not far from his chosen service. He carried out his work with great responsibility and dignity, therefore the Kazakh government repeatedly highly appreciated Asanbek Aldanazarov with high awards. His achievements during the Soviet period were not ignored. On May 26, 1995, in accordance with the decision of the Council of Heads of State of the CIS Member States, he was awarded the Medal of the Marshal of the Soviet Union, G.K. Zhukov (F. 419. Op.1. D. 31. L.7).

Military service, research and teaching of Asanbek Aldanazarovis an example for the younger generation. The study was carried out in the interests of states, ordinary citizens. He made a significant contribution to the success of people who suffered from the consequences of the war. The constant search for the grave of Asanbek Saparovich helped many families find the grave of their children, fathers, relatives and care for the grave.

References

Kovalchenko I.D. (2003). Metodii storicheskogo issledovania. [Methods of historical research]. Moskova.

Pushkarev L.N. (2010). Istochnikovedenie. Problemnielekzii. [Source study. Problem lectures]. Moskova.

Rumyantseva M.F. (2002). Teoriyaistorii. [Theory of History]. – Moskova.

Zentralniy gosudarstveniy arhiv goroda Almaty. Fond 419.Aldanazarov Askanbek Caparuly. [Central State Archive of Almaty]. Fund 419.Aldanazarov Asanbek Saparly.

ZGA goroda Almaty Respubliki Kazakhstan. – F.419. – Opis 1. – D. 162. Avtobiografia. Aldanazarova Ashanbeka – polkovnika, chlena komissii po delam voennoplennih Pravitelstva Respubliki Kazakhstan. – 7l.[CGA of Almaty, Republic of Kazakhstan].F.419 Inventory 1.D. 162.Autobiography.Aldanazarova Askhanbek – Colonel, member of the commission for prisoners of war of the Government of the Republic of Kazakhstan. – 7l.

ZGA goroda Almaty. A.Aldanazarovtin ordenderinin zhane nagradalarinin kualikteri. – 11 l.F.419. Op.1.D.30. [CGA Almaty] Certificates of A.Aldanazarov orders and awards. – 11 l. Fond.419. Inventory1. D.30.

ZGA goroda Almaty. F.419. Op.1.D.33. A. Aldanazarovtin diplomi, biliktiligin koteru, gylymi atakka ie bolu kualikteri.4 l. [CGA Almaty]. F.419. Op.1.D.33.A. Aldanazarov's diploma, qualification upgrade, certificate of academic title. – 4 l.

ZGA goroda Almaty. F.419. Op.1.D.193. A. Aldanazarovtin kualik zhane mushelik bileti.3 l. [CGA Almaty].F.419. Op.1.D.193. 2 certificates and membership card of A.Aldanazarov. – 3 l l.

ZGAgoroda Almaty. F.419. Op.1.D.170. A. Aldanazarovtin gazet betine shikkan makalalari.20 l. [CGA Almaty].F.419. Op.1.D.170. Aldanazarov's articles on the newspaper. – 20 l.

ZGA goroda Almaty. F.419. Op.1.D.12.[CGA of Almaty].F.419. Op.1.D.12. «How good are the Kazakhs?» – 11 l.

ZGA goroda Almaty. F.419. Op.1.D.190.Askanbek Aldanazarov.Yaponskie mogili na zemle Kazakhstana. 6 l.[CGA of Almaty].F. 419. Op.1. D. 190.Askanbek Aldanazarov. Japanese graves on the land of Kazakhstan. 6 l.

ZGA goroda Almaty. F.419. Op.1.D.165.A. Aldanazarovtin «Orden omvoshodyashego solnza» belgisimen marapattau turali kuzhattari.2l.[CGA of Almaty]. F. 419. Op.1. D. 165.A. Documents about awarding by Aldanazarov» Order of the Rising Sun «. 2l.

ZGA goroda Almaty. F.419. Op.1.D.207.Otziv.Knigapamyaty.3 l. [CAA of Almaty]. F. 419. Op.1. D. 207.Feedback.The book of memory.3 liters.

ZGA goroda Almaty. F.419. Op.1.D.141.[CAA of Almaty]. F. 419. Op.1. D. 141.Photocopies of the Order, Certificate. 13 l.[in kazakh].

ZGA goroda Almaty.F. 419. 4 l.[CAA of Almaty]. F. 419. 4 l.

ZGA goroda Almaty. F.419. Op.1. D.31. [CGA of Almaty]. F. 419. Op.1. D. 31.A. Certificate of honor of Aldanazarov. 17 l.

IRSTI 03.61.00

Ahmadi Laeg

Bamyan University, Department of Archeology,
Afghanistan, Bamyan, e-mail: alaeiq@gmail.com

ANTHROPOLOGICAL ASPECT AND CULTURAL SIMILARITY OF KAZAKH AND HAZARAS

The history of Hazara's nation in Afghanistan is fragmented and without a reliable historical source and archeological evidence. Due to the limited and superficiality of the studied materials, the literatures that are published about the history of the Hazaras nation until now, consensus and common tendency among historians and authors have seen too little. It seems very difficult and even impossible which how did Hazara nation reach their current historical position and identity? The scientific, logical and satisfying answer to this question is the study of the historical – cultural similarities of the Hazara's nation with Turkic nations in Central Asia and also genetic studies; especially the Kazakh nation. Still now researches that have continued to focus on the history and culture of the Hazara's nation in Afghanistan have been based on historical quotations, direct and indirect observations of the Hazara's community and their social life. The comparison and analysis of the cultural, linguistic and anthropological type of the Hazara nation in Afghanistan with the Kazakh nation is a scientific and effective steps which opens up the new window to the ambiguity in the dimensions of Hazara's identity.

Key words: Nation, Hazara, Kazakh, similarity, cultural overlap, dialect, common appellations and symbolism**.**

Ахмади Лаек

Бамьян университеті, Археология департаменті,
Ауғанстан, Бамьян қ., e-mail: alaeiq@gmail.com

Қазақ және хазар тілдерінің антропологиялық қыры мен мәдени ұқсастығы

Ауғанстандағы Хазар ұлтының тарихы сенімді тарихи дерексіз және археологиялық дәлелдерсіз фрагменттелген. Зерттелген материалдардың шектеулі болуына байланысты Хазар ұлтының тарихы туралы әдебиеттер әлі де жарық көріп жатыр. Тарихшылар мен авторлар арасындағы консенсус пен жалпы үрдістер тым аз. Хазар халқының бүгінгі күндегі өзінің қазіргі тарихи жағдайына және өзіндік ерекшелігіне қалай жеткенін түсіну өте қиын және тіпті мүмкін емес пе? Бұл сұраққа ғылыми, логикалық және қанағаттанарлық жауап ретінде – Хазар ұлтының Орталық Азиядағы түркі халықтарымен тарихи және мәдени ұқсастықтарын, сондай-ақ генетикалық зерттеулерді, әсіресе қазақ халқын зерттеу деген түсінікті ұсына аламыз. Қазіргі кезде Ауғанстандағы хазар халқының тарихы мен мәдениетіне назар аударуды жалғастырған зерттеулер Хазар қауымдастығын және олардың қоғамдық өмірін тікелей тарихи дәйектілікпен бақылауға негізделген. Ауғанстандағы хазар халқының қазақ халқымен мәдени, лингвистикалық және антропологиялық түрін салыстыру, Хазардың жеке басын өлшеудегі анықталмаған жаңа терезені ашатын тиімді қадам болып табылады.

Түйін сөздер: ұлт, хазара, қазақтар, ұқсастық, мәдени қиылыс, диалект, жалпы атаулар және символизм.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Ахмади Лаек

Университет Бамьян, Департамент Археологии,
Афганистан, г. Бамьян, e-mail: alaeiq@gmail.com

Антропологический аспект и культурное сходство казахского и хазарского языков

История нации Хазары в Афганистане фрагментирована без надежного исторического источника и археологических свидетельств. Из-за ограниченного количества изучаемых материалов литература об истории хазарской нации публикуется до сих пор. Консенсусов и общих тенденций среди историков и авторов слишком мало. Кажется очень трудным и даже невозможным понять, каким образом нация Хазары достигла своей нынешней исторической позиции и идентичности. Научный, логичный и удовлетворительный ответ на этот вопрос – изучение историко-культурного сходства нации Хазары с тюркскими народами в Центральной Азии, а также генетические исследования, в особенности казахской нации. В настоящее время исследования, которые продолжали фокусироваться на истории и культуре народа Хазары в Афганистане, основывались на исторических цитатах, прямых и косвенных наблюдениях сообщества Хазары и их общественной жизни. Сравнение и анализ культурного, лингвистического и антропологического типов хазарской нации в Афганистане с казахской нацией являются научным и эффективным шагом, который открывает новое окно для двусмысленности в измерениях идентичности Хазары.

Ключевые слова: нация, Хазара, казахи, сходство, культурное пересечение, диалект, общие наименования и символизм.

Introduction

Considering to the studies, research and written resources which are existing about the history of culture and identity of Hazaras; the often historian theory emphasizes that “the Hazara’s ethnical roots have historical relation with Turkish and Mongolian nations” (Pouladi, 1989: 6).

Generally with conjunction to the Turkish – Mongolian anthropological type of Hazara’s nation, large Turkish and Mongolian vocabulary in language of this nation, names of villages and their residential areas and some of the traditions costume and ways of life of them cannot doubt that the Hazara’s have a profound ethnic relationship with the nations of Central Asia, especially Kazakh nation in Kazakhstan. But however, this fact cannot be ignored that the Hazaras have been undergoing changes in different cultural dimensions for at least eight centuries in Afghanistan, along with ethnic minorities, especially Tajiks culture, accent and language. Hazara’s whose first language was Turkish-Mongolian, and now they speak in Dari with Hazara’s dialect; still now they keeping in diurnal dialects, Turkish and Mongolian words and preserving these word in appellation of the villages and local areas. Still can be seen in various social layers of them, the beliefs, ideological aspects and folkloric features of Turkish-Mogul's. In this topic author’s tries to compare and analysis some of the traditional beliefs, folklore, costume and Turkish terms of Kazakh and Hazara’s languages and dialect.

Cultural – traditional similarity of Hazaras and Kazakhs

Afghanistan’s Hazaras generally speaking in Dari (Persian) language with Hazara’s dialect and accent. According to the accentologists "Hazaragi dialect" is a subcategory of the Northern Pahlavi languages and is part of the ancient languages of Transoxiana. "Hazaragi dialect" have the major difference with other Persian dialect and the difference is the massive presence of Turkish and Mongolian words. In such a way, that the only structure and grammar of the Hazaras is entirely Persian, the words and phrases are a mixture of Persian, Turkish and a little Mongolian. (Shahristani Shah Ali Acbar, 1972: 32 – 33).

Currently the religion of the Hazara’s is "Islam e Shiite"; despite the fact that "Shiite" and Hazara’s terms are synonymous in perspective of the Afghan people; however, it is estimated that between 20% and 15% Hazaras are, "Sunnis" and "Ismaili Shiites". Hazara's jobs in Afghanistan are generally farming and livestock, and in some cases shopping in the cities. Only a fraction of them in the big cities like Kabul, Mazar-i-Sharif and Ghazni have achieved in the fields of trade and production. They have the lowest government and civilian jobs in terms of their population. [Mousavi, 1998: 36,71,132]

Given the fact that the Hazaras nation are living in Afghanistan, hundreds of years in social intercourse with tribes; this ethnic group has undoubtedly been a cultural overlap; however, this nation has preserved traditional – cultural heritages that are identical with Kazakhs living in Kazakhstan. These two Turkic nations have experienced the same historical story; the Soviet destructive political plan in Central Asia, especially in Kazakhstan and the authoritarian policies of the "King of Pashtun" in Afghanistan, Has made important parts of the historical – cultural heritages of the Kazakh and Hazara's forgotten. Kazakh nation by passing the social systems of socialism and communism, the main and important parts of their tribal traditions, which they have preserved, that are symbolism and tribal family tree and this is also considered as social value among the Hazaras nation; regrettably, the black shadow of the authoritarian rule of Afghanistan governments in recent centuries with compulsory displacement, has left a large and important part of the historic traditions of the Hazara's. We will recall the major and important parts of language, traditions, beliefs and other corners of common and similar traditions, which are seen in the social layers of these two nations.

Language and common appellations

Although Hazara's language depending to Persian language, but if look carefully, whim Hazara's people speaks to "Hazaragi dialect" is not understandable for other Persian languages; because there are many differences in language grammar and language extensions that highlight differences in the language of Hazar's from Persian or Dari. [Shahristani Shah Ali Acbar. 1972: 33]

On the other hand, in the "Hazaragi dialect", are many words from the Mongolian and Turkish languages, which are not among Persian speakers; these words are also seen commonly in Kazakh, Uzbek, Turkmen and Kirghiz languages.

Table

Hazaragi [16]	**Mongolian[4]**	**The meaning of words in English**
Agai	Akhai	Madam
Anar	Anar	Pomegranate
Walang	Aulang	Grass, meadows
Bajar gha	Bajar gha	Bragging
Basa	Basa	Again
Bughuse	Boghuse	Angry
Bula mal	Bula mal	Hidden, worn
Bulgho	Bulfa	Water drain
Bir	Bir Bir	Characteristic of the water which are bullshing
Cheqi	Cheki	Humble, Fill, Throw
Chemqu	Chimki	To pinch
Dagh	Dagh	Mark
Dam	Dum	The magic
Dambura	Dembura	Musical instrument
Duta	Dutaqa	Escape
Ebse	Ebsait	Yawn
Ake	Eke	Mother
Elchi	Elchi	Messenger, courier
Gate	Gate	Ambush
Degri	Degri	Inverted, vice versa
Qurut	Gorot	Pickled solid form which made from yogurt
Kulcha	Kulche	Talking meaningless
Kekra	Kekre	Belching
Kutal	Kutel	Mountain cliff or hill
Lakhshum	Laghsem	Corrosive lysis
Mal	Mal	Livestock, sheep and goats
Naghachi	Naghacher	Maternal relatives
Nelbaso	Nelbaso	Tears and crying
Nilgha	Nilkha	Baby

Saba da	Saba da	Bustle, Overset
Sabda	Sabda	Digging up
Saughat	Sokha	Gift, Present
Suragh	Suragh	News, Ask
Tuqai	Tughai	Elbow
Ughor	Ughor	Honey, Pounder
Qabchi	Qabchi	Choke, knock out
Qachar	Qachar	Cheek, Armpit
Qaimaq	Qaimaq	Thin layer at the top of the milk
Khatu	Khaton	Lady, queen
Khuru	Qoro	Chicken
Qudugho	Qudugho	Groom's mother / bride's mother
Jalgha	Zalgha	Connect, join the

Turkish words in Hazara's language:

Hazaragi [16]	**Turkish [4]**	**The meaning of words in English**
Agha	Agha	Magnate
Apsaqal	Aksakal	Chairman of the Village
Astar	Astar	Layer
Aial	Aial	Family
Badur	Batur	Brave, Had a strong heart
Baiqush	Bikush	Owl, admirer, jealous
Bujul	Bijil	Joint bone
Chabuk	Charchabuk	In a hurry
Choqur	Chuku	Hole, pit
Dabdaba	Debdebe	Splendor, luxury, show
Tushak	Dushek	Mattress
Qabargha	Kabarghe	Ribs
Qamchi	Kamchi	Whipping
Qash	Kash	Eyebrow
Kerpak	Kerpek	Eyelid
Ujaq	Ujak	Firework, oven
Ram	Ram	Domesticated, learned
Tez	Tez	Fast
Qanjegha	Qanjugha	Compeer, bringing and caring with own

The words that are common in Turkish – Kazakh and Hazara's languages:

Hazaragi[16]	**Kazakh – Turkish [4]**	**The meaning of words in English**
Tenga	Currency of Kazakhistan	Currency
Aba	Apa	Big sister, mother, father
Aja	Azhe	old woman
Ata	Ate	Father
Algha	Alaghan	Palm
Mazar	Mazar	Pilgrimage
Baqa	Baqa	Frog
Birged	Birget	Eagle
Jorka	Jurke	valorous
Qargholach	Qarlaghash	Swallow
sola	So	Water / water species
Chapqu	Chepqun	Wind and storm
Qunqar	Qunqar	Red-black
Qanqashal	Qanqashal	Upper of nose
Tunquz	Tunguz	Pig
Qapqo	Qapqan	Livestock, trap

Qushqu	Qusqan	Crupper
Guzol	Guzal	Beautiful
Aalgha	Balga	Hammer
Aid	Ait	Say
Uba	Ubaa	Stacked, hills
Ur	Aru	Tribe, Family
Aulum	Ulum	Water vapor, water passage
Bai	Bai	Rich
Babardagh	Buqurdaq	Tumor of under the throat
Baldargho	Baldarghan	Type of Plant
Burghuso	Burso	Type of Plant
JiJiq	Jijigh	Grilled of the sheep
Chalpak	Chalpak	A kind of bread grilling in oil
Darogha	Darogha	Chief of the village
Dalu	Dal	Shoulder bone
Qabagh	Qabagh	eyelid
Qabardagh	Quordagh	Fried meat
Qatigh	Qatigh	greasy food
Qajir	Qajir	Chicken Scavenger, Squirrel
Qalpaq	Qalpaq	Men's hats
Papaq	Papaq	kind of hat
Qubuz	Kubuz	Musical instrument
Quto	Quto	The area where the animals are sleeping
Qurachi	Qurachi	Rifleman
Kurpa	Kurpa	Newly arrived – Alfalfa/ Quilt
Kandalo	Kandalan	Angular, crooked, curved
Navur	Nawor	Pond, sluice
Naghachi	Naghashi	Midwife / Uncle
Urgumaj	Urgumaj	A kind of food
Eqaq	Ekak	Hiccup
Busraq	Bausragh	The name of traditional food
Chaapush	Chapush	Kid's name
Chughol	Chaghol	Spy
Chugh	Chogh	Woolen yarn
Dulagh	Dulagh	Pants that reach the ankle
Qoui	Qoui	Niam, pods
Qaiza	Qaiza	Frenum of horse

Names of places and villages of Hazaras in Afghanistan:

Turkish name of Hazarajat velleges [پولادی، حسن (1989). هزاره ها. ترجمه، علی عالیمی کرمانی، تهران: محمد ابراهیم شریعتی، ص]	The meaning of names in English **[4]**
آته میر /Atamir	Father + Big = Head, Chive
سربولاق/Sarbulaq	Above the fountain
گدرگان /Gedargan	Gedar + Gan = Place of the weapons for war
کوشی /Kaushi	Forage and supplies
کلاخی /Kalakhi	The thin silk that the women attach to their heads.
چلمه/ شلمه/ Chalma	Golden turban
اوزداغ/Uzdagh	Mountainous
اولوم/ Aulom	Water passage
چغچران /Cheghcharan	Snap
سولیچ/ Solich	The ground with full of water
یورت /Yurt	The traditional home of the Kazakh
قرغوی /Qerghoi	Small bird and hunter
قوناق /Qonaq	Guest

کالو /Kalo	Taste, enthusiasm, wish and please
یراق /Iaraq	Guns, instrument for horse
بکاول/ Bakavol	the kitchen
جلمیش /Jalmesh	Place of war
نیمان Naiman/	The name of Hazara's tribe in Sheikh Ali
جاجه/Jaja	Gurjee (Mongolian) name of the village in Ghazni province
قرلوق /Qarluq	The name of Hazara's tribe in Sheikh Ali
ترکانTurkan/	The name of the village in Ghazni
باغچوری/Baghchory	The name of Hazara's tribe in Jaghuri
یازدری /Yazdari	The name of Hazara's tribe in Jaghuri
جلایر/Jlaier	The name of Hazara's tribe in Ghazni
غرجی/Gharji	The name of Hazara's tribe in Ghazni

The names of Mongolian – Turkish words which are so common daily intercourse and the names of some villeges and local area that do not know any Persian speakers [پولادی، حسن (1989). هزاره ها. ترجمه، علی عالیمی کرمانی، تهران: محمد ابراهیم شریعتی، ص]:

Common appellations	**The meaning of words in English**
نمیغروت/ Nemghorot	Semi-wet and semi-dry
سوغمه /Sughma	The line that comes with the tip of the punch.
بلدرغو/Baldargho	Name of Plant
قوده /Qauda	A bunch or a bunch of plants
قوچونغه/Qochongha	Name of Plant
سچورغو /Sarchorgho	Name of Plant
مونچلیغ /Monchiligh	Name of Plant
ایرگینه/ Eirkina	Name of Plant
قوریغ /Qurigh	Banned Area in Agriculture and Life Activities
اورگوماج/ Urgomaj	Name of food
قوریه/Quria	Small enclosure for lambs
کوکنه/Kokna	The string that covers the head of the lamb
نیلو/Nilo	The livelihood of a village that has been foraging for a long time in the desert.
قپترغی/Qapterghai	Name of Plant
ووردومه/ Wurdoma	The string which twist baby's
دولاق/Dulaq	Tradarion women's pants

Traditional beliefs and Symbolism are common feature of Kazakh and Kazakh culture:

Symbolism as the ancient culture of the inhabitants of Kipchak plain, Mongols and Turks, still now seen among these communities. In the Hazara community like Kazakh community also, symbolism is still seen as being rooted in ancient times. For example, can be named from symbols of Totemism; one of the Hazara's tribe which called (Shaho), never eating the head of goat; according to their beliefs goat considered as their Totem; but they are desirably eating sheep's head and like Kazakh it is first offered to the elder's people. [پولادی، حسن (1989). هزاره ها. ترجمه، علی عالیمی کرمانی، تهران : محمد ابراهیم شریعتی، ص] So far the head of Gazelle set up to the top of the gate homes of some Hazara's tribes.

For many years, the nationalities living in Central Asia had different kinds of symbols, which have a special meaning. Today, symbols such as the sun, ornament, soaring eagle, "tulpar", "yurta" and its constituent elements occupy an important place in the Kazakh society. If you take into account the national ornament of the Kazakhs, then it has a deep history and meaning. In the ornamental style of Kazakhs, triangles, spirals and mutton horns [ری، حیدر علی (1992) . هزاره ها و هزارجات باستان در آینه تاریخ. پشاور، ص].

The image of the eagle is also not accidental in the culture of the Kazakhs. For them, this was the personification of freedom, striving for the goal, for

height, for the future, for independence. Most often images of the eagle were found in the art of the ancient Sakas. When the excavations of Tasmol's burial ground were carried out, a small curly buckle was found from the horn of a maral, whose silhouette resembled the head of a fairy eagle. It is important to note that the steppe eagle meant the image of the totem ancestor of different genera and tribes in the Saka culture. Even Marco Polo wrote in his writings that in whatever Kazakh house you go, in each of them the hosts keep an eagle [Масанов, 1966: 173].

The silhouette of the "Argymaks" (horses) in the language of the heraldists has a deep meaning and content. This is the fearlessness of the lion and the foresight of the falcon, physical strength, speed, moreover, in the nomadic life of the Kazakhs, the horse was considered the first companion. Without steppe horses, such games as "baiga", "kokpar", "kyz kuu" were unthinkable [ری، حیدر علی (1992). هزاره ها و هزارجات باستان در آینه تاریخ. پشاور، ص].

Since ancient times it so happened that every Kazakh clan, Zhuz had its own distinctive signs. They were passed on from generation to generation, as the most precious heritage of the dynasty. Most of the tribes, along with the tribal "tamga", had its own "uranium" – a battle cry. Over time, the people formed and traditional tunes, which today is an anthem for us. One of these songs is "Meni Қазақстаным" [ری، حیدر علی (1992). هزاره ها و هزارجات باستان در آینه تاریخ. پشاور، ص].

In the territory of Hazarajat until now preserved many petroglyphs and engraving which are similar to "Tamkali in the north of the city of Almaty" [Артамонов, 1973: 13- 14], This indicates that the Hazaras have a long-standing bond with the inhabitants of the Kipchak plain and especially with the inhabitants of the Kazakhstan.

There are many common cultural ties between the Hazara and the Kazakh that bring the investigators closer to the ethnic origin of these two Turkic peoples; Interesting peculiarities are common among the Kazakh community, which can be seen in the same among the Hazara's community.

"If a person sounding his/her right ear, he/she certainly hears the good news; if sounding his/her lift ear, he/she certainly hears the bad news" [پولادی، حسن (1989). هزاره ها. ترجمه، علی عالیمی کرمانی، تهران: محمد ابراهیم شریعتی، ص].

"Tumble the right eyelid brings happiness and tumble the left eyelid brings sadness" [پولادی، حسن (1989). هزاره ها. ترجمه، علی عالیمی کرمانی، تهران: محمد ابراهیم شریعتی، ص].

According to the Hazara's traditional beliefs "The power of goodness and generosity lies in the thunder of heaven, so when they hear the sound of thunder, seek blessings and goodness" [پولادی، حسن (1989). هزاره ها. ترجمه، علی عالیمی کرمانی، تهران: محمد ابراهیم شریعتی، ص].

Attention and belief to the particular animals is another part of common cultural affiliation; "When the snake enters the Hazara's home, they don't kill it, but by expelling it from the head, leaves it out of the house". Believe to the unlucky years, (жыл Кайгару), mounts counting (Ай Саноу) years counting (жыл Саноу) are another part of the common culture similarity between Hazara'a and Kazakh nations [ری، حیدر علی (1992). هزاره ها و هزارجات باستان در آینه تاریخ. پشاور، ص].

One of the Hazara's beliefs that is common to Mongolian, Turkish and Kazakh culture is symbolism; for example, con be mentioned the "Dalo Bini" horoscope; it men's the sheep's shoulder bone, that its meat thoroughly flattened, is placed in front of the light; From its view inferring and predicting; events, fortune, natural events, death, and other ambiguous and imaginary cases. [Shahristani Shah Ali Acbar, 1974: 141] These divination and prophecy of events also common in the community of Mongolian and Turkish nations from ancient times; they have to maintain it still now.

Conclusion

Due to the existence of Turkish, Mongolian, and Kazakh words, the names of the Hazara's villages in Afghanistan, the beliefs, traditions, costumes and anthropological types that have been preserved in the Hazara community; it's clear that explicitly can be follow the Turkish hypothesis of the Hazara's nation.

The words listed in this article are specific to the Hazaras of Afghanistan, and do not know any other Persian language speakers in Afghanistan, Iran and Tajikistan.

The anthropological type of the Hazara's has close proximity to the Kazakh nation than another Turkish descent. The historical background in which these two nations have preserved their historical and identical heritages are also the same; during the 18th and 19th centuries Kazakh culture influenced by the Soviets system and also the Hazara's culture influenced by the Pashtunization of Afghan government and politics; The shadow of

this tyranny that had spread over the history and culture of these two nations over the 200 years has affected a great deal of art, folklore, original words and other traditions. But there are still plenty of cultural resources to look at the facts of the historical background in the territory of Hazarajat that should be investigated.

Suggestions

This article only refers to the cultural aspects of the various historical-cultural community of the Hazara's and Kazakh nations with ethnographical approach. To further explore this issue, the following points are recommended for Kazakh and Hazara's researchers:

– Gynecological studies have been conducted as a historical study of identity of Hazara's and creating their DNA banks.

– Conducting Analytical and comparative study of the historical and traditional symbols which are exiting in Hazara's and Kazakh's community.

– Identifying and study the archaeological resources of Hazara's territory.

– Holding the conferences, cultural symposium and other programs that promote mutual cultural understanding between these two Turkic nations by embassies in both countries.

References

Jaghori Haidr Ali (1992). Hazaraha wa Hazarajat dar aeena e tarikh. Peshawar.

Pouladi Hasan. (1989). Hazaraha. Translated by A. A Kermani, Tehran: Moskova. Shariati. pp 709.

Naeel Husin.(2000). Yad dashthaee az sarzamin wa rejale Hazaraha. Qum: published by Subhani, pp 488.

Shahristani Shah Ali Acbar. (1972). Qamus e Lahja e Dari e Hazaragi. Kabul: published by University of Kabul, pp 361.

Shahristani Shah Ali Acbar. (1974). Namona haee az farhang shafaee Hazaraha. Kabul: published by University of Kabul, pp 295.

Yazdani H. Ali. (2006). Pazhoheshi dar Tarikh e Hazaraha. Tehran: M. Shariati, pp 832.

Weiers M. (1975). "The language ofthe Hazara people and of the Mongols of Afghanistan: A Lexicostatistical perspective, Afghanistan Journal," J.G.2. Heft. 3.

Schurmann. F. (1962). The Mongols of Afghanistan. The Hague: Mouton, pp 957.

Mousavi S. A. (1998). The Haziiras of Afghanistan. Surrey: Curzon Press, pp 376

Артамонов. М. И. (1973). Сокровища саков. Москва, Искусство, С 279.

Акишев К. А., Кушае Г. А. (1963). Древняя Кульура Саков и Усуней Долины Реки Или. Алматы, Академия Наука Казфхистан ССР, С 320.

Масанов Э.А. (1966). Очерки этнографического изучения казахского народа в СССР, АлмаАты, С 320.

Символы казахов: от предков до наших дней http://e-history.kz/ru/publications/view/1190

Традиции и обычаи казахского народа (Часть 2) http://mugalim.ru/publ/kazakhskij_jazyk_i_literatura/tradicii_i_obychai_kazakhskogo_naroda_chast_2/1-1-0-2.

منابع فارسی:

1- ری، حیدر علی (1992). هزاره ها و هزارجات باستان در آینه تاریخ. پشاور، ص 352.

2- پولادی، حسن (1989). هزاره ها. ترجمه، علی عالیمی کرمانی، تهران: محمد ابراهیم شریعتی، ص 709.

3- نایل، حسین (2000). یاد داشت در باره سرزمین و رجال هزاره ها. قم: مطبعه سبحانی، ص 488.

4- شهرستان، شاه علی اکبر (1972). قاموس لحجه دری هزارگی. کابل: مطبعه پوهنتون کابل، ص 361.

5- شهرستان، شاه علی اکبر (1974). نمونه های از فرهنگ شفاهی هزاره ها. کابل: مطبعه پوهنتون کابل، ص 295.

6- یزدانی، حسین علی (2006). پژوهشی در تاریخ هزاره ها. تهران: محمد ابراهیم شریعتی، ص 832.

IRSTI 03.91.00

Modebadze V.[1], Kozgambayeva G.B.[2]

[1]Saint Andrew the First-Called University of the Patriarchate of Georgia,
Georgia, Tbilisi, e-mail: valery_4@yahoo.com
[2]al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru

RUSSIA'S GEOPOLITICAL INTERESTS IN GEORGIA (South Caucasus and the Threats Coming From Moscow)

This article analyzes geopolitical interests of Kremlin in Georgia and South Caucasus. It also describes Moscow's actions to dominate and control this strategically important region. The threats coming from Russia are analyzed in detail. South Caucasus is the region where the economic and strategic interests of the West and Russia collide with each other. Despite its small size, Caucasus is a very important region. It is an alternative energy corridor, which allows European Union and the West to reduce its energy dependence on Russia and gain access to energy rich regions of Caspian Basin and Central Asia. Kremlin's aim is to establish firm control over the South Caucasus energy corridor and become the only supplier of oil and gas for the West. Another geopolitical objective of Kremlin is to strengthen Moscow-Yerevan-Tehran axis and weaken Ankara-Tbilisi-Baku axis.

Key words: South Caucasus energy corridor, transport corridor, Geopolitical interests of the West, Geopolitical interests of Russia, threats coming from Russia.

Модебадзе В.[1], Козгамбаева Г.Б.[2]

[1]Әулие Андрей Первозванный Патриаршество атындағы Грузия университеті,
Грузия, Тбилиси қ., e-mail: valery_4@yahoo.com
[2]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru

Ресейдің Грузиядағы геосаяси қызығушылығы (Оңтүстік Кавказ және Мәскеуден туындайтын қатерлер)

Бұл мақала Грузия мен Оңтүстік Кавказдағы Кремльдің геосаяси мүдделері талданады. Ол сондай-ақ Мәскеудің осы стратегиялық маңызы бар аймаққа үстемдік ету және оны басқару жөніндегі әрекеттерін сипаттайды. Сондай-ақ мақалада Ресей тарапынан болған қатерлерге толығымен талдау жасалынады. Оңтүстік Кавказ Батыс пен Ресейдің экономикалық және стратегиялық мүдделері бір-бірімен соқтығысатын аймақ. Кішігірім көлеміне қарамастан, Кавказ өте маңызды аймақ. Бұл Еуропалық Одақ пен Батыстың Ресейге энергетикалық тәуелділігін төмендетуге және Каспий бассейні мен Орталық Азияның энергияға бай аймақтарына қол жеткізуге мүмкіндік беретін альтернативті энергетикалық жол. Кремльдің мақсаты Оңтүстік Кавказдың энергетикалық жолына берік бақылау жасау және Батыс үшін мұнай мен газды жалғыз жеткізуші аймақ болады. Кремльдің тағы бір геосаяси мақсаты – Мәскеу-Ереван-Тегеран осін нығайту және Анкара-Тбилиси-Баку осін әлсірету.

Түйін сөздер: Оңтүстік Кавказдың энергетикалық жолы, көлік жолы, Батыстың геосаяси мүдделері, Ресейдің геосаяси мүдделері, Ресейден туындайтын қатерлер.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Модебадзе В.[1], Козгамбаева Г.Б.[2]
[1]Грузинский университет имени св. Андрея Первозванного Патриаршества,
Грузия, г. Тбилиси, e-mail: valery_4@yahoo.com
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru

Геополитические интересы России в Грузии (Южный Кавказ и угрозы, исходящие из Москвы)

В этой статье анализируются геополитические интересы Кремля в Грузии и на Южном Кавказе. В нем также описываются действия Москвы по доминированию и контролю над этим стратегически важным регионом. Угрозы, исходящие из России, анализируются подробно. Южный Кавказ – регион, где экономические и стратегические интересы Запада и России сталкиваются друг с другом. Несмотря на небольшие размеры, Кавказ – очень важный регион. Это альтернативный энергетический коридор, который позволяет Европейскому союзу и Западу снизить свою энергетическую зависимость от России и получить доступ к богатым энергоресурсами регионам Каспийского бассейна и Центральной Азии. Цель Кремля – установить твердый контроль над энергетическим коридором Южного Кавказа и стать единственным поставщиком нефти и газа для Запада. Другой геополитической целью Кремля является укрепление оси Москва-Ереван-Тегеран и ослабление оси Анкара-Тбилиси-Баку.

Ключевые слова: энергетический коридор Южного Кавказа, транспортный коридор, геополитические интересы Запада, геополитические интересы России, угрозы, исходящие из России.

Why Georgia and Caucasus matters?

Caucasus is a strategically important region where the major powers of the world have contradictory geopolitical interests. Historically there was a permanent struggle between the great powers of the world to dominate this region, which is a bridge between Europe and Asia. There is still rivalry between big states to dominate Transcaucasia and control major trade routes between Europe and Asia. The Cold War, which ended in Europe in the 90s, is now raging in South Caucasus. The world's most powerful countries try to gain a foothold in this strategically important region in order to meet their geoeconomic interests and gain access to oil and gas reserves. Kremlin wants to control this energy-rich region and vehemently opposes other powers in South Caucasus. Now, Caucasus is the region where the economic and strategic interests of the West and Russia collide with each other. (Valeri Modebadze, 2018)

Because of its favorable geographic location Caucasus is often described as the «corridor». Indeed, it is a corridor that connects Europe with oil rich countries of Central Asia, Caspian Basin and Middle East. Moscow's aim is to prevent other external powers to gain a foothold in Caucasus and opposes the West to dominate and control this strategically important «corridor». Kremlin's aim is to establish firm control over energy transportation routes and become the only supplier of oil and gas for the West.

After the Breakdown of Soviet Union, the West gradually became aware of the strategic importance of Georgia and the Caucasus region. Georgia and the South Caucasus, which in the past was viewed as the backyard of Russia, is now a region of great strategic and geopolitical importance to the West. Caucasus region is rich in natural resources and connects the West to the Hydrocarbon reserves of the Caspian Sea. According to BP estimates, the Caspian area contains as much as 48 billion barrels of oil and 449 trillion cubic feet of natural gas. Caucasus is a very important energy corridor. Alternative oil and gas export routes pass through this region which reduces Europe's dependence on Russian hydrocarbons. (Nikolai Sokov, 2009) Therefore, the West is interested in strengthening its presence in this region. Although Georgia has no significant oil and gas reserves, it still plays very important role in exporting hydrocarbon resources to the West. Georgia is a necessary bridge connecting Europe with Central Asia and China. Located at the crossroads of Europe and Asia, Georgia is a bridge connecting several important global economic regions. The shortest route from Europe to China goes through Georgia and «Silk Road» trade always passed through the Caucasus region. (Valeri Modebadze&Fatih Mehmet Sayin, 2014)

Georgia's importance as the key energy transit country became obvious after the breakdown of USSR. Over the last years the west began to construct new oil and gas pipelines in Caucasus in order to reduce its energy dependence on Middle East,

Arabic countries and diversify its energy supply routes. These oil and gas pipelines have considerably increased the strategic importance of Georgia. Georgia is the key transit route for the export of hydrocarbons from the landlocked Caspian Sea region. Through Georgia passes the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline and Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline, which transports Caspian hydrocarbons to Turkish and European markets. Furthermore, Trans-Anatolian gas pipeline projects strengthens the status of Georgia as an energy transit zone and further emphasizes the key role that Georgia plays in the diversification of energy supply routes (Сесайр, 2012).

Threats Coming from Russia

Among the threats, risks and challenges facing Georgia, the most problematic issue is the Russian occupation of Georgian territories and creeping annexation. The 2008 August War and the occupation of South Ossetia have significantly worsened the security environment of Georgia. With this war Kremlin sent a message to the West that it still wants to establish firm control over Georgia.

For Moscow Georgia's pro-European, pro-Western political course is unacceptable and its goal is to draw Georgia back into Russia's orbit. As the former president of Russia Medvedev stated, the 2008 August War and the invasion of Georgia's breakaway regions thwarted NATO's plans to expand further on the post-Soviet space. «We have simply calmed some of our neighbors down by showing them that they should behave properly in respect of Russia and in respect of neighboring small states. And for some of our partners, including the North Atlantic Alliance, it was a signal that before taking a decision about expansion of the Alliance, one should at first think about the geopolitical stability. I deem these [issues] to be the major lessons of those developments in 2008,» Medvedev said (Civil Georgia, 2011)

The Russian government is trying to change the pro-Western orientation of the Georgian people through aggression. Russia does not want Georgia to become a stable, democratic, European state. The Russian-Georgian war and the military aggression carried out by the Russian Federation demonstrated that even in the 21st century, the Russian authorities did not abandon the neo-imperialist policy.

Nowadays,there is a widespread view in certain political circles of Georgia and Georgian Society, that Russia after the August War and after the occupation of Abkhazia and South Ossetia, does not have any leverage to exercise pressure on Georgia. This view is certainly wrong. Unfortunately, Russia has a lot of leverage to make pressure on Georgia. What leverage does Russia have to put pressure on Georgia and what can be said about the dangers, risks and challenges facing Georgia and South Caucasus energy corridor?

While some Georgian politicians and political elites assert that there is no threat coming from Russia, Chair of the House Intelligence Committee and Congressman Mike Rogers fears thatafter the occupation of Ukraine, Russia will try to annex Georgia.

He drew attention to the fact that after annexation of Crimea, Russia started to move military forces into occupied territories of Georgia. Rogers explained the threats and risks facing Georgia and expressed his views about the possibility of renewal of Russian-Georgian confrontation on Fox News. He expressed his assumption that Russia needs to invade Georgia and Armenia in order to establish a land connection with Iran. In an appearance on Fox News, Rogers said: «They are moving some of their most advanced equipment into South Ossetia. There is no reason to do that. The Georgian army really poses no threat. That's certainly concerning… I would ask why is he moving the equipment that he is into South Ossetia up in Georgia, which makes really makes no sense other than they are contemplating maybe using those armor columns to drive through Georgia down to Armenia to create a land bridge to Iran.» (Rob Garver, 2014)

Putin believes that the collapse of the Soviet Union was the most tragic event of the twentieth century, so he aims to create a new Eurasian empire – Eurasian Union. Countries that do not want to join this new empire will face big problems. Russia will first try to punish those states which are trying to join NATO and integrate into Euro-Atlantic structures. For Russia NATO enlargement, as well as the eastwards expansion of the European Union is unacceptable. Recent developments have shown us that those Eastern Partnership countries, which demonstrated firm willingness to sign the Association Agreement with the EU, are under heavy pressure from Russia. In 2013 the European Parliament adopted a resolution on Russian pressure on Eastern Partnership countries. This document describes in detail how Russia is making pressure on the Eastern Partnership countries. This resolution mentions also creeping annexation of Georgian territories and the pressure that Kremlin is making on Georgia: «Russia is still occupying the Georgian regions of Abkhazia and the Tskhinvali region/South Ossetia, in violation of the fundamental norms and principles of international law; whereas ethnic cleansing and

forcible demographic changes have taken place in the areas under the effective control of the occupying force, which bears the responsibility for human rights violations in these areas. The process of 'borderisation' has increased rapidly, with the area of occupied territory expanding by several hundred meters at the expense of Georgian territory; whereas violations of Georgian airspace by Russian military aircraft have taken place at the same time» (European Parliament, 2014).

It is obvious to everyone that signing the Association Agreement with the EU as well as granting MAP to Georgia can become a pretext for the Kremlin's large-scale aggression against our country. According to the Georgian expertMamukaAreshidze there is a «list of problems» which is activated by Russia according to how active Georgia's European aspirations are. For Georgia's annexation Russia might use its military bases stationed in Abkhazia and South Ossetia (ვალერიმოდებაძე, 2014).

One of the main problems and main challenges that Georgia is facing is the creeping annexation and the so called the «borderisation» process. Russian government is expanding the so-called «borders» of the de facto republic of South Ossetia at the expense of Georgian lands. Thousands of hectares of Georgian land are being lost every year and the area of occupied territory is expanding at the expense of Georgian territories. As a result of this creeping annexation, the population of Inner Kartli constantly loses vital agricultural lands. Russian troops are gradually advancing the occupation line inside Georgia to enlarge the Russian-held territory.As a result, the so called «South Ossetian boundary markers» appeared in about 300 meters from the central motorway. The Russian border guards started the installation of barbed wires fences in the villages of Orchosani and Khurvaleti. The Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline passes close to the occupation line, and if the creeping annexation of Georgian territories continues, it soon will be controlled by Russian border guards (ვალერიმოდებაძე, 2014).

Since the August 2008 War, the Russian border troops have constantly increased the size of occupied territories and have moved the so-called «state border» deeper into the Georgian-controlled territory near the villages of Ditsi and Dvani. Russian soldiers have begun moving the occupation line at places where it cuts through populated areas. They have installed barbed wires through people's gardens and grazing lands, resulting in villages losing cultivated plots of land, an irrigation water canal and cemeteries. Many Georgian families have lost their source of income because their farmlands, apple orchards and ancestral homes are now beyond this new demarcation line. The United States, the European Union, and NATO all voiced concern over Russia's creeping annexation of Georgian territories and condemned the actions of Russian government to seal South Ossetia off from the rest of Georgia (Valeri Modebadze&Fatih Mehmet Sayin, 2014)

If the Tskhinvali puppet regime continues to fence the boundary line with the maps from Soviet-era, not only a small section of the Baku-Tbilisi Ceyhan pipeline, but also a 1600-meter-long section of the Baku-Supsa pipeline will be in the Ossetian-controlled territory. Thus, if the creeping annexation continues, Georgia may lose its transit function and will no longer be considered an alternative transit corridor for Europe. Russia's strategic interest is to be the sole supplier of energy for the West. Therefore, Kremlin will do its best to establish firm control over the South Caucasus corridor and control alternative energy routes to Europe.

Russia's actions in South Ossetia and the creeping annexation of Georgian territories should be analyzed from the geopolitical point of view. Russia's geopolitical goal is to create a land corridor from Tskhinvali to Yerevan, because it is in Kremlin's interests to have a common border with its strategic ally – Armenia. Kremlin's main objective is to consolidate the Moscow-Yerevan-Tehran axis. Thus, Russia tries to capture Georgia's territories and create a land corridor from South Ossetia to Armenia in order to consolidate the Moscow-Yerevan-Tehran axis. Russia is struggling to gain the title of superpower today and therefore, willnot spare power to create the aforementioned axis. In order to achieve this goal, Moscow might start a military confrontation with Georgia as soon as a favorable moment arises for military intervention. This is the reason why Russia is strengthening its military bases on occupied territories of Georgia (ვალერიმოდებაძე, 2014).

Conclusion

As we have seen above, the West and Russia have contradictory geopolitical and geo-economic interests in South Caucasus and Georgia. Moscow' main objective is to maintain Russia's dominant position on the European market and become the main supplier of natural resources for Europe, while Western countries want to reduce energy dependence on Russia because Kremlin often uses oil and gas as a political weapon. One of the reasons why the West started to construct oil and gas pipelines

in South Caucasus bypassing Russian territories and began to develop the alternative energy corridor, was to diversify energy supply routes.

Kremlin does not like the fact that large-scale energy projects in the South Caucasus region are being implemented bypassing Russian territories. It is in Kremlin's interest to control all major energy routes in post-Soviet space and therefore, it does not spare effort to occupy Georgian lands and establish firm control over the South Caucasus energy corridor. Moscow wants to achieve monopoly over the energy supply and become the only supplier of oil and gas to the West. This is the reason why it is trying so hard to dominate the South Caucasian states and bring them back to Russia's orbit.

It is in the interests of Russia to strengthen Moscow-Yerevan-Tehran axis and weaken Ankara-Tbilisi-Baku axis. In order to achieve this goal, it has to control Georgia, which is the main obstacle in consolidating the above mentioned axis.

References

Valeri Modebade (2018). EU relations with South Caucasian Countries since the breakdown of Soviet Union, https: //www. academia. edu/37409208/EU _relations_with_the_South_Caucasian_countries_since_the_breakdown_of_Soviet_Union, pp._68_-74. (Date 5.09.2018)

Rob Garver (2014). Intelligence Chair Fears Putin Has New Target: Armenia. Accessed:16.08.2018, http://www.thefiscaltimes.com/Articles/2014/03/30/Intelligence-Chair-Fears-Putin-Has-New-Target-Armenia (Date 5.09.2018)

European Parliament (2014). Motion for a resolution on Russian pressure on Eastern Partnership countries and in particular the destabilization of eastern Ukraine.Accessed:16.08.2018, http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+MOTION+B7-2014-0436+0+DOC+XML+V0//EN (Date 5.09.2018)

Nikolai Sokov (2009). The South Caucasus Corridor after the Russian – Georgian War.Accessed:16.08.2018, http://www.ponarseurasia.org/sites/default/files/policy-memospdf/pepm_049.pdf (Date 5.09.2018)

ValeriModebadze&Fatih Mehmet Sayin (2014). Georgia's pro-Western path: Analysis of the Georgian foreign policy in the post-Soviet period, AİBÜ Institute of Social Sciences Journal, Volume: 14, Issue: 1, ISSN: 1403-0035, pp.339-355. Accessed:16.08.2018, http://sbedergi.ibu.edu.tr/index.php/sbedergi/article/view/846 (Date 1.09.2018)

Сесайр, М. Нулевые проблемы 2.0: Турция как кавказская держава. Accessed:16.08.2018, http://inosmi.ru/caucasus/20120922/199645113.html

Civil Georgia (2011) Medvedev: August War Stopped Georgia's NATO Membership. Accessed:16.08.2018, http://www.civil.ge/eng/article.php?id=24168 (Date 1.09.2018)

ლერიმოდებაძე(2014)მცოცავიანექსიადარუსეთიდანმომავალისაფრთხეები, (The creeping annexation and threats coming from Russia) the Scientific Journal «Law and Economics» №5, Institute of Legal Development, ISSN1987-8303,pp.22-28,Tbilisi.Accessed:16.08.2018, http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/52231/1/Samartali_Da_Ekonomika_2014_N5.pdf (Date 1.09.2018)

IRSTI 03.01.11

Galiyev A.A.[1], Batkalova K.M.[2]

[1]Prof., Dr., e-mail: galievanuar@mail.ru
[2]Doctorate-student, e-mail: kuralai07@gmail.com
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

KAZAKH LITERATURE AND THE FORMATION OF MODERN KAZAKH IDENTITY

When constructivists speak of modern nations, they consider such instruments of its formation as a census, museum and press. In this case, the press is viewed from two sides: newspapers and novels. The press forms a single literary language, an idea of the territory and the people, as a single whole. The purpose of this paper is to consider the influence of works of literature on the idea of people's history, its unity, territory, and how literature influences the process of construction of modern Kazakh nation. The literature, which is studied in the school reflects not only different pages of history of the Kazakhs and their ancestors, but also other people who have little or no relationship to the history of the Kazakhs. Understanding of all this literature as of Kazakhs, has a goal of ethnic mobilization, formation of national identity and self-awareness.

Key words: works of literature, national identity, national self-consciousness, ethnic mobilization, constructivism.

Галиев А.А.[1], Батқалова Қ.М.[2]

[1]профессор, доктор, e-mail: galievanuar@mail.ru
[2]PhD студент, e-mail: kuralai07@gmail.com
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Қазақ әдебиеті мен қазіргі заманғы қазақстандық ұлттық бірегейлікті қалыптастыру

Конструктивистер қазіргі заманғы халықтарды қарастыру барысында санақ, мұражай және баспа сияқты оны қалыптастырудың құралдарына тоқталады. Бұл жағдайдағы баспа қос тұрғыдан қаралады: газеттер мен романдар. Баспа бірыңғай тұтастық ретінде бірыңғай әдеби тіл, аумақ және халық идеясын қалыптастырады. Мақаланың мақсаты – көркем әдебиеттің халық тарихын, оның бірлігін, аумағын және қазіргі заманғы қазақ халқының қалыптастыру үдерісінде қаншалықты рөл атқарғандығын талқылау. Мектепте оқылатын әдебиет тек қазақ халқының тарихын және ата-баба тарихының түрлі қырларын ғана емес, сондай-ақ қазақтардың тарихымен іс жүзінде ешқандай байланысы жоқ өзге халықтардың тарихынан да көрініс береді. Аталмыш әдебиеттің барлығын Қазақ әдебиеті ретінде этникалық жұмылдыру, ұлттық бірегейлік қалыптастыру мақсатын көздейді.

Түйін сөздер: көркем әдебиет, ұлттық бірегейлік, ұлттық өзін-өзі тану, этникалық жұмылдыру, конструктивизм.

Галиев А.А.[1], Баткалова К.М.[2]

[1]профессор, доктор, e-mail: galievanuar@mail.ru
[2]PhD студент, e-mail: kuralai07@gmail.com
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

Казахская литература и формирование современной казахской идентичности

Конструктивисты, говоря о современных нациях, рассматривают такие инструменты ее формирования, как перепись, музей и печать. При этом печать рассматривается с двух сторон: газеты и романы. Печать формирует единый литературный язык, представление о территории

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

и народе, как едином целом. Цель данной статьи – рассмотреть влияние художественной литературы на представление об истории народа, его единстве, территории и на процесс строительства современной казахской нации. Литература, которая изучается в школе, отражает не только самые разные страницы истории казахов и их предков, но и других народов, которые практически не имеют отношения к истории казахов. Изучение всей этой литературы имеет целью этническую мобилизацию, формирование национальной идентичности и самосознания.

Ключевые слова: художественная литература, национальная идентичность, национальное самосознание, этническая мобилизация, конструктивизм.

Introduction

Kazakh people, which have lost its statehood and independence during the various historical conflicts have dreamed of sovereignty like any other nations. Thus, it is not by accident that national literature had played an important role in ethnic mobilization during the construction of independent Kazakhstan. To this end, «ethnic mobilizers» – intellectuals, have expanded the scope of national literature by including a number of literary works.

The purpose of this article is to consider the influence of only works of literature on the idea of people's history, its unity, territory, and how literature influenced the construction process of a modern Kazakh nation...

For this aim we need to find out the following:

– Whether the historical events being described in literary works relate to the history of the Kazakhs.

– Whether these events relate with the history of the Kazakhs.

– Whether the works that currently being included into the range of Kazakh literature relate to the Kazakhs.

– Are all the works included in this circle genuine?

– What is the role of literary works in the development of historical identity of Kazakh people?

We should note that when talking about the Kazakh literature one should divide it into oral and written. But in fact the Kazakh written tradition have been originated relatively recently. On the other hand, the Kazakh people and their ancestors created a huge amount of oral works that belong to different genres, including epic literature, which reflect the most important historical events. These works were carefully passed from generation to generation, forming historical consciousness of its people. Most of them came to our days and formed the golden fund of cultural heritage. Therefore, nowadays, modern Kazakh literature can be roughly divided into written and oral. At the same time oral literature nourishes written literature by its life-giving juices.

The whole body of modern Kazakh literature that forms historical consciousness can be divided into five groups:

1. Literature that goes back to ancient tradition and exists in modern days.

2. Literature that had existed in ancient times among the ancestors of modern Kazakhs, but was forgotten.

3. Literature that had existed in ancient times, but had no relation to the Kazakh people.

4. «Invented tradition». Literature that has never existed.

5. Modern Kazakh literature that relates to the historical genre.

Methods and Methodology

Scientists, who study the processes of nation building from the perspective of constructivism, theory, showed that various tools were used for mobilization of ethnicity. B. Anderson proved that most of such frequently used means include museum exhibitions, census data and historical maps (Anderson: 1983).

As is known, museums and maps are something that has to do with history. Thus, nation-building, although being a phenomenon of modern time, appeals to antiquity, trying to show the eternity of the nation (primordialism). Hence, there appears the desire to use all available baggage of the past as well as to invent new one in case of insufficiency of it. Especially clearly we can illustrate an existence of a great past by demonstration of ancient literature and all that applies to it (written literature, alphabet and ancient literary monuments).

At the same time, it is difficult not to agree with the words of V.Shnirelman, who have rightly observed that writing system and statehood are of special value among all cultural heritage in the eyes of ethno-nationalists, according to the most of them, only this can make people «cultural» (V. Shnirelman: 2001).

In some cases this can be a real literary heritage, but often it is being invented or constructed. Classic

examples of «invented traditions» are the «Veles book», «Kraledvorsk manuscript», «Kalevala» and etc.

The presence of this kind of literature is mentioned in the history of many nations, hence the fact of its occurrence is regularity rather than an accident. This and other «evidences of the past» come up in a crucial, key moments of the history, and have their own functions. The main objective of this literature is to show the history of people as more ancient, and therefore, this fact entitles nations to a certain territory, own statehood or territory of another state. The existence of ancient written literature should contribute to the growth of national consciousness and ethnic mobilization.

This kind of mobilization was necessary to many nations of the Soviet Union during the perestroika in the 1980s, when there was an opportunity to build their own independent state.

Discussion

The first group of literature is very small because of its antiquity. It includes fairy tales, myths, legends, and etc.

Fairy tales constitute the fragments of ancient myths and preserve the traces of ancient era. Some of it has a character like Zheztyrnak, which means a wicked witch. Her name is translated as «a woman, who had the nails of bronze». As known, Kazakhstan possesses a very rich deposits of copper, which was mined here since antiquity (XVIII – VIII centuries BC). In the Bronze Age people believed that this metal was one of the strongest one. There is no doubt that given image dates back to this era. Interestingly, in Iranian languages, words meaning copper, lead and silver are of Altaic origin (Kambolov: 2017, p.20).

The people of the Bronze Age, Indo-Iranians, spoke in Indo-European languages and they had three-functional model of the world and society, which was reflected in myths, fairy tales and ideologies (Emily B. Lyle: 1982). The Kazakhs have also maintained these kind of perceptions (Abaev: 1990, p.425).

The Kazakhs, as well as some of Turkic people (Azerbaijanis, Turks and Turkmens) have a very popular myth about the first shaman – Korkut. This myth, «A Book of my Grandfather Korkut» has been preserved mainly among Turkic people who speak Turkic languages that belong to Oguz group. There is no doubt that this myth dates back to the era of the Oguz, who inhabited the territory of Southern and South-Western Kazakhstan in IX – X centuries. According to the legends of Kazakhs, the tomb of Korkut is located in this area. A monument in the form of kobyz, musical instrument invented by Korkut, was built in this place nowadays. In addition to the myth about the first shaman, the Kazakhs have preserved also instrumental pieces (kui) composed by him. The combination of myth and the musical work is not only a unique phenomenon, but also a way to preserve historical information. Thus, the Kazakhs have a legend about the first son of Genghis Khan, Jochi, who received from his father the territory of modern Kazakhstan for his rule. The legend tells the story of Jochi, who was killed by a wild horse during a hunt. Genghis Khan had felt that Jochi was in a trouble, but he did not want to hear any bad message and ordered to fill the throat of the person with lead who would tell him bad news. Then, one musician played the kui on the dombra, and delivered this terrible news through the music. Then Genghis Khan ordered to pour out the lead into dombra that is why it has become hollow.

The literature of post-Mongol period is often called as «Nogaylinski's cycle». Characters of this oral literary works are not the Kazakhs, Uzbeks or Karakalpak, they are Nogai people. Nogai Horde, as is known, was a powerful state, and the memories of this period had been preserved in oral tradition of the Kazakhs as a «golden age» as well as a period of unity. No wonder that the song «Farewell of the Kazakhs with Nogai people», which refers to the tragedy of the split of a single nation, imbued with the pain of parting.

The Kazakhs also preserved the story of the origin of the Kazakh people (XV cent.). It can be compared with the story of the historian Mohammed Haydar Dulati, who was a contemporary of given events. These stories have the same historical characters as Abul Khair Khan, Khan of the Uzbeks, Kerey and Janibek – first Kazakh Khans, however the events associated with the split of the Kazakhs and Uzbeks were illustrated in a different way.

Subsequent history of the Kazakhs was connected with the fight against Dzhungars and this page of the history was reflected in the Kazakh epic, for example, in the «Kozy-Korpesh and Bayan Sulu». In this lyrical tragedy they act under the name of Kalmyks. Invasion of Mongolian Jungars to the territory of Kazakhstan and Central Asia has become one of the most tragic pages in the history of the peoples of region. Hence, major defeat of Kazakhs who had suffered from Jungars in 1723, had brought untold disaster to the people and a lot of songs and stories concerning this event appeared. Severe winter of 1723 killed many cattle. Dzhungars robbed

Kazakh villages and did not spare even children and the elderly. People ran from their enemies, and this time was preserved in the peoples mind under the name of «Ak taban shubyryndy, Alkakol sulama», which can be translated as «Running away from the enemy and falling down in the lake Alkakol».

This time was immortalized in the famous song of «Yelim-ai». The songs and legends about battles with Dzhungars glorified the exploits of warriors and soldiers, chanted their courage and hatred the enemy.

The Songs about Kazakh Khan Abylay, his life and exploits during the fights against Dzhungars was widely spread. But Kazakh akyns (singers-improvisers), disapproved his campaigns against the Kyrgyz. In XVIII century many historical stories were created, which were based on real historical facts.

Interestingly, the written literature of this period (XVI-XVII centuries) in the Kazakh language, was distributed in the form of books of religious, historical and legendary content.

Kazakh Khans, presented mostly highly educated people of their time, payed great tribute to the literary activity. For instance, Kazakh Khan Tevekkel, wrote poetry in Persian. The court of the Kazakh Khans had writers and chroniclers. Miraculously preserved examples of this literature belong to the second group (Yudin: 2001, p.18).

The second group includes the literature of ancestors of modern Kazakhs that existed in ancient and medieval times, but not preserved now. More precisely, this literature has been preserved, but was forgotten for various reasons. This group may be called as the revived traditions. It is composed of all literature that was written in an ancient period with the help of Turkic runes. This type of writing was forgotten by Turks after converting to Islam and adopting Arabic script. Now students learn the subject of «Kazakh Literature» at schools. Textbooks have the texts of ancient Turkic epitaphs (VI cent.) in honor of the rulers, excerpts from the Buddhist sutras «Golden Shine» (VIII-IX cent.) that was translated into the Old Turk language, «Book of Signs», «Oguz-Name». An attempt to introduce all this group of literary works into the Kazakh literature is an attempt for appropriation of the common heritage of all Turkic peoples.

The «Dictionary of Turkic Dialects» by Mahmud Kashgar and numerous scientific papers of «Second Teacher» Abu Nasr Al-Farabi can be considered as a heritage of all the Turkic-speaking peoples, and excerpts from these works have also been included into the tutorial materials of the schools.

Of course, the emerging trend to consider Al-Farabi as Kazakh does not stand up against criticism, but often we are faced with another trend of implicitly calling this great scientist as Iranian (Abdullah: 2003, p.76).

Although, of course, the biography of Al-Farabi has many unknown moments, such statements are not based on facts but only on Irano-centric stereotype, according to which the Turks were unable to create cultural values. Meanwhile, another great scholar and expert of Iranian culture V.V. Bartold believed that Al-Farabi was «an ethnic Turk». He brings an interesting story that Al-Farabi came to the teachings meeting on the Turkic clothes and was ridiculed (Bartold:1966a, p.166; 1966b, p.627).

In the Middle Ages, clothing served as an ethnic marker, and of course, if he was an Iranian scientist, then he would apply to the Turkish clothing in the same way as other participants of the meeting.

We mentioned earlier that the courts of the Kazakh rulers had the chroniclers. Unfortunately, the works created by them did not reached our times. A happy exception was the only work written by Kadeer Ali bii ben Hushum bij-biydzhalair that is known under the conventional name «Jamiat-Tawarikh» («Collection of Histories»), which is devoted to the history of the Kazakhs during XV-XVI centuries.

Kadyrgali was a teacher and advisor of Kazakh Sultan Uraza Muhammad, a nephew of Khan Tevekel. In 1587, he was captured and sent to Moscow along with Uraza Mohammed. Uraza Muhammad was raised as Khan in Kasimov, and was killed in the Time of Troubles by False Dmitry. Kadyrgali dzhalair wrote his essay in Kasimov. The «Complete Collection of Histories» gives genealogy of Kazakh khans and sultans, information concerning the biy as well as provides genealogy and brief biography of Sultan Uraz-Mohammed (Jami ‘at-Tawarikh:1854; Velyaminov-Zernov: 1864).

This work is of great importance for the history of the Kazakhs, it was written in Kazakh language and based on historical traditions, but it existed for a long time outside the context of Kazakh literature, and therefore we refer it to the second group.

The third group include appropriated works of antiquity. Legitimization of the last group helps to include it to the circle of national literature and gives the impression of an ancient written tradition and great antiquity of the Kazakh people.

The first Chapter of the book of «Kazakh Literature» written for 8th grade of Russian schools consists of a number of ancient works, written long before the emergence of the Kazakh people. Some

of this literature was created by people, who had not any relation or had little to do with the Kazakhs (Kazakh literature: 2001).

Textbook is opened by the section of «Proto-Turkish literature». This section includes fragments of Sumerian «Epic of Gilgamesh», created in XXVI century BC. The thought of direct succession of Kazakhs from the Sumerians was consistently given by A. Bahti (Bakhti : 2002).

A desire to be the direct descendants of Sumerians is understandable. Well-known American expert Omelyan Pritsak said: «We all have the desire to come from the Sumerians». This is not surprising, the Sumerians considered to be one of the nations who stood at the origins of human civilization (Pritsak:1993).

Until recently, few have raised doubts that the Sumerians spoke in proto-Iranian language. This assertion entered into the non-fiction and fiction literature. Interestingly to note that an attempt to reanimate this theory in the mid-1970s by the Kazakh poet Olzhas Suleimenov (Suleimenov:1976) met hostility by Russian scientists, party and government. Perhaps it happened because the rulers saw in this a threat to the entrenched Soviet version of history, which legitimizes the existing order. But pursuit against poet and widespread concern around the book led to different effect: the theory of relativity of Sumerian and Turkic languages promoted the growth of national self-consciousness of not only Kazakhs, but also other Turkish people (Avdiyev:1948; Voiskunsky:1975; Keram: 1986.).

The next text material that was included in the tutorial is the passages from scripture of Zoroastrians «Avesta».

One of «researchers» of ancient literature Alimkul Burkitbayev went further from the authors of the textbook, saying that it was wrong to attribute «Avesta» to the ancient Iranians, since it was established by Turks and its true name was «Ak Bata» (White, i.e. pure blessing) **(**Kazakhskaya Pravda).

Introduction of works relating to the second and third group into the scope of Kazakh literature gives an impression of an exceptional ancient origin of Kazakh people. But these books are not sufficient for ethnic mobilization, therefore, there have been created new works that claim to be considered as ancient and genuine. As discussed above, examples of such literature exist practically in all nations, namely appeared in the period of nation-building. And Kazakhs have such literature. This kind of works are referred to the fourth group. This category, along with a variety of literary imitations of popular folklore materials include a fake source like «Shezhire Shapyrashty Kazybek Beg Tauasaruly». This work describes the events of Kazakh-Jungar wars. It came to light at the beginning of the formation of independent Kazakhstan in 1992-1993. During this period, concrete steps were taken for formation of state ideology and Kazakh press started to publish topical issues of history concerning liberation struggle of the Kazakh people against foreign invaders and colonizers. As an author of these books was called a very real historical person who participated in given events.

Most of the facts and textual analysis of the book indicate that this product is not genuine. At the same time, there are reasons that might affect the creation of this book. This is an aspiration to exalt its own family, many of whom are now represent national business. The aim of this work is to historically legitimize high informal status existing in modern Kazakh society.

The ideological content of the work associated with some group interests and perceptions spread among Kazakhstan society in the end of 80-90 of the twentieth century concerning the history of international relations in Central Asia in the first half of XVIII century. Critical reassessment of almost all the provisions of pre-revolutionary and Soviet historiography of Kazakhstan was started during this period (Massanov: 2007. p.166).

The fifth group include the modern literature on historical genre. This group, unlike other groups is not related to the sources. On the contrary, all the above-mentioned categories serve as sources for formation of this group of literature. Many historical books of Kazakh writers have gained international recognition. The works by B. Zhandarbekov, D. Doszhan, I. Esenberlin, M. Simashko and others reflect different periods of the history of Kazakh people and their ancestors. Particular attention is paid to such key events as the fight of Saks against Persians, fight of Kazakhs against Dzhungars. Perhaps, one of the most popular works of this genre is the trilogy of I. Esenberlin «Nomads». One part of the book is devoted to the struggle for independence led by Khan Kenesary Kasymov.

It is also necessary to mention the book of «Aldaspan» by Mukhtar Magauin, which tells about the life of the Kazakh Sultan Uraz-Mohammed in the distant Russia. Thanks to this book, the reader can learn that the Kazakh Sultan had played an important role in Russia's destiny at one of the key moments of its history.

This article might have been incomplete if we did not touch upon another question related to the role of

literature in the formation of identity. B. Anderson, in his famous book «Imagined Community», where he examines the problem of constructing a nation as an imaginary community, talks about the important role of print media in this process, especially newspapers and novels. Anderson highlights it was these forms that gave the technical means to «represent» the kind of imaginary community that a nation is.

The question of the role of newspapers in shaping self-consciousness of the Kazakhs and the Kazakh people was examined by the Japanese scientist Uyama Tomohiko in his article «A Strategic Alliance Between Kazakh Intellectuals and Russian Administrators: Imagined Communities in Dala Walayat alayatïnïng Gazetí» (Uyama: 2003), that is why there is no point in going back to this question. As for the role of the novel in the formation of nation, B. Anderson shows this by the example of the novel «Don't Touch Me» (Noli me tangere) written in 1887 by the father of Philippine nationalism Joseph Risalem, which is now considered to be the greatest achievement of modern Philippine literature. He also talks about European novels. The idea of B. Anderson is that the heroes of the novel do not know about each other, but they all belong to the same community, to one nation, which therefore constitute an imaginary community. The reader travels with the characters of the novel and also imagines himself as belonging to this nation. Of course, this is not any reader, but the one in whose native language this novel is written and to which the author, designer of the nation addresses his work.

What Kazakh novel can claim such a role in the formation of nation?

Thus, G. Mukanova, the candidate of historical sciences, states that thanks to the epistolary heritage of M. Dulatov, it became known that in 1910 a play was staged in Petropavlovsk based on his novel «Unhappy Zhamal» (Mukanova : 2009, p.59).

The performance was played by young amateur actors, and its director was Magzhan Zhumabaev. In 1910, Petropavlovsk was the socio-political center of the northern region of Kazakhstan. It was here that Dulatov completed his novel «Unhappy Zhamal», as evidenced by the author's handwritten record in manuscript. And the events described in the work, really took place near the Lake Saumalkol (Aiyrtau district). This historical fact is confirmed by the letters of the writer, which was published by his daughter Gulnar. The novel describes the life of an oppressed Kazakh woman who was sold, as a thing, for a dowry and it was a huge success and provided the author an unprecedented fame. The novel is based on historical facts and traditions that existed among the Kazakh people. It is likely that this novel and the performance could play a certain role in the formation of a common self-consciousness of the Kazakh people, helped to feel the connection of each reader with the fate of their compatriots. But on the other hand, this novel was still less known to every Kazakh than, for example, the epic novel by the famous writer Mukhtar Auezov «The Path of Abay». Indeed, this work, known to every Kazakh and translated into many languages of the world, represents the Kazakh people in the world. It could claim the same role in the formation of the Kazakh nation as an imaginary community that Jose Risal's novel played in the formation of the Filipino community. But by the time of writing the novel, the modern Kazakh nation had been formed within its modern borders. Here we must note that we are talking about the nation, as a phenomenon of modernity, and not about the ethnos that had existed much earlier. What novel, as a phenomenon associated with the spread of literacy and the press, belongs to this role? In our opinion, we can talk about the historical-memoir novel by Saken Seifullin «Tar Zhol, Taigak Keshu». Its excerpts are published in the magazine «Kyzyl Kazakhstan» («Red Kazakhstan») in 1923. Why did this particular novel have the fate to play a leading role in the formation of modern Kazakh nation? First of all, this is a novel of historical memoir and Saken Seifullim took an active role in the turning points of people's life, which was described in his novel.

The described events begin with a story about how Saken traveled to different parts of Northern Kazakhstan as part of a group that deals with population censuses. Here, an analogy immediately arises with the function that belongs to the census in the formation of nation, about which B. Anderson speaks. As we know, the census is an important tool in the formation of a nation, in the conduct of ethnic politics. Of course, in the novel, this census function had been reflected vaguely, but let's not forget that the novel is a work of art, and Saken Seifullin was not a government agency that constructs a nation. Nevertheless, the art form shows how the Russian Empire had conducted a census among non-Russian peoples, among those who were called «inorodtsy», «inovertsy», that is, people who were not Eastern Slavs as well as not Christians. The purpose of the censuses conducted by the Royal power, first of all, was to identify the number of Kazakhs and the amount of land that belonged to them, in order that this land could be withdrawn and transferred to immigrants from the western part of the Russian

Empire. Although the Tsarist government, while conducting the census, did not set itself the goal of forming the Kazakh nation of the modern type, all the same, by this time there were many literate people in the Kazakh steppe (Trepavlov: 2018, p. 245), including the «ethnic mobilizers» who had used these data to form a nation. In particular, one of them, Mukhamedzhan Tynyshpaev, who had referred in his works to such data. And later, the leaders of «Alash» in the Party's program clearly described the contours of the future Kazakh autonomy, which was impossible without the data on the territories inhabited by Kazakh clans and their numbers, ethnic composition of these territories.

S. Sefullin, despite the fact that almost all the described events were taking place in Northern Kazakhstan and partly in Southern Kazakhstan, also had created a picture of the Kazakh country: he had outlined the boundaries of the Kazakh nation – the novel refered to various kinds of Senior, Middle and Small Zhuz. The novel mentioned not only the geographical names of Northern and Southern Kazakhstan, but also other lands of the Kazakhs – in the West and in Central Kazakhstan.

The representatives of other nations with whom the Kazakhs, including S.Seifullin himself, had interacted, can help outline the borders of Kazakh nation, including the Kyrgyz, Tatars, Russians, Hungarians, Austrians, Poles, and the Czechs. By the way, the separate mentioniong of the Kazakhs and Kyrgyz, also influenced ethnic identification and, accordingly, the formation of modern nations in Central Asia. We will not specifically dwell on this issue, but it should be said that during the period when the region had been the part of the Russian Empire, there was a tendency to mix Kyrgyz and Kazakhs. The Kazakhs of the Senior Zhuz could include northern Kyrgyz. At the same time, the Kazakhs had been called Kyrgyz. Often, travelers and officials had confused two peoples, and this trend continued in some works of art even during the Soviet period (Chekmenev: 1977).

Now, unfortunately, some Russian historians have been reviving this imperial tradition (Ganin).

Even more regretfully, this tradition has found a response from a number of Kyrgyz cultural, scientific and political figures.

Meanwhile, it is very important to remember that the name «Kazakh» was returned thanks to the efforts of representatives of the Kazakh intelligentsia. Especially great merit in this belongs to the writer, poet, statesman and public figure Saken Seifullin. His article «Let's call the Kazakhs «Kazakh» and correct the error» was published in the newspaper «Enbekshi Kazakh». He was the Chairman of the Council of People's Commissars of the Republic, that is, the Head of government, that is why his word meant a lot. In his articles S.Seifullin wrote: «Every Kazakh citizen needs to stop calling himself «Kirghiz», it is necessary to say «Kazakh» more often in order for this word to become familiar to the ears of other nations. The central government of Kazakhstan should stop using the word «Kyrgyz» and should issue a decree on the use of the word «Kazakh» in the name of its people. Then followed other articles by Saken Seifullin on this subject. Where, he constantly raised the issue of renaming Kyrgyzs to Kazakhs and stubbornly referred to the Republic not as the Kirghiz Autonomous Soviet Socialist Republic, but as Kazakhstan. And the same had broken public opinion! And finally, on April 15–19, 1925, the V Congress of Soviets of the Kazakh ASSR adopted a Resolution on the restoration of the historically correct name of the Kazakh people: «To restore the historically correct name of the Kyrgyz people, the V Congress of Soviets decides: henceforth to call Kirghiz as Cossacks» (Socialist construction in Kazakhstan during the recovery period (1921-1925): Collection of documents and materials) (Rakhimbekova)

As mentioned above, S.Seifullin in his novel «The Thorny Path» in artistic form speaks about the closeness of various Turkic peoples. He talks about meetings with Kyrgyz and Tatars, about the help they all give each other in different situations, but nevertheless he clearly distinguishes between ethnic groups. Thus, in the novel various tribes are mentioned, which he calls not Kyrgyz, but Kazakh, shows their position in the structure of the united Kazakh people. By the example of the meeting of the prominent Alashordin Mirzhykup Dulatov with sarts, it was shown that other peoples distinguished the Kazakhs and knew about their ethno-differentiating signs. Even M. Dulatov's attempt to level these signs did not work. The novel describes the moment of meeting Dulatov with the Sarts and his unsuccessful attempt to emphasize his religious, rather than ethnicity.

At the same time, speaking of Dulatov, it should be noted that his life and work, and especially his poem «Oyan, Kazak», had also played an important role in the development of Kazakh self-consciousness, which the Japanese scientist Uyama Tomohiko wrote in his dissertation. In this regard, it is necessary to say a few words about S. Seifullin's relationship with Alash. Of course, we all would like to see the Kazakh intelligentsia cohesive in solving

common problems. S.Seifullin was an educated person and could have been one of the leaders of Alash. But we should not forget that the action took place in a very difficult period, the Kazakh people, like other peoples of the Russian Empire, found themselves at the point of bifurcation, and no one could guess which way would be right. Some, as members of Alash, saw Kazakhstan as democratic within the Russian Federation, others, such as K. Togusov and his party «Ush Zhuz», had shared socialist ideas, and others, such as A. Dzhangildin and S. Seyfullin, had shared the ideas of proletarian internationalism. In any case, almost all the participants in the events that was described in the novel, both the Bolsheviks, including S. Seifullin himself, and the Alash Orda people had shared the same fate. The novel itself was an important historical source about the period of the civil war in Northern Kazakhstan. In addition, it can be said that the «Thorny Path» played an important role in the formation of the modern Kazakh nation.

Conclusion

Thus, the literature, which is studied including in the school reflects not only different pages of history of the Kazakhs and their ancestors, but also other people who have little or no relationship to the history of the Kazakhs. Understanding of all this literature as of Kazakhs, has a goal of ethnic mobilization, formation of national identity and self-awareness.

Authors realize that this paper is just an attempt to study a big problem – the study of the role of works of literature in shaping the self-consciousness of the modern Kazakh nation.

References

Abaev V.I. (1990). Zametki o trifunktsional'nosti [The Notes for Three Functionalism]. Izbrannye trudy. Religiia. Fol'klor. Literatura. Vladikavkaz: Ir.

Anderson Benedict (1983). Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, London: Verso.

Abdullah S. (2003). Iran i Turan po Shakhname Firdousy [Iran and Turan by Ferdowsi's «Shahnameh»]. Almaty: Dyke-Press. p.76.

Avdiyev V.I. (1948). Istoriia drevnego vremeni [History of the Ancient East]. Moskva, Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury.

Bakhti A. (2002). Shumery – Skify –Kazakhi [Sumerians – Scythians – Kazakhs: ancient history of the origin of the Turks]. Almaty: ID «Nomad».

Bartold V.V. (1966a). Kul'tura Islama [The culture of Islam]. Works. T.VI. Moskva: Nauka. P.143-206.

Bartold V.V. (1966b). Uchenye islamskogo Renessansa [Scholars of Islamic «Renaissance:. Works]. T. VI. Moskva: Nauka. Pp.617 – 629.

Emily B. Lyle (1982). Dumezil's Three Functions and Indo-European Cosmic Structure. History of Religions. – Vol. 22, No. 1. Pp. 25-44. (Aug., 1982).

Chekmenev N.S.(1977). Semirechie [Seven rivers district]. Frunze: Izd. «Kyrgyzstan».

Ganin – Ganin A. (1916-1917). Posledniaia polydennaia expeditsia imperatorskoi Rossii: russkaia armiia na podavlenii turkestanskogo miatezha. [The last expedition of the Russian army for depressing of the Turkestans revolt]. http://orenbkazak.narod.ru/PDF/Expedition.pdf (Date 5.09.2018).

Jami 'at-Tawarikh. (1854). Collection of Histories. Eastern historians Library. Ed. prof. I.N.Berezina, T. II, Part 1854.1, Kazan.

Kambolov T. (2017). Osetiny [Ossetians]. Vladikavkaz: CEM. 96 p.

Kazakhskaia literatura (2001). Uchebnik dlia 8 klassa [Kazakh literature]. Almaty: Zhetizhargy.

Kazakhskaya (2003). – Uchenyi Burkitbayev nashel knigu o tom kak Khristos zhil sredi sakov [Scientist Burkitbayev found a book about how Christ lived at Saks]. – Kazakhskaya Pravda. – 9 Octiabria. 2003.

Keram K. (1986). Bogi, grobnitsy, uchenye [Gods, tombs, scientists]. Moskva. Nauka.

Massanov N., Abylhozhin J., Yerofeyeva I. (2007). Nauchnoe znanie I mifotvorchestvo v sovremennoi istoriografii Kazakhstana [Scientific knowledge and creation of myths in modern historiography of Kazakhstan]. Almaty: Dyke-Press.

Mukanova G. (2009). Pervyi kazakhskii poman byl napisan v Petropavlovske [The First Kazakh Romance was written in Petropavlovsk]. Provintsia. № 3.p.166.

Pritsak O. (1993). Zapad est Zapad, Vostok est' Vostok [West is West, East is East]. Literary Gazette, March 24.

Rakhimbekova (2018). Rakhimbekova A., Kazhenova G. Chto v imeni moem – kazak? https://e-history.kz/ru/publications/view/3604. (Date 5.09.2018).

Shnirelman V. (2001). The value of the past: myths, identity and politics in Transcaucasia. (Senri Ethnological Studies, 57.) v, 465 pp. Osaka: National Museum of Ethnology

Suleimenov O. (1976). Az and I. Kniga blago namerennogo chitatelya [I and Me]. Alma-Ata, Zhazushy.

Trepavlov, (2018). Simvoly i ritualy v russkoi etnicheskoi politike [Symbols and Rites in the Russian Ethnic Policy]. Moscow: Izdatel'stvo Olega Abyshko. 314 p.

Velyaminov-Zernov V.V. (1864). Issledovaniia o Kasimovskikh Tsariakh i tsarevichakh [Study on Kasimov's kings and princes]. Part 2, St. Petersburg.

Voiskunsky E., I. Lukodyanov I. (1986). Ur, syn Shama [Ur, the son of Sham]. Moskva, Detskaia literatura.

Uyama, (2003). Uyama Tomohiko« A Strategic Alliance Between Kazakh Intellectuals and Russian Administrators»: Imagined Communities in Dala Walayat alayatïnïng Gazetí (1888-1902). The Construction and Deconstruction of National Histories in Slavic Eurasia. Sapporo: SRC. Pp.237-259.

Yudin V.P. (2001). Tsentral'naia Aziia v XIV –XVIII vekakh glazami vostokoveda [Central Asia in XIV-XVIII centuries from the eyes of orientalist]. Almaty, Dyke-Press. P.18.

IRSTI 03.29.00

Kassymova D.B.

c.h.s. assistant professor, KIMEP university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: didar@kimep.kz

TURKS-MESKHETIANS OF KAZAKHSTAN: GEOPOLITICAL CONTEXT OF REPATRIATION OPTIONS

Turks-Meskhetians refer to a transnational ethnic group whose identity was formed as result of the group's accommodation practices to the changing external environments necessitated by the critical conditions of survival strategies development and adherence to identities prescribed by external regimes within the frameworks of limited choice. Internal political -administrative imperatives dictated by external geopolitical strategies conditioned the names of territorial units and ethnic groups living there. The Turks Meskhetians have been involved in lengthy, and so far unsuccessful debate on their right of return to their historical homelands, rather than dealing with healings of collective traumas. The paper is aimed to create an integrative scheme of the role of interplay of international, national and ethnic in-group-related factors in repatriation and integration decisions' making process.

Key words: Turks- Meskhetians, repatriation, civic identity.

Касымова Д.Б.

т.ғ.к, профессор-ассистент, ҚМЭБУ,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: didar@kimep.kz

Қазақстандық түрік-месхетиндіктер: геосаяси контекстегі репатриация нұсқалары

Түрік-месхетиндіктер трансұлттық этникалық топқа жатады, олардың бірегейлік қалыптасу жолы сындарлы кезеңдерде өзгермелі өмір сүру жағдайы мен таңдау шектеулеріне бейімделудегі тәжірибеден өтті. Геосаяси стратегияның жемісі және ішкі саяси-әкімшілік нұсқаулықтар, олардың қазіргі өмір сүру орны мен ортасын айшықтап берді. Түрік-месхетиндіктер тарихи туған жеріне оралу үдерісінде ұзақ, таласты тосқауылдарға жолықты, бірегейлік, жадылық мәселедегі зардап нәтижесінде, ұжымдық тарихи түсінікке жеткілікті тұжырымдама бере алмай отыр. Мақалада репатрианттарды қабылдаған қоғамның интеграциясы және халықаралық, ұлттық және этникалық факторлардың осы мәселедегі интегративті орнын көрсетуді назарға алды.

Түйін сөздер: түрік-месхетиндіктер, репатриация, азаматтық бірегейлік.

Касымова Д.Б.

к.и.н, ассистант-профессор, Университет КИМЭП,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: didar@kimep.kz

Турки-месхетинцы Казахстана: геополитический контекст вариантов репатриации

Турки-месхетинцы относятся к транснациональной этнической группе, их идентичность сформировалась в результате практик приспособления к меняющимся внешним условиям и приписываемым идентичностям в условиях критической необходимости выживания и ограниченного выбора. Внутренние политико-административные императивы, продиктованные геополитическими стратегиями, определяют и места их нынешнего проживания. Турки-месхетинцы вовлечены в длительный и пока безуспешный спор по поводу права на возвращение на свою историческую родину, что во многом препятствует адекватной формулировке проблемы

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

коллективной исторической травмы, памяти и идентичности. В статье ставится задача обрисовать интегративную схему роли международных, национальных и этнических факторов в вопросах репатриации группы или интеграции в принимающие сообщества.

Ключевые слова: турки-месхетинцы, репатриация, гражданская идентичность.

Introduction

Turks-Meskhetians refer to a transnational ethnic group whose identity was formed as result of the group's accommodation practices to the changing external environments necessitated by the critical conditions of survival strategies development and adherence to identities prescribed by external regimes within the frameworks of limited choice. Turks Meskhetians in different countries had to adapt to regimes disinterested in its history and preferences which power to live under. Internal political -administrative imperatives dictated by external geopolitical strategies conditioned the names of territorial units and ethnic groups living there. External identification in Turks-Meskhetians integration problems is very important for adaptation and integration into the mainstream society (Bugai N. et. al). Turks-Meskhetians in the post-soviet Kazakhstan make up less than 10%, but the problems of their integration into the Kazakhstani society or immigration/repatriation highlight a number of geopolitical issues. On the one side, their immigration would not change ethno-demographic balance statistically, but indicate the perspectives of other ethnic groups' integration into the Kazakhstani society in the light of nation-state building processes, on the other. The article elucidates the external challenges for the Turks-Meskhetians of Kazakhstan in the conditions of new geopolitical order formation in Eurasia. Territorialization of Turks-Meskhetians repatriation to Georgia or immigration to any other country depends on a number of factors that determine the right of return:

1) Conflict between prescribed identity and self-identification of the group

2) Defining the historical homeland as an ethnic territory and prescribed settlement

3) External and domestic geopolitics of the receiving states

The geopolitical aspects of the Turks-Meskhetians repatriation/immigration concerns internal and external security of Russia and Georgia, and other interested parties. The versions of immigration/repatriation include the following countries: 1) ancestral land- former Georgian SSR, now Republic of Georgia, 2) historical legendary fatherland- Republic of Turkey, 3) imperial motherland-Russian Federation, ex-soviet republics-Kazakhstan, Azerbaijan, Ukraine, Kyrgyzstan, 5) symbolic motherland alternative - USA.

The Stalinist 1944 deportation of Turks-Meskhetians from Georgia to Central Asia radically changed their fate. By the NKVD order 001176, 20 September 1944 Turks-Meskhetians were accused in «non-acceptance of the collective farms system», «violation of state border», «collaboration with enemies, engaged in smuggling and services to the Turkish intelligence, recruitment of espionage elements and creation of bandit groupings». Other charges implied maintenance of family links with the relatives living in borderland areas of Turkey. After the death of J. Stalin, they were denied to the right of return due to external geopolitical considerations – Turkey was a soviet adversary as NATO member – and the Georgian soviet officials' protests. After the Fergana 1989 pogroms the soviet leadership organized Turks resettlement and most of them were directed to Russian Federation, mainly to Nechernozemie (Osipov A.).

Research methodology

The paper is based on interdisciplinary approach –review of the historical conditions for the policies of states where Turks-Meskhetians reside and liberal paradigm of repatriation that stems from the seminal work of Hannah Arendt, that producing volumes works conceptualizing various cases of repatriation in the post II World War period. H. Arendt (Arendt H.).

Defining Turks Meskhetians

Turks Meskhetians are differently named in various countries as geopolitical cleavages historically shaped their settlements' geography (Aydindun A. 202 (a). One of the key problems to provide a reasonable solution to the territorial settlement and status of Turks in the countries of residence and where they intend to migrate, is to define them as a group from political and ethno cultural characteristics. Turks-Meskhetians refer to the group of disappearing peoples who are losing main ethnic identity markers due to life in civilizationally alien environment. Their language

relates to one of eastern-Anatolian dialects of the Turkish language of Oguz sub-group of Turkic group of Altaic language family. Most of the Turks living in the post-soviet space are bilingual as they had to adapt to the dominant cultural conditions (Aydindun A. 202 (b).

From ethno cultural perspective the disputed trajectory is to place them among the Turkic peoples, but the historical origin is not clear whether to trace them from the Turkic tribes that settled down in the Caucasian regions since Turkic incursions, or from the Turkicized indigenous ethnic groups inhabiting the Meskheti region of Georgia, after the area was conquered by Ottoman Turkey. The Georgian part insists on external pressure upon the identity transformation of indigenous populace.

By the international law definition Turks Meskhetians status varies, they full citizens in the countries of residence in the former soviet republics (Kazakhstan, Azerbaijan, Kyrgyzstan, Ukraine, Uzbekistan), but in some them they experienced of refugee status (Ukraine, Azerbaijan) after 1989 Fergana events, while in the Russian Federation they are denied statuses of refugees and to obtain citizenship. Those, who failed to legalize in Russia, fall within the category of stateless persons and apatrids (Gupta).

Turks Meskhetians can also be classified as transnational ethnic group due to the following criteria:

1) Historical homeland is disputed
2) they are living in several countries- Kazakhstan, Russia, Azerbaijan, Turkey, USA, Georgia, and some others
3) their status in recipient countries is not definite for legal and civic/ethnic identification criteria.
4) most of them are dissatisfied with their status and applied/opted for migration/repatriation
5) International agencies are charged with search of solution to their situation.

Table – Turks Meskhetians in the countries' context

Country	Number	Civic status	Names	Status conditional or not
Azerbaijan	80 thous.	70% citizens of Azerbaijan	Turks Meskhetians/ Azeris/ Akhalzih Turks	unconditional
Kazakhstan	About 150,000	100% citizens	Turks Meskhetians or Turks Ahiska	unconditional
Uzbekistan	over 20,000 by unofficial data, 10 thous by 2000 data	citizens	Turks Meskhetians	unconditional
Kyrgyzstan	About 50 thous.	citizens	Turks Meskhetians or Turks Ahiska	unconditional
Russian Federation	over 90 thous.	Mostly non-citizens	Turks Meskhetians or Turks Ahiska	conditional
Ukraine	Over 9.000 as of 2001. In December 2015 Turkey initiated migration of 3 000 Turks Meskhetians from Slavyansk to Erzinjan, Turkey	citizens	Turks Meskhetians	unconditional
Turkey	40-50 thous.	Citizens	Turks Ahiska	unconditional
USA	about 12 thous.	Citizens, refugees	Turks Ahiska	unconditional
Georgia	about 1 thous.		Meskhi/Muslims-Meskhi/ Muslim Georgians / deported Meskhi/Meskhi repatriates/ deported from Meskhetia population	Conditional

Source: https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/165919/

'Finding Durable Solutions for the Meskhetians'. A Presentation of Preliminary Findings and a Roundtable Discussion With Government and Civil Society Actors in Georgia. Report on the Joint Conference organized by the ECMI and the State Minister of Georgia on Conflict Resolution Issues. By Denika Blacklock. Tbilisi, Georgia, 6 June 2005. ECMI Report # 56. August 2005

The countries contexts

Russian Federation The Turks Meskhetians became part of the Russian multiethnic society since late 1980s, when after the Fergana 1989 tragic events the soviet leadership resettled them in Nechernozem'e, and after 1991, many Turks moved to the southern areas with more favorable climatic conditions and economic opportunities. But the regional authorities disinterested in the Muslim population growth in the security sensitive areas close to the Caucasus do not provide conditions for Turks accommodation and legalization. Everyday nationalism has become a serious threat to the very existence of the group and leads to gradual erosion of their identity, as they are denied the right for civic status (citizenship, official registration/propiska, access to social resources as medicine and education) and maintenance of ethnic practices (rites, religion and language) and ethnic communication space is shrinking (Ahmetieva et al.).

The plans of the regional authorities to arrange Turks resettlement to labor deficient regions failed, as the Turks are not willing to move there (Mamayev). By 2018 Turks have been residing in the Kuban and Stavropol'sky kray mostly. Against the law of the Russian Federation «On national-cultural autonomy» (1996), the Turks Meskhetians living in the compact way in some Russian regions are denied that autonomous unit creation, being not native dwellers, but newcomers (Koriouchkina).

The only legal document regulating their settlement right on the territory of the Russian Federation is the law «On rehabilitation of the repressed peoples». Inter-ministerial commission for solution to the Turks Meskhetians' problems residing on the territory of the Russian Federation set up by the special decree of the government of the Russian Federation № 1129-r as of 18 July 1994, failed and was dissolved, while all the issues relating the Turks Meskhetians were delegated to the governmental commission on migration policy that ceased its activities soon as well: «Activities and declarations of the commission, its composition and its working document dated of September 1998 indicate that the government viewed the problems of Turks Meskhetians exclusively as the security problem and of the international relations, not as that of social integration or ethnic minority rights protection within the country» (Yunussov). Meskhetian Turks were listed in the Russian Federation among 10 totally deported ethnic groups, but not listed among those to be rehabilitated. They should claim that individually, but under the Russian legislation they must be first rehabilitated by the governments of Georgia, or where they used to live before they came to Russia- Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan.

The Turks Meskhetians status in post-1991 Russia depends to great extent on how regime of citizenship ifs interpreted at the local levels by the regional administrations who have some relative freedom in interpretation and implementation of some legal acts in accordance with the status-quo preservation strategy-securitization due to prevalence of conflict potential over commitment to international and national norms. One of the major problems in relations between the Turks Meskhetians and the local populace in the south of Russia is Qazaks. Osipov considers, that Kuban authorities are aimed to instigate clashes between Turks and Qazaks and in that way to channel the problem of civic rights granting to Turks to the interethnic conflicts trajectory and prove the incompatibility of co-existence between the civilizationally alien ethnic groups. But in reality it would camouflage legalization of land seizure by the geopolitical heirs of the Caucasus conquest (Qazaks), but not granting the living space to the newcomers (Kuchins). Russia is interested in cleansing the southern areas adjacent to the North Caucasus from Muslim groups. Thus, Turks Meskhetians problem is securitized in the Russian Federation in the light of the Caucasian Emirate creation plans (Kramer). The Russian intelligence also express concerns that Turks adherence to destructive Islamic movements – Wahhabism, Salafism and Pan-Turkism- would destabilize the social-political situation and territorial integrity of the country. These movements of pro-Turkish orientation rooted in some areas with predominant Turkish populace, as a case it is Nurcilar, an affiliate of the Gulen network. Behind the declared educational objectives for the Turkish communities it hides an agenda to spread the Turkish political influence (official and non-official), and promote among them the motherland concept of extended Turkey (Ordynsky). The Russian government is afraid of the perspective to turn into the country of migrants, most of who, are Muslims. Citizenship regime is applied not unilaterally but in relation of some ethnic groups/ individuals to state. In etatist terms- interests of state prevail, but state officials have also power and freedom to formulate rationale for giving or not citizenship. Citizenship regime is closely connected with political imagination that excludes or includes people of certain group as members of state. The reasons of the Russian provincial administrations

denial of citizenship- Turks might claim afterwards by the Russian constitution cultural autonomy. Repatriation to Russia, therefore is problematic for Turks due to the following reasons: although Turks may come and settle in some areas in southern Russian provinces, as they have relatives living there and free non-visa regime between former soviet states, but their further legalization status is blocked by non-visa stay, residence permits and procedures of citizenship application. The Russian authorities' position in provincial areas bordering or those categorized as securitized. Promotion of the Turks Meskhetians' image as the «other» has been part of general xenophobia and Islamophobia. The Turks Meskhetians are portrayed by the Russian security bodies as potential bearers and followers of extremist forms of Islamism, exported and backed by the Turkish political circles closely affiliated with the USA, and CIA, in particular. Such position of the Russian authorities does not fall within the general course and politics of repatriation of all ethnic groups known as «Compatriots» that embraces all former soviet citizens. However, the Turks Meskhetians could apply for the status of «compatriots», but in that case they would have to be dispatched for living in the designed by the Russian migration authorities' provinces. Thus, Russian rationale for denial of citizenship for Turks Meskhetians falls into the following baskets:

1) Russia took over the status of the former USSR regarding its UN Security Council seat and nuclear status, as well as some other obligations, but not obligation towards its former citizens, most of whom were victims of the soviet policies and Gorbachev politics.

2) Russian government disregards its commitment on many international agreements concerning the rights of displaced and stateless people.

3) Russia accepted and provided conditions for citizenship to many refugees, from conflict zones of former USSR, but on selective approach.

4) Russia scares compact concentration of Turks Meskhetians in some sensitive prone to ethnic conflict areas.

5) Turks Meskhetians are viewed as potentially corrupted by their greater historical homeland and patron- Turkey.

Turkey's context The government of Turkey views Turks Meskhetians as potential repatriates to their historical homeland. Foreign Ministry of Turkey annually makes statements on forced deportation of Turks Ahiska form the Caucasus. On 2 July 1992 the Supreme national Assembly of Turkey radopted the Law №3835 «On immigration and settlement of Turks-Meskhetians», that legally guaranteed their immigration in their own way and by annual immigration quotas. The law envisions creation of commissions to elaborate measure to provide employment, temporal settlements and relief from all fees and taxes. Turkey set up a negotiation link with Georgia for creation of repatriation mechanism for Turks Meskhetians (Aydingun, 2002a). In November 2017, Turkey announced decision to give citizenship to 23.000 Turk Meskhetians (Turkey).

American context The international organizations were seriously concerned with the humans and ethnic minorities' rights violation in the southern regions of Russia, and in 2000 the International Organization for Migration arranged the immigration to the USA of several thousands of Turkish families. Out of 21 thous. applications, the USA granted the Turks Meskhetians the right of legal status, to become US citizens (Aydigun, Harding), as «special humanitarian concerns, on the grounds of their discrimination and statelessness (Koriouchkina). But in the USA, the Turks despite the efforts undertaken by their communities' leaders, represent the groups of immigrants from the former USSR or included into the vast Turkish diaspora (Pirtskhalava). They would strive to incorporate into the niches offered by the American regimes, that differ from state to state due to the population composition, through adoption of the American life style and would become part of the «melting pot» with dominant Euro-American culture – language, mindset, accept norms and forms of inter-cultural social communication, maintaining religious and ethnic practices within the framework of narrow community (Omer). Cultural differences and political orientations also differ among groups of Turks in the USA could be on one side, criteria for inclusion, but lead to some kind of dimensional alienation. For Turks from Turkey, historical homeland is Turkey, while for Turks Meskhetians it is part of modern day Georgia. The same relates to political and religious sympathies. The Turks Meskhetians from former USSR, irrespective their origin, are less religious, and their language and cultural practices being filtered by the communist ideology contain cultural elements of soviet period and multiethnic ethnic environment of the countries of origin. Political symbolism of imagined belonging to external countries also differs. For Turks from Turkey they refer to the flag of Turkey, country image, its achievements, etc. But what is political symbolism for Turks Meskhetians? Historical episodes of their deportations would erode being part of the common memory of the migrants from the former USSR.

The Azerbaijani realities In 1958 a small group of Turks arrived to Azerbaijan, and for the period 1950-1960s came about 50 thous., and after the Fergana events – over 40 thous. (Gadjiev). The Turks Meskhetians (named as Akhalzih Turks) obtained the Azerbaijani citizenship as refugees automatically as Republic of Azerbaijan joined the UN convention on refugees status of 1951, the 1967 Protocol to the convention, the Geneva Convention of 1949, and some other international legal documents (Yunussov, b).

Context of Georgia In the soviet times, the Georgian leadership rejected the right of return to Turks-Meskhetians. In the post-1991 period, nationalist rhetoric and politics also dominated in the discourse state-nation building processes: «Georgian is not for Muslims». Only after the entry the Council of Europe (1999), the Georgian authorities had to deal with the Meskhetians' return program, that at the same time became an integral part of general democratization program (human and ethnic minorities' rights observance, supremacy of law and democratic reforms) (Tarkhan-Mouravi). But it took eight years for the Georgian regimes to adopt a Repatriation law that does not clearly define the repatriation, potential repatriates' rights and commitments of the country on their acceptance and settlement. Only in 2011, after the Council of Europe criticized the Georgia's politics, Tbilisi launched a formal process to grant repatriate status to Turks- Meskhetians (Yemelyanova). The Parliamentary Assembly of the Council of Europe- identifies Turks as stateless, and designates their homeland where they by free choice should be repatriated as Georgia (as they were deported from this particular place in what is now part of Georgia) (Parliamentary Assembly). Georgia-on27th of April 1999 the Council of Europe entitled Georgia to start repatriation process within 12 years. The government of Georgia set up a commission to work out legal basis on repatriation of Meskhetian Turks. In March 1999, in Vienna was held an international meeting on repatriation issues and the Georgian government took upon commitments: those Turks Meskhetians living in Georgia by the end of 1999 would obtain citizenship. On 28th of June 1999, Georgia joined 1951 UN Convention of refugee status. But did not ratify Convention on End of statelessness that directly refers to Turks Meskhetians. But new problems were looming on the way: under the European Charter on Human Rights, repatriates have the right of free choice – to live in any part of the country by their choice. But the Georgian government protests against that right.

The law on repatriation of persons that were in forced way deported by the USSR from Georgian SSR in 1940s was adopted only on 11 July 2007, and entered into force on 1 January 2008. It established the deadline for applications submission for repatriate status as January 1, 2009 (Sumbadze et al). The Law on repatriation allowed Turks Meskhetians to return to their homeland, but return was conditional – an applicant was to collect 11 various documents to prove that he/she was a descendant of deported persons. Moreover, upon obtaining the repatriate status an applicant was to give up his/her former citizenship, come to Georgia and await the decision on Georgian citizenship granting. The program was in force from 1 January 2008 to 1 January 2010. Over 5000 applications were submitted to consulates of Georgia in different countries. But after 1 January 2010, Georgia did not accept any applications (Yemelyanova).

The law of Georgia of 2007 that came in to force on 1 January 2008 «On repatriation of persons that were in forced way deported by the USSR from Georgian SSR in 1940s», grounds legal conditions for repatriation system on the basis of historical justice restoration, principles of voluntary and stage-by-stage return. The law defines repatriate as «forcefully deported person» – person that in 1940-s was forcefully deported based on the decree №6279 of the State Committee of Defense, dated 31 July 1944 from the Georgian SSR to other soviet republics. «Repatriate status seeker» is defined as a legally registered person as repatriate status seeker; «repatriate» is a person who was granted repatriate status in due legal way. Applications were under separate review since 1 January 2009, but the principle of family unity was observed. In the applications' review process, the priority was given to the Georgian language competence. Repatriate status provided an opportunity to get the Georgian citizenship in line with the order under article 271 of organic law of Georgia «On citizenship of Georgia». A person granted repatriate status had in 6-month period after repatriate status granting to submit to the Ministry for refugees and settlement a document certifying that he/she was not citizen of the country where he/she lived before the repatriate status was granted (Yemelyanova). The Georgian side discriminates between the descendants of deported Meskhetians into two groups – those who identify themselves as Turks Muslims and Meskhis with Georgian roots. The politics of Georgia on Turks Meskhetians' repatriation is determined by a number of factors of nation/state building model and European geopolitical orientation. Georgia aims to join the European

integration processes via membership in the Council of Europe and further on, in the European Union and NATO. Domestic politics, on one side, envisions creation of conditions to prevent ethnic conflicts, and on the other side, handle external borders challenges risks, in Meskhetia, in particular. Loss of Abkhazia and Southern Ossetia, economically active zones were detrimental for domestic social situation (refugees, economic crimes rate, unemployment, etc.) and securitized perception of ethnically diverse regions of the country by the Georgian leadership.

Domestic geopolitical consideration influence the decision of the Georgian government to avoid interethnic clashes between ethnic groups living in Meskhetia (Georgians and Armenians) and incoming Turks (Gruzia). Therefore, repatriation settlement plan envisions arrival only of families with Georgian roots. Moreover, Samtze Javahetia (includes Meskhetia and Javahetia) borders several states- Turkey, Iran and Armenia. Pan-Turkic plans of Turkey alarm both Russia and Georgia. Oil pipeline Baku-Tbilisi-Ceyhan runs across the territory, and that necessitates security guarantees for all interested parties. The Georgian leadership is concerned with the perspective of the Muslim enclave emergence in the area of Turkish strategic interests (Yegorov). Historical-cultural aspect of the Georgia's unwillingness to solve the Turks-Meskhetians repatriation proceeds from interpretation of historical rights of some ethic groups on those lands. The Georgian authorities and historians employ primordialist arguments to construct a discourse on original inhabitants that further on were bearers of Georgian statehood in within historical evolution. Some Georgian experts consider that the ethnic consciousness of Meskhi is greatly mythologized by the legend on their Turkish origin. Therefore, any religious and linguistic arguments are rejected on grounds that population (part of it) had to convert to a new faith and adopt new language under the threat of power and force. The Georgian etyhnonationalist discourse discourages the Turks Meskhetians living abroad, as its recognition would imply change of ethno-religious identity- to quite being Muslims and Turks. Whatever is Georgian is ours must be self-identification of the Turks, and serve as a key factor for their return, granting them legal guarantees and formation of favorable conditions to integrate into the recipient community and larger Georgian society (Sumbadze et al.). Georgia declared on the dominance of Kartvel roots of Meskhetians as a key criteria for repatriation and further integration into the Georgian society. One of the administrative requirements of the Georgian administrative bodies to already returned Turks to accept external markers of new status and civic identity that would lead to change of ethnic markers- adoption of Georgian family names personal names, self -identification as Georgians and socialization by Georgian canals, including education in the Georgian language (Eurasianet). The Georgian experts consider that ethnic name Turks Meskhetians does not correspond the historical reality as the major group living in Meskhetia (viewed a cradle of the Georgian culture) was a sub ethnic groups of Meskhi. External factors – Ottoman Empire control establishment over part of Georgia and further islamization of the population led to creation of a cultural orientation to Turkey and new identity formation based on Islam as a survival strategy while primordialist foundations of identity , did not corrupt being dependent on natural-climatic conditions and genetic roots. Georgia's annexation by the Russian Empire resulted in further turkicization of the population of Meskhetia but with the Russian emphasis. The Russian empire implemented the projects on new identity formation in the Caucasus out of Azeris, Kurds and Muslims of Meskhetia (Mamulia). In Meskhetia and Javahetia, Russia promoted Armenization to create a Christian enclave (Chervonnaya). The academia of Georgia does not want to recognize Turks Meskhetians under their name as Turks Meskhetians, but as Meskhi or Muslim Georgians as indigenous population of Georgia, that would pave down the claims on specials rights within these lands for Turks, who strongly believe that their ancestral lands stretches beyond the borders to present-day territory of Turkey. And that would provide also grounds for extraterritorial identity of Turks, on one side, and further claims of Turkey proper.

The Kazakhstani context Three generations of Turks Meskhetians have been living in Kazakhstan. The data on Turks Meskhetians living in Kazakhstan differ. By 1989 census they numbered 78 thous, while by the official statistics as of 2018 they number about 105 thous. (Census of 2009). The data of the Turkish leaders is close to 180.000-200.000, that is explained that many Turks were registered as Azeri since soviet times and many of them did not change their official identity. Linguistic situation of Turks, among them are Turks Ahiska, Khemshils and Lazes, in Kazakhstan is very critical as they use only colloquial Turkish, the written version is obsolete as it refers to the old Turkish practiced before the Kemalist reforms in Turkey proper. Internally Turks in Kazakhstan are divided into yerli (Turkic speaking agrarians) and terekeme (shepherds with dominant Azeri component) (Rakisheva).

For Turks of Kazakhstan the ethnic identity marker are Islam and language along the sympathy to Turkey, that in their opinion, became major reasons for their deportation from the territory of Georgia in late period of World War II. The Turks Meskhetians are closer to the most part of the population of Kazakhstan due to the proximity of several civilization parameters – religion, Turkic culture, everyday Islamic practices and linguistic commonality (Savin). Turks Meskhetian community at all levels of interactions with the Kazakhstani authorities demonstrate their loyalty to the regime and adherence to the state initiated programs on the Kazakhstani identity formation and state/nation building. The Kazakhstani context provides the most favorable conditions for the Turks ethnic cultural preservation and opportunities for civic and political development. From the gratitude letter of Turks-Meskhetians to the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev: «The history brought us together on the native land of Kazakhs, where due to your politics and introduced concept of tolerance we shoulder to shoulder with other ethnic groups. Let us express our endless appreciation, deep respect and clean-hearted gratitude to You- First president of the country, where peacefully are living and developing various ethnic groups. We express our gratitude for all you made for peace preservations and stability maintenance in our country, for the opportunities you gave to us as for the citizens of Kazakhstan with equal opportunities. We, from our side, commit ourselves to do upmost for economic development, prosperity, and welfare of Kazakhstan channel all our forces for friendship preservation, contribute to the strengthening of links between Kazakhstan and other countries.»(Blagodarstvennoe pis'mo). But, the Turks of Kazakhstan see the vector of repatriation as Turkey that in the external world represent the interests of ethnic Turks.

Conclusion

One of the unsettled problems for all researchers in the field of ethnic groups without states/outside the nation-states, is to explain why these groups are not wanted in the recipient societies in some countries. The Turks Meskhetinas problems of territorialization to great extent depends on the policies of the states that would provide them settlement and legal grounds for ethnic group survival, but the ethnocultural identity would be maintained only within some countries- Turkey and Kazakhstan.

References

Akhmetieva V., Karastelev V., Yudina N. Zhizn' bez prav. Polozhenie ahiska turok na yuge Rossii v 2016 gody. COBA: Information-analytical center. Moscow Helsinki group.

Arendt H. (1967). The Origins of Totalitarianism, 2nd ed. London.

Aydingun, A. (2002a). Ahiska (Meskhetian) Turks: Source of conflict in the Caucasus? The International Journal of Human Rights, 6 (2). 49-64.

Aydingun, A. (2002b). Creating, recreating and redefining ethnic identity: Ahiska/Meskhetian Turks in Soviet and post-Soviet contexts. Central Asian Survey, 21(2). 185-197.

Kuznetsov, and Steve Swerdlow (2006). Meskhetian Turks. An Introduction to their History, Culture and Resettlement Experiences. Culture Profile No. 20. September. Center for Applied Linguistics. URL: http://www.cal.org/CO/pdffiles/mturks.pdf (Date 1-5, 09. 2018).

Blagodarstvennoye pis'mo Prezidenty Respubliki Kazakhstan Nursultany Abishevichy Nazarbayevy ot turok meskhetnitsev // http://www.ahiska-gazeta.com/ru/pages/315.html (Date 1-5, 09. 2018).

Bugai N. Mamayev M. (2015). Mezhdunarodnoye obschestvennoe ob'edinenie turok-meskhetintsev «Vatan» kak institute vlasti grazhdanskogo obschetva // Historical and social educational ideas. Tom 7 #8. pp. 22-28.

Chervonnaya S. Problemy repatriatsii turok-meskhetintsev. K otchety delegatsii FSNE o poezdke v Gruziu i Rossiu 8-13 noyabrya 1998 goda, razdel «Pozitsia armyanskoi diaspory i ofitsialnogo Yerevana». Eurasianet.org 25 Mar. 2003; RFA/RL 15 Aug. (Date 1-5, 09. 2018).

Gadjiev A. Akhalzihskie turki. Istoria, etnografia, folclor. URL: //http: www. academia.edu (Date 1-5, 09. 2018).

Gruzia, Samtshe-Javahetia I turkskoye kol'tso vokrug Armenii //URL: https://regnum.ru/news/202173.html (Date 1-5, 09. 2018).

Gupta P. (2016). Krasnodarsky krai Rossiskoi Federatsii: turki – meskhetintsy – facticheskie apatridy//Tsentralnaya Aziya i Kavkaz. # 5 (47). Pp. 145-159.

Koriouchkina L. (2009). Meskhetian Turks and the regime of citizenship in Russia. Ethnology. Vol. 48, no. 1. Winter. pp. 39-52.

Kramer M. (208). «Prospects for Islamic Radicalism and Violent Extremism in the North Caucasus and Central Asia, « PONARS Eurasia Memo No. 28.

Kuchins Andrew C., Mathew Malarkey and Sergey Markedonov, The North Caucasus: Russia's Volatile Frontier (Center for Strategic and International Studies, 2011). March Report, 13.

Mamayev M. (2010). Turki-meskhetintsy v etnopoliticheskoi sityatsii Severnogo Kavkaza: vykhod iz krizisnogo sostoyania// Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiskoi akademii nauk. V. 12, № 2. p. 285-289.

Mamulia G. (1999) Kontseptsiya gosudarstvennoi politiki Gruzii v ontoshenii deprotirovannukh i repatriirovannykh narodov // Tsentralnaya Azia i Kavkaz. №1(2).

Omer Avci, Understanding the Culture of Ahiska Turks in Wheaton, Illinois: A Case Study. The Qualitative Report 2012 Volume 17, Article 87, 1-23. URL: // http://www.nova.edu/ssss/QR/QR17/avci.pdf (Date 1-5, 09. 2018).

Ordynsky V. Turki meskhetintsy v Rossii: mezhdy pan-turkizmom i wahhabizmom. // http://www.kavkazoved.info/news/2012/02/10/turki-meshetincy-mezhdu-pantjurkizmom-i-vahhabizmom-i.html (Date 1-5, 09. 2018).

Osipov A. «Ferganskie sobutia»: dvadtsat let spustya. Istoria bez uroka. // URL: http://www.fergananews.com/articles/6197 (Date 1-5, 09. 2018).

Parliamentary Assembly. Doc 10451, 4 February 2005. The situation of the deported Meskhetian population. Report. Committee on Migration, Refugees and Population.

Pirtskhalava E. (2015). Surmanidze L., Identity Strategies of Muslim Meskhetians (Meskhetian Turks) in Cultural Context// Cultural and Religious Studies, Mar.-Apr. Vol. 3, No. 2. pp. 99-105.

Rakisheva B., Mazhitova A. Turkskaya osnova aka factor adaptatsii: na primere turkov-meskhetinsev, prozhivauschih v Kazakhstane i Kazakhskoi diaspory Stambula. Journal of Azerbaijani Studies. 369-378. URL: // http://jhss-khazar.org/wp-content/uploads/2010/06/29.pdf (Date 1-5, 09. 2018).

Savin I. (2007). Successful integration but inadequate protection: the Meskhetian Turks in Kazakhstan. In Trier &A.Khanzhin (Eds), Meskhetian Turks at a crossroads: Integration, repatriation or resettlement? Berlin, Germany: Lit Verlag, pp. 43-79.

Sumbadze N., Tarkhan-Mouravi G. Repatriation and adaptation of Deported Meskhetians: Society and state in supra-national context. URL: http://www.policy.hu/sumbadze/osiipf.html

Tarkhan-Mouravi (2007). G. Legal and Political Aspects of the Issue of Muslim Meskhetians (Meskhetian Turks), in Trier, T. and A.Khanzhin (eds). The Meskhetian Turks at a Crossroads: Integration, repatriation or Resettlement, London. Transactions Publishers. P. 493.

Turkey to give citizenship to 23,000 Ahıska Turks. URL://https://www.dailysabah.com/minorities/2017/11/05/turkey-to-give-citizenship-to-23000-ahiska-turks Yegorov A. Problema turkov –meskhetintsev v zalozhnikah geopolitiki //URL: http://www.kavkazoved.info/news/2011/08/28/problema-turok-meshetincev-v-zalozhnikah-geopolitiki.html (Date 1-5, 09. 2018).

Yemelyanova G. (2015). Georgia's European Quest: The Challenge of the Meskhetian Turks. //Caucasus International. Vol. 5. No: 3. Winter. P. 77-87.

Yunussov A. (a)Ahiskinskie (meskhetinskie) turki: dvazhdy deprotirovanny narod . ULR: // http://ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_20_ junusov.shtml (Date 1-5, 09. 2018).

Yunusov A. (2013). (b) Asylum Seekers, Refugees, and IDPs in Azerbaijan: Issues and Perspectives. CARIM-East Explanatory Note 13/125. September (Date 1-5, 09. 2018).

IRSTI 03.61.91

Baimbetov G.[1], Baimukhanov N.[2]

[1]Analyst of the genetic genology of the research project «Shejire DNA»,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: g.baimbetov@list.ru
[2]Head of the research project «Shejire DNA»,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: baimukhan@gmail.com

HAPLOGROUP C-L1370 OF THE Y-CHROMOSOME DNA OR «STEPPE BRANCH» OF HAPLOGROUP C-M86, ITS SUB-BRANCHES IN PHYLOGENETIC TREE AND VARIETY OF HAPLOTYPES IN KAZAKH AND OTHER ETHNIC POPULATIONS

As part of the applied material for the study of historical migration and their relationship with historical events in the territory of central Eurasia, the authors investigated the haplogroup C-L1370 of Y-chromosome DNA. Where through kinship in the direct paternal (male) genetic line, on the basis of this study and early scientific works, the locations of the carriers of its subclades were determined. In this paper, the authors identified the main 6 modal haplotypes, which were investigated by deep sequencing, which allowed us to identify three main genetic branches. Considering the age of subclades and the location of its carriers, the authors put forward a supposed connection with historical migrations that influenced the prevalence of the studied haplogroup.

Key words: history, genetic, migration processes, populations.

Баимбетов Ғ.[1], Баймұханов Н.[2]

[1]«ShejireDNA» ғылыми-зерттеу жобасының генетикалық генеалогия зерделеушісі,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: g.baimbetov@list.ru
[2]«ShejireDNA» ғылыми-зерттеу жобасының жетекшісі
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: baimukhan@gmail.com

Y-хромосоманың C-L1370 ДНҚ гаплотобы немесе C-M86 гаплотоптың «Дала тармағы», оның филогенетикалық ағаштың субтармақтары мен қазақ және басқа да этникалық популяцияларындағы гаплотүрлерінің алуандығы

Тарихи көші-қону саласы, сонымен қатар орталық Еуразия аумағындағы тарихи оқиғалармен байланыстарын зерттеуге арналған қолданбалы мәліметтің аясында, авторлар Y-хромосомасының ДНҚ-асының C-L1370 гаплотобын зерттеген. Осы зерттеу және бұрынғы жарияланған ғылыми мақалаларға сүйеніп, генетикалық аталық (әкелік) жағынан субкладтарды тасымалдаушылардың тұратын жерлері (локациясын) анықталған. Осы зерттеу және бұрынғы жарияланған ғылыми мақалаларға сүйеніп, аталық (әкелік) жағынан субкладтарды тасымалдаушылардың тұратын жерлері (локациясын) анықталған. Осы еңбекте авторлар негізгі 6 модальдік гаплотүрлерін айырып алып, терең секвендеу арқылы зерттеп, үш негізгі генетикалық тармақты анықталды. Субкладтардың жасы мен оларды тасымалдаушылардың локациясын ескеріп, авторлар зерттелген гаплотоптың таралуына әсер еткен тарихи көші-қондармен болжалды байланысты ұсынды.

Түйін сөздері: тарих, генетика, көші-қон процестері, популяциялар.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Баимбетов Г.[1], Баймуханов Н.[2]
[1]Аналитик генетической гениалогии научно-исследовательского проекта «Shejire DNA»,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: g.baimbetov@list.ru
[2]Руководитель научно-исследовательского проекта «Shejire DNA»,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: baimukhan@gmail.com

Гаплогруппа C-L1370 ДНК Y-хромосомы или «Степная ветвь» гаплогруппы C-M86, ее субветви в филогенетическом древе и разнообразие гаплотипов в казахской и других этнических популяциях

В рамках прикладного материала для исследования исторических миграций и их связи с историческими событиями на территории Центральной Евразии авторами была исследована гаплогруппа C-L1370 ДНК Y-хромосомы, где путем родственных связей по прямой отцовской (мужской) генетической линии, на основе данного исследования и ранних научных работ, были определены локации носителей ее субкладов. В данной работе авторы выделили основных 6 модальных гаплотипов, которые были исследованы путем глубокого секвенирования, что позволило определить три главные генетические ветви. Учитывая возраст субкладов и локацию ее носителей, авторы выдвинули предполагаемую связь с историческими миграциями, которые повлияли на распространённость исследуемой гаплогруппы.

Ключевые слова: история, генетика, миграционные процессы, популяции.

Introduction

Haplogroup C-L1370 is one of the sub-branches of haplogroup C-M86, whose carriers live historically mainly in the steppe zone of eastern Eurasia. The very fact that carriers of this haplogroup spread from the practical territory of Manchuria to eastern Europe attests to historical mass migration processes in which they participated. The main carriers of this haplogroup are the peoples of the Turkic and Mongolian language families. In one of the earlier works by Kharkov V.N., relating to the study of haplogroup C-M86, where in the constructed network based on microsatellite STR-haplotypes, the authors identified two clusters, calling them «eastern» and «western». In the «eastern cluster», haplotypes predominantly belonged to the Tungus language family living in the taiga zone of Eastern Siberia and adjacent regions, and the «western cluster» included the peoples of the Turkic and Mongolian language families living mainly in the steppe zone (Kharkov V.N., 2012). In this work, the authors gave a definition to the «western cluster», noting the frequent duplication at the DYS19 locus, however, since this particular value is not constant, we can note the variations at the DYS389 (I-II) loci (Table 1), by which the «Western cluster» can be defined. However, it should be taken into account that this definition is also conditional, it is compiled on the basis of most results, and rare exceptions and homoplasia are not excluded. Thus, the STR-haplotypes of C-M86 haplogroup showed a separate group of haplotypes that had common meanings, and as shown by the SNP-based study, markers shared mutations that separated them from the haplotypes of the «eastern cluster», thereby forming the «Steppe Branch».

Table 1 – Difference of values in certain loci in STR-haplotypes in two clusters

Locus	Eastern cluster	Western cluster
DYS19 (duplication)	Not present	Frequent presence (but not permanent)
DYS389I – DYS389II	Modal haplotype: 13-29 (DYS389II max=30)	Modal haplotype: 14-31 (DYS389II min=30)

The main purpose of this work is to determine the haplotype diversity of C-L1370 haplogroups in the form of their modal forms, and, on the basis of SNP markers, the definition of their sub-branches in a phylogenetic tree, the age of sub-branches, and the hypothesis of probable migration processes, particularly on Kazakhstan's territory.

Materials and methods

In this paper, a total of 380 STR-haplotypes (12 markers) were analyzed from different scientific papers and the haplotypes of this study (Supplementary data). All the haplotypes of this study were tested in the commercial laboratory of FamilyTree DNA (hereinafter referred to as FTDNA) and all the haplotypes from other scientific papers were corrected to the organization format of the FTDNA loci. 128 STR-haplotypes with known values at loci in the FTDNA format were used to create the network. The network itself was built through the Network 5.0 program. For the study of single nucleotide polymorphisms in the Y chromosome DNA, a test was used with a deep sequencing analysis of the FTDNA commercial company with their product called «BigY» which has the following parameters (Big-Y Information):

– Targeted Non-recombining Y-DNA sequencing.

– Illumina HiSeq 200.

– 55X to 80X average coverage.

– Around 11.5 to 12.5 million base-pairs of reliably mapped positions of non-recombining Y chromosome.

– Analyzed using Arpeggi genome analysis technology for improved variant calls.

Sixteen samples were used for a deep sequencing analysis by the «BigY», of which 13 samples belong to Kazakhs from different regions (including the territory of Mongolia), 1 Siberian Tatar (Chat), 1 Kalmyk, and 1 Evenk. The study of predominantly samples from the Kazakh ethnos is due to the fact that in the variety of haplotypes of the C-L1370 haplogroup there are almost all types in the gene pool of the Kazakhs, with the exception of one that is inherent in Siberian (Chat) Tatars and possibly to an insignificant part of the Kalmyk ethnic group with similar haplotypes. However, since in the haplotypes of Kalmyks of this type there are no values at the key loci, we can only assume that they belong to this rare type of haplotype and do not exclude homoplasia. Another Kalmyk sample, which went through the deep sequencing test, has a haplotype that is characteristic of Kalmyks and western Mongols (Oirats). This haplotype is also found among Kazakhs in a small mass in different regions of Kazakhstan. To determine the degree of kinship and historical entry into the Kazakh ethnos, a sample of a Kazakh with the same haplotype was tested for the deep analysis. The Evenk sample (from the Baikal region) having the classical modal Tungus haplotype of the «eastern cluster» was tested to determine the time of the divergence of the steppe branch from the taiga branch (of eastern Siberia), thereby determining the age of the C-L1370 haplogroup. TMRCA in this study are calculated by the method of Adamov D. et al (Adamov D. et al., 2015), which is an improved version of the calculation method by Poznik et al. (Poznik et al., 2013) in terms of selecting the region of coverage in Y chromosome DNA for age calculations. In order to add the main branches of the C-L1370 haplogroup to the geographic map, all 380 STR-haplotypes were used (Supplementary data).

Results

STR-haplotypes analysis. Analyzing different haplotypes of the western cluster, taking into account stable values at some loci, and the mutation frequency in others, we identified 6 main modal haplotypes, of which only one is not found in the gene pool of the Kazakh population. HWCL1 haplotype is found to be practically in the entire steppe zone of eastern Eurasia, where the maximum frequency of its carriers is in western Mongolia and the European part of the Russian Federation (Kalmykia), i.e. its main carriers are the Mongols of the Oirat ethnic group, which also includes the Kalmyks as a separate ethnic group. It occurs with a low frequency in the gene pool of Kazakhs, Kirghiz, Uighurs, and Karakalpaks. Its main difference from other haplotypes is the value «12» at the DYS388 locus and frequent duplication at the DYS19 locus with the «16-17» values. HWCL2 haplotype meets with maximum frequency mainly in the southern Altai region and the north-eastern part of Kazakhstan, in connection with which it would be appropriate to call it the «Altai cluster» of the C-L1370 haplogroup. The maximum frequency falls on the Kazakhs of the Yergenekty-Naiman tribe and people of Southern Altai. Its main differences in the modal form are the values «15-17» at the DYS19 locus, taking into account that the DYS388 locus will be «13», in the non-modal form there are haplotypes with the value of «16» at the DYS19 locus. HWCL3 haplotype according to the analysis was revealed only among Kazakhs of the South Kazakhstan region in a small clan «Kokrek» of the «Dulat» tribe. Its main differences are the values of «23» at the DYS391 locus and «11-12» at the DYS385 locus. HWCL4 haplotype occurs throughout eastern Eurasia, but everywhere it is so with low frequency in different populations. Among the Kazakhs it is found in a small clan «Asan» of the «Tabyn» tribe. Its main difference is the value of «15» at the DYS19

locus and the lack of duplication at this locus, even in a non-modal form. HWCL5 haplotype is the only one that does not occur among the Kazakh population and has a difference at the DYS385 locus with a value of «12-13» with duplication at the DYS19 locus with a value of «16-17». It occurs mainly in the Chat Tatars, which are a small ethnic group of Siberian Tatars. A similar haplotype is found among Kalmyks, but since haplotypes taken from other scientific papers have a PowerPlex kit that does not include the data of DYS388 locus, there is a possibility that this is a HWCL1 haplotype homoplasia. HWCL6 haplotype is characteristic only of Western Kazakhs, the bulk of which are from the «Alshyn» tribe. This haplotype has a value of «10» at the DYS391 locus and «25» on the DYS390 locus in modal form.

Table 2 – Modal haplotypes of the C-L1370 haplogroup

	DYS393	DYS390	DYS19	DYS391	DYS385	DYS426	DYS388	DYS439	DYS389I	DYS392	DYS389II
HWCL1	13	24	16-17	9	12-12	11	12	11	14	11	41
HWCL2	13	24	15-17	9	12-12	11	13	11	14	11	41
HWCL3	13	23	16	9	11-12	11	13	11	14	11	41
HWCL4	13	24	15	9	12-12	11	13	11	14	11	41
HWCL5	13	24	16-17	9	12-13	11	13	11	14	11	41
HWCL6	13	25	16	10	12-12	11	13	11	14	11	41

According to the haplotypes described above, taking into account all probable mutations, a network was created where two large clusters of haplotypes were clearly distinguished, which we classified as HWCL1 and the other five. (Figure 1).

Analysis of SNP markers and TMRCA. This analysis was based on selected by us modal haplotypes of the C-L1370 haplogroup, by deep analysis of the Y chromosome DNA. TMRCA was calculated for accumulated private mutations. The overall result showed that the C-L1370 haplogroup has three main branches, where the HWCL1 haplotypes form a separate branch of C-SK1066, the HWCL2, HWCL3, and HWCL4 haplotypes form C-F12970 branch, and the HWCL5 and HWCL6 haplotypes form the third branch of C-Y15550. The total time of divergence of the three branches was: 2355ybp (CI 95%: 3096 – 1743ybp). The overall discrepancy between C-L1370 and C-B469 of one of the branches of the «eastern cluster» was 4431 ybp (CI 95%: 5677 – 3398 ybp). (Supplementary data: Table 3: TMRCA)

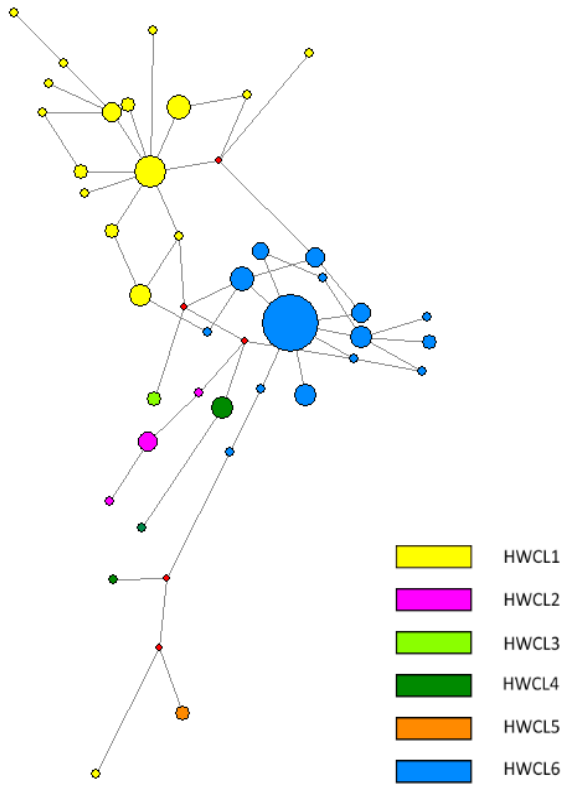

Figure 1 – Haplotype network of the C-L1370 haplogroups
*HWCL – haplotype of western cluster

Table 3 – The main branches of the C-L1370 haplogroup, their modal haplotypes, and general TMRCA discrepancies

Main branches of C-L1370	Modal haplotypes	TMRCA
C-SK1066	HWCL1	2355 ybp (CI 95%:3096 – 1743 ybp)
C-F12970	HWCL2, HWCL3, HWCL4	
C-Y15550	HWCL5, HWCL6	

Table 4 – The main branches of the C-L1370 haplogroup, tested samples, and their TMRCA

Main branches of C-L1370	Samples #	TMRCA
C-SK1066	235724 (western kazakh)	1059 ybp (CI 95%: 1711 -586 ybp)
	K1830 (kalmyk)	
C-F12970	K1960 (mongolian kazakh)	2353 ybp (CI 95%: 3279-1611 ybp)
	277579 (southern kazakh)	
	250592 (western kazakh)	
C-Y15550	249567 (sibirian tatar (Chat))	2114 ybp (CI 95%: 2982-1403 ybp)
	277577 (western kazakh)	
	250586 (western kazakh)	
	K2249 (western kazakh)	
	K2142 (western kazakh)	
	268426 (western kazakh)	
	182517 (western kazakh)	
	K2232 (western kazakh)	
	K2223 (western kazakh)	
	K2239 (western kazakh)	

Table 5 – The main branches of the C-M86 haplogroup and TMRCA of their discrepancies

Main branches of C-M86	Clusters	TMRCA
C-B469	HECL (Estern cluster)	4431 ybp (CI 95%: 5677 – 3398 ybp)
C-L1370	HWCL (Western cluster)	

Conclusions

By the revealed genealogical branches it can be concluded that each of them in one way or another relates to the territory of Kazakhstan at different stages of history, from which it is possible, based on the data of TMRCA and according to the population map of other nations, to give several hypotheses about migratory processes in the carriers of the C-L1370 haplogroup. In the opinion of the authors, taking into account the fact that each sub-branch of the haplogroup under investigation has most likely a separate migration history and is associated with different nations and tribes, the authors considered each sub-branch separately.

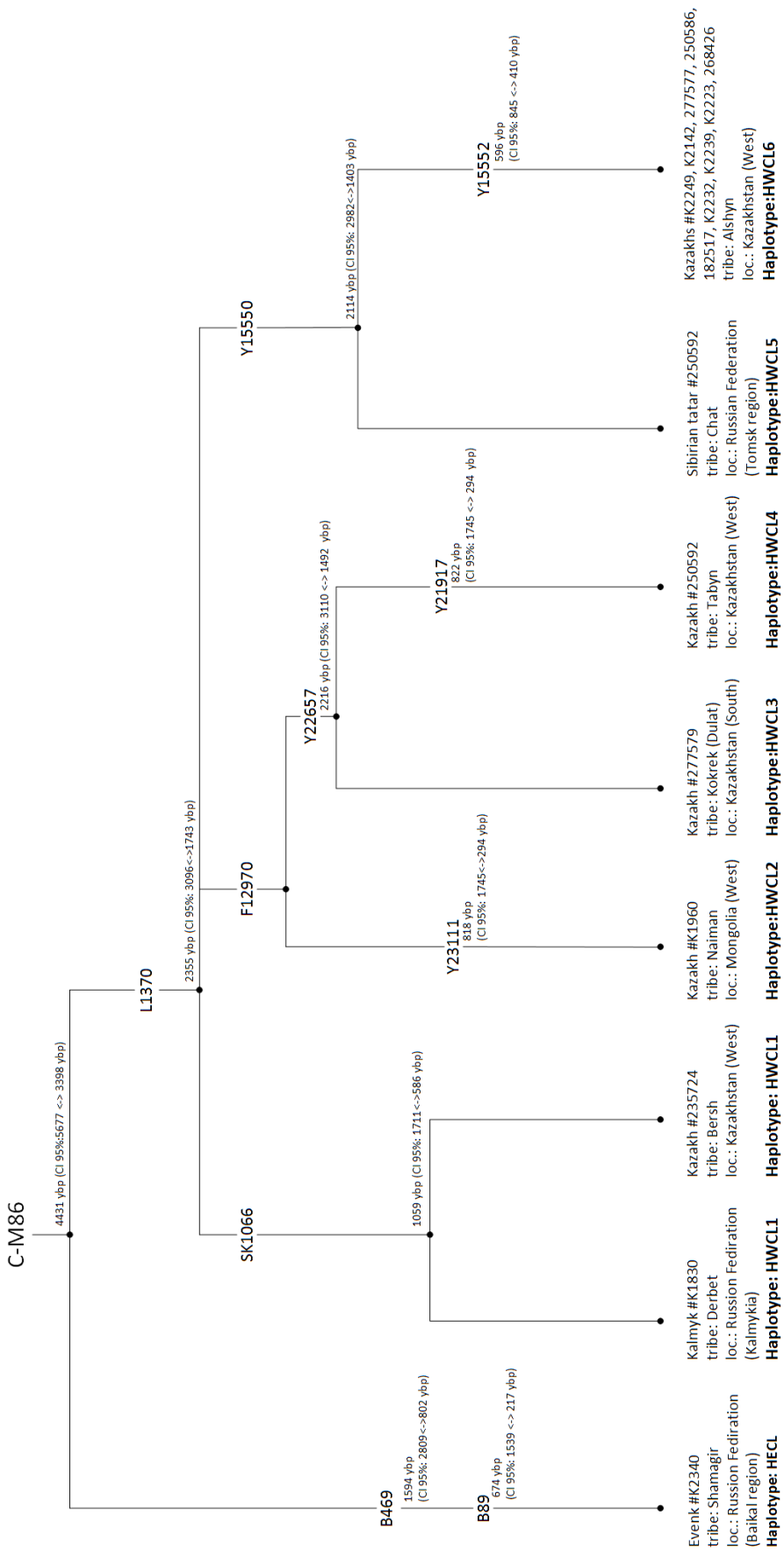

Figure 2 – Phylogenetic tree of tested samples and their TMRCA

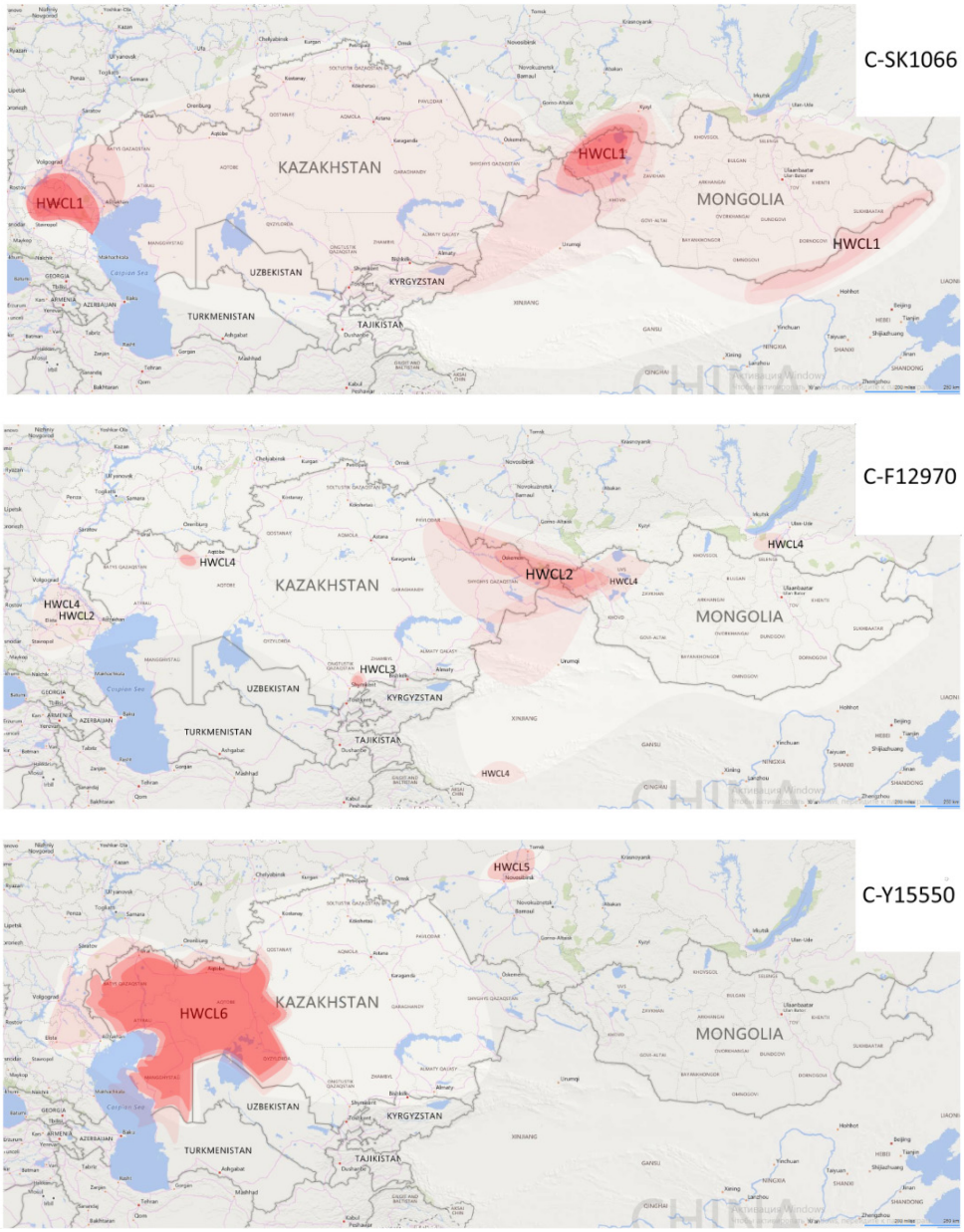

Figure 3 – Settling of the carriers of the three main sub-branches of the C-L1370 haplogroup

SK1066 is the most common branch, which clearly has its haplotype with a value of «12» at the DYS388 locus, is mainly in the western Mongols «Oirat ethnic group», which also includes Kalmyks. The carriers of this polymorphism most likely had two waves of migration to the west. One is connected with the Genghis Khan Mongols invasion (Rashid-ad-Din, 1952) (The Secret Legend of the Mongols, 1941) , the other is linked with the fall of the Junggar Khanate. In this study, attention was drawn to its presence among the Kazakhs, namely one of the Bersh family subdivision, which already existed before the Junggar Khanate.(Usenbaev. T., 2003) In connection with this, we researched a Kalmyk sample, who is a descendant of the former Junggar Khanate and an above-mentioned sample of the Kazakh tribe with the same haplotype, according to TMRCA, whose common ancestor lived about 1060 years ago; that indicates that its presence in the Kazakh is not connected with the Junggar Khanate, and is most likely associated with the Genghis Khan Mongols invasion, although the early migration of his ancestor to the territory of Kazakhstan is not excluded. Due to the fact that the TMRCA data and the high frequency of the presence of this branch in certain areas indicate that this genealogical branch is

directly connected with Oirat and related tribes that historically were recorded in the Middle Ages as forest people west of Lake Baikal and were related to Mongolian ethnic group (de Bridia, 2002).

F12970 branch has two sub-branches: Y23111 and Y22657, which were divided in the early period and associated with different peoples. Y23111 can be called the «Altai branch» because its main carriers are found among the people of Southern Altai, Altai Kazakhs and Kazakhs of the Naiman tribe living in the north-eastern part of Kazakhstan and western Mongolia. The Y22657 branch does not have a certain territory and is scattered throughout eastern Eurasia, while its young branches indicate that the genealogical line passed through the bottleneck, a period that coincides with the Genghis Khan Mongols invasion, and apparently for the same reason was scattered throughout eastern Eurasia.

Y15550 branch does not found on the territory of Mongolia and is the third separate branch concerning the above mentioned. It is found in Siberian Tatars, and its Y15552 sub-branch is found in western Kazakhs, mainly among the «Alshin» tribe (Usenbaev. T., 2003). Among the identified haplotypes, there is a likelihood that it exists in Kalmyks, but given that such haplotypes do not occur in western Mongolia, it can be assumed that this is a later infusion into the gene pool of the Kalmyks, after the collapse of the Junggar Khanate, or it is only «homoplasia» as the subclade has not been verified (Supplementary data). Considering the fact that Y15550 representatives are not numerous among Siberian Tatars and the young age of its Y15552 sub-branch (about 600 years), it can be asserted that this branch passed the «bottleneck» most likely during the Genghis Khan Mongols invasion and its absence in the territory of Mongolia indicates its early migration to the territory of Kazakhstan, before the appearance of the Mongols of Genghis Khan time.

Figure 4 – Phylogenetic tree of haplogroup M86

References

Adamov D., Guryanov V., Karzhavin S., Tagankin V., Urasin V.. (2015). Defining a New Rate Constant for Y-Chromosome SNPs based on Full Sequencing Data. The Russian Journal of Genetic Genealogy: Том 7, №1, ISSN: 1920-2997

Big-Y Information https://www.familytreedna.com/learn/y-dna-testing/big-y/big-y/

C-M217 genetic project of FTDNA http://www.familytreedna.com/public/C3/default.aspx?section=yresults (Date 10.09.2018).

de Bridia C. (202). History of the Tatars. The Christian world and the Great Mongolian Empire. Preparation of the Latin text and the translation of S. V. Aksenov and A. G. Yurchenko. S.-Petersburg, «Eurasia».

Kharkov V.N. (2012). Structure and phylogeography of the gene pool of the indigenous population of Siberia and Y-chromosome markers. The author’s abstract dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of biological sciences. Tomsk. (pages 32-34);

Poznik D.G., Brenna M. Henn, Muh-Ching Yee, Elzbieta Sliwerska, Ghia M. Euskirchen, Alice A. Lin, Michael Snyder, Lluis Quintana-Murci, Jeffrey M. Kidd, Peter A. Underhill, Carlos D. (2013). Bustamante. Sequencing Y Chromosomes Resolves Discrepancy in Time to Common Ancestor of Males Versus Females. Science 341, 562.

Rashid-ad-Din.(1952). Collection of Annals. Volume I. The Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. Moscow.

The Secret Legend of the Mongols. (1941). Epics, legends and stories. Moscow-Leningrade.

Togolukov V.A. (1985). Tungus (Evenki and Evens) of Middle and Western Siberia. Moscow. «Science» Publishing house.

Usenbaev. T. (2003). Alshyn schezhiresi. Qyzylorda. Tumar.

Supplementary data https://drive.google.com/file/d/18OqmIK-Gqb8qB8TPzuNZKPRybZJTVyYF/view?usp=sharing (Date 10.09.2018).

IRSTI 03.20.00

Abdildabekova A.M.

Candidate of historical sciences, Associate Professor,
al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: abdiaigul@mail.ru

JOINING OF THE KAZAKH LANDS TO THE RUSSIAN EMPIRE: HISTORIOGRAPHICAL REVIEW XIX – EARLY XX CENTURY

At present, new facets are being discovered in covering and identifying important issues in the relations between Kazakhstan and Russia in the 18th and early 20th centuries. Appeal to historical research on this issue from the standpoint of rethinking the views of the authors is necessary and timely. In this context, the work of Russian researchers who were in Kazakhstan in the service is of great interest. The authors wrote about contemporary events for them, and in their views were dependent on the influence inherent in imperial ideology. The works are characterized by descriptiveness, a weak source base, the absence in some cases of historical interpretation of factual data, and groundless conclusions and generalizations. The works of Russian authors can be classified according to directions and theories: the theory of «natural borders», the theory of ethnographic and geographical factors, chauvinistic direction, the direction of «civilizing mission.»

A large number of materials in Russian historiography devoted to the acceptance of Russian citizenship by the Kazakh zhuzes testifies to the interest in this problem. But this interest is due to the desire to learn the history of the indigenous people for the successful implementation of the colonial policy of tsarism.

Key words: kazakh zhuzes, Kazakh-Russian relations, colonization, citizenship, accession.

Абдилдабекова А.М.

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: e-mail:abdiaigul@mail.ru

Қазақ жерінің Ресей империясының құрамына енуі: XIX ғ. – XX ғасырдың басындағы тарихнамаға талдау

Қазіргі уақытта тарих ғылымында жаңа теориялық-концептуалдық әдістердің қалыптасуы мен оның Қазақстанның жаңа тарихына қолданыла бастауы XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстан мен Ресей қатынастарындағы маңызды мәселелерді жаңа қырынан көрсетуге мүмкіндік туғызып отыр. Авторлардың ғылыми көзқарастарын қайта пайымдау тұрғысынан қарағанда бүгінгі уақытта аталған проблема бойынша ғылыми тарихи зерттеулерге жүгіну аса қажетті мәселелердің бірі.

Осы мәселеде Қазақстанда қызмет бабымен болған орыс зерттеушілерінің еңбектеріне ерекше назар аударылған. Олардың сол кезеңдегі оқиғаларды баяндауда империялық саясатқа тәуелді болуын назарға алған. Еңбектердің басым бөлігінде сипаттау тән, деректік қоры төмен. Сонымен қатар жалпылау, фактілерді негіздеу, анықтама берудің кездеспейтіндігін атап өтеді. Авторлардың еңбектерін тұжырымдық жағынан төмендегідей бөліп қарастырған: «табиғи шекаралар», этнографиялық және географиялық, шовинистік және «өркениеттік миссия» факторларына біріктіреді. Орыс тарихнамасындағы еңбектердің ауқымдылығы бұл мәселенің өзектілігін көрсетеді. Бірақ оның астарында империялық отарлау саясатының жатқандығын анық көруге болады.

Түйін сөздер: қазақ жүздері, қазақ-орыс қатынастары, отарлау, қол астына қабылдау, қосылу.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Абдилдабекова А.М.
кандидат исторических наук, доцент,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: abdiaigul@mail.ru

Вхождение казахских земель в состав Российской империи: историографический обзор XIX – начала XX века

В настоящее время открываются новые грани в освещении и определении важных вопросов взаимоотношений Казахстана и России в XVIII – начале XX веков. Обращение к историческим исследованиям по данной проблеме с позиции переосмысления взглядов авторов является необходимым и своевременным. В данном контексте вызывают большой интерес работы русских исследователей, находившихся в Казахстане по службе. Авторы писали о современных для них событиях и в своих взглядах были зависимы от влияния присущей им имперской идеологии. Для работ характерны описательность, слабая источниковая база, отсутствие в ряде случаев исторического осмысления фактических данных, необоснованность выводов и обобщений. Работы русских авторов можно классифицировать по направлениям и теориям: теория «естественных границ», теория этнографических и географических факторов, шовинистическое направление, направление «цивилизаторской миссии».

Большое количество материалов в русской историографии, посвященных принятию подданства России казахскими жузами, свидетельствует об интересе к данной проблеме. Но интерес этот вызван желанием узнать историю коренного народа для успешной реализации колониальной политики царизма.

Ключевые слова: казахские жузы, казахско-русские отношения, колонизация, подданство, присоединение.

Introduction

Nowadays formation of new theoretical-methodological approaches applied to understand new history of Kazakhstan opens new facets in shedding light and defining important issues in relations between Kazakhstan and Russia in XVIII-early XX centuries. Appeal to scholarly historical researches on that problem from the position of reconsidering scientific views of authors is necessary and timely.

Reconstruction of true picture of the past with the employment and analysis of all scope of sources is one of the indispensable conditions of historical sciences development. Understanding of the past, drawing a historical experience from it that can help in solution of modern day problems is the mission of history as the science, but the history of historical science. Geopolitical location of Kazakhstan, its multiethnic population, development of the national idea necessitate in-depth, devoid of abstract and simplified approaches study of history of the Kazakh statehood. The relations between the states are based on centuries long historical links between the peoples of Russia and Kazakhstan, full of dramatic collisions, sharp contradictory stratagems, grave social and national conflicts and light and smooth friendly contacts between two peoples.

Methodology and sources

Historiographic frameworks of the research embrace the period from accumulation of materials, special works on history of Kazakhstan's joining, Russia (XIX century) till the historical concepts formulation (XX century). Great emphasis was paid to the conceptual approaches developed in the soviet times that significantly transformed over time. The need of complex analysis of that problem is stipulated by the desire to consider dominating idea, views, discriminate between them and find the issues under discussion.

In 1730s the Kazakh community started directly contacting with Russia. The Russian historiography of XIX-early XX century emphasizes that emergence and development of relations between Russia and Kazakh community was inevitable natural historical process, due to geographical location of territories under Kazakhs in the bordering areas with the Russian state. Russian researchers explain further advance of tsarism in-depth of the Kazakh steppe by the necessity to defend the borders from the nomadic raids, patronage provision to Kazakh tribes that became Russian subjects. Later on the authors (participants of the events) reveal the predatory politics of tsarism, and put forward the military aspects in conquering the Central Asian khanates. Main attention is dwelt upon military actions, op-

erations' tactics. That approach we found in the research of N. Belyavsky «Materials on Turkestan». The authors writes: «Gradually step by step, without resistance and even being sympathized by majority of Kygryzes, within 16 years, from 1824 to 1838, the forward military posts reached…» (Belyavsky, 1885: 3), further defining the Russian influence borders. But in 1845 the patronage was adopted in «the Great Horde as well as in the Middle Horde, were built Qazak settlements, that reinforced the Russian power and provided the troops with the bread » (Belyavsky,1885: 3). Further movement was explained by «the moral need to defend its subjects». The author highly estimates the measures on Turkestan kray arrangements, aimed to strengthen the Russian power that is not surprising for the official of the tsarist administration. In the similar context were written the works of M.A. Terentiev, F. Tsherbina, M. Yudin, M.V. Lavrov, P.P. Rumyantsev, their material layout scheme is quite simple:

– grounding of the Russian expansion to Central Asia;

– a short excursion into history;

– a concise factological presentation of the material;

– description of the measures to strengthen the power of Russia.

Thus, the authors hold one opinion line in proving the interest of Kazakhs in joining Russia and its further advance in-depth the Central Asia to provide security to its borders that was within the dominant conceptual approach. In the works of the Russian researchers we found some criticism of the tsarist administration, the fact of the punitive actions are omitted and even if they are given are interpreted as forced measures. It should be noted that we observe wrong layout of the historical events to please the interests of Russia in order to justify tsarist policy, and such an approach is characteristic for the works to come.

For instance, the work of K.K. Abaza is rather interesting – 'Conquest of Turkestan», where the author employs the works of the above-mentioned authors, that he mentioned in the introduction and came to the following conclusions: the first military activities on the territory of Central Asia demonstrated weak points of the Asians (lack of courage and firmness) and the victory «over them is achieved quite easily, although the price is cheap: being broken apart, the Asians with the same speed easily gather. In order to secure the victory, we must seize their cities and fortresses, and subjugate to the population to our power» (Abaza, 1902: 64). The work proves the superiority of the tsarist army and martial art. «That way of the war conduct drew the Russian troops against their will into the new lands conquest. Despite the desire of our military commanders to avoids direct conflicts, and settle all things peacefully, they against their will had to go forward and forward until they reached the mountains» (Abaza, 1902: 65). Further military activities, in opinion of K.K. Abaza, were to settle three centuries long dispute inherited form the Peter the Great times: whether the Central Asia will stay in semi-slavish position and ignorance or would enjoy the benefits brought by the Russian power.

Presentation and characteristics of the measures taken by the tsarism to strengthen its power (or colonial politics, in other words), is given in the works of V.V. Grigoriev, G. Potanin, M.I. Venukov, Y.V. Kologrivov, N.A. Dingelshtadt and others. For example, G.Potanin in «Notes on the Siberian Qazak troops» pointed that the Kazakh steppes do not posit great threat and therefore there is no need to employ military colonization: «Sure, it is impossible to realize free colonization: it must be limited by familiar areas, so that the Russian colonization would not constrain the migrating Kyrgyzes» (Potanin,1861: 31). M.I. Venukov in the research «Gradual expansion Russia to Middle Asia», when giving analysis of some activities of the tsarism, stressed that Qazak and peasants' villages – as types of the Russian sedentarism – are useful to strengthen the Russia's grandeur and to accustom the indigenous population to peaceful, civilized life. The author disagreed with the statement that the Turkestan kray is under the military administration, as is it was military encampment and that affects the reforms' realization, but at the same time he stressed: «As for the arrangements and administration of the Turkestan kray all the criticism, naturally, must be condescending because the joining of that country happened quite recently and still goes on …» (Venukov, 1878: 165).

It should be noted that when considering the colonial policy realization, the researchers did not take into account specifics of the agrarian relations among the nomads. The authors mistakenly represented the kray as poorly populated, uncontrollable, and the conclusions made by G.Potanin were rare exception.

What reasons for the expansion of the tsarist troops in-depth the Kazakh steppe are given in the works of the Russian researchers? They are as follows:

– protection from the nomads' raids;

– further erection of the military fortifications is justified by the subjects' protection;

– Power strengthening and life quality improvement leads to the interest of the Great Horde to adopt the Russian patronage;

– penetration into the Kazakh steppes facilitated access to the central Asian markets;

– absence of the strong resistance from the local population.

Thus, in the article of I. Lvov «Conquest of Turkestan» the Russian expansion to Central Asia is explained by the following reasons: «riots produced by the nomads, constraints to the Russian merchants at the local markets, and especially raids on our territories from the Kokand could not be left unattended» (Lvov, 1868: 153). The opinion that conquest of new territories as a forced, defensive measure got wide theoretical circulation. It should be noted that in the works of pre-revolutionary authors (L.F. Kostenko, M.I. Venukov, S.V. Zhukovlsy) we find the first attempts to connect the policy in the Central Asia with the successes in other directions of the tsarist foreign policy, disclose the competition between Russian and England.

Further on we will classify the works by directions and theories that were developed in the Russian historiography of XX century. In the works of M.I. Venukov is proved the theory of «natural borders», consisting of the elements – defensive policy of Russia, protection from the nomads' raids, joining to the European culture, etc. The author paid much importance to the consecutive advance of Russia into the Central Asia and noted: «From the point of view of the natural history of a man, that movement must be called re-establishment or proliferation of the Arian race in the countries that for a long time were under the dominance of the Turkic or Mongol root's peoples» …» (Venukov, 1878: 1) looks at the movement form various view points: in economic sense – gradual establishment of universal (European) daily needs; in moral sense – expansion of the Christianity; in educational and scientific terms – development of humanitarian knowledge and the exploration of the kray; in civic sense – rapprochement with the developed nations. «Finally in the political sense our successes in the Middle Asia have become important too: for Russia itself – gradual closing with its natural border limits, most beneficial for it, for Asia – as completion of subjugation of almost half of the population to one power and for humankind in general – as movement of one powerful European people to meet the other, that has already seized the riches countries of the East and scaring that it could lose them and power over them» …» (Venukov, 1878: 4), the other country is England. The author proves inevitability of the Central Asia' conquest by Russia: «no other outcome could happen. To occupy gradually, strips by strips all Central Asian steppes not taken by the Chinese – is a miserable fate of Russia, that it could have avoided it if the steppes had been occupied by another civilized people from the south or east. But there are no such people, and we have alone to pull that historical burden » …» (Venukov, 1880: 135).

Very close to the theory of «natural borders» a direction that proves the Russian conquests by ethnographic and geographic factors. That theory was developed in the works of A.I. Maksheev, who outlined it in the following: Russian movement southwards, through the Kazakh steppes directly proceeds from the geographic and ethnographic conditions the Russian state was framed in. Each people depends first of all on the territory he populates: so people inhabiting the mountains due to complicated communication form small states, and population living in the valleys strives to form vast states with more or less definite borders. «Russian having started their historical life on the vast East European plain, that via Aral-Caspian lowlands joins much more spacious North-Asian (Siberian) plain, naturally were doomed to spread along that greatest plain in the world, and in their movement eastward … reached the Great Ocean. From the south they aspired to protect their advance by natural borders, but in some places they crossed them, and in some other places did not even reach» (Maksheev, 1890: 43). That strive of the Russians, in the author's opinion, was contributed by the ethnographic conditions. Proving the fact, the historical role of the people in the east of Europe was given to Russians, A.I. Maksheev points that once it was disputed by the Tartars, and that was the struggle of two civilizations: Christian and Muslim, but from the XVI century, having won in that struggle, the Russians continued the way forward. Gradually, «among the inorodtsys, they established form control due mainly to national character, distinguished by softness and tolerance. The history of the Russians colonial expansion is not free from commonplace facts of injustice and violence, but nowhere it presents contempt and hatred to the aliens («inorodtsy») (Maksheev, 1890: 44). The author emphasized friendliness of Russians, and stated that not due to the arms but by moral qualities of its people Russia could strengthen its dominance in Europe and Asia. So, in opinion of A.I. Makshev, main reasons of the Russian conquests were geographic and ethnographic factors, but he in the wrong way interpreted the importance of economic and political considerations – that fact

that was of paramount significance in the conquests of the European states.

In the article «Establishment of the Russian power in Central Asia », published in «Military collection» – magazine issued since 1858 that reflected the official position of the government and military administration was a notion: «It should be said without exaggeration that that expansion was made on the initiative of the people themselves: the government had nothing to do but to follow it and through its power to strengthen for Russia what was occupied by chance, without any efforts and expenditures from its side» (Voyennyy sbornik, 1898: 248). We consider that such statement causes strong criticism as it dose not correspond to historical truth, and not only from the present days position. The authors pointed that the expansion conditioned by geographic and ethnographic factors, led to purely political and economic results, in general the article reflected ethnogeorgraphic direction and «natural borders» theory.

Another direction in the Russian historiography that propagated chauvinistic views, although elements of chauvinism are met in all the above-mentioned directions, but representatives of that one proliferated ideas of the Russian nation exclusiveness in its expansion eastward using military force and aggression. In the work of Terentiev M.A. is given the following proof for the conquest of Central Asia: «History of our further expansion to the East is in general characterized by the following: neighborhood with savage, that did not recognize any international or other rights, expect for the right of force, compelled us to fortify the frontiers with the line of fortresses …» (Terentiev, 1906: 6). The author connects Russia's successes only with the use of armed forces in Asia. Employment of the words «savage», «small peoples», «steppe» to designate the peoples of Kazakhstan and Central Asia was abusive. Such approach is typical for A. Shemonsky too, who wrote that «for a long time of the Russians fuss with the steppe … was defined the very character, manner – purely Russian – of politics and war conduct against the steppe inhabitants» (Shemonsky, 1910: 122). The author stressed that good neighborhood relations with the steppe settlers could be achieved only with the use of arms and military activities for their territories' conquest. The same opinion is held by I. Kazantsev when estimating the Russia's position in Central Asia as the position of all enlightened states being in contact with the semi-savage, migrating tribes.

In the authors opinion, the states have to use force: «Asian peoples due to their specifics respect power/force, moral power of the reason and interests of civilization has no power over them» (Kazantsev, 1867: 134).

The following direction in the Russian pre-revolutionary historiography considers that Russia's conquests were connected with the civilizational mission performance. That is based on the false assumption of the low level of civilizational development of the Kazakh people or its total absence. The bright representative of that direction was L.F. Kostenko who wrote: «out of the good qualities of Kygyzes I should mention their ability of easy adoption of the higher civilization … They are aware of the Russians' superiority and do not run away from the education» (Kostenko, 1890: 34). Another author under the initials A. V. L., writes that spread of the European civilization in Asia is the great historical objective that must be performed by two great powers – Russia and England. The noted that through the conquest was spread Arian race with its civilizations roots by Russians and Englishmen in the Asian space: «So, in front of that forgotten, covered by wilderness cradle are standing new armed representatives of the enlightening race …. fully aware of their power and understanding instinctively the inevitability of the future, they are obsessed by a new conquest after the previous one, even without the deliberately planned intention. They are driven forward by the historical necessity» (A.V.L, 1868:770). It should be noted that the authors by their works emphasized the significance of the European civilization and put its above the civilizations of the East; и Востока; that theory was incorporated into the mindset of the Russian researchers for the year to follow and can be observed nowadays. We consider that the correct tendency present in scholars' to comprehend the history of peoples in holistic way, as some unit, general system, with no confrontation between «primitive» and «civilized» peoples.

Thus, we want to pay attention that representatives of the above-mentioned directions in the Russian pre-revolutionary historiography differed only in defining the reasons and methods of the conquest of Kazakhstan and Central Asia. The common feature is desire to emphasize exceptional role of the Russian people, justify the offensive expansion o Russian and colonization policy.

In late XIX – early XX centuries were published the works of the liberal authors, one of them was orientalist N.I. Veselovsky, who addressed the problem of the Kazakh people attitude to the Russian conquests. When being in the Turkestansky kray with the archeological expedition he was interested in collecting opinions of the native people to the expansion of the Russian troops and changes in their

lives that occurred resulting from the colonization. «We must listen to the other side, in that particular case, the losing one, otherwise we only with the official reports and stories of the participants from our side make create unilateral stance and make a wrong view on the local population» (Veselovsky, 1894: 11), – wrote N.I. Veselovsky. In his opinion that information was necessitated for the successful influence on the «aborigines», given as an example in the story of Khalibay. The author points at the lack of hatred to the conquerors and high evaluation of the Russian power. A.I. Dobrosmyslov in his works raised the issue on the need to study history, lifestyle and economics of the indigenous population: «We can find a lot of instructive in their historical past (Dobrosmyslov, 1902: 493). The researcher correctly stated that is must be launched as soon as possible because the «coming culture of the West promises in the shortest time completely change, if not at all, but at least introduce many changes alien to the original culture» (Dobrosmyslov,1902: 494). The author considered that tsarism wanted to strengthen Russian civic stance through gradual taming of Kazakhs to sedentarize. Another representative of that approach – A.Y. Alektorov – pointed at the need to investigate «Kyrgyz manuscripts», that are very original, influenced by place and time. Simple uneducated Kyrgyz wrote whatever he wanted and how he wanted to do that» (Alektorov, 1894). Those manuscripts are evaluated by A.Y. Alektorov higher (in terms of originality), than the works of I. Altynsarin and C. Valikahnov that got education under the guidance of highly educated Russian people, that «have Russian spirit, Russia smells there» (Alektorov,1894). Actually, the world outlook of C. Valikhanov was influenced by the interactions with the representatives of the Russian intelligentsia and activities in the Military-Scientific committee of the General Headquarters. He put many efforts on Kazakhs' joining the Russian and European culture.

The next important aspect of the Kazakhstan's joining the Russian empire is the issue of what the joining gave Russia and the local population? These two points intertwined and always were very close to each other, and many authors did not avoid measuring: what «we gave» and what «we got». More often was described «wonderful life» of Kazakh people after joining the Russian empire, and materials on that topic were of propagandistic character. «The Russian power, – I. Lvov wrote in 1868, – brought to the Central Asia the guarantee of life and guarantee of property, two precious benefits for a man, reasonable life is unthinkable without them, benefits unseen in the khanates before» (Lvov, 1868: 173). In opinion of L.F. Kostenko, Russia acquires «abundance of raw materials», «trade development», «Central Asia can serve as a transit for trade of Russia and the East, and south of Asia …finally from the firm establishment of our control in Central Asia will grow our political influence in Europe» (Kostenko,1890: 328). For the Kazakh population, the author notes: it is end of the tribal feuds, growth of literacy, adoption of European culture and science. Big importance is attached to colonization, that would «bring considerable benefit by the following: 1) would give poor people occupy free places; 2) Russian by their model would encourage the locals to get into economic activities in agriculture and industry, and 3) they will provide free labor force for factories and plants, while aborigines can not be employed» (Kostenko,1890: 328).

The same trend is followed in the estimates of benefits for Russia in the works of A.Semenov, F. Tsherbina, F. Lobysevich, N.N. Balkashin, whose major positions include the following:

– increase of Russian trade turnover;

– exploitation of the natural resources of the conquered kray;

– use of the territory as a transit between Europe and Asia;

– development of market for Russian manufactured goods;

– development of communications links;

– free lands for migration.

Thus, the work of Y. Kologrivov «Russian possessions in Central Asia» emphasizes that «our advance to Central Asia caused originally by the need to protect from the Asians, served a good service to the Russian industry and trade, brought us closer to China, and opened the route to India» (Kologrivov, 1888:35).

In the pre-revolutionary historiography was actively promoted the idea that inhabitants of Kazakhstan and Central Asia got many benefits rather than Russia. What they were in? The following is given as benefits:

– absence of the external threat;

– end of tribal feuds;

– trade development;

– decrease of duties and freedom from military service;

– life level improvement;

– adoption of the European civilization.

These conclusions again stress the direction of the Russian authors materials to ground «civiliza-

tional mission of Russia» and benefits it brought. Of course, statement of the big benefit to Kazakhstan is not correct, first of all because as result of the joining to Russia Kazakhs lost their independence, and despite some positive changes, the above mentioned benefits, in general they were not good. But some works raised the issue on «benefits» that did not lead to prosperity of the people in Kazakhstan and Central Asia. N.L. Mordvinov in the work «Administration of the sedentary inorodtsys of Turkestan» correctly points that: «seemingly if the sedentary population is to be rich, or well-off, then meanwhile are observed phenomena that prove poor life standing of the local people, than it was expected»(Mordvinov,1899: 239). I his later works, the author described a negative role of Russians, accusing them in teaching the officials from the local people the methods of corruption and bribery, that led to adverting people from the reform's approval.

O. Shkapsky in the article «Some data for highlighting the Kyrgyz question» noted: «Having established peace in the steppe and ending all feuds there between Kyrgyzes, Kokand and Khiva predators, we seemed to create conditions for peaceful development of Kyrgyz economy, that must increase their economic …but when the attempt were made to understand what goes on the economy of the Kyrgyz-nomad, they led to the opposite understanding on their welfare» (Shkapsky, 1897: 44). The reasons for that the author finds in the unsatisfactory performance of the local administration and non-preparedness of the indigenous population to self-administration. But of course, the works that critically assessed the activities of the tsarist administration were few. Mostly the works of the Russian authors were aimed to justify the activities of Russia.

Conclusion

Thus, the published materials mostly were not of historical research type. The authors wrote on the facts and events that did not get into historical past. For the Russian historiography address to history was one of the proof methods for some statements and propositions concerning the contemporary times. The interest to history of Kazakhs to great extent was caused by the need to study and master a new colony, but the authors of the above mentioned works were people of their time, and in their views were not free from the influence of the mission and tasks, put on them by the ideology – imperial ideology. Most works are characterized by descriptiveness, weak sources base, lack or absence of historical assessment of the factual data, ungrounded conclusions and generalizations. The problem of the Russian protectorate adoption is given from the «civilizational mission». The representatives of the official aristocratic- bourgeois direction reflected the problem as the inevitable historical act – «Russia is a powerful empire brining benefits»; differences were only in defining the reasons and motives of penetration of Russia into Kazakhstan and Central Asia. That direction practically did not envision a critical assessment of the tsarist government activities in Kazakhstan.

The representatives of the liberal and democratic direction reveal the interest to the history of Kazakh people raise the issue of the benefits from the joining of Kazakhstan to Russia, making attempts to critically estimate the colonial policy of tsarism. Research and analysis of the problem of Kazakhstan's joining the Russian empire in the pre-revolutionary historiography are needed to make a full picture to comprehend the effects of the historical event.

References

Abaza K.K. (1902). Zavoyevaniye Turkestana [Conquest of Turkestan]. Sankt Peterburg. 310 s.

Alektorov A.Ye. (1894). Kirgizskiye rukopisi [Kyrgyz manuscripts]. Astrakhan', Astrakhanskiy vestnik, №1393.

A.V.L. (1868).Nashi dela v Turkestanskom kraye [Our affairs in the Turkestansky kray]. Moskva, Vestnik Yevropy.

Belyavskiy A.(1885). Materialy o Turkestane [Materials on Turkestan]. Sankt Peterburg.

Venukov M.I. (1878). Postupatel'noye dvizheniye v Crednyuyu Aziyu [Gradual expansion Russia to Middle Asia]. Sankt Peterburg, T.3. S. 58-106.

Venukov M.I. (1880). Priobreteniya zemli i ustupki Rossii za posledniye tridtsat' let [Land acquisitions and concessions of Russia over the last thirty years]. Moskva, Russkaya mysl', № 4.

Veselovskiy N.(1894). Kirgizskiy rasskaz o russkikh zavoyevaniyakh v Turkestanskom kraye.[Kyrgyz story on Russian conquests in the Turkestansky kray]. Sankt Peterburg.

Voyennyy sbornik (1898).Vodvorenie rossiyskoy vlasti v Srednyuyu Aziyu [Establishment of the Russian power in Central Asia]. Sankt Peterburg, №8.

Dobrosmyslov A.I. (1902). Turgayskaya oblast'. Istoricheskiy ocherk [Turgaiskaya oblast. Historical survey]. Tver, S. 257-524.

Kazantsev I. (1867). Opisaniye kyrgyz-kaysakov [Description of Kyrgyz-Kaisak]. Sankt Peterburg.

Kologrivov Y.V.(1888) Russkiye vladeniya v Sredney Azii [Russian possessions in Central Asia]. Sankt Peterburg.

Kostenko L.F.(1890). Srednyaya Aziya i vodvoreniye v ney russkoy grazhdanstvennosti [Central Asia and the establishment of Russian citizenship in it]. Sankt Peterburg, T.XIII. 358 s.

Lvov I. (1868). Zavoyevaniye Turkestanan [Conquest of Turkestan]. Moskva, Russkiy vestnik, №7.

Maksheyev A.I.(1890) Istoricheskiy obzor Turkestana i nastupatel'nogo dvizheniya v nego russkikh [Historical review of Turkestan and offensive motion in him Russians].Sankt Peterburg, 370 s.

Mordvinov N.L. (1899). Administratsiya osedlykh inorodtsev Turkestana. [Administration of the sedentary inorodtsys of Turkestan]. Sankt Peterburg, Russkiy vestnik, №7

Potanin G. (1861) Zametki o Sibirskom kazach'yem voyske [Notes on the Siberian Qazak troops]. Sankt Peterburg, Voyennyy Sbornik. №5–6. T.19.

Terentiyev M.A.(1906). Istoriya zavoyevaniya Crednei Aziyu [History of conquest The history of the conquest of Middle Asia]. Sankt Peterburg.

Shemonskiy A. (1910). Voyennaya istoriya russkogo dvizheniya v Srednei Azii [Military history of the Russian advance in Middle Asia]. Tashkent.

Shkapskiy O. (1897). Nekotoryye dannyye dlya osveshcheniya kirgizskogo voprosa [Some data to shed light on the Kyrgyz issue]. Sankt Peterburg, Russkaya mysl', № 7. S.44-45.

IRSTI 03.09.55

Sanatova M.K.[1], Nursultanova L.N.[2], Aytmagambetov D.R.[3]

[1]Master degree student of Regional studies, e-mail: meka-madina@mail.ru
[2]Associated Professor, Doctor of Historical Sciences, e-mail: 2012nura@bk.ru
[3]Candidate of Historical Sciences, docent, e-mail: dumanad@mail.ru
L.N. Gumilev Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

THE SOCIO-CULTURAL RELATIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND THE UNITED STATES OF AMERICA

The article explores the main directions of the socio-cultural relations between Kazakhstan and the US. After gaining the independence, Kazakhstan began to work actively in the development of exchange and educational programs with the United States, which was accepted with enthusiasm and found wide support across the Atlantic. It is important to emphasize that the development of cooperation in this area was not limited by any political or ideological factors, which ensured the continuity of the process of teaching generation after generation. Undoubtedly, Bolashak is the most effective program and it is worth to mention the achievements of other bilateral initiatives – the FLEX, Fulbright, TEA, JFDP, UGRAD programs.

Key words: Kazakhstan, the US, Bolashak scholarship, educational exchange programs, cultural diplomacy, soft power, international projects.

Санатова М.Қ.[1], Нурсултанова Л.Н.[2], Айтмағамбетов Д.Р.[3]

[1]«Аймақтану» мамандығының магистранты, e-mail: meka-madina@mail.ru
[2]қауымдастырылған профессоры, т.ғ.д., e-mail: 2012nura@bk.ru
[3]тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: dumanad@mail.ru
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

Қазақстан мен Америка Құрама Штаттары арасындағы әлеуметтік-мәдени байланыстар

Мақалада Қазақстан мен АҚШ арасындағы әлеуметтік-мәдени қатынастардың негізгі бағыттары талқыланады. Тәуелсіздік алғаннан кейін, Қазақстан АҚШ-пен білім беру бағдарламаларын дамытуға және алмасуға белсене атсалысты. Бұл саладағы ынтымақтастықтың дамуы кез келген саяси немесе идеологиялық факторлармен шектеліп қалмайтындығын атап өту керек, бұл ұрпақтан кейінгі ұрпақты оқыту үрдісінің сабақтастығын қамтамасыз етті. «Болашақ» – бұл ең тиімді бағдарлама және басқа да екі жақты бастамалар FLEX, Fulbright, TEA, JFDP және UGRAD сияқты бағдарламалардың жетістіктерін атап өту керек.

Түйін сөздер: Қазақстан, АҚШ, «Болашақ» стипендиясы, білім беру бағдарламалары, мәдени дипломатия, жұмсақ күш, халықаралық жобалар.

Санатова М.К.[1], Нурсултанова Л.Н.[2], Айтмағамбетов Д.Р.[3]

[1]магистрант, e-mail: meka-madina@mail.ru
[2]ассоциированный профессор, д.и.н., e-mail: 2012nura@bk.ru
[3]к.и.н., доцент, e-mail: dumanad@mail.ru
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана

Социально-культурные отношения между Казахстаном и Соединенными Штатами Америки

В статье рассматриваются основные направления социально-культурных отношений между Казахстаном и США. После обретения независимости Казахстан начал активно работать над развитием обменных и образовательных программ с Соединенными Штатами, что

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

было воспринято с энтузиазмом и получило широкую поддержку. Важно подчеркнуть, что развитие сотрудничества в этой сфере не было ограничено какими-либо политическими или идеологическими факторами, что обеспечивало непрерывность процесса обучения поколения за поколением. Несомненно, наиболее эффективной программой является «Болашак» и стоит упомянуть о достижениях других двусторонних инициатив, таких программ как FLEX, Fulbright, TEA, JFDP, UGRAD.

Ключевые слова: Казахстан, США, стипендия Болашак, образовательные программы, культурная дипломатия, мягкая сила, международные проекты.

Introduction

The close cooperation between the United States of America and the Republic of Kazakhstan started in 1991. The relations with the West occupy an important place in the structure of Kazakhstan's multi-vector foreign policy. The United States remains the most important investor and partner of Kazakhstan in the energy, political and socio-cultural spheres. The US government sponsors exchange and educational programs, sending more than 100 Kazakhstanis to America for short-term and long-term education annually. The programs are addressed to a wide audience – from high school students to graduate students and scientists. In the educational sphere the United States provides technical assistance in organizing student exchanges, also invites American teachers to participate in training programs and shares experience.

Methods of research

This article uses a historical method that makes it possible to pursue the evolution of humanitarian relations between Kazakhstan and the United States. The results of the Bolashak program were analyzed, as a result of this program specialists were trained in our republic.

The comparative method consists in the analysis of documents of two states related to education. The package of documents allows to pursue the dynamics of the legislative framework. It is worth to note that graduates of American universities are represented in government and business.

The main part

Since the end of Cold war and the collapse of the USSR, Kazakhstan paid specific attention to the issue of social-cultural development. Challenges of new world demanded high–skill qualifications from Kazakhs in order to be competitive on international labor market. It has been widely recognized that the Soviet system of education didn't meet requirements of globalization era since it was under great pressure of Marxist ideology that restricted the freedom of education and science.

According to this, the government of Kazakhstan headed by Nursultan Nazarbayev decided to transform the education system in accordance with best global standards. At that times the leading role in education was hold by Western universities where the American ones were considered the best- Harvard and Stanford graduates took the best jobs, Yale alumnies become the US presidents, and in general the leadership of US corporations was unquestionable.

Consequently, the Kazakhstan government has been looking a way to apply western experience in the newly–independent republic. At the dawn of independence, the Republic of Kazakhstan needed highly- qualified professionals capable to conduct further reforms and worthily represent the country at the international arena. For the first time in history of the post-Soviet countries, talented youth of Kazakhstan got a chance to obtain education abroad. The Bolashak educational program announced by the head of state Nursultan Nazarbayev in 1993 became a successful brand of Kazakhstani education.

Year 1997 was one of milestones in the country`s development. The Head of State presented 2030 Kazakhstan Development Strategy. The President Nursultan Nazarbayev in his annual State-of-the-Nation-Address announced that: «One of our basic assets is undoubtedly quality of our population, that is of our human resources. By right, we may be proud of a highly educated population with a pretty high standard of scientific and creative potential. Few countries can boast of it and many strive to achieve such standard as one of their strategic goals. This indeed is a tremendous achievement of our people... and of the former system for that matter. We must do our utmost to further develop this invaluable asset of ours and grant it ever new, ever civilized opportunities of development» (Nazarbayev, 1997: www.akorda.kz Date of circulation: 5.11.2018).

In this period of Kazakhstan's history, Nursultan Nazarbayev staked on the training of our own highly skilled professionals and the talented young

Kazakhstanis. In 2000, the President signed a decree «On the republican commission for training abroad».

After the collapse of the USSR, the entire ideological stratum was eliminated, leaving the countries «defenseless» in the face of globalization processes within the framework of a liberal ideological concept actively promoted by the United States and European countries. In such conditions, a rapprochement with the leaders of the Western world helped the people of Kazakhstan to better understand the processes of globalization and adapt the new conditions, which was necessary as part of a course to increase the competitiveness of the nation.

The relations with the United States are important not only in the economics and politics, but also need to take into account contemporary socio-cultural realities. The valuable source in the relations between the US and Kazakhstan is the text of «Bilateral Charter on Democratic Partnership», which contains provisions aimed at strengthening the rule of law, supporting market reforms and respecting human rights in Kazakhstan (Charter of Democratic Partnership, 1994: http://kazakhstan.news-city.info Date of circulation: 5.11.2018).

Also, it is worth noting the materials of individual departments, such as «The political environment of Kazakhstan in the post-Soviet era» from the US Department of Justice, which clearly shows that in 1994, American experts already understood the internal processes in Kazakhstan. In addition, it is important to mention the numerous documents on the implementation of the program «Joint Threat Reduction» or the «Nunn-Lugar Program» on the processing and elimination of the USSR's nuclear heritage in the four former Soviet republics – Russia, Kazakhstan, Belarus and Ukraine. For Kazakhstan, the most important documents were the «Lisbon Protocol» in 1992 and the «Budapest Memorandum» in 1994.

Within the framework of bilateral agreements, it is worth noting documents concluded not only with the US government (for example, the «Agreement on trade relations between the government of the Republic of Kazakhstan and the government of the United States of America, 1992» or «On the purchase of highly enriched uranium» 1994), but also with individual US multinational corporations – «Chevron», «J.P. Morgan», «Halliburton Company». Documents of these types reflect the interest and willingness of Western businesses and the US government to invest in the development of individual industries in Kazakhstan.

It should be emphasized that relations between the United States and Kazakhstan were built not only in the framework of political, trade and energy cooperation. Often outside the study, education and culture remain unfair, which made no less a contribution to the development of Kazakhstan than the oil and gas wealth of the country.

The Bolashak presidential scholarship programme, introduced in November 1993, has since become a key ingredient in Kazakhstan's history of independent development as well as an intergral part of the country's image abroad. Under this program, any citizen of Kazakhstan could claim full coverage of education and related expenses at the best foreign universities at the expense of the state budget. In the matter of education, the world recognized leaders have been and remain US universities, where most of the first-year fellows were sent. Upon completion of their graduate degree, Bolashak scholars are required to return to work in Kazakhstan for at least five years. The program is designed to train future leaders in business, international relations, law, science, engineering and other key fields.

Since its implementation in 1993, more than 6,500 students have been awarded the scholarship, with most choosing to study in the United States and Great Britain. Many students successfully graduated from America's leading universities including Harvard, Massachusetts Institute of Technology, Columbia, Duke, Georgetown, Emory, Carnegie Mellon, Indiana University, Vanderbilt and many others (Bolashak scholarship : www.kazakhembus.com Date of circulation: 5.11.2018).

Over 25 years of the Bolashak program implementation, 12,898 scholarships were awarded. 785 scholarships were awarded in the first ten years from 1994 to 2004, and 12,046 scholarships were awarded from 2005 to 2017. According to the results of the meeting of the Republican Commission for training abroad on May 24, 2018, the Bolashak scholarship was awarded to 67 applicants.

Today 10,096 specialists have been trained: 2,858 – for a bachelor's program, 5,098 – for master's programs, 136 – for postgraduate studies, internships and clinical residency, 129 – for doctoral studies, 1,875 – for internships.

The total number of graduates, 53% completed studies in the humanities, 37.8% – engineering, 7.4% – medical and 1.8% – creative specialties. At the moment, there are 1,255 scholarship holders, 14 of them – under the undergraduate program, 1,067 – graduate schools, 120 – doctoral studies, 1 – postgraduate studies, 53 people are trained.

The distribution of scholarship holders by country: in Great Britain and Ireland – 48.8%, USA and Canada – 37.1%, countries of continental

Europe – 4.7%, Asia and Oceania – 4.8%, and the Russian Federation – 4.6% (Center for International Programs: www.bolashak.gov.kz Date of circulation: 5.11.2018).

The list of priority specialties for Bolashak program applicants is annually generated based on requests from government agencies, universities and research organizations in Kazakhstan. According to statistics, the most popular specialities among applicants for the Bolashak scholarship are state policy, political science, public administration, pedagogy and psychology and accounting and auditing. Finance and economics are among the technical specialities applicants actively submit for the oil and gas business. The list also includes petrochemicals and petrochemical synthesis, the development of oil and gas, computer science,information technology and systems, information security, computing equipment and software. A public health major is prevalent among medical staff.

The scholarship has already gained huge international recognition. At the Going Global International Conference held in Miami in 2014, Bolashak was mentioned as the best scholarship programme in the world. Russia's programme of training specialists abroad used experiences from the Bolashak programme. The Chinese national research fund and various organisations from Poland, Malaysia, and Ukraine are continuously studying Bolashak programme mechanisms. Bolashak scholars are playing a key role in shaping Kazakhstan's positive image abroad (Orazgalieva, 2014: https://astanatimes.com Date of circulation: 6.11.2018)

Achievements in the field of education, an indicator of human capital accumulated by the population, is the main determinant of a country's welfare and its global economic competitiveness. By providing financial subsidies for teaching students and obtaining academic degrees at foreign universities, the Bolashak program has become an effective strategy for promoting the human capital of the nation.

Over the past 20 years, Kazakhstan has achieved significant success in the transition from a planned economy to a market economy. And the Bolashak program has contributed to this transition. Over the 25 years of its existence, the Bolashak program has benefited not only individual scholars, but also the entire Kazakh society. The program could be a role model for other transition economies.

Today, graduates who have trained on the Bolashak scholarship implement hundreds of scientific developments and projects in the field of education, health care, culture, science and technology, and achieve great results. Bolashak Scholarship turned into some kind of guarantor of successful career growth and professional self-realization of its graduates.

In 2018 at the form «Human capital-the basis of modernization» dedicated to the 25th anniversary of the «Bolashak» scholarship the head of state stated: «that the cardiologists who had been educated under the Bolashak program conducted more than 33,000 heart operations, implemented more than 1,700 international standards and treatment algorithms. Young engineers are developing an automated energy management system and are developing mobile robots and hybrid platforms for use in large production facilities. In addition, they pay great attention to the introduction of technologies for environmental protection and sustainable development of the ecological environment» (Nazarbayev, 2018: www.inform.kz Date of circulation: 10.11.2018).

Practice shows, that «Bolashak» alumni make a significant contribution to development of the education system. The educational institutions of Kazakhstan employ about 400 former Bolashak students. Many of them work in five Nazarbayev Intellectual Schools and are involved in management of education (principals, heads of departments in universities, deputy deans, etc). 57 graduates carry out scientific research at universities and major research institutes. The Nazarbayev University employs about 200 Bolashak alumni, almost 90% of which are researchers (Sarinzhipov, 2013: www.kazpravda.kz Date of circulation: 10.11.2018)

Among the graduates of the international scholarship program «Bolashak» are well-known statesmen who received higher education in the universities of the United States, for example, Magzhan Auezov – former Chairman of the Board of ForteBank JSC, Bishimbayev Kuandyk – former Minister of National Economy of the Republic of Kazakhstan, Amrin Aslanbek- Ex-Vice-Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan and Darmen Sadvakasov – managing Partner of Dasco Consulting Group, International Grandmaster (Matrekov, 2016: https://365info.kz Date of circulation: 10.11.2018).

All these personalities are the result of Kazakhstan-American educational cooperation. Over time, the relations of the two states became closer, and the number of students who were sent to the United States as part of international educational programs gradually increased. The growing need

for specialists in the field of industrial-innovative development, information technology defined the United States as the leading vector for international exchanges.

Kazakhstan-American relations in the framework of the Bolashak international scholarship program, one should note the significance of American experience for Kazakhstan in the information and innovative development of the country, and the special importance of the knowledge of graduates of American universities in financing the Bolashak program for prosperity of the economic and scientific-technical sector of the country.

At the moment, the prospects for the development of bilateral Kazakh-American relations in the cultural and humanitarian sphere are evaluated extremely positively from both sides. Over 27 years of cooperation, the two countries did not experience serious crises or shocks that could adversely affect the translational momentum of convergence and exchange of experience.

Promotion of people- to- people programs is an important part of diplomacy for any country and, of course, for the United States. The fact is that diplomacy is not just providing visas for travelers, and not just the transfer of messages from government to government: it is also about creating strong ties between the two countries. And, ultimately, this is the most important thing, because it allows the two countries to have a solid foundation for cooperation, even when their government relations can pass through rough sections (Richard E. Hoagland, 2017: https://astanatimes.com Date of circulation: 10.11.2018).

The United States opened the doors of its best educational and cultural institutions for Kazakhstan, providing an opportunity to fully touch the accumulated global amount of knowledge and achievements that is stored in American libraries, funds and the minds of the best experts.

American cultural diplomacy in Kazakhstan is primarily carried out through cultural and educational programs. Main functions in the implementation of such programs belong to the US Embassy in Kazakhstan. For example, The Department of Culture at the US Embassy in Kazakhstan collaborates with Kazakhstani state and non-governmental organizations and institutions. The Department of Culture leads the activities of several American organizations that carry out educational exchanges between the United States and Kazakhstan. The main educational programs of the Department of Culture of the US Embassy include the following: Fulbright programs, the international student exchange program (Global UGRAD), the Teacher Excellence Program (TEA), Summer Work and Travel, and the inclusive education program «Americans with Disabilities Act» (ADA) (US Embassy and Consulate in Kazakhstan : https://kz.usembassy.gov Date of circulation: 10.11.2018).

Regarding the cultural sphere, in 2018 the opening ceremony of the exhibition «Artists of the 19th and 20th centuries from private collections of the USA» was held in Astana. The exhibition showed paintings by famous Russian artists from private collections in the United States, who played a huge role in the history of art of the XIX-XX centuries, and devoted to the 20th anniversary of Astana. The exhibition is assembled from unique collections of magnificent artists, such as Natalia Goncharova, Alexey Savrasov, Robert Falk, and other famous personalities. Furthermore, the gallery of the National Club of Art in New York opened the exhibition «At the crossroads of Asia and Europe» masterpieces of the XX century from the collection of the Museum of Art named after A. Kasteev (Syzdykbaev, 2018: www.inform.kz Date of circulation: 11.11.2018).

And in turn Kazakhstan organize meetings, concerts and exhibitions that demonstrate the high achievements of the Kazakh culture. Kazakh singers, classical music performers, the chamber orchestra of the State Conservatory Kurmangazy and folk Kazakh music ensembles successfully performed at the concert venues in Washington. As noted at the embassy, many Americans were surprised to discover for themselves the high development level and identity of the culture of Kazakhstan. At the same time, the unchanging interest of the American public is caused by the annual celebration of «Nauryz», which is celebrated by the staff of the embassies of Kazakhstan in the USA, exchange students and local diasporas in several US states at once.

Also, in addition to music, special attention is paid to literature and cinema. For example, in 2015, in order to popularize Kazakh and foreign literature on Kazakhstan in the United States, a presentation of the book «At Home on the Kazakh Steppe» dedicated to the celebration of the Day of Astana written by former Peace Corps volunteer Janet Givens was shown. Also, in the framework of the celebration of the 550th anniversary of the Kazakh Khanate the presentation of the documentaries «Kazakh Khandygy 550 Year» and «Desht-i-Kipchak: Secret Signs» was held in Washington and New York (Ministry of Foreign Affairs of the

Republic of Kazakhstan: http://mfa.gov.kz Date of circulation: 11.11.2018).

«Soft power» of Kazakhstan came to the United States. So, in 2017 the Days of Culture and Cinema of Kazakhstan – Spirit of the Great Steppe opened in Los Angeles within the framework of the «Ruhani jagyru» program. The event is held in conjunction with the Embassy of Kazakhstan in the United States, the Ministry of Culture and Sports of Kazakhstan and the Academy of Cinematographic Arts and Sciences of Kazakhstan. The main goal of the Spirit of the Great Steppe is to acquaint the American audience with the rich national and cultural heritage of Kazakhstan. This event in the USA caused a special interest of the American people in Kazakh culture and became a new stage in the development of Kazakhstan-American cultural relations (http://today.kz Date of circulation: 11.11.2018).

Moreover, the international project «Opening of the Centers of Kazakh Literature and Culture in the National and Other Large Libraries of Foreign Countries» within the framework of the program «Bolashaka Bagadar – Ruhani Zhangyru» continues its implementation in the United States of America. Books about Kazakhstan are presented in one of the main libraries of the world, in the Library of the US Congress (https://e-history.kz Date of circulation: 11.11.2018).

In general, Kazakhstan and the United States have developed strong trusting relationships. Washington and Astana actively supports the initiatives of each other on a regional and global scale. The vivid example for this, is the signing of memorandum of understanding in the cultural area.

On October 11, 2018 Chairman of the United States Commission on the Conservation of American Heritage Abroad, Paul Packer, and the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan, Arystanbek Muhamediuly, signed a memorandum of understanding for the preservation of certain cultural heritage in Kazakhstan. It is noted that the memorandum will initiate the joint work of the United States and Kazakhstan to preserve the heritage of all national, religious and ethnic groups that live or lived on its territory, including victims of the genocide of World War II. This memorandum will serve as the basis for cooperation in the field of preservation of cultural heritage and will strengthen cultural and humanitarian cooperation between the two countries. Paul Packer noted the importance of signing this document and he said «I sincerely believe that we can unite in our common desire to preserve the heritage for future generations and understanding the importance of this process» (https://kz.usembassy.gov Date of circulation: 11.11.2018).

Along with educational and cultural programs, the Embassy of the United States organizes various cultural events that contribute to improving cultural ties between the United States and Kazakhstan. A huge number of events were organized in honor of the 25th anniversary of bilateral relations: the visit of an international delegation of women leaders to Kazakhstan, Techical Forums in Almaty and Astana, the launch of «Maker Spaces» in American corners, «Love to Code» technical tour, business training in the United States, the exchange program with the center of Mohammad Ali and joint performances of American and Kazakhstan musicians and dancers, production of the musical in the style of Broadway in Kazakhstan, the English Teaching National Conference, USA-Kazakhstan Festival, Festival of the US-Kazakhstan films, National spelling competition, etc. Besides it is worth noting the high activity of the US offices in Kazakhstan insocial networks. Through numerous video messages, online contests and US initiatives are actively engaged in improving their image in Kazakhstan (US Embassy and Consulate in Kazakhstan : https://kz.usembassy.gov Date of circulation: 11.11.2018).

Conclusion

In conclusion, it is worth to note that the rapprochement of the two countries, in many respects, is based on the political will of state leaders and the consistent implementation of educational policies on both sides of the ocean. In the context of globalization, coordination in the field of culture is an essential function of the state, thanks to which countries can identify mutually beneficial cultural priorities and form the basis for a successful bilateral partnership. The implementation of various cultural events and educational programs in Kazakhstan gives the US the opportunity to improve not only US-Kazakhstan relations, but also its international image and reputation.

References

Charter of Democratic Partnership between the Republic of Kazakhstan and the United States of America, 1994 http://kazakhstan.news-city.info/docs/sistemsi/dok_perbaz.htm Date of circulation: 5.11.2018

Center for International Programs, History of Bolashak https://www.bolashak.gov.kz/ru/o-stipendii/istoriya-razvitiya.html Date of circulation: 5.11.2018

Cooperation of the Republic of Kazakhstan with the United States of America / Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan. Official Internet resource: http://mfa.gov.kz/index.php/ru/ Date of circulation: 11.11.2018

Center for Kazakhstan Literature and Culture in the Library of the US Congress, 2018 https://e-history.kz/ru/publications/view/3810 Date of circulation: 11.11.2018

Days of Culture and Cinema of Kazakhstan opened in Los Angeles, 2017 http://today.kz/news/kultura/2017-11-20/754803-dni-kulturyi-i-kino-kazahstana-otkryili-v-los-andzhelese/ Date of circulation: 11.11.2018

Embassy of the Republic of Kazakhstan, Bolashak scholarship https://www.kazakhembus.com/content/bolashak-scholarship Date of circulation: 5.11.2018

Matrekov K.(2016). Bolashak graduates in power (Review of the Kazakh press) https://365info.kz/2016/05/vypuskniki-bolashaka-vo-vlasti-obzor-kazahskoj-pressy/

Date of circulation: 10.11.2018

Nazarbayev N. (1997). Address of the President of the Republic of Kazakhstan to the People of Kazakhstan http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-na-nazarbaeva-narodu-kazahstana-oktyabr-1997-g Date of circulation: 5.11.2018

Nazarbayev N. (2018). Nursultan Nazarbayev called the Bolashak scholarship a Kazakhstan's brand https://www.inform.kz/ru/nursultan-nazarbaev-nazval-stipendiyu-bolashak-brendomkazahstana_a3452592?fbclid=IwAR3sBN_xA41qnWmRBPneT6-70XEOLR50h9grLc9zHY1P_kqaays9KBgg__E Date of circulation: 10.11.2018

Orazgalieva M. (2014). Bolashak Scholarship Makes Graduates, and Country, Competitive,

https://astanatimes.com/2014/06/bolashak-scholarship-makes-graduates-country-competitive/ Date of circulation: 6.11.2018

Richard E. Hoagland. (2017). U.S.-Kazakhstan relations: a case for people-to-people diplomacy https://astanatimes.com/2017/06/u-s-kazakhstan-relations-a-case-for-people-to-people-diplomacy/ Date of circulation: 10.11.2018

Sarinzhipov A. (2013). «Bolashak» – twenty years of success, https://www.kazpravda.kz/en/news/society/bolashak---twenty-years-of-success Date of circulation: 10.11.2018

Syzdykbaev A. (2018). The art exhibition of American collectors, 2018 https://www.inform.kz/ru/v-astane-startovala-hudozhestvennaya-vystavka-amerikanskih-kollekcionerov_a3311756 started in Astana Date of circulation: 11.11.2018.

The United States and Kazakhstan signed a memorandum on the preservation of cultural heritage, 2018 https://kz.usembassy.gov/ru/mou-ru/ Date of circulation: 11.11.2018

The US Diplomatic Mission launches the «25 Years Together» campaign [Electronic resource] // The official website of the US Embassy and Consulate in Kazakhstan. – 2016. https://kz.usembassy.gov/ru/u-sdiplomatic-mission-launches-25-years-together-a-campaign-to-celebrate-25-years-of-u-skazakhstan-relations-ru / Date of circulation: 11.11.2018

US Embassy and Consulate in Kazakhstan : https://kz.usembassy.gov Date of circulation: 10.11.2018

Литература

Дипломатическая Миссия США запускает кампанию «25 лет вместе» (2017). [Электронный ресурс] // Официальный вебсайт Посольства и Консульства США в Казахстане. – 2016. https://kz.usembassy.gov/ru/u-sdiplomatic-mission-launches-25-years-together-a-campaign-to-celebrate-25-years-of-u-skazakhstan-relations-ru/ Дата обращения: 11.11.2018

Дни культуры и кино Казахстана открыли в Лос-Анджелесе, http://today.kz/news/kultura/2017-11-20/754803-dni-kulturyi-i-kino-kazahstana-otkryili-v-los-andzhelese/ Дата обращения: 11.11.2018

Матреков К. Выпускники «Болашака» во власти (Обзор казахской прессы) https://365info.kz/2016/05/vypuskniki-bolashaka-vo-vlasti-obzor-kazahskoj-pressy/ Дата обращения: 10.11.2018

Назарбаев Н. (1997). Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-na-nazarbaeva-narodu-kazahstana-oktyabr-1997-g Дата обращения: 5.11.2018

Нурсултан Назарбаев назвал стипендию «Болашак» брендом Казахстана, 2018 https://www.inform.kz/ru/nursultan-nazarbaev-nazval-stipendiyu-bolashak-brendomkazahstana_a3452592?fbclid=IwAR3sBN_xA41qnWmRBPneT6-70XEOLR50h-9grLc9zHY1P_kqaays9KBgg__E Дата обращения: 10.11.2018

Оразгалиева М. (2014). Стипендия «Болашак» делает выпускников и страну конкурентоспособной https://astanatimes.com/2014/06/bolashak-scholarship-makes-graduates-country-competitive/ Дата обращения: 6.11.2018

Посольство Республики Казахстан, стипендия «Болашак» https://www.kazakhembus.com/content/bolashak-scholarship Дата обращения: 5.11.2018

Посольство и Консульство США в Казахстане https://kz.usembassy.gov/ru/education-culture-ru/regional-english-language-office-ru/ Дата обращения: 10.11.2018

Ричард Э. Хогланд. (2017). Отношения между США и Казахстаном: дело для народной дипломатии, https://astanatimes.com/2017/06/us-kazakhstan-relations-a-case-for-people-to-people-diplomacy/ Дата обращения: 10.11.2018

Саринжипов А. (2013). «Болашак» – двадцать лет успеха, https://www.kazpravda.kz/ru/news/society/bolashak---twenty-years-of-success Дата обращения: 10.11.2018

Сыздыкбаев А В Астане стартовала художественная выставка американских коллекционеров https://www.inform.kz/ru/v-astane-startovala-hudozhestvennaya-vystavka-amerikanskih-kollekcionerov_a3311756 Дата обращения: 11.11.2018

Сотрудничество Республики Казахстан с Соединенными Штатами Америки / Министерство Иностранных дел РК. Официальный интернет ресурс: http://mfa.gov.kz/index.php/ru/ Дата обращения: 11.11.2018

США и Казахстан подписали меморандум о сохранении культурного наследия, 2018 https://kz.usembassy.gov/ru/mou-ru/ Дата обращения: 11.11.2018

Хартия о демократическом партнерстве между Республикой Казахстан и Соединенными Штатами Америки Дата обращения: 5.11.2018

«Центр международных программ», История программы «Болашак»

https://www.bolashak.gov.kz/ru/o-stipendii/istoriya-razvitiya.html Дата обращения: 5.11.2018

Центр Казахстанской литературы и культуры в библиотеке Конгресса США, 2018 https://e-history.kz/ru/publications/view/3810 Дата обращения: 11.11.2018

IRSTI 03.20.00

Abnassyrov D.Zh.

PhD student, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: daniyar.abnassyrov@mail.ru

ABOUT THE STATE OF THE KAZAKH KHANATE IN THE ACADEMIC EDITIONS OF KAZAKHSTAN IN THE II HALF OF THE XX CENTURY

The author considers the issue of statehood in the nomadic society in the academic work of Kazakhstan. In the article, the author personally dwells on these publications and reveals that the issues in the publications of different years have been considered differently. The article is guided by the historical principle and describes the political influence of the Soviet government on history. In the Soviet period, the rich cultural and historical heritage of the Kazakh people, insufficient appreciation of the nomadic civilization's role in world history and the difficulties and contradictions of the transitional period were also reported in the history of domestic history. Many historical studies reveal that the historic process is over-ideologized, or that it is a system of direct understanding, and determined the impact of that period to work. It also shows that the blockade system of the Communist Party limits the research, especially in the soviet period, and the methodology based on the social approach based on Marx-Leninist interpretation of class and struggle in all aspects of society's life. The article is devoted to the historical principle and the influence of the Soviet authorities on history.

Key words: Kazakh Khanate, state, academic publication, author.

Абнасыров Д.Ж.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: daniyar.abnassyrov@mail.ru

ХХ ғасырдың ІІ жартысындағы Қазақстанның академиялық басылымдарындағы Қазақ хандығының мемлекеттілік сипаты жөнінде

Автор мақаласында Қазақстанның академиялық еңбектеріндегі көшпелілер қоғамындағы мемлекеттілік мәселесін қарастырады. Мақалада автор сол басылымдарға жеке-жеке тоқталып, әр жылдардағы басылымдарда мәселенің әркелкі қарастырылғанын ашып көрсетеді. Кеңестік кезеңде Қазақ халқының аса бай мәдени және тарихи мұрасы, көшпелі өркениеттің дүниежүзілік тарихта атқарған рөлі жете бағаланбағандығы және өтпелі кезеңнің қиыншылықтары мен қайшылықтары отандық тарих ғылымында да теріс баяндалып келгендігі айтылады. Көптеген тарихи зерттеулерде тарихи үрдісті шамадан тыс идеологияландырылуы, не болмаса тікелей түсіну жүйесінің тән болғандығы ашып көрсетіліп, еңбек жазылған уақыттың оған әсері айқындалады. Сонымен қатар Коммунистік партияның тыйым салу жүйесі зерттеулердің, әсіресе кеңестік кезеңде деректеме базасын шектеп отырғандығы және қоғам өмірінің барлық құбылыстары бойынша таптар мен тап күресін маркстік-лениндік тұрғыдан түсіндіруге негізделген таптық-әлеуметтік көзқарас негіз етіп алынған методология үстемдік еткендігі көрсетіледі. Мақалада тарихилық қағида басшылыққа алынып, кеңес өкіметінің тарихқа қатысты ұстанған саясатының әсері айтылады.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, мемлекет, академиялық басылым, автор.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Абнасыров Д.Ж.
PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: daniyar.abnassyrov@mail.ru

Признаки государственности Казахского ханства в казахстанских академических изданиях второй половины XX века

В статье автор рассматривает проблему государственности в кочевом обществе в академических трудах Казахстана, показывает, что в изданиях разных лет по-разному рассматривали данную проблему. Говорит о том, что и в советский период не оценивались должным образом богатая культура и историческое наследие Казахского народа, влияние и роль кочевой цивилизации на мировую историю, так и неправильно трактовались трудности и противоречия переходного периода в отечественной исторической науке. Показывая, что во многих исторических трудах была чрезмерная идеологизация исторических процессов или же система прямой трактовки, автор отмечает, что это было влиянием того времени, когда появился труд. Наряду с этим действовало система ограничений исследовательской деятельности коммунистической партией, в особенности в советский период это касалось источниковедческой базы и все процессы основывались и трактовались главным образом с помощью основанной на методологии марксистко-ленинской позиции классовой борьбы и классового противостояния. Основываясь на историзм, в статье рассматривается влияние отношения на историческую науку советского правительства.

Ключевые слова: Казахское ханство, государство, академическое издание, автор.

Introduction

The sovereignty of our country has made a profound breakthrough in the research and study of the national history. During the years of independence the history of Kazakhstan has been rewritten and is being studied in terms of national and state interests. Because history is a nation's memory. Only the nation that has been memorized in the true history can only be preserved as a nation and can live equally with other countries. Only the country that respects its history and honors, has a bright future. Consequently, the true history of science is a guarantee of independence of the nation, independence of generations. Earlier writing of the history (according to the Marx-Leninist methodology) has narrowed the scope of this science and caused scientists to cope with their historical truth. In this regard, it is important today to review the distorted issues of the Soviet period in the wake of the Soviet era policy and to study the truth in a truthful way. One of the issues that is crucial to the revision in the history of the domestic history is the statehood in the nomadic society.

The conclusions of the researchers on the state of affairs of the Kazakh Khanate are contradictory. Specifically, some scientists say that the Kazakh Khanate, a manifestation of statehood on the territory of Kazakhstan, is a rather centralized state, and another one is a military potestary structure.

Russian scholars L.V. Dyukov and A.M. Davydovich speak about statehood in nomads: «Many historians adhere to the Marxist principle that the state is a class dominated organ and exploit a second class organ, by the definition of antagonistic classes, class struggle and the emergence of the state happen at the same time (Dyukov, 1967: 91).

Tomohiko Uyama, a Japanese historian, said: «There is no single opinion among politicians on what is a meaning of state and there are more than a hundred definitions of the «state». If we take narrow definition based on the characteristics of the settled nations, the Kazakh Khanate is not a state. And if we understand the term «state» in broad terms, the Kazakh khanate is a state», in his study, clearly formulated the statehood in the Kazakh Khanate (Tomokhiko Uyama, 1998: 20).

Thus, in this work, we aimed to analyze the conclusions of the state issue in the territory of Kazakhstan only in the academic editions published in the 40-90s of the twentieth century. Our task to achieve this goal is to analyze and synthesize the concepts related to statehood in volumes of «History of the Kazakh SSR» and «History of Kazakhstan» published in different years.

The Main Part

The history of the Kazakh people from ancient times to the present day was published in Almaty as the first academic work in 1943 and called the

«History of the Kazakh SSR». The history of the Kazakh people from the ancient times to the first half of the 20th century was included in this work. ‘’History of the Kazakh SSR’’ is compiled by the Institution of History the Academy of Sciences of the USSR, the Kazakh section of the Academy of Sciences of the USSR, and the staff of historians and literary scientists working in the scientific institutes located in Almaty, the Kazakh branch of the Marx-Engels-Lenin Institute (History of Kazakhstan, 2011: 18).

The responsible editors of the work M. Abdykalykov and A. Pankratova. Historians of Russia, who were evacuated to Kazakhstan during World War II, and E. Bekmakhanov, M. Auezov, G. Musrepov and S. Mukanov, participated in the study of the history of the Kazakh people and published them without distortion. The issue of statehood in nomads is also considered for the first time in this paper.

In the section titled «The Formation of the Kazakh People and the Kazakh State», the above-mentioned work states that «in the western part of Moghulistan there was a new state founded by the Kazakh Khanate» (History of Kazakhstan, 2011: 146). The problem which mentioned scientists is the Kazakh Khanate created in the second half of the twentieth century, the origin of today’s Kazakh nation. At the same time, researchers point out that the Kazakh Khanate is a centralized state. According to the researchers, in particular during the rule of Kassym Khan the internal and external political situation in the state was stabilized and Kazakh Khanate was centralized government. In spite of the size of its territory, the state system is well-established in every state.

Scientists have studied the statehood in the nomads, saying: «Unlike previous states, the Kazakh Khanate during the Kassym, Khaknazar and Tauekel khans was a relatively centralized state, which, in terms of its level of development, was higher than the Empire of Genghis Khan, the Kiev state and the great Carl Empire» (History of Kazakhstan, 2011: 164). As you can see, researchers admit that there was statehood in the nomads on the territory of Kazakhstan and proved scientifically. However, it should be noted that this concept of the authors has been exaggerated. The reason is that the Kazakh Khanate is a national state on the territory of one country and in the example above the states are empires.

After the end of the Second World War, the opposing views on the issue of statehood in the nomads will be published in the press. Thus, on August 14, 1945, the Central Communist Party criticized the authors of the «History of the Kazakh SSR», which presented the above facts and conclusions. Also, the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan issued a special resolution «On the second edition of the history of the Kazakh SSR». Based on this decree, the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan is responsible for recycling the authors’ collective and historians of Kazakhstan in the first edition of the book, in accordance with the instructions given. This work was edited and reprinted in 1949 in Almaty.

From the first pages of the section, written by V.F. Shakhmatov, «The history of the Kazakh SSR,» the statehood we are dealing with is «The Kazakh Khanate began in the XV-XVI centuries. The Turk tribes that came into this khanate were people called «kazakh». But it was controversial to the first edition, «But this Khanate XV-XVI centuries could not be a strong khanate, because it was always subdivided into small feudal lords» (Qazaq SSR tarikhy, 1949:7).

M.P. Vyatkin, who attempted to explain the impossibility of a statehood problem in a nomadic society, suggested that «the rule of nomadic livestock breeding did not lead to the destruction of patriarchal communities: nomadic farming hindered the development of the territorial community in the higher levels» (Qazaq SSR tarikhy, 1949: 114-115).

In the second edition it was also noted that the state of development of the Kazakh Khanate during the reign of Kasim Khan, «In the middle of the XV century, thanks to the economic development, the process of formation of the Kazakh people was established, and the creation of a unified Kazakh state was created. The unification of this state appeared in the late XV century, at the beginning of the XVI century, during the reign of Kassym Khan. .... However, it would be a mistake to believe that a powerful state was created under the power of Kassym. The government’s subordination to one center was very small during the reign of Kassym; because the great feudal lords did not lose their state soviet sufficiently and substantial autonomy at that time « (Qazaq SSR tarikhy, 1949: 115-122).

According to the authors of the second edition, «The main mistake of the authors was that they did not view the history of the Kazakh people as the history of productive forces and the development of industrial relations, often regarded as the history of Kazakhs’ struggle for independence» (Qazaq SSR tarikhy, 1949: 39).

In addition, M.P. Vyatkin wrote: «The book was prominent in the history of patriarchal-feudal relations of the Kazakhs, there were places where the khan's times were praised, as well as the fact that the Kazakh upper feudal lords did not pass on the workers' masses. The authors also pointed to the fact that the Kazakh khanates of the XV-XVIII centuries were strong states. Thus, they for the first time in history have liberated the Kazakh people from the exploits of the exploiters and undermined the significance of the Great October Socialist Revolution, which created a truly independent state – the continent of the Soviet Union – the Kazakh Soviet Socialist Republic» (Qazaq SSR tarikhy, 1949: 39). Here, we can see that M.P. Vyatkin criticized the authors of the first edition, saying that the Kazakh society has developed a khanate system, and that the feudal groups, that is, the wealthy, did not overwhelm the workers, the poor. Also, M.P. Vyatkin slammed the authors of the first edition «without any facts, declaring the Kazakh Khanate of XVI-XVIII centuries as a strong state». It is clear that this is a matter of the danger of undermining the importance of the Union of the Soviet Socialist Republics, which was formed as a result of the October Revolution.

As you can see, the author's team of the second edition limited the idea that there was no statehood in the Kazakh Khanate, and that the territory of Kazakhstan was composed of a decentralized, unshakable set of khanates. This is due to the fact that Marxism-Leninism classics have the most important methodological guidelines, without which the historical process can not be studied at all, and it is written by the collective of historians, who adhered to the idea that there were specific instructions on the history of the Oriental people, including the Kazakh people. Stalin, the Secretary General of the Communist Party of the Soviet Union, also wrote in his book entitled «Marxism and the Question of the Nation» that the Kazakh people could not become a nation before the October Revolution. In his study, the Secretary-General wrote the patriarchal-feudal relations of the Kazakhs' social relations before the October Revolution. These words of Stalin became a slogan of Russian historians who support the Marxist-Leninist position, if they politicize domestic historiographers who have national history on history. This approach continued in later editions of the book.

Completed version of the «History of the Kazakh SSR», published in 1943, 1949, was republished and reprinted in 1957 by the Kazakh State Publishing House in Almaty. The work consists of two volumes. The state of the Kazakh state we are dealing with is discussed in Chapter VI of the first volume, entitled «Features of the Kazakh State».

In this edition in the section of written by V.F. Shakhmatov, it is said: «The Kazakh khanate, born on the basis of patriarchal-feudal relations, was the undeveloped form of feudal statehood. This was reflected in the organization of the management apparatus. There was no province or region management, instead of that the ru administration was preserved» (Qazaq SSR tarikhy, 1957: 160).

Scientists say, «In the form of the old generations, the order of the old men remained the same, as well as the order of other patriarchs, even though the feudal lords became dominant in the masses. The rulers of the feudal lords were rubasy». (Qazaq SSR tarikhy, 1957: 161). As we can see, the authors of the third edition repeated the words of the authors of the second edition and claim that the Kazakh society has a feudal patriarchal system.

Also, the researchers argued that the absence of statehood was a lack of attributes of the system of public administration. «The Kazakh Khanates did not have a general jurisdiction, there were no central bodies of the judiciary and the judiciary. In the absence of a written code of codex, the norms of human behavior in the society were customary in the rights where many old, patriarchal and tribal norms existed. The judges were judged by the elders, the judges, the sultans, and sometimes the tribes issues was judged by the judiciary» (Qazaq SSR tarikhy, 1957: 165). The authors of the third edition of the «History of the Kazakh SSR», which presented the above arguments, suggest that there was no statehood in nomads. According to researchers, as the main form of Kazakh economy is nomadic breeding and because trade and towns are poorly developed, there are not many large feudal groups working in the Kazakh khanates. For that reason, the Khanate could not become a centralized state with mature government bodies and governing bodies.

In conclusion, scientists suggest the conclusion that « the Kazakh khanate in the XV century and in the beginning of the XVI century was a fragile state formation of the transition type to the most developed forms of feudal statehood of the ancient feudal type» (Qazaq SSR tarikhy, 1957: 167). As we can see, the authors of these works also conclude that the nomads have no statehood, and the Kazakh khanate is a fragile state structure of the ancient feudal type.

Over time, the historians of the Kazakh Soviet Socialist Republic had the task to write an updated version of the «History of the Kazakh SSR». Thus,

a quarter of a century later in 1983 the publishing house «Gylym» of the Kazakh SSR in Almaty published a new edition of «History of the Kazakh SSR», supplemented and revised.

In the section written by A.S. Sabyrkhanov, ‘’In the books of V.V. Veljaminov-Zernov and in other the historical literature there is an opinion that the transition to the valleys of the Chu and Talas rivers led by the descendants of the East Deshti Kipchak nomadic tribes, Kerey and Zhanibek, was the beginning of the formation of the Kazakh Khanate. At the same time, the above-mentioned socio-economic and ethno-political factors of the establishment of the khanate were not taken into account, and the fact of emigration was usually limited only to the fact that its causes and specific place in the history of the emergence of this state were not analyzed. However, this historic event also deserves more careful consideration» (Qazaq SSR tarikhy, 1983: 265). As we can see from the presented information, the author speaks about the translation of the work of the «History-i Rashidi» by V.V. Velyaminov-Zernov, and the author also suggests that the problem of the Kazakh Khanate still requires a thorough study.

In the writings about rule of Kasym Khan on the internal political and foreign policy of the Kazakh people, «Despite the fact that the Kazakh khanate under Kassym Khan has significantly strengthened, has not yet become a centralized state. This was noticed immediately after the death of Kassym Khan, when sharply aware of the separatism of the sultans and other feudal lords began the fight for throne. In an unfavorable foreign policy situation, the harmful effects of mutual stress had a strong impact on the state of the khanate. Against the Kazakh rulers formed a Union of Mongolian and Uzbek khans, « – said in a statement (Qazaq SSR tarikhy, 1983: 282-283).

The researchers also noted that «In the XVII century Kazakhstan became a politically fragmented country. Stable economic and political ties were not formed between the Kazakhs. Particularly the connection of the Junior juz and Middle juz with the Great juz was weak. The economic backwardness of the Kazakh khanate, the dominance of subsistence economy, the lack of domestic market, the fall of cities in the South of Kazakhstan all this stoped possibility to unite the Kazakh lands into one Central state, to eliminate fragmentation; and during this period, especially in connection with the painful foreign policy conditions of the khanate, increased disunity» (Qazaq SSR tarikhy, 1983: 294). The authors, presenting such information, emphasize the internal disunity of the Kazakh khanate, which in turn hinders the achievement of statehood of the Kazakh people.

Scientists also noted that «As the head of state in any feudal society, as the Kazakh Khan, in the words of Engels,»the peak of the entire feudal hierarchy, the vassals could not do anything without him, and the vassals were the supreme akim who had always been in the rebellion» The Kazakh khanate was not a centralized state in which feudal civil strife and wars were commonplace. In his speech, he noted that the management system of the Kazakh khanate has not reached the level of unified statehood (Qazaq SSR tarikhy, 1983: 341-343). According to the authors, it is impossible to get rid of the Patriarchal-feudal system by leading a nomadic lifestyle. At the same time, the internal political situation of the country, as a result of constant discussion to the heritage of the throne, in the Kazakh khanate was not formed a centralized system of statehood power.

As can be seen from the above data, during the war, a team of scientists of Kazakhstan and Moscow scientists wrote «The history of the Kazakh SSR from ancient times to the present day». After the first edition of the Work was criticized by the party and was ordered rewrite, this three editions which published in the Soviet period, denies that the Kazakh khanate was a centralized state.

The Republic is gaining independence, for the history of the country began a new era not only chronological, but also in content. The attitude of the people to the family, society and history has also changed. The desire for national consciousness, and also the history of our Motherland, which speaks only truthful, has grown sharply. Currently, scientists of Kazakhstan faced the task of objective scientific writing of historical phenomena that survived the Kazakh people. Thus, in 1998 the multi volume «History of Kazakhstan from ancient times to the present day» was published

Did not remain without attention and the issues of statehood, which we addressed in the work. In the parts of history of Kazakhstan which belongs to K.A. Pishulina «The second half of the XV century – in the XVI century the unification of the main ethnic groups of the Kazakh people and its ethnic territory in the state accelerated the process of completion of its national consolidation. After the Mongols conquered almost all Turkic tribes and tribes of East Desht-I Kipchak, Turkestan and Zhetisu, that is, the whole territory of modern Kazakhstan is United into one state as the Kazakh khanate for the first time» (Qazaqstan tarikhy, 1998: 107-108). According to the information provided, in Soviet historiography

nomads were not separated under the influence of external factors. On the contrary, the results of hostile campaigns of neighboring countries accelerate the process of ethnic integration of the Kazakh people and unite it as a state.

The authors also noted that « the emergence of the Kazakh khanate was the legitimate result of ethnic, political and socio-cultural processes taking place in Kazakhstan in the XIV-XV centuries. Kazakh statehood is the fruit of a long historical development, the roots of which lie in antiquity, which was the reason for the consolidation of the Kazakh people, strengthening the integrity and formation of its ethnic territory, the development of spiritual and material culture of the Kazakh people» (Qazaqstan tarikhy, 1998: 120).

Conclusion

In conclusion, the scientists concluded that «The Kazakh khanate under the khans of Kassym, Khaknazar, Tauekel, Essim, Tauke was a Central state, a single political organism that passed the stages of strengthening and development of the Kazakh khanate, which played a significant role in Central Asia» (Qazaqstan tarikhy, 1998: 128). The researchers say that the process of formation of the Kazakh state as a state is not only went during the period of formation of the Kazakh khanate, it was a process which occurs since ancient times. During the reign of Kassym, Khaknazar, Tauekel, Essim, Tauke khans, the internal political situation of the Kazakh khanate was stabilized, the government system of management was a centralized.

During the Soviet period, the rich cultural and historical heritage of the Kazakh people, the role of nomadic civilization in world history was not rated. The difficulties and contradictions of the transition period, as well as set out in the national historical science negative. For decades, it developed on the channel of the all-Union historical science, became its part. For many historical studies characterized by excessive ideologization of the historical process, or a system was directly understanding. The Communist party's forbidden system limited the research base, especially during the Soviet period. On all phenomena of life of society the methodology based on the class-social approach based on the Marxist-Leninist path of explanation of class struggle dominated. The idea that Russia played a special role in the history of the peoples of the former USSR, in world history, and its special degree of dominance was attached to the consciousness of the people. But this does not mean that we should reject all the works that were written in the «period of socialism», because all are ideological and not professionally written. Even taking into account of the ideology, these works are, firstly, an important source for studying the evolution of historical thought, and secondly, the historical background that is necessary for a critical assessment of the past.

Әдебиеттер

Адильгиреев Х.М. (1951). К истории образования казахского народа // Вестник АН Каз ССР. 1951. №1. С. 81-96

Дюков Л.В., Давыдович А.М. (1967). К вопросу о характере власти и управления в Казахстане в 15-18 вв.// Ученые труды. Сер. Юридич. Т. 8. вып. 8.

Томохико Уяма (1998). Культурная и политическая деятельность интеллигенции в контексте становления казахской государственности (середина 19 - начало 20 века) // Қазақ мемлекеттігінің қалыптасу кезеңдері мен тарихи тағдырлары. Жезқазған.

История Казахстана (2011). (История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Издание 1943 года). 3-е издание. Алматы.

Қазақ ССР тарихы көне заманнан бүгінге дейін. (1949). Бас редактор И.О. Омаров, А.М. Панкратова Т.1., Алматы.

Қазақ ССР тарихы көне заманнан бүгінге дейін. (1957). Т. 1., Алматы.

Қазақ ССР тарихы көне заманнан бүгінге дейін. (1983). Бас редактор А.Н. Нүсіпбеков. Т.2., Алматы, Ғылым баспасы.

Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін. бас редактор (1998). М.Қ. Қозыбаев. Т.2., Алматы, Атамұра баспасы.

Юшков С.В. (1947). «История государства и права СССР» ч. 1. Учебник для юридических институтов. Издание 2-е. Дополненное и переработанное. Юриздат. Москва. С.766.

Якунин А. (1949). Рецензии «Известия АН КазССР» №49 серия Историческая. Выпуск 4-й. Издательство АН Каз ССР. Алматы, 1948 // Вопросы истории. №3. С. 126-129.

References

Adilgireev H.M. (1951). K istorii obrazovaniya kazakhskogo naroda // Vestnik AN Kaz SSR. [On the history of the formation of the Kazakh people // Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR] №1. S 81-96

Dyukov L.V., Davydovich A.M. (1967). «Vopros o kharaktere vlasti i upravleniya v Kazakhstane in XV-XVIII centures». [On the nature of power and governance in Kazakhstan in the 15-18 centuries.] // Uchenye trydy. Ser. Juridical. V.8. 8 edition.

Tomokhiko Uyama (1988). [Cultural and political activities of the intelligentsia in the context of the formation of the Kazakh state (mid-19th-early 20th century)]. «Culturno-politicheskaya deyatelnost v kontekste kazakhskoy gosudarstvennosti (XIX – at the beginning of XX centuries)» // Qazaq memlekettigining qalıptasu kezengderi men tarikhi tagdyrlary. Zhezqazgan.

History of Kazakhstan (2011). [History of Kazakhstan] (Istoriya Kazakhskoy SSR s drevneyshikh vremen do nashikh dney izdaniye 1943 goda) 3-ye izdaniye. Almaty.

Qazaq SSR tarikhy kone zamannan buginge deyin. (1949). [The history of Kazakh SSR from ancient times to the present day]. Bas redaktor I.O. Omarov, A.M.Pankratova V.1., Almaty.

Qazaq SSR tarikhy kone zamannan buginge deyin. (1957). [The history of Kazakh SSR from ancient times to the present day]. V.1., Almaty.

Qazaq SSR tarikhy kone zamannan buginge deyin. (1983). [The history of Kazakh SSR from ancient times to the present day]. Bas redaktor A.N.Nusipbekov. T.2., Almaty, Bılım baspasy.

Qazaqstan tarikhy kone zamannan buginge deyin. (1998). [The history of Kazakh SSR from ancient times to the present day]. Bas redaktor M.Q.Qozıbaev. V.2., Almaty, Atamura baspası.

Yakunin A. (1949). Retsenzii «Izvestiya AN KazSSR» №49 seriya Istoricheskaya. Vypusk 4. Izdatelstvo AN Kaz SSR. [Reviews of the «News of the Kazakh SSR Academy» No. 49 series Historical. Release 4th. Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR] Almaty,1948 // Voprosy istorii. №3 S. 126-129.

Yushkov S.V. (1947). «Istoriya gosudarstva I prava SSSR» ch. 1. Uchebnik dlya yuridicheskih institutov. Izdanie 2-e. Dopolnennoe I pererabotannoe. Yurizdatelstvo AN Kaz SSR.[History of State and Law of the USSR» Part 1. A textbook for legal institutions. 2nd Edition. Augmented and revised]. Moskva. S.766

IRSTI 03.41.91

Tleugabulov D.T.

doctoral candidate, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana, e-mail: danchitto@mail.ru

THE BOZOK SETTLEMENT IN THE SYSTEM OF CULT OBJECTS OF THE STEPPE EURASIA

In the article we describe the history of the research of the memorial complexes of the steppe Eurasia. The most striking are the ancient Turkic memorial temples of Central Asia and Southern Siberia (Kultegin, Bilge-kagan, Bugut, Saryg-Bulun). Among these architectural objects are the monumental square forms of «hillforts», explored in the western part of the Eurasian steppe (Glodosy, Voznesenka, Pereshchepino). In their design are recorded details known from written evidence: quadrangular shape, wall-shaft, moat, traces of pillars from internal structures, specially designed entrance, single artifacts left from the offerings. However, there are no traces of permanent habitation in the form of dwellings, fireplaces, household pits. The first excavations of «square hillforts», carried out in the 30s of the XX century, caused difficulties in interpreting of their functional purpose and dating. Like everything mysterious in archeology they were categorized as cult memorials of the early Middle Ages. At present, we can assert that these complexes as places of ritual ceremonies and rites have been confirmed in the materials of the Bozok archaeological microdistrict.

Key words: Bozok, Cult Center, Ancient Turks, Rite, Memorial Temple.

Тлеугабулов Д.Т.

докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: danchitto@mail.ru

Бозоқ қалашығы далалық Еуразияның ғұрыптық нысандары жүйесінде

Мақалада далалық Еуразияның мемориалды кешендері тарихы баяндалған. Ең танымалдары – бұл Орталық Азия мен Оңтүстік Сібірдің ежелгі түркі (Күлтегіннің, Білге қағанның, Бұғұт, Сарығ-бұлұн) ғұрыптық ғибадатханалары. Мұндай архитектуралық нысандардың қатарына Еуразия даласының батыс бөлігінде зерттелген квадратты монументалды (Глодосы, Вознесенка, Перещепино) «қалашықтары» жатады. Олардың құрылысында жазба деректерден белгілі: квадратты форма, қабырға-үйінді, ор, ішкі құрылыстардың бағаналардың іздері, арнайы жасалған кіреберіс, сыйға тартылған өзге елдерден әкелінген бірегей артефактілер тіркелген. Алайда тұрғын үйлер, ошақтар, шаруашылық шұңқырлар түріндегі тұрақты түрде мекен ету іздері жоқ. XX ғасырдың 30-шы жылдарында басталған «квадратты қалашықтардың» алғашқы зерттеулердің өзінде-ақ олардың функционалдық маңызы мен мерзімделуін түсіндіруде қиындықтар туғызды. Археологиядағы барлық жұмбақ нысандар ретінде – олар ерте орта ғасырдың ғұрыптық мемориалдары қатарына жатқызылды. Бүгінгі күні бұл кешендер ғұрыптық шаралар мен рәсімдерді өткізетін орын ретінде бозоқ археологиялық шағын ауданының материалдарымен расталды.

Түйін сөздер: Бозоқ, ғұрыптық орталық, көне түркілер, ғұрып, ғұрыпты ғибадатханалар.

Тлеугабулов Д.Т.

докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: danchitto@mail.ru

Городище Бозок в системе культовых объектов степной Евразии

В статье изложена история исследований мемориальных комплексов степной Евразии. Наиболее яркие – это древнетюркские поминальные храмы Центральной Азии и Южной Сибири (Культегина, Бильге-кагана, Бугут, Сарыг-Булун). К числу этих архитектурных объектов

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

принадлежат монументальные квадратной формы «городища», исследованные в западной части евразийской степи (Глодосы, Вознесенка, Перещепино). В конструкции их зафиксированы детали, известные по письменным свидетельствам: четырехугольная форма, стена-вал, ров, следы столбов от внутренних строений, специально оформленный вход, единичные артефакты, оставшиеся от приношений. Однако нет следов постоянного обитания в виде жилищ, очагов, хозяйственных ям. Уже первые раскопки «квадратных городищ», осуществленные в 30-е годы XX в., вызвали затруднения в трактовке их функционального назначения и датировки. Как и все загадочное в археологии, они были отнесены к категории культовых мемориалов раннего средневековья. В настоящее время можно утверждать, что эти комплексы как места ритуальных обрядов и церемоний получили подтверждение в материалах Бозокского археологического микрорайона.

Ключевые слова: Бозок, культовый центр, древние тюрки, обряд, поминальные храмы.

Introduction

The study of archaeological monuments of Turkic culture is of great importance for the reconstruction of historical processes during the early Middle Ages.

A special place in the archeology of the Turks, along with the burial mounds, is occupied by cult-memorial complexes. Researchers regard them as the memorial monuments, similar in designation to temples. Such complexes include the settlement of Bozok, functioning as a sanctuary temple at the initial stage of its history (VII-VIII centuries). Architectural composition of the Bozok settlement finds the most striking similarity in the religious-memorial complex of ancient Turks (YI-YIII centuries) (Khabdulina 2016: 57). This type of monuments that was discovered in the Central Asia is princely memorial temples. And also in the Eastern Europe there are monuments of «Pereshchepino-Voznesensk» type (Ambroz 1981: 14). The original idea belongs to the princely memorial temples of ancient Turks. There are simple structures as rectangular mounds among them. Sometimes there are stone walls on the inside of the area (Voitov 1996: 74-75); and also the Khagan's temples like monuments to KulTegin and Bilge Khagan. There are alley of sculptures and balbals and the stone turtles around it. The area of distribution of the khagan memorial temples reaches the Upper Irtysh in the west. Archaeologists found here the ruins of such complexes and the stone sculpture on the sitting men (Arslanova 1974: 227).

The Main Part

In 1889 N.M. Yadrintsev opened the largest complexes with runic insritions and memorial structures during the expedition along the Orkhon valley in the central part of Mongolia. Their presentation to the world community became the basis and the beginning of the growing scientific interest to the region and the designated theme. Since then, studies of the Turkic monuments have not ceased for almost 140 years, although they are held in different years with varying intensity.

In 1958, the Mongolian-Czechoslovak joint expedition unearthed the complexes of the Turkic military commander Kul-tegin on Husho Tsaidam, the Somon Hashaat of the Arkhangai Aimak. They are classic samples of the Turkic «elite» complex.

The memorial complex is located in the steppe spaces on the left bank of the Orkhon River, 45 km north of the ancient city of Karakorum, 400 km south-west of the present Mongolian capital Ulan Bator.

The memorial has a classical form of an elongated from east to west rectangle with rounded corners. It is surrounded by a moat and a rampart, and its dimensions together with the outer moat are 82.4 x 48 m. The ground platform occupies an internal space of 70x35 m (Zholdasbekov, 2006: 120).

Excavations have aroused the interest of scientists from different countries. The complex is surrounded by walls measuring 67 x 29 m; in the center is an earthen mound with a temple above it (10.25 x 10.25 m). From the complex to the east stretched for three kilometers 169 balbals (three balbals with human faces). A few stone statues on the square in the wall are badly damaged. In addition, after excavating the temple, the scientists found inside the head of the ruler Kul-tegin and his wife.

500 meters south of the Kul-tegin complex is the Bilge Kagan Memorial. The general structure of both monuments is similar. The size of the Bilge Khagan memorial, oriented around the world, is 150 x 110 m. The entrance to it from the east. The outer border of the complex is a moat (bypass moat). Its width is 2.5 m, along the inner perimeter of the moat is a rampart 0.65 m wide. Three kilometers to the east stretched a row of 230 balbalov. This row, devi-

ating to the north, completes the composition of the monument (Zholdasbekov, 2006: 220).

In 1891, during the excavation of the monument to Bilge Kagan V.V. Radlov and P.M. Melioransky did not find signs of a person's funeral. On the basis of this they made a very important conclusion that this object is not a tomb of Bilge Khagan, but is designed as a place for his remembrance and realization of ritual ceremonies (Radlov, 1897: 7).

In general, a large number of memorials of the Turkic nobility were found on the territory of Mongolia, all of them in one way or another correspond with the complexes considered above. It is established that they are not funerary objects, but are ritual-memorial (cult-memorial) buildings for the implementation of complex rituals for the deceased.

Among the nomads of Central Asia, the Turks were especially distinguished by the traditional ritual ceremony. Prior to the Turkic states and after them only the Kipchaks left special ritual-memorial complexes in the steppes of Kazakhstan – the dyng – for their deceased separate from their graves.

The next feature of the elements of the ritual structures of the Turks are stone or wooden pillars in the central parts of these structures. They are called sergae. Sergae or vertical stelae are often found in the graves, ritual structures of the ancient nomads of Eurasia and the researchers described them from many sides. For example, they were interpreted as a horse standing pillars, as a world tree. Hence it is noted that the ancient nomads had certain concepts about the other world. It's clear that this tradition was borrowed from them by the Turks (Iderkhangay, 2017).

On the basis of the ritual structures studied in the Mongolian Altai, fixed the tradition of installing sculptures, balbals, and also stone or wooden pillars in the center of the fence. Such ritual ceremonies were carried out not only in Mongolia, but in other regions. In the center of the northern area was cleared circular ditch of diameter 7 m. The ditch had a width of 1.0-1.3 m, depth of 0.2 m. The outlines of the ditch surrounded with postholes, in some of them preserved the base of wooden pillars. In the north-eastern side of the annular ditch is fixed a gap. At 2 m from it was cleared a large pillar of a diameter 0.5 m, that has repeatedly been repaired – around was dug additionally more four pillars (Hodder 1978: 62). The repeated restoration and repair of this pillar speaks of its importance, which, first of all, we associate with its use in rituals.

Soviet and Russian researchers considered them to be the trees of light, ritual pillars and models of the world (Voitov 1996: 117; Kubarev 2001: 36-45). Therefore, this ritual rite can be considered as an installation or imitation of the «world tree» (Iderkhangay, 2017).

The ditch described above, surrounded by pillars, is similar to the base of the yurt-shaped building. Such a construction suggests the search for analogies of the settlement of Bozok in the memorial monument Saryg-Bulun in Tuva. In total, in the south-western and south-eastern Tuva, four complex memorial constructions of the highest nobility of the Eastern Turkic Kaganate were opened. One of them, located on the southwestern outskirts of the village of Saryg-Bulun (Erzin), was excavated by L.R. Kyzlasov in 1955. It was a blurred quadrangular shaft (36X29 m) with rounded corners, whose sides are oriented to the sides of the world with a slight deviation. Inside the shaft beyond a shallow moat is a quadrangular mound of sand (16X15 m) with a projecting platform from the west. On the eastern side of the embankment and in the moat were figures of two people carved from gray granite, sitting on the fore-toed legs, as well as two small images of lions. Excavations of this whole structure did not show any traces of burial and proved its exceptionally funeral purpose. Under the west-facing platform, there was a «temple» for sacrifices to the deceased during the wake. In the middle of it a peg was hammered into the ground, near which lay a pile of charcoal. Around were scattered fragments of the jaws of the horse, the horns of the roe deer, the teeth of the cow and the iron lining, that is the same remains of the offerings as in the ordinary memorial fences (Kyzlasov, 1969).

The author of the excavations notes that the excavated «temple» turned out to be not a tomb with walls made of raw bricks and a tiled roof, similar to the construction of Chinese in the memorial buildings of the Khagans and their relatives in Mongolia, not a sacrificial fence, in the form of an ornamental «sarcophagus» (on monuments of the highest nobility), and not by simple sacrificial fencing of ordinary soldiers, but by a wooden octagonal yurt.

The basis of the yurt was 13 pillars, deeply buried in the ground and forming an octahedron.

The walls and rafters were wooden, and the roof was obviously covered with layers of larch bark, which were pressed down on top by the heavy boulders found here. The remains of this yurt-sanctuary have been preserved to us because the yurt was burned, probably after the last wake, so that the soul of the deceased could finally ascend to the sky together with the smoke.

We believe that the memorial temple of Saryg-Bulun is a vivid monument of the early Turkic era.

This discovery aroused great interest among turkology scientists. Saryg-Bulun construction prompted another major researcher Kyzlasov I.L. more closely consider the ancient Turkic memorial complexes. He notes that at the early Bugut and Ider funeral memorials in Mongolia, the remains of the pillared temple buildings were also discovered, but they were covered with tiles, that is, they experienced foreign influence (Kyzlasov L., 1969). It is believed that these were pavilions devoid of walls. Unfortunately, due to the lack of excavation area, the form of the buildings was not traced (Voitov 1996: 104-105). For us it is especially important that, unlike of Saryg-Bulun, on these early monuments, as well as on other similar, memorial temples did not replace ordinary stone square fences, but were placed before them, to the east, covering the place where in the traditional rite there was an image of the deceased. To the same version of the rite also belong paired fences, the eastern of which (replacing the temple) contains images of the deceased (Voitov, 1996: 51).

The preservation of square fences within the ovalized platforms of aristocratic memorial complexes, as well as the inclusion of the first stones of the balbal rows (Kyzlasov L. 1969), points to the original unity of the cult arrangement of the ancient Turkic memorials – both those now considered ordinary and privileged.

Huns' annular settlements of II-I centuries in South Siberia are also the sacred places In archaeological terms (Kyzlasov, 2008: 108-135). They are surrounded by powerful mud walls and deep moats. There is no cultural layer on the inner platform.

Now surrounded by very low blurred shafts and barely noticeable shallow ditches, these uncomplicated monuments with completely flat, almost devoid of cultural layer sites turned out to be complex in terms of semantic content. Excavations revealed huge ditches, 6 m wide and 3 m deep, filled with once-destroyed and thrown there deliberately dug up mighty adobe walls. The walls of these walls also reached a width of 6 m, and their height in the old days was, apparently, close to 3 m. The most significant finding were numerous fragments of unfired bricks, also filling ditches. Originally, the walls were walled with regular masonry, probably, their top was laid out of the bricks (Kyzlasov, 2011: 6).

The study of the inner sites of the settlements showed not their residential but their cult character. The same can be judged by observations on the nature and orientation of the entrances to these heavily fortified monuments. When taking into account the local line of the horizon, the axis of the gate of the annular settlements turned out to be oriented at the time of sunset on the days of the winter and summer solstices. The author of the study is inclined to think that these monuments served as sanctuaries, and their architectural form corresponded to the religious canon (Kyzlasov I., 2008: 134).

When the research eye is turned to the southern outskirts of the range of the Turkic tribes, the buildings of the Chondobo burial ground located on the shore of the same high mountain lake on the Tien Shan ridge on the territory of the Republic of Kyrgyzstan.

The monument is located on 2 km from northeast of the lake's shoreline. It is the largest burial ground of the Sonkul valley, containing Sako-Usun burial mounds and cromlechs (VII-V centuries BC), catacomb burials (I-V centuries), burials of a man with a horse, memorial fences and stone statues of ancient Turks (VI-X centuries) (Sulaimanova, 2005:11).

The most interesting is the object 24 of this burial ground. Before the excavation was a rounded hill, with a lot of stones on the surface (pavement -?), circled at the foot of a wide ditch 0.5 m deep from the level of the surface.

After removal of the sod layer, the walls of the structures became visible – two rectangular fences of vertically dug-in plates. The fences are oriented at angles to the sides of the world and are located 1 m apart.

Only this object 24 has external design features that distinguish it from the general series of Sonkul valley fences – large dimensions, wooden pillars, the presence of a rounded moat surrounding the central mound, and so on. The ditch surrounded, as noted above, two fences of different sizes (Sulaimanova, 2005: 12).

As described above, the Chondobo object 24 differs in a number of parameters from both the investigated fences of the Tien Shan and from most fences in adjacent territories: a round ditch, the size of the «main» fence, and so on. The totality of these parameters allows us to consider it «princely».

Among the Turkic memorial princely complexes of Mongolia V.E. Voitov suggested distinguishing four types. But only the Sevzhuul complex (Central aimak, somon Ugtal-Tsaidam), referred to the first type, is distinguished by rounded in terms walls and moats (diameter about 22 m). In the center of this monument is arranged a squat in plan construction (9 x 9 m) from vertically placed plates, from the eastern wall of which a row of balbals (Voitov 1996: 27). Thus, the monument Sevzhuul in general outlines is the only typologically close analogue of the Sonkul object 24.

Another interesting fact of the Sonkul object 24 is the presence of the remains of two wooden pillars found near the northwest and southwest walls of the main fence (24-B). Similar elements were noted in many ancient Turkic memorials of Altai and Mongolia.

The remains of the pillars, standing both in the center and corners, and along the sides of the Kagan-princely fences and boxes, were also noted in the memorial monuments of Mongolia (Khusho-Tsaidam II and III, Bugut, Ungetu II, Erdenamandal IV, Gin-din-Bulak II and other) (Voitov, 1996: 115–116).

Cult memorials of the Turks are found in Eastern Europe. The most famous monument of them is located near the village of Voznesenka (now the territory of the city of Zaporozhye). It was investigated and published by V.A. Grinchenko. The interpretation proposed by V.A. Grinchenko: a shaft of earth and stone, enclosing a rectangular area of 62 × 31 m (the dimensions of the structure along with the shafts of 82 × 51 m) «at the highest point of a large plateau from which you can inspect a terrain in a radius of about 15 km, it was probably built as a strengthening of the central command headquarters of the military detachment» (Grichenko 1950).

When the comparing the published VA. Grinchenko facts, it is difficult to agree that the Voznesenka fortification was a temporary military camp. Its shaft was built not from improvised materials that were in place, but with a wide use of imported stone. But there are no traces of prolonged use as a fortress on the monument, although the area inside and around the fortification has been thoroughly investigated (Ambroz, 1982: 82).

Among a completely empty courtyard was once piled a ring of stones of «average size» on the surface. By the time of excavation, the stones had plunged into the soil to a level of 25-35 cm and lay in one layer. The width of the laying reached up to six stones in some places. By the plan the diameter of the ring is not less than 8-9 m. Dimensions of 29 m in Grinchenko's research probably refer not to the area, but to the circumference of the ring.Исследователь считал, что это было основание шатра. There are no finds or traces of the fire are associated with it (Ambroz, 1982: 41).

The researcher comes to the conclusion that the Voznesenka settlement has no analogies among the fortification objects of that time in Eastern Europe and neighboring territories (Ambroz, 1982: 82).

One more interesting find is in Ukraine, in Glodosy, which is always compared with Voznesenka. In Glodosy there is a double ditch, adjoining to the ends of two ravines, protects an elongated rectangular area on the slope of the river bank. The lower part of the site is now flooded with a reservoir, so the search for the same ditches down the slope is impossible. The maximum depth of the ditch does not exceed 1.2 and 0.8 m, width – 2.8 and 1.3 m. The place is chosen so that this structure is oriented along the line south-west – north-east, like the temples considered above. In the opinion of A.T. Smilenko, because of the weakness of the fortifications and the location in the uninhabited territory in that time, the monument «makes an impression of a short-term shelter, where the detachment, less numerous than in Voznesenka, was forced to» stop after the death of the leader» (Smilenko, 1965: 13).

By now, we already have enough arguments to disagree with the opinion of Smilenko. We can refer the he studied monument to the category of cult-memorial complexes of ancient Turks.

Complexes from Pereshchepino, Glodosy and Voznesenka form a typological series within the second half of the VII and the first half of the VIII centuries. Same rectangular, as Voznesenskoye, relatively poorly fortified structures are known only in the eastern Turks of the period of their Second Kaganate (680-745) in the territory of modern Mongolia. They are also built in an open space and have roughly the same dimensions and orientation along the line north-east – south-west and east-west. On them there are no traces of living, except for the obligatory two or three holes and one small equilateral structure in the middle of the yard. These are the memorial temples of the Turkic kings, very standard in design. L. Jisl unearthed one of them – the temple of the prince Kul-Tegin, built in 732 (Ambroz, 1982: 82).

All these memorial temples of noble and ordinary Turks, like the Voznesenka settlement, are oriented to the east with slight deviations towards the sunrise: «at the place where the sun rose in the morning during the burial «. According to the inscriptions, the temples of Kul-Tegin and Bilge Kagan were consecrated in the summer, the next year after the death of those who were commemorated. Their orientation corresponds to this (Ambroz, 1982: 82, 220).

The author of the study emphasizes that we must not forget about the great territorial distance of the Voznesenka settlement from the area of the distribution of the East Turkic temples, In addition, the participation of the Tang masters was reflected in their construction. Common to them are not so much details as the main idea of the memorial complex, perhaps explained not by one direct influence from

the center of the Turkic Kaganate, but also by the ancient proximity of beliefs of different branches of Asian nomads (Ambroz, 1982: 82).

Conclusion

So we consider the statement of Ambroz absolutely appropriate. We support his view on the originality of the idea of cult-memorial complexes from older beliefs common to the entire nomadic world of Eurasia. Considering the chronological proximity of the eastern complexes of Mongolia and Tuva and the western «Pereshchepino-Voznesenka» monuments, and also located exactly in the middle of the virtual axis between them, the site of the town of Bozok, it is more correct to look for answers precisely in common origins. Perhaps their archaeological origins should be sought in Altai, which is the birthplace of the Turkic world. We believe that researchers can also refer to materials from an earlier period. Many researchers consider the burial mounds of Saka tribes not only funerary monuments, but also temples-sanctuaries, which were used to hold memorial rituals.

References

Ambroz A.A. (1981). Vostochnoevropeyskie i sredneaziatskie stepi V – pervoy polovinyi VIII vv. [Eastern European and Central Asian steppes V – the first half of the VIII century] // Steppes of Eurasia in the Middle Ages. Archeology of the USSR. Moscow: Science., pp. 10-23.

Ambroz A.A. (1982). O Voznesenskom komplekse VIII v. na Dnepre – vopros interpretatsii [About the Voznesensk complex of the VIII century on the Dnieper – the question of interpretation] // Antiquities of the Great Migrations era in V-VIII centuries. Moskva, pp. 204-222.

Arslanova F.X., Charikov A.A. (1974). Kamennyie izvayaniya Verhnego Priirtyishya [Stone sculptures of the Upper Irtysh River] // Sovetskaya Arheologiya, №3, pp. 220-235.

Grichenko V.A. (1950). Pamyatnik VIII v. okolo s. Voznesenki na Zaporozhe [The settlement of VIII century near the Voznesenka village]. Archeology, Kiev, vol. III, p. 37-63.

Hodder I. (ed.) (1978). «The Spatial Organization of Culture (New approaches in archaeology)», Pittsburgh.

Iderkhangay T. (2017). Tyurkskie ogradki Mongolskogo Altaya: sistematizatsiya, hronologiya i interpretatsiya [Turkic fences of the Mongolian Altai: systematization, chronology and interpretation]. Abstract of the dissertation for degree of Candidate of Historical Sciences. Barnaul. 19 p.

Khabdulina M.K., Tleugabulov D.T., Orazbayeva Z.B. (2016). Bozok the Turkic Cult Center in Central Kazakhstan // Anthropologist, 26 (1,2): 57-64.

Kubarev V.D. (2001). Izvayanie, ogradka, balbalyi (o problemah tipologii,hronologii i semantiki drevnetyurkskih pominalnyih sooruzheniy Altaya i sopredelnyih territoriy) [The statue, fence, balbals (stone steles) (on the problems of typology, chronology and semantics of ancient Turkic memorial constructions in the Altai and neighboring territories)] // Altai and neighboring territories in the Middle Ages. Barnaul, pp. 24-54.

Kyzlasov I.L. (2008). Ukrepleniya koltsevyih gorodisch Hakassii [Strengthening of the ring-shaped settlements of Khakassia] // Bozok in the panorama of the medieval cultures of Eurasia. Materials of the International field seminar. Astana: Eurasian National University named after L.N. Gumilev, pp.108-135.

Kyzlasov I.L. (2011). Altaistika i arheologiya [Altaisim and archeology]. Moscow: Institute of Turkology. 256 p.

Kyzlasov L.R. (1969). Istoriya Tuvyi v srednie veka [History of Tuva in the Middle Ages]. Moscow: MSU. – 212 p.

Radlov V.V., Melioransky P.M. (1897). Drevnetyurkskie pamyatniki v Kosho-Tsaydame [Ancient Turkic sites in Kosho-Tsaidam]. Collection of the works of the Orkhon expedition. Issue. IV. St. Petersburg, pp 1-45.

Smilenko A.T. (1965). Sokrovischa poseleniya Glodosyi [The treasures of Glodoska settlement]. Kiev, p. 13.

Sulaimanova A.T. (2005). Drevnetyurkskie pominalnyie ogradki Sonkulskoy dolinyi [Ancient Turkic memorial fences of the Sonkul valley]. Materials and research on the archeology of Kyrgyzstan. Issue 1. Bishkek: Ilim, pp. 11-19.

Voitov V.E. (1996). Drevnetyurkskiy panteon i model mirozdaniya v kultovo-pominalnyih pamyatnikah Mongolii VI-VIII vv. [Ancient Turkic pantheon and model of the universe in the cult-memorial monuments of Mongolia in VI-VIII centuries]. Moskva: State Museum of the East. P.152.

Zholdasbekov M., Sartkozhauli K. (2006). Atlas Orhonskih pamyatnikov [Atlas of the Orkhon Monuments]. Astana: KULTEGIN. P. 360.

IRSTI 03.41.91

Bilyalova G.D.[1], Tleugabulov D.T.[2], Yumakayeva E.A.[3]

[1]Doctoral Candidate, e-mail: gulzat_84@inbox.ru
[2]Doctoral Candidate, e-mail: danchitto@mail.ru
[3]Student, e-mail: supercoolsro@gmail.com
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

RITES AND RITUALS OF ANCIENT TURKIC PERIOD BY THE WRITTEN SOURCES

In this article is considered the description of rites and rituals of the ancient Turkic era by the written sources and their reflection in the design and architecture of princely memorial churches of the steppe Eurasia. Characteristics of the Bozok archaeological microdistrict as a cult center of the medieval Saryarka. The authors made an attempt to systematize written information about the cult practices of the ancient Turks. Details of ritual activities associated with the funeral-memorial cycle are recorded in Chinese dynasty chronicles, in Arabic-Persian tractates, in part in the European annals. Information about the rituals can be obtained from the texts of the Orkhon runic. Comparison and matching of these diverse multilingual sources restores the worldview of ancient Turkic-speaking ethnic groups. The article contains written evidence of the existence of special places for the performance of religious and calendar ceremonies among the ancient Turks. It could be open areas, elevations, special groves, where sacrifices were carried out. At the same time there is information about the cities and the temples built in them for holding annual calendar festivities. Thus, the involvement of narrative sources reinforces and complements the positions of archaeological reconstructions.

Key words: Archeology, Bozok, Ancient Turks, Rite, Ritual.

Билялова Г.Д.[1], Тлеугабулов Д.Т.[2], Юмакаева Э.А.[3]

[1]докторант, e-mail: gulzat_84@inbox.ru
[2]докторант, e-mail: danchitto@mail.ru
[3]студент, e-mail: supercoolsro@gmail.com
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

Жазбаша деректер бойынша көне түркі дәуіріндегі ғұрыптар мен салттар

Мақалада көне түркі дәуіріндегі ғұрыптар мен салттардың жазбаша деректер негізінде сипатталуы және олардың далалық Еуразияның князьдік ғұрыптық ғибадатханаларының құрылымы мен архитектурасында көрініс табуы ұсынылған. Бозоқ археологиялық шағын ауданының ортағасырлық Сарыарқадағы ғұрыптық орталық ретіндегі сипаттамасы берілген. Авторлар ежелгі түркілердің ғұрыптық тәжірибесі туралы жазба деректерді жүйелеуге талпыныстар жасады. Жерлеу-еске алу шараларымен байланысты ғұрыптардың кейбір ерекшеліктері қытайлық династиялық жазбаларда, араб-парсы тілдеріндегі трактаттарда, ішінара еуропалық жазба деректерде де кездеседі. Салттар туралы орхон руникалық жазбаларының мәтіндерінде кездестіруге болады. Әртүрлі кезеңдерге жататын, әртүрлі тілде жазылған бұл деректерді салыстыру мен сәйкестендіру арқылы ежелгі түркі тілді этностардың дүниетанымын қалпына келтіруге болады. Мақалада діни және күнтізбелік шараларды жасауға арналған ерекше орындардың болғандығы туралы жазба деректер бар. Бұл құрбандық шалынатын ашық алаңдар, төбелер, ерекше тоғайлар болуы мүмкін. Сонымен қатар қалалар және оларда жыл сайынғы күнтізбелік мейрамдарды өткізуге арналып салынған ғибадатханалардың болғандығы туралы мәліметтер бар. Осылайша, жазба деректерді пайдалану археологиялық қалпына келтіруді күшейтеді және толықтырады.

Түйін сөздер: археология, Бозоқ, көне түркілер, ғұрып, салт-жора.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Билялова Г.Д.[1], Тлеугабулов Д.Т.[2], Юмакаева Э.А.[3]
[1]докторант, e-mail: gulzat_84@inbox.ru
[2]докторант, e-mail: danchitto@mail.ru
[3]студент, e-mail: supercoolsro@gmail.com
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана

Обряды и ритуалы древнетюркской эпохи по письменным источникам

В статье представлено описание обрядов и ритуалов древнетюркской эпохи по письменным источникам и их отражение в конструкции и архитектуре княжеских поминальных храмов степной Евразии. Дана характеристика бозокского археологического микрорайона как культового центра средневековой Сарыарки. Авторы сделали попытку систематизировать письменные сведения о культовой практике древних тюрков. Детали обрядовых действий, связанные с погребально-поминальным циклом, зафиксированы в китайских династийных хрониках, в арабо-персоязычных трактатах, частично в европейских анналах. Сведения о ритуалах можно почерпнуть из текстов орхонской руники. Сравнение и сопоставление этих разновременных, разноязыких источников восстанавливает картину мировоззрения древних тюркоязычных этносов. Статья содержит письменные свидетельства о существовании у древних тюрков особых мест для отправления религиозных и календарных обрядов. Это могли быть открытые площадки, возвышенности, особые рощи, где осуществлялись жертвоприношения. В то же время есть сведения о городах и построенных в них храмах, для проведения ежегодных календарных празднеств. Таким образом, привлечение сведений нарративных источников укрепляет и дополняет позиции археологических реконструкций.

Ключевые слова: археология, Бозок, древние тюрки, обряд, ритуал.

Introduction

In the period from the second half of the V – in the second half of the VI centuries in the steppes of Kazakhstan the history of the early Turkic era begins, the Turkic historical and cultural complex is formed. A large amount of archaeological material, accumulated over decades of expeditionary work, allows us to reconstruct the picture of historical processes of this period. However, to characterize the spiritual culture, rites and rituals of ancient Turks, it is advisable to attract written sources. They indirectly disclose the semantic content of some archaeological objects. And this comparison seems to be the most productive and allows us to consider archaeological material from a different point of view. For this we involve translations of ancient Turkic and Chinese chronicles.

The most common type of ritual monuments are ancient Turkic fences, which are a complex of quadrangular stone fences with rows of vertical columns (balbals) and standing on the east side of stone statues. These monuments date from the VI-XI centuries. Their appointment, as well as the appointment of an architectural and planning complex, open at the Bozok settlemet, which has a vivid resemblance to the cult-memorial monuments of the ancient Turks of YI-YIII centuries in Central Asia and princely memorial temples of Eastern Europe, can be tried reconstructed from written sources.

The identification of the semantic content of the spatial components of the ancient town of Bozok according to collected written information on the cult practices of the ancient Turks is the main aim of this article. This aim corresponds to the goals of exploring the historical and cultural factors of the formation of a complex socio-spatial structure of the Bozok microdistrict, as well as systematize data on the architecture and semantics of the medieval memorial temples of Eurasia, and determine the status of the ancient settlement of Bozok as a cult center of the ancient Turkic era.

The Main Part

Ancient settlement Bozok is located on the southern outskirts of the Astana city among the marshes of Ishim River's left floodplain (Akishev, 2011: 207). For the first time this settlement is mentioned in travel notes by the geologist I. Shangin, who visited this territory in 1816. He surveyed the valleys of the Nura and Ishim rivers. Researcher wrote in his diary that on the shore of Lake Buzuk near Akmolinsk there are ruins, possibly the remains of the ancient settlement.

Today among the famous medieval towns of Eurasia there is not a monument, having the shape of a three-part composition. But exactly this planigraphy has a special meaning and a code that its builders left for us. The division into three parts, each of which had its name, was characteristically

for to the nomadic residences of the rulers of the Turkic and Mongolian nomads from ancient times. Center was called ordu, right wing – uchuk, left wing – buzuk. These terms are fixed in the Orkhon runes. Later, they were used in the names of the administrative structures of tribal alliances and early state formations. Hence the federal division of the Kazakh Khanate on three juz and hence the names: Ak Orda, Kok Orda, Golden Horde. It can be argued that the semantics of the spatial distribution of quarters of the Bozok settlement shows the standard of an elite residence of VIII-IX centuries. An indirect argument can be the name of the lake «Buzukty» inscribed on large-scale maps of Tselinograd area (Khabdulina, 2016: 61).

Maybe the lake was named after one of the first residences of the Oguz-Kipchak in the way of their movement to the west. Despite the past hundreds of years, the term «Buzuk» has remained in the local hydronyms and preserved nowadays (Bozok, 2008:5-6].

«Bozok» is a Turkic-Oguz term, the name of the eastern part of the administrative structure of the ancient Turkic states. According to the semantic content, the Turkic-Oguz term «Buzuk» can mean a penetrating, destroying arrow (buz ok) or if we say «Bozok» it can mean a light arrow. In the ancient Turkic reading it is more legitimate to pronounce «Bozok». The etymology of the Turkic word Boz has several portable semantic meanings, among which there are concepts: untouched earth, virgin soil, feather grass (Akishev, 2011: 227).

The memory of the heroic era of the Turkic kaganates in the architecture of the settlement of Bozok remained in the unusual layout of defensive structures: the internal moat and the outer rampart. According to researchers, the original genetic idea belongs to the princely memorial temples of ancient Turks. Among them there are simple structures in the form of rectangular embankments surrounded by a moat and a rampart, on the inner site of which there are sometimes stone fences and Kagan temples, whose architecture is known from the monuments of Kulteghin and Bilge Kagan (Ambroz, 1981: 14).

So in the Orkhon inscriptions we meet the following lines: «In honor of my uncle-kagan I put at the head (of gravestones string) the» balbal «of the Kyrgyz kagan» (Malov, 1951: 39), «(In quality) of the constructor of the building (temple) and the stone with the inscription adorned with carving, officials (rockshapers) of Kagan Tabgachi and Chang-Sengun came» (Malov, 1951: 43). Here, for us, it is important to point out the construction of a temple and a stone with an inscription/balbal as the main funeral and memorial structures for the burial of the deceased Kultegin.

The burial rite of the ancient Turks is described in sufficient detail in the dynasty chronicle of Tang shu: «On a selected day, the horse on which the deceased rides is taken and the things he consumed along with the deceased are burned: they collect ash and bury at a certain time of the year in the grave. Died in spring and summer bury, when leaves on trees and plants begin to turn yellow and fall, died in autumn or winter bury, when flowers begin to blossom... In the building built at the grave, put painted depiction of the deceased and a description of the battles in which he was in the continuation of life. Usually, if he killed one person, put one stone. For others, the number of such stones extends to a hundred or even a thousand». From this description, which repeatedly attracted the attention of researchers, L.R. Kyzlasov concludes that the important accompanying details of Kagan temples are alleys of sculptures, balbals, stone turtles (Klyashtornyiy, 2005: 197-198).

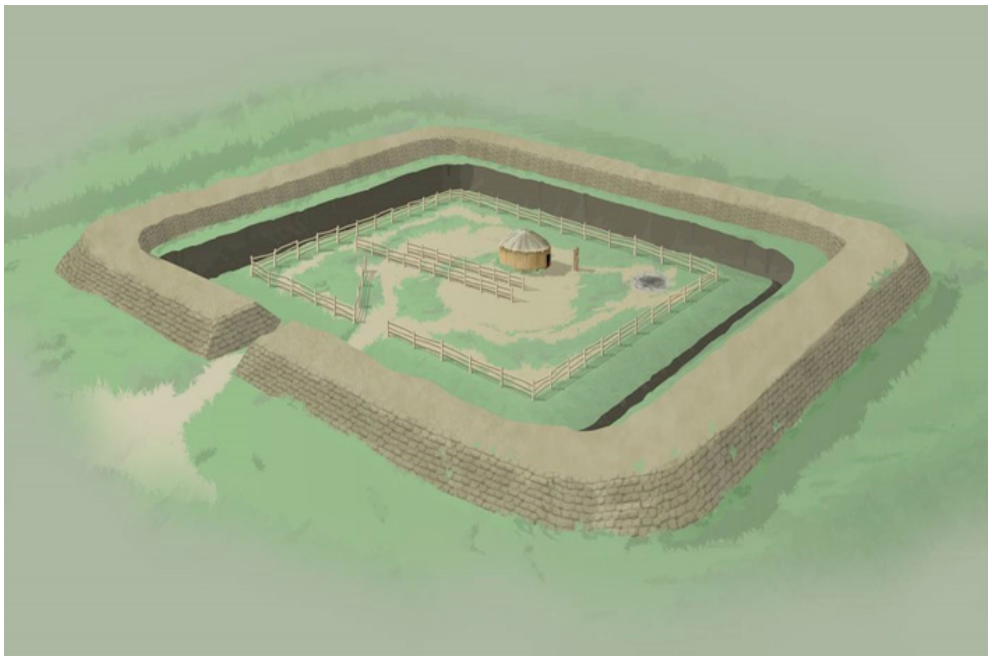
The text of the Suisha chronicle (VII century) is of great importance for our theme: it reads (in the translation of N. Ya. Bichurin): «In the building built at the grave, put painted face of the deceased and the description of the battles in which he was in continuation of life. Usually, if he killed one person, put one stone. For others, the number of such stones extends to a hundred or even a thousand» (Kyzlasov, 1969: 37). There are two more translations of this text by Suisha, made by R.F. Its and Liu Mau- tsui. By R.F. Its: «A house is placed at the grave of a tree. Inside of it depict the face of the deceased, as well as military exploits committed by him during his lifetime. Usually, if he killed one person, put one stone and so on to hundreds and thousands» (Its, 1958: 102). Translation of Liu Mau-tsui: «Then they bury the ashes and place a wooden pillar on the grave as a commemorative sign. On the grave they build a room in which they depict the face of the deceased and scenes of battles in which the deceased took part until his death. If he once killed one person (in the battle), then one stone is put (in front of the grave). The number of stones sometimes reached up to a hundred or thousand» (Kyzlasov, 1969: 37).

The differences between the translations are insignificant, and the translation by N.Ya. Bichurin remains in force. The same is said in the Baixa chronicle (VII century): «They installed on the grave (memorable) pillar. On the grave was built a room in which the appearance of the deceased and the scenes of the battles from his life. If the deceased

once killed one person, put one stone. At the same time, it happened that hundreds and thousands of stones were installed» (Kyzlasov, 1969: 38).

From these texts it can be seen that the Turks in the 6th – early 7th centuries put a row of untreated stones according to the number of dead enemies killed. This fully corresponds to the balbal of ancient Turkic inscriptions and rows of stone columns, fixed archaeologically. It is further reported that a wooden house or some room is placed in front of a row of stones, which also fully corresponds to the funeral temples with walls made of raw bricks and a tiled roof constructed for the Turks by Chinese builders on the monuments of Kultegin, Bilge-Khagan and other Khagans and nobles of the Eastern Turks.

To this type of monuments can also be attributed the memorial temple Saryg-Bulun, excavated by L.R. Kyzlasov in 1959 in Tuva (Kyzlasov, 1969: 33). The Saryg-Bulun memorial complex was a quadrangular area surrounded by a rampart and an internal moat. Size of the rampart is 36x29 m. On the western side the inner embankment had a ledge on the surface of which the remains of a wooden «temple» in the form of an octagonal yurt was excavated. The author of the excavations, L.R. Kyzlasov believed that the yurt-sanctuary was intended for funeral rites. The monument dates from the VI-VIII centuries. According to architectural details, the presence of a «temple-yurt», a wooden pillar (stela?) Saryg-Bulun has a similarity with Bozok.

Picture 1 – Reconstruction of the northern quarter on the site of Bozok

It has been repeatedly noted that the architecture of the memorial temples of the Lower Dnieper, especially Voznesenka, has analogies in Saryg-Bulun, now we can add to them the Bozok. Common to them is the enclosing of sites by a rampart-wall, the location on the site a construction of the «yurt» type, the installation of a wooden stela (in Saryg-Bulun and Bozok).

The above components of ritual structures (fence – sculpture – balbals) form a single complex, the purpose and reconstruction of which are presented by researchers in different ways. According to V.D. Kubarev, the fence is the base of the dwelling, in front of which there is a stone statue (the image of the deceased) and a row of stones-balbals (or horse standings). Participants of the ceremony sit around in front of the image of the deceased for the rite of the dead man's departure (Kubarev V., 1984: 79-80).

Thus, such details of the architecture of the Bozok settlement, as the planning of defensive fortifications, the «yurt», a vertically buried pillar find analogies in the construction of cult-memorial complexes of the ancient Turkic era. This statement is confirmed by information about the funeral rite in the Orkhon inscriptions and Chinese chronicles.

In the Chinese chronicles the following description of funeral rituals is fixed: the deceased was

placed on a ramp in a yurt. Near to the yurt were sacrificed sheep and horses. Seven times circling the yurt in, relatives each time before the entrance scraped face, mourning the deceased. On the appointed day, the horses, clothes and belongings of the deceased were burnt together with the corpse of the deceased. The collected ashes were buried at the right time: if died in the spring or summer, they waited for the grass and leaves in the trees to turn yellow, if died in autumn or winter, they waited for the onset of the summer. Then ash was buried in the dug grave. After the funeral, stones were laid and put on them a memorial pillar. The number of stones depended on the people that the deceased killed during his lifetime. Then the heads of the sacrificed animals were hung on the pillars. Over time, the funeral rite changed and the dead were buried in pits and poured a mound of earth or stone.

The religious system of the Turks is explored by written and archaeological sources. Archaeological sources are represented by burial mounds, memorial complexes (fences, statues, stelae, balbals, etc.), remains of temples, settlements. Fine sources are represented by petroglyphs, sculpture, small plastic objects, toreutics, etc. Before the adoption of Islam, the Turks, along with shamanism, had an ancient original religion – Tengrianism, whose rituals can be learned from Chinese chronicles, Turkic, Arabic, Greek sources.

Many Arab-Persian-speaking sources testify to the preservation of shamanism in the religious beliefs of the ancient Turks. The most frequently repeated texts about the Turkic sorcerers allegedly capable of causing cold and rain by magical manipulation. In the ancient Chinese chronicles of the VII century, «Weisha», «Suusu» says: «Honor devils and spirits and believe sorcerers» (Gumilyov, 1993: 156). Information from «Suishu» is not more clear: the Chinese word «xy» means a healer, a magus and a sorcerer. With whom we are dealing in this case, it is incomprehensible from the text, it is equally incomprehensible also what the spirits that the Turks worship are: whether they are spirits of ancestors or spirits of nature (Gumilyov, 1993: 165).

The Greek author of the beginning of the 7th century Feofilat Simokat says: «The Turks above all respect fire, worship air and water, sing hymns to the earth, worship the only one who created heaven and earth and call him god. To Him as a sacrifice they bring horses, bulls and small cattle, and with their priests put those who, in their opinion, can predict the future» (Gasanov, 2002: 152).

The cult of fire among the Turks, like the Mongols, was associated with the belief in its powerful purifying force from evil, given by Tengri. The information of the Byzantine ambassador Zemarh (568), which, before being admitted to the khan, was passed through the ceremony of purification by fire.

The proximity of the sacred positions of the ruler and shaman in the ancient Turkic period became so close that the rulers were often both shamans. Researchers pay attention to the fact that the ancient Türkic kagans themselves led religious rites. In particular, the Chinese chronicle «Zhou show» is quoted: «Every year the kagan led noble people into the cave of ancestors to make sacrifices, and in the middle decade of the 5th month they gathered on the river Tamir, to make a sacrifice to the god of Heaven» (Klyashtornyiy, 2005).

For almost one and a half millenium period (II century BC to XIV century AD) of the history of the steppe empires in them annually on a state scale grandiose public prayers were arranged – sacrifices to the Great Spirit of Heaven – Tengri. These prayers were directed by the Kagans and khans themselves to the Spirit of Heaven Tengri because the power of the kagan was considered as a gift from Tengri, and therefore in the state he represented himself of the high priest, both for the people and for the nobles.

The rituals recorded in the ancient Turkic ethnic groups in the past had their different functions. And therefore, ritual actions are different. Some were accompanied by sacrifices, others were limited only to prayers. The collective rite action (ritual) of the sacrifice of Tengri was carried out in the form of an act of creation. The ritual was aimed at recreating the Cosmos at the most sacred point of its space – the world tree. The ritual was performed on a spring morning in a place correlated with the center: on the mountain, near the four sacred birches. In the ritual, the east was accentuated: in this direction from the trees a big, sacred fire was kindled (Bezertinov, 2006: 80-83).

The presence of sacred places where memorial sacrifices were held may indicate the existence of ancestors' cult of ancient Turks. Thus, N.I. Zhurakuzyev notes that people, trusting in the help of the inhabitants of the upper world, bring sacrifices for them. For this reason, the ancient Turks held various ceremonies, performed sacrifices in their habitats (Zhurakuziev, 2012: 25). This hypothesis is supported by G.V. Kubarev: «Ancient Turks believe that after the death the soul continues to live. And this belief in the immortality of the soul, separated from man, became the basis of the cult of the dead and is inseparably linked with the cult of ancestors» (Kubarev G., 2005: 210).

Prior to the adoption of world religions, the Turkic and Mongolian peoples used the calendar of a twelve-year animal cycle. In Altai, it was completely superseded in the XVIII – XIX centuries by the Orthodox calendar. In the Volga region after the adoption of the Tatars by Islam, introduced the calendar according to the Muslim calendar. But even after several centuries, also in the XVIII century, the Tatars, in parallel with the Muslims, also used the Turkic calendar. We do not know when and where this calendar was first used, but the facts of the choice of animals and their sequence of alternations in the celestial symbolism of the twelve-year animal cycle indicate that it was received from the nomadic Turks of Central Asia.

In confirmation of the calculation of time by the ancient Turks according to the animal calendar, the following lines from the Orkhon inscriptions can be cited: «Kultegin flew away (died) in the year of the sheep, on the seventeenth day; in the ninth month, on the twenty-seventh day we arranged a funeral. (Gravestone) building, carved (figures?) and a stone with the inscription (in honor of it) – we all (it) were consecrated in the year of the Monkey, in the seventh month, on the twenty-seventh day. Kültigin was dying at forty-seven. The stone ... so many carvers have brought the Togur and Eltebera» (Malov, 1951: 43).

In the traditional culture of the Turkic people an important place was always occupied by calendar customs and rituals. These were rites marking the change in the natural cycle, the transition from one season to another. But, first of all, it was the rituals associated with cattle breeding. Snowy, severe winters, with harsh winds, hot, arid summer, scarcity of natural water sources – all this combined with other factors had a huge impact on the life of the nomadic Turks. From the vagaries of nature depended not only on well-being, but on the very existence of people. On the basis of close coexistence with nature, the ancient Turkic religion Tengrianism and calendar holidays developed. A large number of Turkic customs and rituals originate in Tengrianism. This is due to the fact that the religion itself consisted of two different directions: faith and worship. Faith was turned to deified nature, the source of life.

They explained their veneration of the sun by the fact that «Tengri and his assistant Kun (Sun) direct the created world; rays of the sun are threads through which the spirits of plants communicate with the sun. The Turks twice a year sacrificed the sun-light: in the autumn and in the end of January, when the first glint of the sun showed on the peaks of the mountains».

At the heart of the creation of calendar customs and ceremonies of the Turks, three main components can be distinguished: labor activity associated with animal husbandry, worship of deified forces of nature and the cult of ancestors. Later sedentary people borrowed this calendar, adapted for their local climatic conditions and traditions. Since the calendar rituals always carried a social load, being an important part of the spiritual and cultural life of the society, the Turkic rulers in the ancient and middle ages used it as an ideology of uniting the people, turning the most important holidays into state.

There are facts that there were not just specially designated places for ceremonies, but also sacred cities that the kagan and its court attended during the state holidays. Such rituals and ceremonial actions were fixed in traditional culture, as an expression of the ethnic originality and self-awareness of the Turks.

Thus, it can be argued that the ancient monuments discovered in steppe Eurasia such as the settlements of Bozok and Saryg-Bulun, Voznesenka and Kagan temples of Central Asia archaeologically record the image and architecture of the cult centers of the ancient Turkic era. A striking expression of this is the planning and construction of the northern quarter of the settlement of Bozok. Details of it are recreated as a result of careful archaeological excavations.

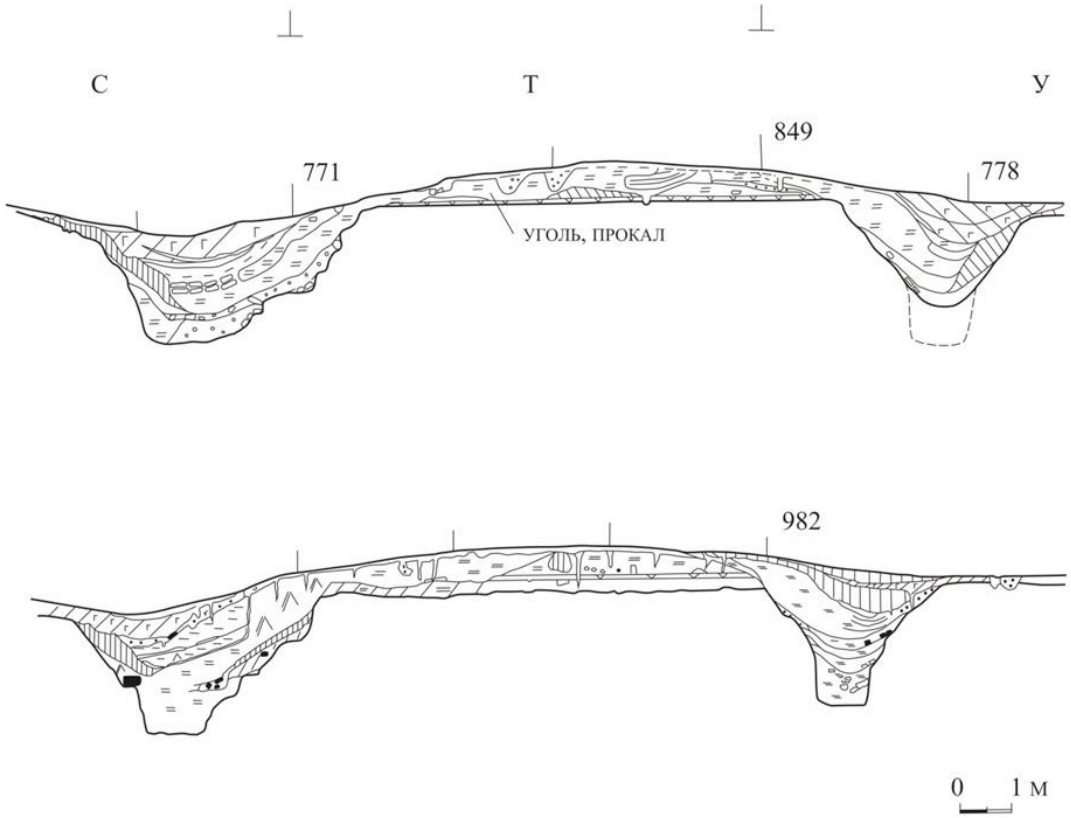
The inner platform of the northern quarter with an area of more than 1200 square meters is tightly closed on all sides by a high and powerful wall of the shaft, a deep and wide moat surrounded by a wooden hedge. The width of 2.3 m is left in the middle of the south side (pic.1). In the center of the site stood a yurt-like structure. At 2 m from the entrance to it was dug a wooden «pillar» (stela?). The yurt-like structure is fenced off from the south by two rows of stolen wooden pillars. If the first row from the entrance to the quarter was short, and it could be bypassed from the west and east, the second row crossed the whole area from edge to edge. In the center of the yurt-shaped building, a ritual burial of a man with severed and displaced hands was found.

To this composite structure of the inner platform, an unconventional layout of the rampart and the moat. The design of the rampart and the moat is questionable in the performance of the protection functions. Small areas of the quarters are surrounded by the deep moat and by the rampart. The rampart was located behind the moat. The surface of the quarters was deepened further till the dense mainland soil. The edges around the perimeter of the site were cut obliquely towards the moat, and so the

inner wall of the moat to 0.5 m below the exterior. In this situation it is difficult to imagine the possibilities of defense. Areas of the quarters became as if «sunken» in the rampart. From the point of view of defensive tactics this planning is ineffective. Probably, it has a special meaning.

More reasonably explain the quarters as closed for mass human habitation. Construction of the lower horizon of the northern quarter can testify in favor of using it as a sacred site, the place of some rituals. Perhaps the yurt was inhabited. The fact that in the center of it was found the ritual burial of a person, it provides an additional argument in favor of cult purpose of the northern quarter.

Filling of moats and stratigraphy of the cultural layer of the northern area indicate the duration of use, repeatedly renovation, and clean this area. This is confirmed by traces of repair wooden constructions and stratigraphy of moats. In the profiles of the pit it can be seen that after its initial construction the moat was dug twice. After a certain period of time the moats have been cleared to a depth of 2.0-2.2 m. At that its contours was slightly offset. This update is especially evident in the moat's profiles of the eastern quarter. Here, even the top of wall of the rampart was truncated obliquely. For a long time the moat was hollow. Gradually the ground comes to the moat on both sides. A thick layer of clay came down from the side of the rampart. Gray loam came down from the side of the inner area. For the third time in already filled moat bricks were laid in two layers in the center. They are visible in the profiles at a depth of 1.0 m from the top. Yellow clay bricks were laid horizontally and were fastened with black humus silt solution. Gradually above this level is formed humus, alternating with layers of clay. Along the south side of the area in the second stage in the filled moat were dug pillars.

Picture 2 – Incisions of moat and shaft in the settlement Bozok

Conclusion

Architectural composition, a complex of constructions of the lower horizon of the northern quarter, semantics of planography allow to interpret the origin of the Bozok in the general flow of historical events of Turkic Kaganates' period. The Bozok settlement due to its location connects in a single chain the cult-memorial complexes of the eastern and the western edges of the Eurasian steppe, shows

routes of movements of Turkic-speaking nomads in the way of development of new spaces. The Bozok settlement reflects the initial stage of development of the Turkic nomads of the Eurasian space. Their first residences on the new lands combine the functions of residential and sacral centers. Later periods the status of sacredness of this space was preserved in the genealogical memory of generations.

References

Akishev K.A., Khabdulina M.K. (2011). Drevnosti Astani: gorodishe Bozok [The ancient objects of Astana: Bozok city]. Astana. P. 211.

Ambroz A.A. (1981). Vostochnoevropeyskie i sredneaziatskie stepi v pervoy polovinyi VIII vv [The Eastern European and Central Asian steppes in the first half of the VIII century], // Steppes of Eurasia in the Middle Ages. Archeology of the USSR. Moscow: Science, pp. 10-23.

Bezertinov R.N. (2006). Drevnetyurkskoe mirovozzrenie «Tengrianstvo» [The Ancient Turkic worldview «Tengrianisn»]. Kazan, 2006. 164 p.

Bozok v panorame srednevekovyih kultur Evrazii: materialyi mezhdunarodnogo polevogo seminara (2008). [Bozok in the panorama of medieval cultures of Eurasia: materials of the international field seminar]. Astana. P. 285.

Gasanov Z. (2002). Tsarskie skifyi [Royal Scythians]. N.Y.: Liberty Publishing House, 2002. 493 p.

Gumilyov L.N. (1993). Drevnie tyurki [Ancient Turks]. Moscow: Science, 1993. – 253 p.

Its R.F. (1958). O kamennyih izvayaniyah v Sintszyane [About stone statues in Xinjiang], Sovetskaya Etnografiya [the Soviet Ethnography], Sovetskaya Etnologiya, 1958, №2, p. 102.

Khabdulina M.K., Tleugabulov D., Orazbayeva Z. (2016). Bozok – the Turkic cult center in Central Kazakhstan, Anthropologist, № 26, pp. 57-64.

Klyashtornyiy S.G., Savinov D.G. (2005). Stepnyie imperii drevney Evrazii [Steppe empires in the ancient Eurasia]. St. Petersburg: Philological Faculty of St. Petersburg State University, 2005. 346 p.

Kubarev G.V. (2005). Kultura drevnih tyurok Altaya. Po materialam pogrebalnyih pamyatnikov [The culture of the ancient Turks. On the materials of burial sites]. Novosibirsk: Publishing house of the Institute of Archeology and Ethnography of the SB RAS. 2005. P. 400.

Kubarev V.D. (1984). Drevnetyurkskie izvayaniya Altaya [The Ancient Turkic stelaes of Altai]. Novosibirsk, 1984. 230 p.

Kyzlasov L.R. (1969). Istoriya Tuvyi v srednie veka [The history of Tuva in the Middle Ages]. Moscow: MSU. 212 p.

Malov S.E. (1951). Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. Tekstyi i issledovaniya Sites of Ancient Turkic scripts. Texts and researches]. Moskva-Leningrad, 1951. 451 p.

Zhurakuziev N.I. (2012). Predstavleniya drevnih tyurok o mirozdanii (na primere pamyatnika v chest Kyul-tegina i pamyatnika s Elegesha) [The Ancient Turkic perceptions on the universe (with a case study of Kultegin stelae and a site from Elegash]. Bulletin of Chelabinsk State University, № 2 (256), 23–26.

IRSTI 03.41.91

Kitov E.[1], Bexeitov G.[2], Ospanov E.[3], Satayeva B.[4]

[1]Researcher at the Center for Physical Anthropology,
Institute of Ethnology and Anthropology RAS, Russian, Moscow, e-mail: kadet_eg@mail.ru
[2]Associate Professor, e-mail: bek_ok@mail.ru
[3]e-mail: yerbolat_27@mail.ru
[4]Junior Researcher, e-mail: botakozsatayeva@gmail.com
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

ANTHROPOLOGICAL DATA FROM «RAKHAT» GRAZZLE (Almaty region)

In the article was described the geographical location of the settlement area and unique features of the region Rakhat. During 1994-2005 settlement area was carried out archaeological excavation of the joint Kazakh-American expedition under the leadership by K.M. Baipakov, F.P. Grigoriev, K. Chang. There were done expertise and description to the archaeological excavation of monuments which located in settlement area of Rakhat in the Institute of Archaeology named after A.Kh. Margulan in 2004. As well as, in the Upper Paleolithic place the various levels of mineral excavation, exploration work were characterized fully by the leadership of O.N. Artyukova in the location of Rakhat in 2006-2007. The work of the members of the archaeological expedition was analyzed under the leadership of B.Nurmaganbetov of the memorial museum «Esik» in 20112012. Along with archaeological excavation, new research methods of the scientists of Natural sciences were utilized, in the international scientific -research laboratory «Geoarcheology» of al-Farabi university was made expert examination of the results and the current state and future of archaeological excavations which carried out in the framework of the State Program «The people in the flow of history» in the location of Rakhat by the leadership of G.T. Bexeitov in 2015. In addition, there were paid more attention to the palynological, geological and geomorphological characteristics of the region and through carrying out snip excavations in the upper paleolithic nomad camp and mounds were done expertise to found stone artifacts. The paleoanthropological examination was considered to bone skeletons of Rakhat mound.

Key words: Kurgan, skull, anthropology, skeleton, pathology.

Китов Е.[1], Бексеитов Г.[2], Оспанов Е.[3], Сатаева Б.[4]

[1]Физикалық антропология орталығының ғылыми қызметкері,
РҒА Этнология және антропология институты, Ресей, Мәскеу қ., e-mail: kadet_eg@mail.ru
[2]доцент, «Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасының директоры, e-mail: bek_ok@mail.ru
[3]жетекші ғылыми қызметкер, e-mail: yerbolat_27@mail.ru
[4]«Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасының кіші ғылыми қызметкері,
e-mail: botakozsatayeva@gmail.com
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

«Рахат» қорымының антропологиялық мәліметтері (Алматы облысы)

Мақалада Рахат елді-мекенінің географиялық орналасу шекарасы мен өңірдің өзіне ғана тән ерекшеліктері сипатталды. Елді-мекенді 1994-2005 жылдары К.М. Байпақов, Ф.П. Григорьев, К. Чанг жетекшілік еткен, біріккен «Қазақ-Американ» экспедициясының археологиялық қазба жұмыстары қамтылған. 2004 жылы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология Институтының Рахат елді-мекеніндегі ескерткіштерге жасаған археологиялық барлау қазба жұмыстарына сипаттама беріліп, сараптама жасалды. Сонымен қатар, Рахат елді-мекенінде орналасқан, жоғары палеолиттік тұрағында 2006-2007 жылдары О.А. Артюхованың жетекшілігімен жүргізілген, түрлі деңгейдегі қазба, барлау жұмыстары толыққанды сипатталды. Сондай-ақ 2011-2012 жылдары

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

«Есік» тарихи-қорық мұражайының Б. Нұрмағанбетұлы жетекшілік жасаған, археологиялық экспедициясы мүшелерінің жұмыстары сараланды. Археологиялық қазба жұмыстарымен қатар, жаратылыстану ғылымдарының жаңа ғылыми-зерттеу әдіс-тәсілдерін пайдаланып, 2015 жылы Рахат елді-мекенінде Ғ.Т. Бексеитов басшылық жасап отырған, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың жанындағы «Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасы «Халық тарих толқынында» атты мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының (Палеолит-Ерте темір дәуірі) нәтижелеріне және мекеннің қазіргі жағдайы мен болашағына сипаттама жасалды. Сонымен қатар, Рахат қорғандарынан шыққан сүйек қаңқаларына жасаған палеоантропологиялық сараптама жұмысы қарастырылды.

Түйін сөздер: Қорған, бас сүйек, антропология, қаңқа, патология.

Китов Е.[1], Бексеитов Г.[2], Оспанов Е.[3], Сатаева Б.[4]

[1]научный сотрудник Центра физической антропологии,
Институт этнологии и антропологии РАН, Россия, г. Москва, e-mail: kadet_eg@mail.ru
[2]доцент, Международная научно-исследовательская лаборатория
«Геоархеология», e-mail: bek_ok@mail.ru
[3]ведущий специалист, e-mail: yerbolat_27@mail.ru
[4]младший научный сотрудник, Международная научно-исследовательская лаборатория
«Геоархеология», e-mail: botakozsatayeva@gmail.com
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Антропологические данные с могильника «Рахат»
(Алматинская область)

В статье описывается географическое расположение села Рахат и уникальные особенности самого региона. В 1994-2005 гг. под руководством К.М. Байпакова, Ф.П. Григорьева, К. Чанг совместная казахско-американская экспедиция проводила в местности Рахат археологические раскопки на городище «Рахат». В 2004 году археологическая экспедиция Института археологии имени А.Х. Маргулана проводила здесь археологические разведывательные работы и дала свой анализ по данным памятникам. Кроме того, в 2006-2007 году на позднепалеолитической стоянке Рахат были проведены полноценные археологические разведывательные и раскопочные работы под руководством О.А. Артюховой. В статье изложены работы археологической экспедиции, проводившейся в данной местности Государственным историко-культурным заповедником-музеем «Иссык» под руководством Б. Нурмагамбетова. В дополнение к археологическим раскопкам, используя новые методы научных исследований в области естественных наук, в 2015 году под руководством Г.Т. Бексеитова Международная научно-исследовательская лаборатория «Геоархеология» в КазНУ им. аль-Фараби по государственной программе «Народ в потоке истории» проводила на памятниках «Рахат» (Палеолит-РЖВ) археологические исследования и раскопки. Были проведены палеоантропологические исследования найденых материалов.

Ключевые слова: Курган, череп, антропология, скелет, патология.

Introduction

Gaining independence of our republic and becoming a sovereign state, it still allows us to study our history in a new way. In this regard, many research works have been carried out on the historic sites worthy of national interest in the history of our country, and mystery pages of our history are being discovered. Today the country`s rapid development requires to study deeply the historical truth, own way of the history of the nation needs to write a new data based on artifacts found during archaeological excavations.

Our people have gone through many difficult times on this path. It is obvious that from the ancient times to the present day the history of the Kazakh people, which has not survived, has not lost its continuity. Ceramic, bow spearhead, skeletal remains and rock artifacts are particularly important in determining the age of historical sites, because the period can be determined depending on their structure of creation, the nature of the species, the specificity of preservation. One of the most intricate and unexplored forms of research at that time are the monuments which located near the settlement area of Rakhat (the Enbekshikazakh district, Almaty region).

Rakhat monuments are a historically significant site located at the foot of the mountains which is 5 kilometers away from southern burial grounds «Esik», Enbekshikazakh district, Rakhat rural district of Almaty region. At the moment, civilized nations and nationalities are primarily interested in their past and present.

It demonstrates the importance of the true history of our people, through the research and deep scientific expertise.

Geographical coordinates of the village: N: 43º20.250 ‘; E: 077 ° 22.614. The total area of monument is occupied 88.7 hectares. It is one of the most historically significant objects of the 5 km square of the Issyk-Talgar highway, on the southern slope of the Esik monastery in Enbekshikazakh district of Almaty region (Martynov, 2005).

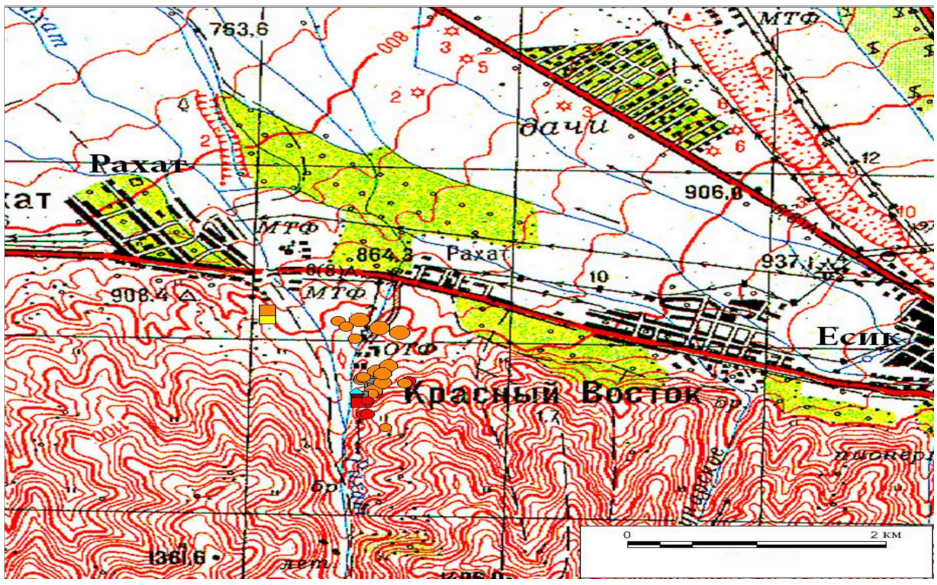

Figure 1 – Rakhat. Topographical location of mounds

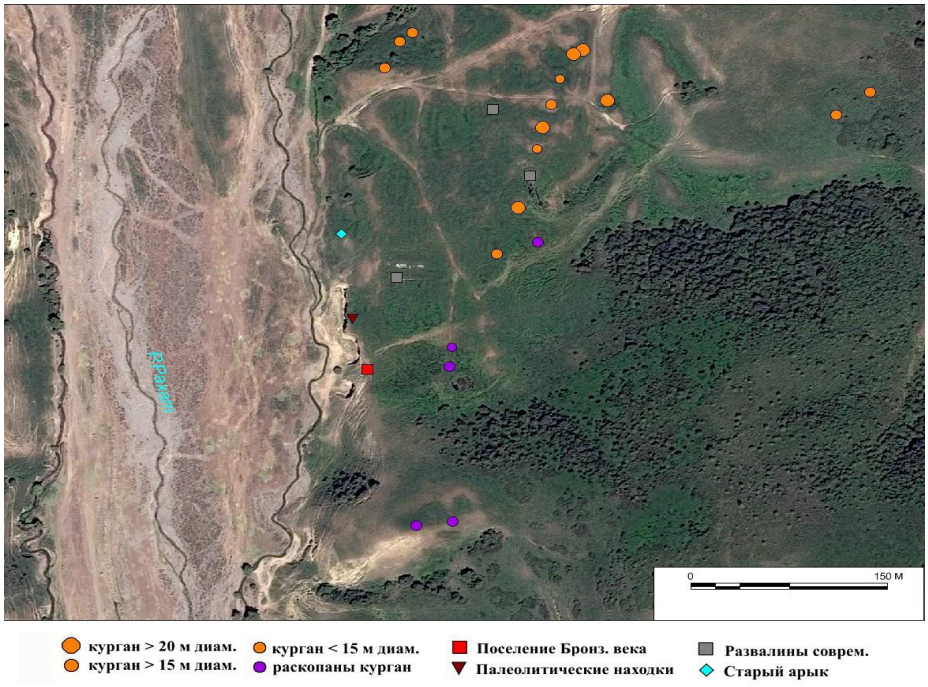

Figure 2 – Rakhat. Location of mounds in the area

In its turn, exploration and excavations were carried out in the organization of archaeological research of settlement. In the monuments of Rakhat were carried out effective scientific-research works by leaders of archaeological excavation of the joint Kazakh-American expedition: K.M. Baipakov, F.P. Grigoriev, K. Chang. (Baipakov, 2009).

During the expedition of settlement area, characteristic of the Sak-Uysun stages as dwelling shelters, semi-cellars and dwellings made of semi-bricks were dug, collected ceramic remains and artifacts and conducted examination in the foreign scientific-research centers. As a result, through using the scientific- research methods which inherent to the natural sciences, the prevalence of fruitful result of archeological excavations of the joint expedition in the information society has become important.

There was conducted archeological excavation of 5 mounds in the location of Rakhat by the staff of Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan in 2004. As well as, the monuments and settlements of the location Rakhat were not included only in the region of Zhetysu, also in a number of important complexes of Central Asia. Sak, Uysun, Huns, Turks people, other ancient and subsequent tribes lived in the parts of the Ile-Alatau can take an important role in the area of Jetysu (Nurmukhanbetov, 2001: 54-56).

The first efficient excavations work in Paleolithic nomad camp of the location Rakhat was carried out in 2006-2007. Expedition was led by O.A. Artyukhova, as a result found artifacts gave opportunities to determine the age of nomad camps. It is possible to say that the historical roots of the settlement is very deep, because it is the evidence that magnificent monuments and nomad camps of the Stone, Bronze, Iron ages were settled here (Nurmukhanbetov, 2012: 88-92).

The scientific staff of the «Esik» historical-reserve museum had organized archaeological exploration and excavations in the Rakhat settlement that led by B.Nurmukhanbetuly between 2011-2012, consequently scientific study suggests that the history of this region had started from the Stone Age, by digging the mounds inherent to Sak, Uysun, Huns and Turks an invaluable contribution was added to the history of Kazakh (Nurmukhanbetov, v.d. 2005: 17-18).

On October 15, 2015 the international scientific-research laboratory «Geoarcheology» of Kazakh National university in the framework of the State Program «The people in the flow of history» was held a considerable archaeological excavations in the nomadic camps and mounds inherent to the period of Sak-uysun, near the village Rakhat in the Upper Paleolithic nomadic camp «Rakhat». The connection of archaeological research with Natural science as Chemistry, Physics, and Biology, there were fulfilled works by using new methods of scientific study as geomorphology, geology, palynology, trasology and dendrology.

In autumn and spring 2017 archeological exploration was held by managing G.T. Bexeitov Can.His.Sc., associate professor, the director of the international scientific -research laboratory «Geoarcheology» of KAZNU. As a result, it is planned to carry out excavations at the monuments located near Rakhat in 2018.

On the basis of paleoanthropological data

Work with anthropological material was carried out in the research laboratory of paleoanthropological study of Kazakhstan at the Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan in 2016.

The preservation of anthropological material is satisfactory. Determination of sex and age were conducted by standard methods M.M. Gerasimov (1955), V.P. Alekseev, G.F. Debets (1964), V.I. Pashkova (1963), V.P. Alekseev (1966), Philip Walker and others (1988). A correlation was recorded between the data, on the one hand, the tooth age, and, on the other, the skelet. Measurement and description of osteological characteristics were carried out using standard anthropological and forensic methods (Alekseev, Debets, 1964; Alekseev, 1966; Buzhilova, 1998; Dobryak, 1960; Pashkova, 1963). For the evaluation of the sign values were utilized the absolute value clauses compiled by V.V. Bunak and A.G. Tikhonov. To assess the categories of indicators and the shape of bone sections were used data of V.P. Alekseev (Buzhilova, 1998).

Rakhat burial ground.

The remains of four individuals from the burials of three mounds were investigated. The preservation of anthropological materials is satisfactory. Sex and age determinations are presented in Table 1.

Mound №1

It is represented by a skull of poor preservation. Restoration was not applied. The facial section is represented by the maxilla and the nasal region. The brainpan is visually of medium length, medium-high, brachicranal. The facial section has medium-wide and high, with high and medium-wide nasal bones with an average protrusion of the nose. Nasal bones are long. The similar features of combination are characteristic of the Sak- Uysun groups of the Zhetisu (Figure 5).

Table 1 – sex-age determinations of individuals from the burial ground of Rakhat (E.P. Kitov)

Mound / burial	Sex	Age (year)
Mound 1	Male	35-45
Mound 2	Female	18-25
Mound 3 b.1 low.	Male	40-45
Mound 3 b.1 upp.	Male	25-35

Figure 3 – Mound №1. Tomb

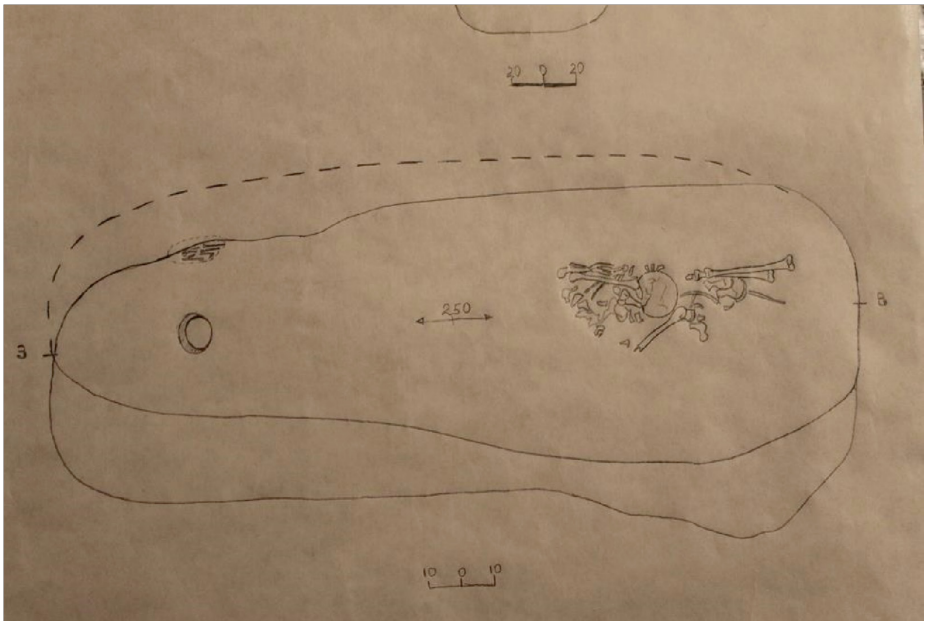

Figure 4 – Mound №1. Graphic design

Figure 5 – Craniological features of the individual from the mound №1

Postcranial skeleton is represented by almost all strongly fragmented bones. The bones were broken, the broken places were wiped, which is probably connected with the ancient robbery of the mound.

According to the estimated grades of V.V. Bunak (Mamonova, 1986: 21-33), the branchial bone, elbow and femoral bone have a short length. The brachial and femoral bones are also characterized by large circles of diaphysis, which determines their greater strength and overall massiveness. Bones are massive.

The height was calculated on the basis of the following formulas: according to K. Pearson and A. Lee – 154.6 cm; according to S. Dupertuis and D. Hadden – 160.6 cm. On average height was 157.6 cm, that is, a small one.

The mound №2

A skeleton without a skull is represented by separate bones of the postcranial skeleton of a woman aged 18 to 25 years. The traces of cribra orbitalia are fixed on the skull, which may indicate anemia.

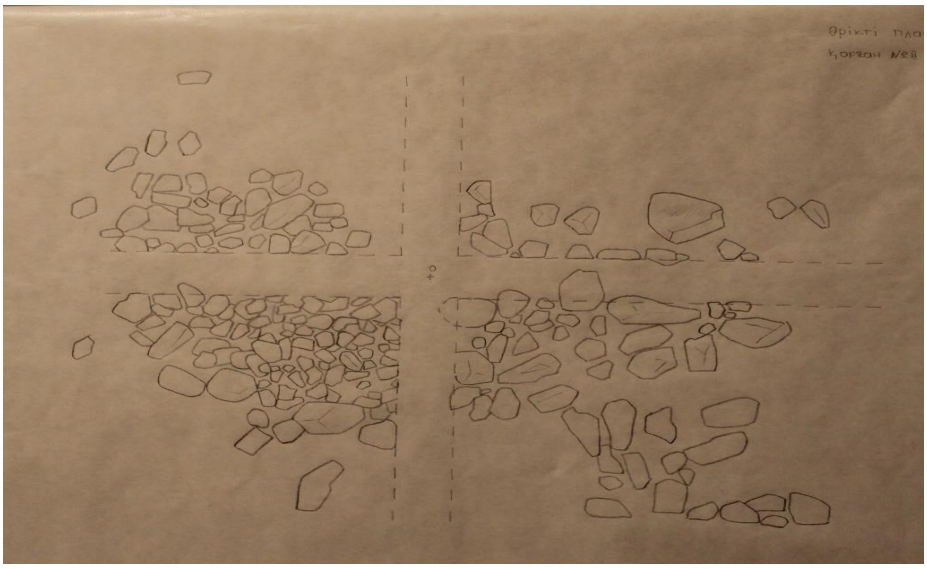

Figure 6 – Mound №2. The scheme of excavations

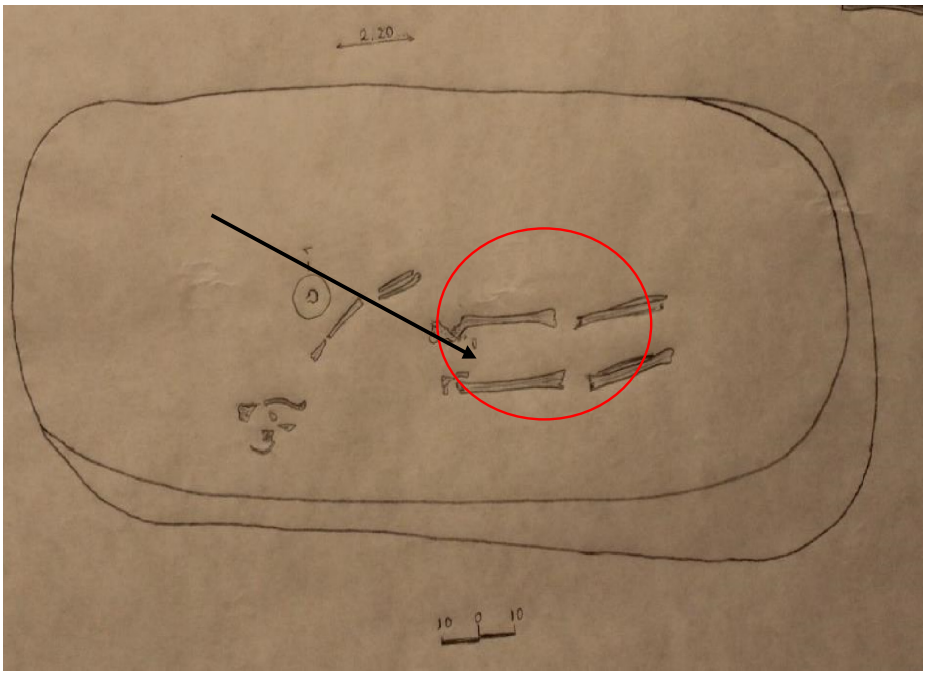

Figure 7 – Mound №2. The scheme of tomb

The mound №3

Two burials were found in the burial mound. The main (lower) is represented by the male skeleton of 35-45 years.

Lower burial. The skull is hyper dolichocranic with a combination of a long length and a very small width of the brain box. The height of the cranial vault from average po and from b is small. The horizontal circle through average g, transverse arc po-br-po and sagittal arc are estimated by average values. The frontal bone is very narrow. The angle of the forehead from n is small, the bending height of the forehead is large. The width of the base of the skull is very small.

Figure 8 – Mound №3. View from the East

Figure 9 – Mound №3. The tomb

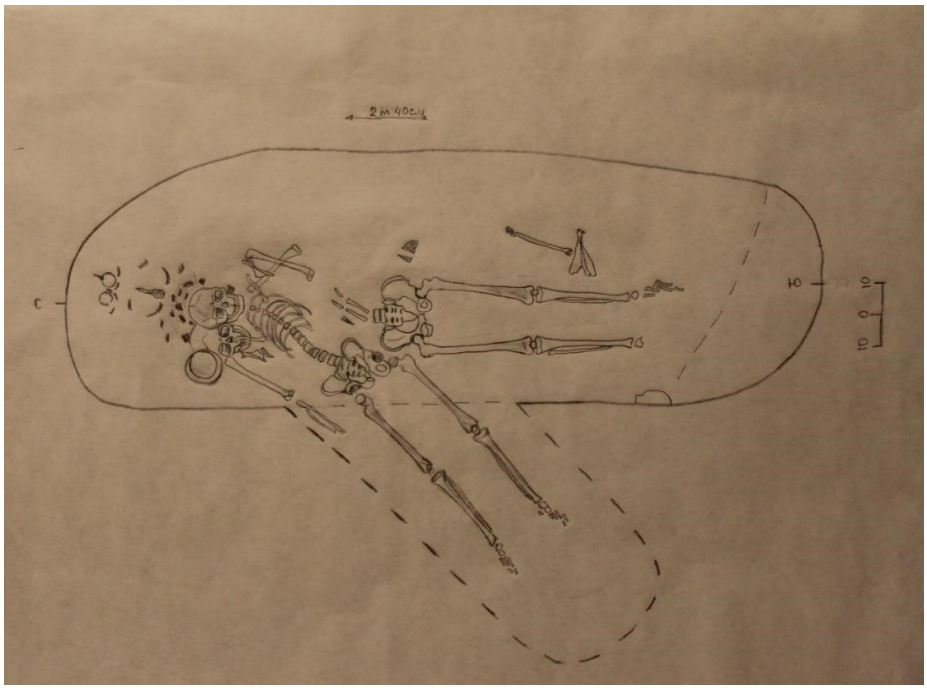

Figure 10 – Mound №3. The scheme of the tomb

The facial skeleton is medium-wide by value upper, small in average width and zygomatic diameters. Orbits are medium-wide and low, very low according to the index. Nose of platinum proportions is in low height and width. Noseband is medium upper and medium wide. In the horizontal plane, the face is clinognathic on the upper and lower levels. Canine fossa is medium deep. The lower jaw is characterized by a small condylar, a small angular and middle anterior width and an

average thickness of the body and a very small width of the limb.

The remains of the skeleton are of a satisfactory degree of preservation from the burial place. According to estimated grades of V.V. Bunak (Mamonova, 1986), all long tubular bones are characterized by a long length. In this case, the clavicles, branchial bone, femoral and tibil bones have large values of the circumferences of the diaphyses, which cause their greater strength and massiveness. The bones of the forearm for a long length have average values of the circumferences of the diaphyses, which causes their gracilis. Diaphysis of the femoral bone in the middle part of the diaphysis is flattened in the transverse direction. In the upper part of the diaphysis of the femoral bone, asymmetry is observed in this indicator: the right femoral bone is flattened in the transverse direction, the left femoral is in the sagittal. Such asymmetry could be formed due to an uneven weight on the femoral bones in the process of their growth. Tibil bones symmetrically flattened in the sagittal direction in the upper part of the diaphysis (Gerasimov,1955).

According to the intermembranal index (73.0), the lower part of the body is considerably shortened relatively to the upper one. The forearm is elongated relatively to the shoulder, the shin is elongated relatively to the hip. The shoulder is elongated in relation to the thigh, and the forearm is elongated in relation the shin. The height was calculated on the basis of the following formulas: according to K. Pearson and A. Lee – 169.1 cm; according to S. Dupertuis and D. Hadden – 174.3 cm. The average height was 171.7 cm, that is, a relatively high one. Pathology. Frazzle bone of the postcranial skeleton corresponds to the biological age of the individual. There are degenerative-dystrophic changes in the vertebrae, shoulder, hip and knee joints with compensatory reaction in the form of marginal bony growths (Mamonova, 1986).

Upper burial. The skull is mesocarpal, with a combination of a large length and a large width of the brain box. The height of the arch from the *po* is large, from the *b* is small. The horizontal circle through *g* is large, the transverse arch *po-br-po* and the sagittal arc are estimated by average values. The frontal bone is very wide. The angle of the forehead profile from *n* is small, the bending height of the forehead is large. The width of the base of the skull is very large.

The facial skeleton is wide by value the upper, medium width and zygomatic diameter. The orbits are medium-wide and medium-high, mesophilic according to the indicator. Nose of platinum proportions is at high altitude and very large width. The transfer is low and medium wide. In the horizontal degree of the face is flattened on the upper and lower levels. Canine fossa is flattened. The lower jaw is characterized by a large condylar, angular and large front width, as well as large values of the thickness of the body and the width of the limb.

Figure 11 – Craniological features of the individual from the mound №3

Figure 12 – Craniological features of the individual from the mound №3

The remains of the skeleton are of a satisfactory degree of preservation from the burial place. The remains of the skeleton with bones of varying degrees of preservation are occurred in the burial place. According to estimated grades V.V. Bunak (Mamonova, 1986), all long tubular bones are characterized by a short length, with large circles of diaphyses, which determines their greater strength and overall massiveness. Bones are visually shortened and very massive.

The growth was calculated on the basis of the following formulas: according to K. Pearson and A. Lee – 153.8 cm; according to S. Dupertuis and D. Hadden – 159.8 cm. The average growth was 156.8 cm, that is, a small one.

Both individuals are of different anthropological types. Lower has a characteristic, often found in the Bronze Age and less often in the early Iron Age – strongly expressed European look. The upper is clearly expressed Mongoloid face, typical of the Middle Ages. However, the anthropological characteristics can not serve as a support for dating and it is necessary to obtain radiocarbon dates, in order to more accurately determine the time of burial. The specific appearance of the buried may possibly introduce new hypotheses into the processes taking place in the given territory in the EIC, that the dates are specified. The individual from the burial mound №1 finds wide analogies (with the reservation for poor skull preservation) among the population of the region of the early Iron Age.

Conclusion

The results of the laboratory analysis and artifacts allowed determining the cultural stages of the Rakhat camp. A deeper study of the complex of monuments in the framework of the State Program «The people in the flow of history» on the theme «The Research Program of international scientific laboratory on archaeological dating of the artifacts» provides with improvement of archeological degree at the universities of the republic, modeling of paintings from ancient epochs, restoration of the lives and ecological conditions of the first people.

At the same time, the goal of archaeological research works carried out on the basis of the international scientific-research laboratory «Geoarcheology» of al-

Farabi Kazakh National University in the framework of the State Program «The people in the flow of history» on the theme «The Research Program of international scientific laboratory on archaeological dating of the artifacts» is to determine the historical significance. Most materials of the monuments, mounds, settlements and nomad camps located in the settlement Rakhat show that the region's historical roots are deep.

In the conclusion, the world's science has a great interest in the culture and art of the first community society. The success of natural sciences is widely used in the decision of a number of questions, and new technological possibilities help to consider and clarify some issues. At the same time, Kazakhstan archeologists have achieved many successes in the field of natural sciences (Paleobotanics, Paleogeology, Odontology, Chemistry and Physics, Genetics, Geomorphology, Palinology etc.). Its results are considered to be a significant success in the historiography of the world archeology.

In the future, resuming research in the settlement Rakhat is important for science. We can make a significant contribution to the history of Kazakhstan by defining the borders, cultural layers and the construction sites of the settlement. Further studying of the remains of the native culture of the vast area, provides with valuable information on the political, socio-economic situation of the settlement. Science advances in the search of time and space for tasks and questions. Its branches as natural science, engineering, mathematics, and physics increase labor productivity and rises the wealth of the nation, indirectly promoting material production in the public-humanitarian sphere, and ultimately serves to extend the nation's lives. At the same time, the duty of archeology is the most responsible. The science of archeology sheds light on the nation, brings them up and forms its patriotism, by examining the nation's discovered and lost, the existence and the loss, teachings and experience of the past years.

In the era of totalitarianism, Kazakhstan's archeology failed to fulfill any of these tasks. That's why the chance is just appeared. In short, the future of our young state is connected with science, and the future of science is closely linked to the state policy. The leadership of Kazakhstan, aware of the fact that it does not engage in this relationship, will soon come to terms with raising its knowledge and science to a qualitatively new heights. Strategy of Kazakhstan's entry into the 50 most developed countries of the world is the creation of academic centers and educational institutions that conform to the highest international standards, modern education development, continuous improvement of qualification and retraining of personnel and further development of the culture of the people of Kazakhstan.

References

Martynov A.I. (2005). Archeology: the Textbook. 5th ed. Moskva: Higher education. Est. 447 p.

Baipakov K.M., Taymagambetov Zh.K. (2009). Kazakhstan archeology: textbook. Almaty: Kazakh university. 401p.

Nurmukhanbetov B.N., Mukhtarova G.R. (2001). Issyk-Necropolis IssykArcheological Complex Esik-Rakhat-Republican State Historical and Cultural Reserve-Museum «Issyk» // Sak culture of Saryarka in the context of studying ethno-sociocultural processes of the steppe Eurasia: abstracts of the round table discussions. Karaganda: Technology of Imaging.

Nurmukhanbetov B.N., Tulegenov T.Zh. (2012). Protection, use and museification of the Esik-Rakhat archeological complex in the zone of the Issyk reserve-museum // Materials of the republican scientific-practical conference «IV Orazbaevsky readings» on the theme «Problems and achievements of domestic archeology and ethnology in the XXI century» dedicated to the 90th anniversary of A.M. Orazbaev. Almaty: Kazakh university.

Nurmukhanbetov B.N., Akhatov, G.A. Bermagambetov A.Zh. (2005). Archaeological study in the burial ground of Esik»// Report on the Archaeological research within the state program of «Cultural heritage» in 2004. Almaty: Almaty kitap.

Buzhilova A.P. (1998). Paleopathology in bioarchaeological reconstructions // Historical ecology of man. Methodology of biological research. Moskva: 18.

Gerasimov M.M. (1955). «Restoration of the face on the skull» (Modern and Fossil Man) // Proceedings of the Institute of Ethnography of the USSR Academy of Sciences. New Ser. 28.

Mamonova N.N. (1986). Experience in the application of chat B.B.Bunak in the development of osteometric materials // Problems of the evolutionary morphology of human and his reash. Moskva.

IRSTI 03.61.00

Meirmanova G.A.[1], Baudyiyarova K.B.[2]

[1]candidate of historical sciences, e-mail: meirmanovaga@gmail.com
[2]candidate of historical sciences, e-mail: bkb79@mail.ru
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

THE MAIN TYPES OF FAMILY RITES OF KAZAKHS AND ETIQUETTE

In this article we talk about the main types of family rites of kazakhs and the etiquettes of the Kazakh people. The article contains data on ancient and modern etiquettes and the custom of our people. Considering modern ethical culture of Kazakhs, it is possible to say that there are both new and traditional lines. In general traditional culture of Kazakhs including the etiquette investigated by us, is gradually transformed under the influence of modernization processes in the direction of unification and simplification. as well as we answer such questions as «why it is necessary to observe etiquette norms», «what is the difference between modern and ancient etiquette norms», «what custom is used in what circumstances». As a result, we learned many interesting things about the peculiarities of our custom and got a comparison of the etiquette norms of all times.

Key words: family rites, etiquette, custom, traditions, norms, rules.

Мейрманова Г.А.[1], Баудиярова К.Б.[2]

[1]тарих ғылымдарының кандидаты, e-mail: meirmanovaga@gmail.com
[2]тарих ғылымдарының кандидаты, e-mail: bkb79@mail.ru
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Қазақтардағы негізгі отбасылық рәсім түрлері мен этикет

Мақалада қазақтардың отбасылық рәсімдерінің негізгі түрлері мен қазақ халқының этикеті туралы қарастырылған. Сонымен қатар халқымыздың ежелгі және қазіргі этикасы мен әдет-ғұрыптары туралы салыстырмалы мәліметтер бар. Қазақ халқының заманауи этикалық мәдениетін ескере отырып, жаңа және дәстүрлі ерекшеліктер орын алғанын айтуға болады. Жалпы алғанда, қазақтардың дәстүрлі мәдениеті, оның ішінде зерттейтін этикет, біртіндеп жаңғырту үдерістерінің бірігу мен жеңілдету бағытында сабақтасқан. Біз сондай-ақ «неліктен этикеттің нормаларын сақтау керек», «қазіргі заманғы және ежелгі этикеттің нормалары арасындағы айырмашылық қандай», «әдет қандай жағдайда қолданылады» деген сұрақтарға жауап береміз. Нәтижесінде біз әдет-ғұрпымыздың ерекшеліктері туралы көптеген қызықты нәрселерді түйіндеп, барлық уақытта этикеттің нормаларын салыстыру мүмкіндігіне қол жеткіздік.

Түйін сөздер: отбасылық рәсімдер, этикет, салт-дәстүр, нормалар, ережелер.

Мейрманова Г.А.[1], Баудиярова К.Б.[2]

[1]кандидат исторических наук, e-mail: meirmanovaga@gmail.com
[2]кандидат исторических наук, e-mail: bkb79@mail.ru
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Основные виды семейного ритуала и этикета у казахов

В этой статье мы расскажем об основных типах семейных обрядов казахов и этикетов казахского народа. Статья содержит данные о древних и современных этикетах и обычаях наших людей. Учитывая современную этическую культуру казахов, можно сказать, что существуют как новые, так и традиционные черты. В целом традиционная культура казахов, в том числе и исследуемый нами этикет, постепенно трансформируется под влиянием модернизационных

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

процессов в направлении объединения и упрощения. Авторы отвечают на такие вопросы, как: «почему необходимо соблюдать нормы этикета», «в чем разница между нормами современного и древнего этикета», «какой обычай используется и в каких обстоятельствах». В результате мы узнали много интересного об особенностях нашего обычая и получили сравнение норм этикета всех времен.

Ключевые слова: семейные обряды, этикет, обычай, традиции, нормы, правила.

Introduction

The rituals of the family cycle provide ample opportunities for the study of the most diverse semantic categories in structural, evolutionary, symbolic and other relations.

The analysis of the semantic load of symbols and signs, ritual actions indicates, on the one hand, categories of the worldview order, and on the other, it reveals the mechanisms of functioning of sign-related phenomena in the family rituals of the Kazakhs.

According to archaic ideas, symbols and signs are, in fact, an instrument of ritual influence. In crisis situations of transition, which form the basis of family rituals, an ideal model of overcoming them is developed by the archaic consciousness, consisting of a set of manipulations with symbols and signs. Thus, in the birthing ritual, the symbolic model duplicates knowledge based on empirical observations and traditional medicine. Thus, practically meaningful ritual actions, allegedly, reinforce (or rather «provide») their successful resolution or overcoming. By influencing this model through dominant symbols and signs, «for example,» childbirths are «adjusted,» thus «stimulating» the expected actions (Ernazarov, 2003: 98).

The main, ritually significant situations in the rituals of the life cycle are symbolically played up through appeals to axiologically important categories, such as «aq bata» («white / pure prayer»), «қуығық-bauyr» (ritual dish for matchmakers), «sacred blood »And others. That is, in the wedding rituals, to ensure the inviolability of the contract, they swear by the fact that for the matchmakers it fills the category of« holy ». These categories are, in our opinion, the dominant symbol of culture, and the associated cycle of ceremonies forms the cultural themes of the ethnos, which are elements of the traditional picture of the world (Shahanova, 1998: 57).

Important, from a semiotic point of view, moments in family ritualism are highlighted with peculiar visual markers and codes. For example, symbols-hints in wedding rituals are used – «with one leg they release a pant leg», hide the awl, occupying an honorable place are asked to lay them «korpe» (quilt), give «fixing» gifts, etc. Thus, there are in advance «conditioned». Actions, the semantic meaning of which is well known, that is, the «language»of this strategy of behavior is understandable only to members of this ethnic entity. Of great importance is the public announcement of the very fact of the ceremony and the consolidation of the new status through symbolic marking (consolidation). For example, the «labeling» of a girl in matchmaking («Kyzymyzga syrga tagyp ketti» – which means taken), that is, the agreement is fixed by means of a special gift – «tagging» [Karky bau – literally «collar», etc.]

Family rituals of the Kazakhs

Visual semiotisation, in our opinion, allows society to actualize important, from the point of view of culture carriers, value paradigms, focusing attention on ritually significant fragments of the rite. In this perspective, the rite «Beta Shar» appears as a sign situation in which several universal oppositions simultaneously overlap each other. Thus, in the ritual, the situation «to see (that is, to know, in the meaning of «know») – not to see (that is, not to know, in the meaning of «not to know»)» is played up. Visual semiotisation is also present, I think, in the «korimdik» ritual (literally: «for the show»), which is received for showing someone or something, for example, for the bride, for the groom, for the children of matchmakers, for the new yurt, etc. In the rutual display of the hearth to the bride, there is also the idea of introducing the bride to the dominant symbol – the hearth, as a polysemantic category. This universal, semiotic opposition is visible in the ritual practice of many peoples of the world (Bromlei, 1983: 105).

The entire cycle of family rites can be presented as an act of communication between the two parties, which vary depending on the life stage. The main goal of the dialogue is the exchange of values. The moment of symbolic exchange is played out throughout the ritual (Belyi, 1994: 278).

The threshold appears throughout the ritual of the transitional cycle. The threshold is perceived

in the traditional consciousness as a boundary between a world that has been mastered and not mastered. The role of the threshold in maternity ritual is great. One of the important «fixing» rituals is the «burial» of the symbolic twin – the afterbirth, «fixing» the unstable position of the child. The threshold is included in the number of elements that are completed by the groom's party, and hence belong to the male sphere. Crossing the border of the worlds to the direction «from the outside / not mastered – into / mastered» from the right leg (having the semantics of the good, pure, righteous, righteous), the bride becomes «her», the border acts as a kind of filter: «assimilates» a representative of «alien» kind. The threshold is also present in the funeral-memorial ceremony at the stage of removal of the deceased, where the deceased «three times» is lowered to the threshold. Semantically, according to informers, the direction of the head when passing through the threshold (head or feet forward) is semantically meaningful, having a truly signified content projected onto the «future destiny» of the deceased, as a symbolic act of crossing the border of the worlds.

The symbolic category «fat» («May») is also present throughout the family ritual of the Kazakhs as one of the most important «tools» for influencing the sacred forces. The element of the rite is «fat» – sacrificial food intended for the spirits of ancestors. Along with the rituals adapting the bride to the new conditions, one should note the rite of pouring the melted fat into the fire – «ot Maya», in which the symbolic chain «bride-fat-fire-the spirit of ancestors» is seen, where the middle link «fat-fire» stands as a connecting thread, a mediator, establishing relations between the two sides. A similar situation is observed in funeral and memorial rituals: the rites «May Koshyrsytu», «iis shyfaru» are also devoted to the spirits of ancestors, that is, the mechanism of influencing the sacred forces – a single, throughout the family rites. The last, in our opinion, indicates that this element can be attributed to the dominant symbol of culture, and the whole complex of measures to establish relations with sacred forces – to the cultural themes of the ethnos (Morris, 1938:189).

In the wedding ritual, the semantic load is borne not only by individual elements of the rite, but all ritual, in general, acts as a polysemantic category. First, the meaning of wedding ritual is the public (public) certification of the act of marriage, secondly, important, from a semiotic point of view, scenarios (ideas of fertility, growth, obtaining «permission» for marriage in aruahs), which, in turn, ensure a favorable existence and consolidate a new status (Bogatyrev, 1971: 320).

The main factor, from the point of view of traditional consciousness, which allows the possibility of the ritual of «Uryn baru», is the preliminary «permission» of aruahs («Eli-Tiri») and the groom's approval of the bride's society, while the necessary «material» conditions: gift exchange, payment kalym, wedding rituals, etc. fully not implemented. The rite is polysemantic, the main thing is «permission, approval» of the spirits of the ancestors, that is, the sacred forces. Propitiation of ancestral spirits, on the one hand, not only obtaining a «permission» for marriage, but also the possibility of transfer (transfer) of the bride – a representative of one kind (syek) to another family. In the traditional, archaic consciousness, representatives of one society (both living and dead) are presented as a single whole (Altynsarin, 1957: 57).

If we consider the groom's way, as a storyline between heterogeneous societies, then the final stage, the goal is to reach the bride. The bridegroom appears in the society of the bride as a «foreign element»: apparently this explains the obstacles that arise in the way of the groom. Every step he must pay, pay, «conquer'. All actions are carried out with the mediation of third parties. In our opinion, in the offerings of the groom, on the way to the bride, a profound semiotic meaning is hidden.

The spatial arrangement of the groom's yurt relative to the aul of the bride's father, with the «secret visit of the bride», has semantic significance, indicating the degree of the groom's closeness [both in direct (spatial arrangement) and figurative sense] to the bride's society. The spatial location of the groom's yurt seems to duplicate the degree of introduction, introduction of the groom to the bride's society. According to the position of the yurt, outsiders can determine not only the number of visits by the bride's groom, but also the periodicity and the stage of passing rituals (Grodekov, 1889).

The ritual proceeds according to a certain algorithm, the final result of which lies in the ritual program itself. Similar we see in the ritual «tartys», where, with all the different variations of the ritual, the bride is given out. The whole point of it, in our opinion, consists in playing up the situation of symbolic struggle and actualizing the very idea of competitiveness, the confrontation of the two initially «alien» sides. The idea of the bride's destiny for another kind is being worked out. Remarkably, the attitude of the Kazakhs towards girls as «guests» in the parents' house, that is, in this presentation, the idea of the girl's destiny for another kind is

confirmed. Perhaps this fact points to the archaic origin of the rite itself.

The ritual of Muslim marriage retained its main features until today. Namely, the main attributes: «neke sui» – ritual water, in which two coins are laid and covered with white matter, prayer reading, mediation of witnesses and the ritual text of their vows. In this ritual the sacrament of the ritual sacrament is modeled: a) water is poured into the cup when reading the prayer; b) in the rite there are things personifying the main participants of the rite: (arrow groom), (ring – bride); c) a bowl with ritual water covered with a white (clean sacred) handkerchief. Presence, in the past, personifying the main participants in the rite, symbolic elements (arrow, ring, white matter) had, in turn, its own semantics (Divaev, 1900) .

Many rituals of the wedding and post-wedding cycle correspond with the idea of «introduction», ritual «assimilation» of a representative of another kind, which can be regarded not only as a reverence rendered to the entire groom's society, but also as a ritual overcoming of the bride's alienity. Conditions are created for the speedy adaptation of the bride to new conditions. Many rituals of this stage have the character of «fixing» the new status of the bride. A symbolic movement is carried out from the category of «foreign» to «his».

Ritual «introduction» of the bride is carried out from the first steps young. This led to an abundance of semiotic phenomena in the initial period of the bride's stay in the groom's aul. High semiotics status is associated with actions associated with the threshold (they cross the right foot), the focus (visual semiotization – «see join»). In semantics dwellings are particularly distinguished among its main elements: «Shakira» (vaulted circle), hearth, «barefoot» (doorway) (Toleubaev, 1991: 167).

Like many key rituals of the wedding cycle, the rite «betachar» is multifunctional. In addition to the function of acquaintance of the bride with her husband's older and younger relatives, it also has the value of publicly approving the new status of the bride. With respect to the «betaschar», the information of the respondents, as can be seen, necessarily indicates the threshold of this important ritual. After the ritual, a number of restrictions are imposed on the bride – so, she can attend a joint meal with her husband's relatives, should participate in the economic life of the house.

In the structural relations of the symbolic chain «bride – fat – fire – the spirit of ancestors», the middle link «fat-fire» acts as a connecting thread, a mediator that establishes the relationship between the two actors. The bride renders reverence to the sacral forces, which, in some cases, in the person of fire personify with the spirits of ancestors, in other cases – the semantics of the hearth shifts somewhat, and the focus is defined as «Ot-ana, May-ana» – the spirit of the patrons of the family hearth (cult of family shrines). Perhaps these variations are manifestations of a specific situation, where, depending on the specificity of the ritual situation, they turn to certain sacral forces. The semantic significance of these actions, in our opinion, is: a) in an effort to propitiate the spirits of ancestors; b) admission to the family hearth (smears his face); c) the element of the ritual «fat» is interpreted as a separate symbol of unity («the old people sentence: be unanimous as fat»); d) functions as an «instrument» for soliciting «permission» for an action (contrary to traditional paradigms) (Polyakov, 1983: 150).

From the analysis of the prescriptions and prohibitions of the field-wedding period it follows that finally the bride is admitted into the society of the groom only after the birth of the first child, it is the birth of the child that finally establishes the status of the young as a full member of the groom's society.

Thus, the whole cycle of wedding ceremonies can be presented as an act of communication between two societies. The main goal of the dialogue is the exchange of values, the key of which is the bride. The moment of symbolic exchange is played out throughout the ritual. In the rite, through a series of semiotic actions, the bride's alienity is overcome, which ends (according to our information, a year later) in the groom's society.

The bulk of symbolic measures in maternity rituals is aimed at modeling two situations: 1) exit situations (as the intersection of the symbolic boundary of the worlds); and 2) situations of «communication with otherworldly forces» (this situation provides «mechanisms» for overcoming the border of worlds, values).

In especially difficult births, the intervention of the entire society is required, and at the same time all the symbols and cultural themes that exist in the arsenal of society are actualized, with the highest sacral force of influence on the otherworldly forces.

The cultural theme associated with the «dog» is widely encountered throughout the ritual and is related to the child and the mother in childbirth. When considering the spatial structure of the rituals in which the «dog» appears, at first glance the following picture is seen: first, the «dog», as a symbolic category, is located on the verge of the worlds («mastered – undeveloped»), it is assigned the role of a mediator,

a conductor between the worlds, and secondly, the idea of a «dog» is actualized, in the overwhelming majority of cases, when the participants of the rite find or approach the sacred fragments of the world model, not defined, marginal zones [in the first dangerous days for the child's life, e (literally: «dog shirt»), with the disease «it aura» (literally: «dog disease»), the child is treated with various magical actions, which, for all their variability, are associated with the dog and others] .

It seems that the vestment of a child in «it kyulek» in the first period of his life is a kind of marking the place of the child as an undecided, unsupported being. In this regard, it is noteworthy that until a certain time the child «is not ranked» in the category of people. So, according to our informants, a child can not be kissed, admired by him, much to look at him, etc., since the baby, as a social being, is not registered (socially «not mastered», ritually «not humanized»), Which occurs only after the name of the child and finally after the passing of forty days. That is, it is present biologically, but socially «does not exist» (Makovecki,1889: 97)

In the rite of «tsuau kesu», in our opinion, the semantic line «the first steps – the life path – destiny» can be traced. That is, the «correct» ceremonial design of the first steps in life creates the possibility of a symbolic impact on the future course of a person's life («he will look like a person who has cut the fetters»).

Thus, the ritual adjustment of the first steps, in accordance with the ideal model, is projected onto the future destiny of the infant. That is, in archaic consciousness, the possibility of a symbolic impact on fate at the time of transition is allowed. A similar phenomenon – symbolization at the time of transitional situations – occurs throughout the family ritual.

One of the important elements of socialization was the involvement of the child in economic activities. These rituals, in addition to purely pragmatic goals, had a psychological effect. Since childhood, the child's mind has secured a positive attitude not only to nomadic life, but also to the socially approved ethical norms of the nomadic environment.

Accustoming to horseback riding is gradual, but growing. Ritualized are the most significant, from the point of view of society, moments – the first sitting of the baby on the horse and the first independent departure of the child outside the aul. Thus, the ritual is called upon to publicly testify the new status of the child, according to which «the child is traveling not alone with the mother of the horse, but separately. Contemporary bearers of the culture perceive that «one of those», on the one hand, as one of the main (threshold, status) holidays in the life of the boy, on the other hand, initiation into the Muslim is perceived as a duty of the parents to the child and society («ata-anana parys»).

The very structure of the celebration at the present time is a fusion of several rites. In addition to the main content – the public examination of the dedication of the child in the Muslim, there is an additional semantic load – the passage from one social category to another. Perhaps this led to polysemantic rituals in the treatment of informants. The public marking of the status of the child formalizes the stages of socialization of a person. Perhaps, the ancient Turkic roots of ritualism organically entered the cycle of ceremonies that formalize the initiation of the child. Thus, perhaps, not having a clearly defined, in the classical sense, ritual of initiation, this process of socialization has stretched and includes a whole complex of rituals (Galiev,1997: 130)

The high symbolic richness of funeral-memorial rites, in general, represents the possibility of a more detailed study of the functions of the sign, the semiotic status of individual elements of the rite, and the hierarchy of semiotic meaning throughout the entire ritual cycle. It is well known that these rituals also allow us to examine in detail the archaic strata of the spiritual culture of the ethnos, archetypes, many universal symbols that are characteristic of all human communities.

A significant part of the funeral-memorial cycle has a semantic significance dating back to the archaic times, and is known in the culture of many peoples of the world (ideas about the world of the living and the world of the dead, ways to the other world, care for the deceased, security, precautions associated with fear of the deceased , a representation of the ritual uncleanness of the room, where the deceased is located, etc.). Important, from the semantic point of view, are universal, iconic oppositions: the semantics of color (burial, mourning clothing: flags displayed on the roof of the deceased's house), spatial objects (sky-earth-underground world), internal orientation of space (top-bottom, right- left side of the house), border zones and situations (internal-external, entrance-exit) – have wide analogies with the rituals of many peoples of the world (Adzhigaliev, 1994: 138).

Among the elements of the rite with a high semiotic status, concepts that most clearly reflect the connection with the traditional outlook of the Kazakhs can be singled out. The main one is, in

our opinion, the concept of «guest». The public significance of the institution of «receiving guests», a special status of the guest among the Kazakhs was reflected in funeral and funeral rituals. The mutual relations of the members of the collective, both in everyday practice (everyday life), and in crisis, borderline, transitional situations (from the world of the living to the world of the dead) are regulated by traditional norms of behavior, ideological attitudes that are concentrated in the concept of «guest». In the transition zone (after the death of a person before his burial), the deceased acquires a new status – a «guest» in his house, a 'guest» of all living things. Those who come to the house – members of the collective, are also considered «guests»: but they are accepted «not according to the rules» – they do not see off, as their status as «guests»; is below the status of the deceased person. It is he who now occupies the honorable guest side of the house (Valihanov, 1985: 370).

This concept structures the relationship between the living and the dead after finding a new home. He (the owner) «accepts» those who came to him as «guests», that is, his status is analogous to the former: «guests» can find in his house protection from bad weather, cook food and so on.The absence of fear of the living before the dead, the inclusion of gravestones in the circle of culturally mastered space fully agrees, in our opinion, with the cult of ancestors among the Kazakhs.

The study of the relationship between the semiotic concepts of «text», «sign», «symbol» in the context of funeral and commemoration rites allows us to make the following conclusion. Elements of the rite, having a constructive meaning (kozet, fidia, burial clothing, roasting ritual cakes during the removal of the deceased from home, distribution of the property of the deceased, funeral service, etc.) have a high semiotic status, accompanied by detailed «interpretations». This content of the elements (units) of the rite, reflecting its meaning and called by us «text», can undergo significant changes (for example, the «kozet» ritual, having lost its original meaning, was transformed solely as the moral duty of the living before the deceased, respect and honor). Signed expression, the symbolism of the elements of the rite, the concrete «code», which also carry important semiotic information, are even more susceptible to the most varied changes. But, nevertheless, the stable existence of these elements of the rite persists for a long time. An example of the amazingly stable existence of the ancient tradition, in spite of the Shariah dogmas, is the «phidia»: the worshipers were forced to include it in their «scenario» (janaz) and to act as an object that takes the sins of the deceased.

Another example is the potlatch – the custom of distributing property (cattle of the deceased), which was transformed into a tradition of handkerchiefs (oramal, zhyrtys, shulen) in a relatively recent past – around the end of the 19th and beginning of the 20th centuries. Signed, especially in any material objects, the expression of the elements of the rite generally loses its meaning faster than the ritual «text». Especially noticeable are these «losses» in the foreseeable future. If we compare the sign expressions of the rituals of the burial-commemoration cycle in the Kazakhs, described in the ethnographic literature of the nineteenth century with those preserved in modern ritual, it is easy to see a significant reduction in them.

According to our observations, the element of the ritual (burial in the shroud that displaced the coffin almost everywhere) can be treated as ethnodifferentiating as well. This element of the rite began to be considered a sign of a return to the traditional Kazakh traditions, whereas the former, which existed in the «Soviet era» – 'not Kazakh', «alien».

Interesting in the semiotic aspect can be considered the transformation of concepts associated with the cult of the horse. In the past, occupying a special place in funeral rituals, having a high semiotic status as a whole, this cult moved from one stage of the ritual cycle to another (memorial). The data of the language testify to its former semiotic significance. Preservation of semiotic stories related to the horse in memorial ceremonies testifies to the preservation of a sufficiently high semiotic status of these elements of the rite, with the disappearance of their material manifestations (except for preference for slaughtering, in the case of a wake, it is the horse) (Nesterov,1990:104).

With regard to the funeral cycle, one can speak of the semiotic significance of this stage in its entirety. The wake in the past played an important role in the system of spiritual values of the Kazakhs and represented a series of actions, on the part of the members of the entire collective, designed to overcome the crisis situation, to survive the goy together. Formally, the purpose of the wake-up can be defined as facilitating the arrangement in the other world of the one who left the world of the living. The abundance of semiotic details of ritual actions, in our opinion, is generally associated not with the formal purpose of the funeral feast, but with the «specific weight» of the memorial cycle (its content) in the system of values of Kazakhs.

Conclusion

The value significance of the memorial cycle is determined by the functional significance of eyr, which makes it possible to treat it as a «text» from the point of view of semiotics. The function of the funeral feast considered in this perspective has a pronounced social character: in the wake-up procedure, the entire collective participates, demonstrating their cohesion aimed at overcoming the crisis.

The content of the memorial aces went beyond the framework of purely ritual actions: during funeral meals and gatherings important economic and social life was decided, that is, they turned from ritual action into a large-scale social event, which underlines its high semiotic status.

At present, the revival of the memory of the figures of the past, the tradition that was revived in the last decades of the 20th century, takes place in particular in the form of traditional aces precisely because of the social functions of the latter. Modern aces spend with the purpose of actualization of historical memory, consolidation of a society around any idea or person, as the original form of rehabilitation of these people in public opinion.

Литература

Аджигалиев С.И. (1994). Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана. Алматы, Ғылым.

Алтынсарин И. (1957). Избранные произведения. Алма-Ата.

Белый А. (1994) Символизм как миропонимание. Москва, Республика.

Богатырев П.Г. (1971). Вопросы теории народного искусства. М., Искусство.

Бромлей Ю.В. (1983). Очерки теории этноса. Москва, Наука.

Валиханов Ч.Ч. (1985). Собр. соч. в 5 томах. Т.4. Алма-Ата, Каз.совет. энцикл.

Галиев А.А. (1997). Традиционное мировоззрение казахов. Алматы, Фонд Евразии.

Гродеков Н.И. (1889). Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Т.1. Юридический быт. Ташкент.

Диваев А.А. (1900). О свадебном ритуале киргизов Сыр-Дарьинской области. Казань.

Ерназаров Ж.Т. (2003). Семейная обрядность казахов: символ и ритуал. Алматы.

Маковецкий П.Е. (1889) Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. Материальное право. Вып. 1. Омск.

Моррис Ч. (1938). Основы теории этноса. Москва: Наука.

Нестеров С.П. (1990). Конь в культах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. Новосибирск, Наука.

Поляков И.В. (1983). Знаковые системы в социальном взаимодействии и познании. Новосибирск, Наука.

Толеубаев А.Т. (1991). Реликты доисламских верований в семейной обряности казахов. Алма-Ата: Ғылым.

Шаханова Н.Ж. (1998). Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки). Алматы, Казахстан.

References

Adzhigaliev S.I. (1994). Genezis tradicionnoj pogrebalno-kultovoj arhitektury Zapadnogo Kazahstana [Genesis is a traditionally-crafted architecture of Western Kazakhstan]. Almaty, Gylym.

Altynsarin I. (1957). Izbrannye proizvedeniya [Selected Works]. Alma-Ata.

Belyi A. (1994). Simvolizm kak miroponimanie [Symbolism as a world view]. Moskva, Respublika.

Bogatyrev P.G. (1971). Voprosy teorii narodnogo iskusstva [Questions of the theory of folk art]. Moskva, Isskustvo.

Bromlei Yu.V. (1983). Ocherki teorii etnosa [Essays on the theory of ethnos]. Moskva, Nauka.

Divaev A.A. (1900). O svadebnom rituale kirgizov Syr-Darinskoi oblasti [On the wedding ritual of the Kirghiz of the Syr-Darya region]. Kazan.

Ernazarov Zh.T. (2003). Semejnaya obryadnost kazahov: simvol i ritual [Family rituals of the Kazakhs: the symbol and ritual]. Almaty.

Galiev A.A. (1997). Tradicionnoe mirovozzrenie kazahov [Traditional outlook of Kazakhs]. Almaty, Fond Evrazii.

Grodekov N.I. (1889). Kirgizy i karakirgizy Syr-Darinskoj oblasti [Kirghiz and Karakirgiz of the Syr-Darya region]. T.1. Yuridicheskij byt. Tashkent.

Makovecki P.E. (1889). Materialy dlya izucheniya yuridicheskih obychaev kirgizov [Materials for studying the legal customs of the Kirghiz. Substantive law]. Materialnoe pravo. Vyp. 1. Omsk.

Morris Ch. (1938). Osnovy teorii etnosa [Fundamentals of the theory of ethnos]. Moskva, Nauka.

Nesterov S.P. (1990). Kon v kultah tyurkoyazychnyh plemen Centralnoj Azii v epohu srednevekovya [Horse in the cult of the Turkic tribes of Central Asia in the Middle Ages]. Novosibirsk, Nauka.

Polyakov I.V. (1983). Znakovye sistemy v socialnom vzaimodejstvii i poznanii [Sign systems in social interaction and cognition]. Novosibirsk, Nauka.

Shahanova N.Zh. (1998). Mir tradicionnoj kultury kazahov [The world of traditional culture of the Kazakhs]. Almaty, Kazahstan.

Toleubaev A.T. (1991). Relikty doislamskih verovanij v semejnoj obryanosti kazahov [Relics of pre-Islamic beliefs in the family rites of Kazakhs]. Alma-Ata: Gylym.

Valihanov Ch.Ch. (1985). Sobr. soch. v 5 tomah [Symbolism as a world view]. T. 4. Alma-Ata, Kaz.sovet. encikl.

IRSTI 03.20.00

Bizhanova M.T.

Ph.D. Student, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: b.meiramgul7@gmail.com

THE ISSUE OF SUCCESSION OF KHAN GOVERNANCE IN GOLDEN HORDE AND KAZAKH KHANATE

In the article the issue of succession of khan governance in Golden Horde and Kazakh Khanate is considered. In the process of collapse of Golden Horde the governance in the state formed in its territory was in possession of Chingisids descendants of Zhoshy khan. This tradition continued in Kazakhstan until the beginning of the 19 century. Some signs of governing institutions in Golden Horde were stable and sustainable. They appeared during the process of collapse of Golden Horde in the regions where new states were formed. One of these parameters is khan governance issue. Along with the dynasty continuation of khan governance, the issues of ways of possession of the khan governance, inheritance, continuation of main attributes of khan governance is considered. For example, continuation of tradition of election of khan, appointment of most powerful candidate from ruling dynasty to khan governance.

Key words: Golden Horde, Kazakh Khanate, historical succession, khan governance, sacredness.

Бижанова М.Т.

Phd докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: b.meiramgul7@gmail.com

Алтын Орда мен Қазақ хандығындағы хандық биліктің сабақтастық мәселелері

Мақалада Алтын Орда мен Қазақ хандығындағы хандық биліктің кейбір қырларының сабақтастық мәселелері қарастырылды. Алтын Орданың ыдырау процесінде оның территориясында пайда болған мемлекеттерде билік Жошы ұрпағынан тараған ақсүйектерге тиесілі болды. Бұл дәстүр Қазақстанда XIX ғ. басына дейін жалғасты. Алтын Орданың басқару институттарындағы кейбір белгілері әжептеуір тұрақты және өміршең болып шықты. Олар Алтын Орданың ыдырау процесі кезінде сол аумақта пайда болған мемлекеттерде көрініс тапты. Бұл параметрлердің біріне хан билігі мәселесі жатады. Хан билігінің әулеттік сабақтастығымен қатар, хан билігіне келу жолдары, таққа мұрагерлік, хан билігінің негізгі атрибуттарының жалғастығы мәселесі қаралды. Мысалы хан сайлау дәстүрінің жалғасуы, хандық билікке билеуші әулеттің ішіндегі ең беделді өкілінің сайлануы.

Түйін сөздер: Алтын Орда, Қазақ хандығы, тарихи сабақтастық, хан билігі, киелілік.

Бижанова М.Т.

докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: b.meiramgul7@gmail.com

Проблемы преемственности ханской власти Золотой Орды в Казахском ханстве

В статье рассмотрена преемственность некоторых аспектов ханской власти Золотой Орды в Казахском ханстве. В постордынских государствах власть принадлежала чингизидам. Это традиция продолжала свое существование до начала XIX века в Казахстане. Определенные признаки в институтах управления Золотой Ордой оказались стабильными и жизнеспособными. Они были отражены в странах, возникших в этом регионе в процессе распада Золотой Орды.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Одним из этих параметров является проблема ханской власти. Наряду с преемственностью ханской власти обсуждался вопрос о правопреемстве ханских правителей, о наследстве престола и продолжении основных атрибутов ханства.

Ключевые слова: Золотая Орда, Казахское ханство, историческая преемственность, ханская власть, сокральность.

Introduction

Even though the destiny of various states in the territory of Eurasia had a lot in common, the most significant factor in their history, which determined the course of further development is governance system of the ancient Turkic civilization. We can see historical continuation of states that lived before in the political, social, economic, religious, state-legal development of Kazakh Khanate. Moreover, along with the formation of state its governance system was formed. The important part of governance system is competence of an authority and legal efficiency. The governance characteristic relied on some principles in state formations existed in Kazakh steppe, were conserved in many cases. This could be seen from governance of Mongols during Genghis Khan Period, great empire which conquered whole territory of Kazakhstan. It is worth to note that complication and diversity of governance system in nomadic empires cannot be described in one word. Because, in our topic researching the continuation of governance institutions and political governance system of two states we can see that political cultural levels were different. Moreover, the importance of the topic is that historians of neighboring countries consider their country and nation as a successor of Golden Horde

Khan governance in Golden Horde and the issue of continuation of khan governance in Kazakh Khanate is the mail goal of my report.

While conducting the research, we aim at the following problems: dynasty continuation in governance system between abovementioned states, which is khan governance; legal rights and obligations of khan; main attributes of khan governance; ways of throne possession and its types.

Theoretical ground of the issue of historical continuation in legal sphere and governance system was shown for the first time in post-Soviet history in the works of V.V.Trepavlov, R.J. Pochekayev.

V.V. Trepavlov in his work called «State structure of Mongol Empire in 13 century: problem of historical succession» was dedicated to research of traditional elements of Mongol state in 13 century, that is components of political and social structures which shifted from mediaeval administrative structures to Mongol state structure. The subject of the mentioned research is state structure of Mongol Empire; main focus of the work is historical continuation. As a result of research of many data and analysis, the author concludes that there is a continuation between Uyghur Kaganate and ancient Turkic governance system in 6-9 centuries and Genghis Khan Empire governance system. In the conclusion of the research it is noted to significance of research of issues of continuation in governance sphere in nomadic societies formed in result of collapse of Golden Horde (Trepavlov, 1993).

The works of R.J. Pochekayev are about formation of legal rights in Golden Horde and evolution of state structures including Kazakh Khanate as a result of collapse of Golden Horde. The author notes that the source of Chingisids legal rights in the territory of Zhoshy people is ancient tore rights, collection of law of Yassy – son of Genghis Khan and decrees of khan as a supreme independent ruler. He proved succession of some elements of Kazakh djuzs with Golden Horde (Pochekayev, 2005; 2008; 2009).

Kazakhstani historians conducted research on problems of historical continuation between states as well. Z. Kinayatuly in his works calls Golden Horde as Zhoshy-Kypshak state, and investigates issues of continuation of state process of Saks, Huns, ancient Turkic kaganates, Mongol Empire, Zhoshy-Kypshak state and Kazakh Khanate. Some issues of historical continuation of political power and governance system of Kazakh Khanate with previous states, namely one of the major political advantages of Kazakh – formation of dynasty of Kazakh khans, from Zhoshy khan family, successor Genghis Khan Dynasty (Kinayatuly, 2004; 2007; 2010).

The Main Part

Governance system of Golden Horde was branched and complex. It was formed and changed within three centuries when the state existed. Starting from implementation of traditional institutions common for Mongol Empire in the conquered Deshti-Kypshak steppe, governing traditions of nations conquered by Zhoshy descendants and

their neighboring states has been used rationally. Thus, complex of capital and regional hierarchic organizations, central and local administration, governing bodies were formed.

Nowadays, historians have interests in governance system of Golden Horde. There are many reasons for that. Firstly, its stability was longer than the state that formed it. Because, it continued existing in successor khanates and hordes formed as a result of collapse of Golden Horde. In other lieges of Mongol Empire – China and Iran this governance system didn't continue. Secondly, state of Zhoshy Khan existed in the vast territory of people with diverse religions and languages, and with different economic sphere (nomadic agriculture and sedentary agriculture) is rare historical case.

In the history of Golden Horde there were several events influenced the governance system transformation. In the mid 1269 taking independence from Mongol Empire was actions of khans respective to new status of state. Later in the period of Uzbek khan giving Islam the status of state religion brought changes in the governance system.

Some signs of governing institutions in Golden Horde were stable and sustainable. They appeared during the process of collapse of Golden Horde in the regions where new states were formed.

One of these parameters is Khan governance issue.

Khan governance in Mongol Empire were inherited to successors of Genghis Khan, while in Zhoshy Empire it was inherited to Zhoshy descendents. V.Trepavlov shows that holiness of khan governance of Chingisids had historical connections with ancient Turkic states (Trepavlov, 1993: 72). In his monograph he shows that before Genghis Khan dynasty Hun Empire in 2 century B.C ruler of Huns had title of «shaniui sent from the sky». In Kidan, Turk kaganate, Naiman and Kereit states khans and kagans described themselves as kagans sent from the sky or kagan born from the sun and sky. It is clear that Genghis Khan used experience of Turk states in making his dynasty holy. As a result, after collapse of Mongol Empire, some dynasties which formed empires later (Zhoshy dynasty, Tole dynasty, Shagatay dynasty. Ugedey dynasty) and after collapse of these dynasties and formation of khanates power of descendents of Genghis Khan was natural thing and only descendents of Genghis Khan could take the throne. This tradition maintained in Kazakh Khanate, and descendents of Genghis Khan Dynasty, including descendents of Zhoshy khan were tore in Kazakh society, till nowadays they have been honored and respected in Kazakh society, which shows respect of Kazakh society to governance.

R. Pochekayev considering the governing rights of descendants of Genghis Khan Dynasty in Golden Horde came to the following conclusion: «There were two results for collapse of imperial type state (Golden Horde). Firstly, traditional rights related to Genghis Khan's personality had no use in the new states formed later, as more useful in new cases rights sources have appeared. Secondly, descendants who couldn't maintain Genghis Khan's heritage became short in gravitas among Turkic-Mongol nomads. Thus, in 16 century the right of Genghis Khan Descendants to take throne ended, instead nomadic tribes representatives came to power in the states of Great Steppe. In the end of 18 century and beginning of 19 century descendents of Genghis Khan lost power in the territory of Central Asia (except some parts of Kazakhstan and Mongolia)» (Pochekayev, 2018: 71). However, despite the fact that they lost their power, hierarchical high status of descendents of Genghis Khan was still respected. For example, in the work of V.V. Trepavlov it is said that: «Osman Dynasty admitted nominally their status related to Genghis Khan, but in daily political practice it didn't play any role (Trepavlov, 2011: 16). In Golden Horde supreme power was lodged to khan. People were appointed to high positions by khan, he was responsible to conduct negotiations with foreign rulers, and he led the army in battles, and used to deal with monetary issues. Kazakh khans had the same privileges. As it was mentioned above being from «golden seeds» (Genghis Khan's descendants) meant to have right to own the throne. However, inheritance of power was not formalized officially by law, but it was regulated by tradition. Let's consider types and signs of inheritance of khan's governance:

Firstly, the founder of Mongol Empire Genghis Khan supported the idea of inheritance of power through dynasty. It means that personal qualities, achievements, personality, reputation among descendants of Genghis Khan of a person who is appointed as khan was considered. This tradition in Empire dynasty (for example in Golden Horde) wasn't the only and one political rule to come to throne; however, it was actual till the end of Genghis Khan's dynasty. For example in the second half of 18 century after acceptance of Minor and Middle Djuzs subordinance by Russian Empire, Russian government offered to appoint for khan's position in Kazakh steppe not closest or oldest person in khan's hierarchy, but they offered to appoint well-deserved person (Sabyrhanov: 158).

Secondly, Genghis Khan formed the tradition of appointing his successor by choosing Ugedey as his successor to khan's position while he was alive. For example, during the reign of Uzbek Khan in Golden Horde, he appointed his son Tynybek as his successor, who participated in meetings as his successor.

Thirdly, during the reign of Great Guyuk Khan new form of coming to the throne of descendants of Genghis Khan – inheritance of supreme power by representatives of dynasty was introduced. In «Collection of chronicles» of Rashid-ad-Din it is noted that in the congress of 1246 Guyuk Khan came to throne by agreement. It means that it was accepted that only his descendants could come to reign. Since then the tradition of coming to reign by right of succession was introduced for the first time in the history of Mongol Empire. It shows that supreme power could not be given to grandson while son is alive. However, this approach of family-dynasty right of succession was not accepted by descendents of Genghis Khan in general. This tradition was not popular in Empire Dynasties as well.

Fourthly, seniority approach in governing established in dynasties of Genghis Khan. According to this approach, senior successor of khan's descendents had surpassed rights to rule (Fedorow-Davydow, 1973: 68-70). For example, brother of khan was considered to be the oldest than all relatives and children of khan. However, in some cases according to this rule, son of khan stating that his father is older than his brother, attempted in taking the reign. In such cases «seniority ladder» caused arguments on who has more right. That is, argument on appointing khan based on age or experience. This issue can be seen from fight for reign in Golden Horde after death of Batu Khan in 1256 between his son Sartak and his brother Berke or after death of Tukan in 1283 between his son Tuda-Mengu and khan's brother Mengu-Temur.

Fifthly, inheritance of reign within one descent, from brother to younger brother. G.A. Fedorov-Davydov in his research shows describes this regulation as «archaic regulation of inheritance of throne».

As we can see, direct inheritance of throne from khan to his son (to his grandson, in case of death of son) was implemented often. This rule was maintained for many years in khanates formed as a result of collapse of Golden Horde.

The rights and responsibilities of khans' in medieval age were determined. Khan had at least five rights and responsibilities. They are as followings:

1. The right to rule on supreme level as a head of ruling dynasty and supreme suzerain in whole territory of khanate, his right based on his main responsibility and obligation is to protect country from outer enemies.

2. Khan had solemn right to declare war and conclude an armistice, which came from responsibility of military commander.

3. Khan had right to conduct negotiation with foreign countries on supreme level, which came from responsibility to determine the course of the foreign policy of the country.

4. Khan had right to sentence person to death penalty or keep alive the person subordinate to him, which came from his supreme power right.

5. Khan had right to introduce law and decrees related to all members of society, which came from his responsibility to maintain rules and structures of society of that time (Sultanov, 1982: 89-90; 2006: 80-84).

It is clear that the tradition to set a king on a throne was followed by great khans of Mongol Empire to khans of Golden Horde and Kazakh Khanate. German Johannes Schiltberger who lived in Golden Horde in 15 century was witness of the ceremony of setting a king on a throne. In chapters on Golden Horde of his work there is the following story: «they set him on white felt pad and lift three times. Then circuit tent lifting him, set him on a throne and make him hold a golden sword. After that, he swears on oath according to their traditions» (Shiltberger, 1984: 44). We can see the same description in the book of A. Levshin written after four centuries. «When the number of voters increases, general meeting is announced, carpets and felt pad are spread on the floor, where sultans, aksakals, bis, tribe leaders sat in accordance with notability or reputation, commons stand behind them. Beginning of such meetings is usually quite, but its end is noisy. It is opened by elderly or experienced honored person, run by brave and led by outstanding people, and at the end it is followed by discussion lasting two, three or even more days. After electing khan, highly respected sultans and elderly people informs him, then set him on a white felt pad and lift him, then put him back on the ground. Right after them commons lift him several times, shouting loudly. At the end of this ceremony, the felt pad and even sometimes khan's cloths were torn to pieces for everyone as a proof of their participation in it» (Levshin, 1832: 126-127). As we can notice, tradion of electing khan in period of Genghis Khan's reign continued in Golden Horde and Kazakh khanate time too.

One side of statehood and governance issue is a throne and crown. It is important to research statehood attributes and symbols of power of medieval states in Kazakhstan, however research of scientific issue is insufficient. Moreover, works on these topics are rare. A.G.Jurchenko one of the scientists who dedicated his work to such problems considers golden tent, crown, flag which shows state's carachteristics, state stamp, ring etc. of nomadic empires as attributes of power (Jurchenko, 2012: 72). Some of these attributes existed in medieval Kazakh states. Folklores along with recorded data have information that Kazakh khanate had symbols of power as crown and throne.

Throne and crown existed not only in Kazakh khanate, but also in most of Central Asian Medieval countries, including Mongol Empire. This leads to the second aim of our research. Because, it is necessary to unfold continuation and similarity in throne and crown in the state of Golden Horde and rulers of Kazakh khanate.

There is information that such attributes existed in supreme power of descendents of Zhoshy who lived in Deshti Kypshak. According to Wilhelm de Rubrouck, «the throne of Batu was long and wide painted with gold; there were three tribune of the throne; the ruler used to sit on one throne with his wife» (Jurchenko, 2012: 90-91), which means that the throne's size was big enough for several people. In Russian chronicles where they mention the name of Yaroslav who was in Batu khan's palace, it was described that founder of Golden Horde had crown on his head and sat on throne. In records of Arab historian Ibn Battuta in 14 century the throne of Uzbek khan of Golden Horde is described as following: «... a wooden throne, overlaid with silver gilded leaves; its feet are of pure silver, and the top is covered with precious stones. Sultan sits on it (throne); on his right side Khatun Taitugly sat, and next to her Khatun Kabak, and on the left side near her Khatun Bayan and Khatun Urduji sat» (SMIZO, 1884: 290).

It worth to mention the abovementioned attributes of states formed as a result of collapse of Golden Horde. D.M. Iskhakov estimates that Turkic-Tatar states in XV-XVII centuries had specific state symbols. Researcher gives information that there were elements of state power, such as throne, crown, and stamp (Iskhakov, 2009: 143).

Considering equal level of traditional successors of Kazakh Khanate and Golden Horde after Zhoshy Khan's reign with political unions, similarity of state symbols is historical pattern.

Conclusion

Concluding, firstly we can see synchronic continuation of inheritance principles of governance system in Golden Horde and Kazakh Khanate. Secondly, we can see the similarity in the tradition of setting khan on a throne and all features of khan's ruling attributes in Golden Horde and Kazakh Khanate. Dividing state into two wings in state structure was experienced in Kazakh Khanate during the first hundred years period, which shows the continuation between two countries.

References

Fedorow-Davydow G.A. (1973). Obshestvennyiy stroy Zolotoy Ordyi [The social structure of the Golden Horde]. Moscow. Moskovskiy universitet. 180 s.

Iskhakov D.M. (2009). Tyurko-tatarskie gosudarstva XV-XVI vv [The Türko-Tatar states of the XI-XI centuries]. Kazan': Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo. 143 s.

Kinayatuly Z. (2010). Shyngys khan zhane kazakh memleketi [Genghis Khan and the Kazakh state]. Almaty. «Tarih tagylymy». 665-666 p.;

Kinayatuly Z. (2004). Kazakh memleketi zhane Zhoshy khan [Kazakh state and Zhoshi khan]. Astana. 344 s.;

Kinayatuly Z. (2007). Istoriya kazahskoi gosudarstvennosti (drevnost i srednevekove) [History of Kazakh statehood (antiquity and middle ages)]: monograficheskoe issledovanie. Almaty. Adamdar. 416 s.

Levshin A. (1832). Opisanie kirgiz-kaysakskih, ili kirgiz-kazachih ord i stepey [Description of the Kirghiz-Kaysak or Kirghiz-Cossack hordes and steppes]. Chast 3. Sankt-Petergburg. 1832. S. 126-127.

Pochekayev R.J. (2005). Osobennosti formirovaniya i evolyutsii pravovoy sistemy Ulusa Dzhuchi [Features of the formation and evolution of the legal system of Ulus Juchi]// Tyurkologicheskiy sbornik.

Pochekayev R.J. (2008). Osnovnyye etapy evolyutsii kazakhskogo suda biyev (XV – nachalo XX vv.) [The main stages of the evolution of the Kazakh court biys (XV – early XX centuries.)]// Zanger. №4 (81). S. 51-58;

Pochekayev R.J. (2009). Pravo Zolotoy Ordy [Right of the Golden Horde]. Kazan. Fen. 260 s.

Pochekayev R.J. (2018). Stepnyie imperii Evrazii: vlast-narod-pravo (ocherki po politicheskoy i pravovoy antropolgii) [Steppe empires of Eurasia: power-people-law (essays on political and legal anthropology)]. Almaty. ABDI Kompani. 218 s.

Sabyrhanov A. (1981). Istoricheskie predposyilki likvidatsii hanskoy vlasti v Kazahstane. (Na materialah Mladshego i Srednego zhuzov) [Historical background of the elimination of the khan power in Kazakhstan. (On the materials of the Younger and Middle Zhuz)]. Kazahstan v epohu feodalizma. Alma-Ata, 1981. 158 s.

SMIZO (1884). Sbornik materialov, otnosyaschihsya k istorii Zolotoy Ordyi V Tizengauzena [V. Nizengauzen's Collection of materials relating to the history of the Golden Horde]. T. 1. Izvlechenie iz sochineniya arabskih. St. Petersburg. 564 s.

Shiltberger I. (1984). Puteshestvie po Evrope, Azii i Afrike s 1394 goda po 1427 god [Traveling in Europe, Asia and Africa from 1394 to 1427.]. Baku. Izdatelstvo «Elm». 86 s.

Sultanov T.I. (2006). Podnyatyie na beloy koshme. Hanyi kazahskih stepey [Raised on a white gown. Khans of the Kazakh steppes]. Astana. TOO «Astana Damu-21». 2006. 256 s.

Sultanov T.I. (1982). Kochevyie plemena priaralya XV-XVII vv. (Voprosyi etnicheskoy i sotsialnoy istorii) [Nomadic tribes of the Aral Sea region of the XV-XVII centuries. (Issues of ethnic and social history)]. Moskva. «Nauka», 1982. 86-90 p.

Trepavlov V.V. (1993). Gosudarstvennyy stroy Mongolskoy imperii XIII v.: problema istoricheskoy preyemstvennosti [State structure of Mongol Empire in 13 century: problem of historical succession]. Moskva. Nauka. 168 s.

Trepavlov V.V. (2011). Tyurkskie narodyi srednevekovoy Evrazii [Turkic peoples of medieval Eurasia]. Izbrannyie trudyi / Otv. Red. I.M. Mirgaleev. Kazan: OOO «Foliant». 252 s.

Yurchenko A.G. (2012). Elita Mongolskoy imperii: vremya prazdnikov, vremya kazney [Elite of the Mongolian Empire: the time of holidays, the time of executions]. Sankt-Peterburg. Evraziya, 232 s.

IRSTI 03.20.00

Mekebayev T.K.[1], Bazarbayev K.K.[2], Kumganbayev Zh.[3]

[1]al-Farabi Kazakh National University, candidate of history,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: tmekebaev@mail.ru
[2]Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, PhD,
Kazakhstan, Turkistan, e-mail: kanat-08@mail.ru
[3]al-Farabi Kazakh National University, PhD,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zhankum0186@mail.ru

SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF TURKESTAN

The article examines new approaches to the Jadid movement, educational ideas shaping the national liberation ideology in Central Asia, as well as political programs and strategic goals of the national liberation movement.

Such educational maintenance of Jadidism in the course of social and political development of the country has changed the status of old social and political system, having provided her new, original character. Together with it, process of formation and high-quality changes of Jadidism in the country can be divided into two periods: cultural and educational and period of political struggle. The educational ideas of Jadidism have generated need to reform an education system in the country according to modern models. Naturally, such reforms have adopted also the colonial authorities in the country. In the course of education system reform realization the imperial government protecting colonial interests in the actions relied on the principles of Great Russian chauvinism.

Key words: Turkestan, imperial government, enlightenment, national liberation movement.

Мекебаев Т.Қ.[1], Базарбаев Қ.Қ.[2], Құмғанбаев Ж.Ж.[3]

[1]т.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: tmekebaev@mail.ru
[2]PhD доктор, доцент Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ., e-mail: kanat-08@mail.ru
[3]PhD доктор, доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zhankum0186@mail.ru

Түркістан жәдитшілері ағартушылық ұйымдарының қоғамдық-саяси қызметі

Мақалада жәдитшілік қозғалысқа қатысты жаңа көзқарастар, Орта Азиядағы ұлт-азаттық идеологияны қалыптастырған ағартушылық идеялары, сондай-ақ ұлт-азаттық қозғалыстың саяси бағдарламалары мен стратегиялық мақсаттары қарастырылған.

Жәдитшіліктің осы ағартушылық мазмұны өлкедегі қоғамдық-саяси ахуалдың дамуы барысында ескі әлеуметтік және саяси жүйенің мәртебесін өзгертіп, оған тың сипат беру түрінде өзгеріске түсті. Сонымен, өлкедегі жәдитшіліктің қалыптасуы мен қызметіндегі сапалы өзгерістерге қарай, оны мәдени ағартушылық және саяси күрес кезеңі деп екіге бөліп қарастырамыз. Жәдитшілердің ағартушылық идеялары өлкеде білім беру жүйесін қазіргі заманғы модульдерге лайықтап реформалау қажеттілігін туғызды. Әрине, бұндай реформаларды өлкедегі отарлық билік те қолға алған болатын. Білім беру жүйесін реформалауды іске асыруда отарлық мүддені көздеген патша өкіметі ұлыорыстық шовинизмнің қағидасына сүйенді.

Түйін сөздер: Түркістан, патша өкіметі, ағартушылық, ұлт-азаттық қозғалыс.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Мекебаев Т.К.[1], Базарбаев К.К.[2], Кумганбаев Ж.Ж.[3]
[1]к.и.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: tmekebaev@mail.ru
[2]PhD доктор, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Яссави,
Казахстан, г. Түркестан, e-mail: kanat-08@mail.ru
[3]PhD доктор, и.о. доцента, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zhankum0186@mail.ru

Общественно-политическая деятельность просветительских организаций туркестанского джадидизма

В данной статье рассматриваются новые взгляды на движение джадидизма, просветительские идеи, образовавшие основы национально-освободительной идеологий в Центральной Азии, а также политические программы и стратегические цели национально-освободительного движения. Просветительское содержание джадидизма изменилось с развитием общественно-политической ситуации в регионе и с получением статуса социальной и политической системы. Согласно становлению джадидизма в регионе и качественным изменениям в деятельности джадидизма рассматриваются два периода: культурно-просветительский и политической борьбы.

Просветительские идеи джадидизма обосновали необходимость реформы сферы образования в регионе согласно современным модулям. Колониальная власть в свою очередь тоже занималась подобными реформами в регионе. Царское правительство, которое руководствуется интересами колониальной политики в реформировании сферы образования, опирается на принцип русского шовинизма.

Ключевые слова: Туркестан, царское правительство, просветительство, национально-освободительное движение.

Introduction

It is well known that Turkestan (Central Asia) as colonial country was oppressed and it was under the aim of Tsar Authority in the interest of development of the region. From one hand Russian colonization formed region to develop relations of production into new economic infrastructure from another hand it had unilaterally colonial character. The issue of region value only as a source of cheap raw materials on the edge of these data indicates that: during the I World War 8.5 million pounds of cottonseed oil, 950 thousand pounds of silk worm, 2925 thousands of pounds of wool and 70 thousand horses, and more than 12 camels were sent from Turkestan to Russia (Galuso, 1931: 13).

However, we cannot ignore completely the several positive influence of the colonial power on the economic exploitation. In this regard, Professor D.Alimova makes a conclusion that the improved educational system was connected with rich experience and new technological achievements of European culture as a whole (Alimova, 2009: 184). We can agree with the statement. Because adaptation of such news into the life of the region did not influence the minds of the local intelligence. They firstly could notice social and colonial oppression in the region, the country was able to see the reasons for backwardness and darkness. For the first time the idea of educators in the region was reflected in this way.

From this we can see that Jadids actions meant a patriotic core of the nation's future. As the nation progressives, they were in upper level from the great mass of the local population and tried to connect the future of nation with world civilization. Because of knowledge of that time and lubricants persons seeking to link the future of their nation in the world civilization was high as the leading representatives of the national isolation. And Jadids did not gain the knowledge only of the East and the West, most of them studied in the cities of central Russia, Europe, Turkey, Iran, Egypt, they saw social and political changes in countries with their own eyes. Comparing the situation in their socio-political situation in the region lags behind them led to identify to solve it.

Thus, achievements of world civilization and advanced cultural and social values were advocated in Turkestan (Central Asia) by Jadids presented as an example of the modernization.

Jadids movement, aimed educational objectives in Turkestan became a political stream in turn as in Turkish society Muslim unity idea had come to the political scene. This was the first political priority of reforming the ways of democracy in the colonial power in the region and it was raised to the level of the political requirements of the national idea.

Materials and methods

The socio-economic and political pressure of colonial authorities caused the beginning of

movement in 1916. This movement was fired with the famous decree dated on June 25, 1916 by Tsar Nicholai, forced to change the limit of the age of labourers between 19-31 ages. The requirements of the decree by the authorities such «easing» did not interfere with agitation of the population.

In accordance with this decree, if it was necessary to call 7 million people from Tashkent city to serve on the home front, later this number increased to 12600 people, the 12000 of them should be taken from the old city parts (Pyaskovskii, 1960: 795). On July 7, 1916, the head of Tashkent city declared the decree to Sheykhantaur mosque imams and obliged them to collect the people (Tursunov, 1962: 428).

On July 11, 1916 insurgents made an attempt to attract persons from military offices and people who were in a conflict of civilian people in the police departments and against the Tsar ruling. On July 16, 1916 the regional governor-general wrote a letter to the military minister: «In the16th (July) local native was arrested around the sapper camp near Tashkent while offering Serbian volunteers living in that camp to take part in Sarvat disturbance, where, by his words, Tashkent prisoners and Afghan people were also arrested». This data shows that foreign military prisoners were also involved in 1916 years national liberation movement in Turkistan. If we take into consideration the presence of Turkish soldiers among military prisoners, we cannot avoid the possibility that they hang together with locals people. The movement in the city was quickly spread among other regions and Kazakh insurgents stir up the mutiny in more than 20 places of Syrdarya region (Chariyev, 1991: 60).

Because of the 1916 national liberation movement was upraised spontaneously, it was ruthlessly crushed. At the request of local residents, State Duma delegation arrived in Tashkent at the end of August. Q.Qojyqov, the Chairman of Ministers Cabinet of Russia wrote a petition to S.Vitte pleasing to give a right to decide themselves the internal controls for Turkestan region. He wrote as: «I wrote to General Kuropatkin reporting brutal and ruthless actions by punitive detachment and Russian muzhiks. In addition, I, agreeing with editorial board proposal, demanded a review of the results of the post-uprising repressions, inviting representatives of Muslims in Turkistan State Duma faction. In this regard, in the autumn Tevkeleev, Kerensky and Shukaev came there. Recently I met at the Chaikin house and handed over documents which I had» (Dodonov, 1991: 46). The delegation consisted of the head, A.F.Kerenski M.Shoqai and Q.M.Tevkeleev. They visited Tashkent, Samarkand, Jizzak, Andijan, Kokand and some rural areas.

The head of the delegation, A.F.Kerenski after meeting with the consequences of the bloody events in the region between August 15 and September 2, interviewed for «Turkestan Gazette» newspaper, with the exception of Zhetisu region as «the calm down period in region has began». A.F.Kereneski trained in the Tashkent gymnasium for boys and should be able to know the status of the region, but he showed his opinion saying the unknown reason of inequality of European and «labourer» people of the city. However, even A.F.Kerenski touched the problem about Turkestan in one of the meetings of the State Duma, his speech at the region could not help to change the situation in favor of the local population.

Results and discussion

February revolution caused not only the Russian liberals, but it also affected local population representatives to active political action. The first national political organizations and movements began to appear which began to establish a close relationship with the region parties, political organizations, especially the Muslim group of European Russia. In the early days of the revolution, the organizations such «Ozod Halk» (Free People), «Khurriyat», «Gulistan», «Jamiat Islamiya» (Islamic community) were established. Among them, in March of 1917 the «Shuroi Islamiya» organization has become an influential political force in the socio-political development of the region.

The main efficient achievement of political enlightenment by Jadids in Edil (Volga) was to improve the national language by press among the Turkic peoples. There were newspapers as «Tarzhiman», «Uaqyt», «Ulfat» which highlighted political national liberation movement by enlightening Turkic-Muslim people. The first was in the Kazakh national liberation movement, the ideological core of the body of the press «Kazakh» newspaper. This newspaper based on the publishing practice in the political fight of above mentioned Turkic-language press. Generally it was known for Turkestan people that Jadids made a great contribution and it was the first movement based on enlightening and political fight methods, but not based on armed forced in all-Russian frame; also Mustafa Shokai's efforts, earlier Jadids revolution, his actions to direct Turkestan people to progress. Jadidism was the national movement, equal for all and does not discriminate people to classes and groups and aimed

general political freedom and independence» (Turk Suzi, 1918: 6).

Among Turkestan Jadids special attention is given to ethnic, religious issues. And on these matters in determining the future directions of development of the region, Jadids and Young Turks following Egypt reforms in compliance with the national individuality and differences in the footsteps of the Europeans felt the need to rely on the political experience. Thus Jadids were able to compare the proportion of samples of the social structure principles. Beginning from the use of constitutional monarchy and Islamic Sharia principles in the local management and the choice still living with Islamic standards and people democratic structure disquiet each of patriot who were interested in political and social development of the region (Bazarbayev, 2016: 23).

By the growing of colonial oppression, Jadids' spiritual and cultural orientation got political nature and followed by the establishment of Turkestan «Muslim Council» (Shurai Islamia). The all-Russian ruling of this National liberation organization was directed by such leaders as A. Topchibashy S.Maqsudi Yu.Akchura S.Jantorin and A. Ibragimov.

On this basis various political, educational organizations began to be established in Turkestan area in the 20th century. These clubs as Young Turks in Turkey, Young Persians in Iran and Young Bukhars from Bukhara grew into a powerful movement. The dominance of these eastern factors in political movement identifies three directions as Jadidism, Muslim and Turkism of national organizations in the region. There were characteristic features of the content depending on the positions they held. For example, the actions which Jadids started under the leadership of Behbudi, Munawar Qary and directed to revise the religious education aimed to renew the public life democratically.

In 1918, M. Behbudi's work was replaced by the new way. This year he established the society of «Turk Ocagi» («Centre of Turks»). The purpose of the society was to unite Turkic people «under one flag» to develop national traditions, commerse, regional progress, to strengthen the Turkic national language and its spiritual core among people living in Turkestan region. This idea by Behbudi was made up for the principles held by Jadids for society modernization (De Lagerd, 1987: 43).

Ubaydulla Xojaev (full name – Ubaydull Khoja Asadulla Xojaulı 1879-1938) was one of the Turkestan Jadids leaders, and studied at the School for Russian labourers. He got the higher education of law at the University of Saratov, worked as a lawyer in the city of Tashkent .Ubaydullo Xojaev was actively involved in the Jadids movement. He had a decisive influence on the formation and development of «Tarakiy parvarlar» organization holding a post of editor in the newspaper «Sadoyi Farghona» and working as a reporter in the newspaper «Voice of Turkestan» (Kuran, 1948: 375). After the February revolution, the regional Muslim council member became Chairman of «Shuroi Islamia» of Tashkent city organization.

He was the delegate of the I-II Muslims Congress of Russia, executive member of the all-Russian Muslims committee («Milli Shuro»). He worked as Minister of Internal Affairs and the military minister of the Provisional Government of Turkestan autonomy and participated in the preparation of the documents of government program.

Conclusion

In the period of 1908-1916 when political movement was developing in the region and the growth of the national press could raise the level of political consciousness of the population. We can see that political enlightenment in Turkestan region came following after the cultural development. Together with the political education based on the evidence of the struggle against the colonial power to influence the choice of the methods of political struggle could determine the strategy of the national liberation movement of Turkestan.

And 1916 year national liberation movement prevented the political struggle to a qualitatively new level, amended its strategic goals and tactical methods. Thus, the national liberation movement of Turkestan reformed politically organized feature, and began to prepare for the new changes in the country.

References

Alimova D. A. (2009). Istorija kak istorija, istorija kak nauka [History as history, history as sciences]. Tashkent: Uzbekistan. 2009.

Bazarbayev K.K. (2016). Nacional'naja orientacija pedagogicheskih idej v prosveshhennom prostranstve Central'noj Azii [National Orentation of Pedagogical ideas in inlightening Central Asia Area. The Sosial Sciences 11(19): 4762- 4766, 2016. Medwell Journals, 2016.

Chariyev U. (1999). Usilenie kolonial'noi politiki i nacional'nogo gneta i ih posledstvija v Turkestane v nachale XX veka (na primere mobilizacii dlja tylovyh rabot). [Strengthening of colonial policy and national oppression and their consequence in Turkestan at the beginning of the XX century (on the example of mobilization for rear works)]. Abstract PhD. Tashkent.

De Lagerd, H.A. (1987). The revolt of the Basmachi according to Red Army Journals (1920-1922). Central Asian Survey. 4. Turkestan newspaper. 1906. 23 May.

Dodonov. A. (1991). Fevral'skaja revoljucija v Central'noj Azii [February revolution in Central Asia] // Collection. Revolution eyes of contemporaries. Tashkent.

Galuso P. (1931). For the Bolshevist concept of revolt of 1916 in Central Asia. (To the 15 anniversary of revolt) Turkmen Knowledge. No. 7 – 9.

Kuran A.B. (1948). Inkilap tarihimiz ve Ittihat ve teraki. Istanbul, 375.s.

«Turk Suzi» (1918). [The words of the Turks]. «Kazakh» Newspaper. May.

Pyaskovskii A. (1960). Vosstanie 1916 goda v Srednej Azii i Kazahstane [Revolt in 1916 in Central Asia and Kazakhstan] // book of reports/editorial. Moskva: AS Soviet Union.

Tursunov H. (1962). Vosstanie 1916 goda v Srednej Azii i Kazahstane [Revolt in 1916 in Central Asia and Kazakhstan]. Tashkent: State publication Uzbek Soviet Socialist Republic.

IRSTI 03.20.00

Tolamissov A.G.

Candidate of Historical Sciences, Vice-rector for educational affairs S. Amanzholov East-Kazakhstan State University, Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk, e-mail: ansarok@mail.ru

KHAN KASSYM AND HIS SET OF LAWS, CUSTOMS AND TRADITIONS CALLED THE «BRIGHT WAY OF KASSYM KHAN»

In this article, the author pays special attention to the code of laws of the Kazakh people, Khasim Kasym called «The bright path of Kasym Khan», based on ancient rules, customs and traditions. The content of laws is analyzed from the point of view of law and other related areas of the humanities. The author also draws attention to the relevance of this topic in modern times. Therefore, the article presents parallels with the realities of the present. At the end of the article, the author refers to the role of Kasim Khan in the history of the statehood of the Kazakh people and the significance of its set of laws in the history of the formation of the laws of the Kazakh steppe.

Key words: East Turkistan, White Horde, Maverennakhr, Desht-i Kipchak, genus, tribe, commander.

Толамисов А.Ғ.

тарих ғылымдарының кандидаты, Тәрбие ісі жөніндегі проректор, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Қазақстан, Өскемен қ., e-mail: ansarok@mail.ru

Қасым Хан және оның «Қасым Ханның қасқа жолы» атты заңдар жинағы

Бұл мақалада автор қазақ халқының заңдарының кодексіне ерекше назар аударып, ежелгі ережелерге, әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерге негізделген Қасым ханның жарқын жолын атады. Заңдардың мазмұны заң және гуманитарлық ғылымдардың басқа да салаларының тұрғысынан талданады. Сондай-ақ, автор осы тақырыптың өзектілігіне назар аударады. Сондықтан, мақалада қазіргі заманның шындықтарымен салыстырылады. Мақала соңында автор қазақ халқының мемлекеттілігінің тарихындағы Қасым ханның рөлін және қазақ даласының заңдарын қалыптастыру тарихындағы оның заңдарының маңыздылығын айтады.

Түйін сөздер: Шығыс Түркістан, Ақ Орда, Мавереннахр, Дешті-Қыпшақ, ру, тайпа, қолбасшы.

Толамисов А.Г.

кандидат исторических наук, проректор по воспитательной работе, Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова, Казахстан, г. Усть-Каменогорск, e-mail: ansarok@mail.ru

Хан Касым и его свод законов, обычаев и традиций «Светлый путь Касым Хана»

В данной статье автор уделяет особое внимание своду законов хана казахского народа Касыма под названием «Светлый путь Касым хана», основанному на древних правилах, обычаях и традициях. Содержание законов проанализировано с точки зрения юриспруденции и других смежных областей гуманитарной науки. Также автор статьи обращает внимание на актуальность данной темы и в современное время. Поэтому в статье проводятся параллели с реалиями настоящего времени. В конце статьи автор обозначает роль Касым хана в истории государственности казахского народа и значимость его свода законов в истории формирования законов Казахской степи.

Ключевые слова: Восточный Туркестан, Белая Орда, Мавераннахр, Дешт-и Кипчак, род, племя, полководец.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Introduction

In modern times, native historical science has good prospects for the study of historical processes from the history of the Kazakh Khanate. For this, there are various possibilities to revise some of the views or principles that existed in scientific circulation. In addition, many previously unknown sources are being investigated using already new integrative approaches and methods by as well as native and foreign scientists.

Recently, the study of the history of the Kazakh Khanate has given a tremendous impetus to the complex of events under the auspices of «Rukhani zhangyru», also known as «Modernization of public consciousness». Beyond this program many researchers began to study certain events in the history of the Kazakh Khanate from a different angle and are trying to give a historical assessment.

One of such as problems in modern native historical science is the legal basis of the Kazakh Khanate. This topic still requires in-depth research using interdisciplinary approaches. Therefore, in this article, the author aims to examine the historical significance and assess the code of laws of Kassym Khan «The Bright Way of Kassym Khan». In this regard, in order to achieve this goal, both the content of the law set itself and the opinions of various scholars on this topic were analyzed.

Historiography of the problem

In the scientific circulation there are many research papers on the history of Kassym Khan's activities and the significance of his code of laws. This problem was reflected in the research works of famous scientists S.K. Ibragimov (Ibragimov, 1969), M.Kh. Abuseitova (Abuseitova, 1981), K.A. Pishchulina (Pishchulina, 1997), T.I. Sultanov (Sultanov, 2003), N.A. Atygaev (Atygaev, 2007), B. B. Karibaev (Karibaev, 2014) and others. Their works describe in detail the political and economic processes during the reign of Kassym Khan. They also analyzed many interstate diplomatic relations of that period. This topic has been studied comprehensively by the above scientists. Nevertheless, this problem still needs in-depth study from the point of view of jurisprudence and other related areas of the humanities.

Research methodology

Since this article is aimed at reviewing the legislative basis of the Kassym Khan set of laws, it was written using interdisciplinary approaches. The article has a comparative analysis and makes a parallel with the present day and the significance of the foundations of the modern laws of statehood. In addition, the article used historical-narrative and systemic research methods.

The role of Kassym Khan in the history of Kazakh statehood

Kassym Khan was the second son of Zhanibek, grandchildren, brother Kerey Khan. The Kazakh khanate began to rise during the reign of Kassym Khan. At first Kassym was the commander of horse army of the ruler Burunduk Khan's son. In bloody battles was known for his extraordinary feat. Kassym Khan became the ruler during the life of Burunduk Khan. After Kassym Khan was elected, power passed to the descendants of Janibek. Kassym was a skilled commander, batyr, who showed heroism in many battles. During his reign in 1511-1522, the Kazakh society rose to a high level, becoming the most powerful state. The main goal of the Khan was a peaceful existence. Kassym got on well with the Sultan said Khan of Mogulistan. In 1513, Sultan Saeed offered to organize a joint campaign against Tashkent, but Kassym refused this offer.

Neighboring clans and tribes having heard about the glory and genius of Kassym Khan, began to join him voluntarily. Lands and the number of clans and tribes began to grow under his leadership. After 1514, the ruler of Moghulistan Sultan Saeed went to eastern Turkestan; the power of the Kazakh khanate in Zhetysu has become stronger. Thus, the boundary of the state expanded to the South and the Syr Darya, in the South-East for a considerable part of the Zhetysu, in the North-West through the channel of the river Ural and the North-East through Ulytau and Balkhash Lake to the spurs of Karkaralinsk mountains.

Almost all Kazakh clans and tribes were united into one state after the Mongol invasion. The population has reached one million under the leadership of Kassym Khan. Kassym khanate became known to many nations. He established diplomatic relations with several European Nations (Crimea, Astrakhan, Kazan, and Moscow). Due to the versatile knowledge and political wisdom shattered breaking in 1516-1517 the troops of Muhammad Shaybani took up over the Shaybanids in the dispute over the territory of southern Kazakhstan. Having gathered a huge army, Kassym Khan went on a campaign to Tashkent. Kassym Khan was wounded and retreated in the battle near Tashkent with the army of Suin-

shy Khodja Khan. Kassym Khan died in 1518 (according to other sources in 1523/24) in the city of Saraishik.

Kassym Khan died in 1518 according to the records of Mohammed Haidar. Tahir Muhammad in his work titled «Rauzat-at Tariq Irina» specifies the time of the death of Kassym Khan 1523-1524 years. According to Kadyrgali Kassymuly Jalairi, Kassym Khan died in the city of Saraishik. After the death of Kassym Khan the Kazakh Khanate weakened somewhat in connection with the outbreak of internecine strife and the relationship between the Moguls and Kazakhs changed. The Kazakh Khanate weakened somewhat and relationship between the Moguls and Kazakhs changed. The name of Kassym Khan, who glorified the Kazakhs around the world in the first quarter of the 16th century, took an eternal place of honor in the history of the Kazakh people and continues to preserve it to this day.

«Bright way of Kassym Khan» as the Law of the Steppe

Based on the laws of customs and traditions, Kassym Khan ruled the people with the help of the steppe's law that was developed by him and went down in history as «the Bright way of Kassym Khan». It was the first law created in the Kazakh nation. The law consisted of five chapters. The law preserved the features of Kazakh customs and traditions that do not contradict the foundations of the Koran; it was created in accordance with the nature of the Kazakh population of that time. Today some sayings are taken from points of this law.

The reasons for its creation were the following circumstances:

1. The Kazakh society of the Khan's times Kerey, Janibek and Burunduk during the reign of Kassym Khan has risen to an unprecedented level;
2. The ethnic territory of the Kazakh people was fully united;
3. The Khan's power extended to the ethnic territory completely, increasing its role;
4. The former law of customs and tradition did not correspond to the newly formed state of the Kazakh khanate.

These mentioned reasons lead to the world of the «bright way». Despite the fact that there was no handwritten text of this law, the preservation of the name of the law in the memory of the Kazakhs for five hundred years shows us that the «bright way» has become the most acceptable for the Kazakhs, for social relations – harmonious. Despite the fact that during the reign of Kassym Khan Kazakh khanate was more strengthened, but as a centralized state it was still weak. Because it became evident after the death of Kassym Khan at once. Clearly manifested isolation of Kazakh sultans and feudal lords, civil strife began. The proof of this is the period between the beginning of the 1520s after the death of Kassym Khan and coming to power his son Haknazar in the 1538th years, named in the history of the Kazakh Khanate as the «Period of Temporary Weakening». As a true son of the steppe, adhering to the traditions of submission to the elder, following the example of his father, Kassym in all respects obeys the Burunduk Khan, inclines his head in front of him. However, Kassym khan assumes full responsibility after another battle in 1511 between Burunduk Khan and Muhammad Shaybani Khan. So, he deprived the management of Khan's power from Burunduk Khan. Thus, he turns into the ruler of the entire Eastern Desht-I Kipchak. This is what is stated in the work «Tarikh-I-Rashidi» by Murza Muhammad Haidar Dulati: «Kassym Khan turned into the ruler of the entire Eastern Desht-I Kipchak and his power and glory there were such as no one was satisfied after Juchi Khan» [Ibragimov, 1969: 195].

Here we must take into account the following, that is, that the praise for Kassym Khan is said not only in the work of Murza Muhammad Haydar Dulati, but also in the numerous writings of the contemporaries of the Kazakh khan. For example, you can call Kamal ad-Din Binai, Fazlallah ibn Ruzbihan Isfahani, Zahir ad-Din Mohammed Babur, Hondemir and others. Here are just a few of their praises: «the only hero of his kind and the famous warrior of the time among the Kazakhs»; «It is also a light of the Kazakh clan»; «Kassym is one of the most eminent rulers of Desht-i Kipchak and a powerful lord of that time»; «He was famous for his power and superior to all the rulers of Deshta with his courage and the numerous people subordinate to him» (Sultanov, 2001: 167). (Note: taken from Russian versions without corrections).

Thus, we were convinced that Kassym Khan was a particularly revered ruler not only in the history of the Kazakh Khanate, but his name was known to all Desht-i Kipchak, Maverennakhr, Zhetysu and even East Turkistan. In written sources, he is compared to Juchi Khan and put on a par with him. Along with this, much is said by the fact that the number of Kazakhs under his leadership reached one million, and that Kassym Khan could immediately withdraw an army of three hundred thousand horsemen.

Kassym Khan was able to conduct an equal policy with the Northern neighbor of the Golden Orda, from under the chains of which he had just

left, and with Russia, adhering to the colonial-imperialist direction. For example, becoming the first among the Kazakh khans, he sent ambassadors to Russia to Grand Duke Vasily III and established diplomatic relations. The second striking example, it was during the reign of Kassym Khan, history of the Kazakh khanate became known to Western Europe. At the same time, they learned about the Kazakh people and as an independent ethnic society.

Kassym Khan's talent as a commander especially manifested itself at the beginning of the XVI century in the vicinity of the Syr Darya for its cities in the battles against Muhammad Shaybani Khan. In four shattering campaigns against Kazakhs committed by Uzbeks during this period, Muhammad Shaibani Khan was largely opposed by Kassym the Sultan. Because he was the chief commander of the entire cavalry army of the Kazakhs. In the last campaign committed by Muhammad Shaibani in 1510 he suffered a crushing defeat from the troops of Kassym Sultan. Due to the commander's talent, using military art skillfully, city Sayram, the most extreme point in the south of the Turkestan's territory became a part of the Kazakh Khanate, and the borders of Kassym Khan's authority were firmly established throughout South Kazakhstan.

Entering the territory of Zhetysu in 1514 into the Kazakh khanate also took place during the reign of Kassym Khan. He brought border of the Kazakh khanate to the channel of the Ural river on the Western part of Kazakhstan having pressed Nogay. All this, of course, should not cause any doubt that this is due to the farsightedness of the ruler, the power of Khan and the talent of the commander of Kassym Khan. As we can see, the area of the territory of the independent Republic of Kazakhstan was formed during the reign of Kassym Khan.

Everyone knows that the time of creation of the independent state by the Kazakh tribes and clans who were within several millennia under the banner of Alash in the center of nomads of Eurasia was the middle of XV century. Kazakh clans who fought for the viability of the statehood's idea during the khans Kerey and Zhanibek found its continuation under the son of Zhanibek Kassym Khan. That is, they were the issues of strengthening the state, bringing into a single whole or under one basis the provisions of the law, the adaptation of laws to the external and internal situation.

f you look at any country in the world, then it had a legitimate system that regulated the internal and external political system. For example, if you look at history, then ancient Babylon had the «Hammurabi Law», in ancient Rome – «The Law of the XII Tables,» in the Ottoman Empire – the laws of «Qanun-nam», in medieval European feudal states – «Pravda Sali». The laws of Yassa, similar to them in the history of nomads, issued by Chingis Khan. All these laws were the force regulating the social relations of people who lived exactly in this state. However, its main content, the very essence in the end rested on customs and traditions.

One of the first laws of the Kazakh people during the reign of Kassym Khan became the law of customs and traditions, that is, created in the early XVI century «Bright way Kassym Khan.» Unfortunately, in addition to the small amounts of information that are found in oral narratives of Kazakhs, we have not received written confirmation of this legislative act. However, according to individual researchers, it consists of five chapters:

1) Law governing private rules;

2) Legal regulations related to military Affairs (a duty, principles for the establishment of military formations, section of military production);

3) Criminal law;

4) International legal norms and circumstances of the Embassy etiquette;

5) Intrasocial and public relations obligations (Yerkin, 2001: 82).

Academician Alkey Margulan believed that the law «shining path of Kassym Khan» was taken from the laws of «Yargu» used in Kipchak, Shagatay ulus, and in the Kazakh language gives the notion of «Zhargy» («Code»). The main meaning of this concept – «heat», that is, not to outweigh the words in one of the parties, and to speak directly, fairly. Fairly, honestly solving dispute of judges, the people mass welcomed and praised to heaven. According to its content, the basic idea of this law rests on the origins of ancient military democracy (Margulan, 1975: 541-542).

At the end of the 15th century and the beginning of the 16th century, spiritual instructors-judges of Bukhara spread religious propaganda to the Kazakh lands, agitating: «Do not use the ancient laws of the Code (Jargy). This is the blasphemous work of those who worship heaven, instead pass to the rules of the sharia, and pay attention to them. When you swear, do not say «let the heavens strike,» but say «let the Quran strike,» and lift up the Quran over your head».

According to Alkey Margulan, Kassym Khan with the support of the Kazakh population in times of aggravated political situations led by fiery, eloquent, respected people Biy strengthened the laws of «Svoda» («Jargi»), since ancient times recognized as nomads. According to these reasons, people really liked the fact that Kassym didn't take

the Sharia and formed a new revived the ancient law, the biys – «Code» («Jargy»), and began to call him «bright way of Kassym Khan» (Margulan, 1975: 542).

After the «Bright way of Kassym Khan» served for about a century, with the changes and additions introduced in the times of Yesim Khan (ruled in 1598-1645), the legislative system called «The Old Way of Yesim Khan» came into the world. These two legislative systems served without changes to the Kazakh people until the end of the XVII centuries or until the beginning of the XYIII century. And those born during the reign of Tauke Khan (ruled in 1680-1718) in connection with the need for historical events of that period, two chapters served for the good of the people.

These two chapters were as follows:

1) Widow's litigation;

2) The lawsuit of payment.

The former five big chapters were joined by these two chapters and became known as the «Seven Vaults» [Gizatov, 2005: 26]. In the scientific and historical literature, they are also referred to as the «Laws of Khan Tauke».

Respecting the laws of the «Bright Way» by Kassym Khan, «The Old Way» by Yessim Khan, and «Seven Vaults» by Tauke Khan and guided by them in everyday life, our ancestors for centuries without trial regulated the intergenital and interbreeding relationships in a fair and honest way, ensuring at the same time as internal, so is the external order of the khanate. It should be noted that Islam brought a great contribution to the legislation of the Kazakh Khanate, the ideals of which were affirmed through good deeds.

Conclusion

Thus, Kassym Khan set as his goal the strengthening of the Kazakh Khanate, the expansion of its territory and an increase in the population, which he honorably fulfilled. During his reign, the Khanate with a population of one million reached its greatest power, its economic and political position in the region strengthened, the territorial possessions of the Kazakh Horde expanded considerably and far exceeded the territory of the former White Horde.

Kassym Khan, according to numerous contemporaries, such as Kamal ad-Din Binai, Fazlallah ibn Ruzbihan, Zahir ad-Din Muhammad Babur, Hondemir, Myrza Mohammed Haydar Dulati, was very fond of fast-footed horses and was their great expert. Especially Kassym Khan stood out for his military talent, personal courage and ability to lead others. He personally led each new campaign, was always in the thick of battle, inspired his warriors, was for them an example of valor and intelligence.

Based on the sources of the above authors, one can imagine the image of Kassym Khan as an outstanding, highly moral personality, a brave warrior, a talented and successful commander, a just and wise ruler who has strong power, elevated the Kazakh Khanate and went down in history as a «collector of Kazakh lands».

References

Abuseitova M.Kh. (1985). Kazakhskoye khanstvo vo vtoroy polovine XVI veka [Tekst]: vtoraya polovina XVI v. [Kazakh Khanate in the second half of the XVI century [Tekst: the second half of the XVI century.] Alma-Ata

Atygayev N.A. (2007). Istoriya kazakhskoy gosudarstvennosti: monograficheskoye issledovaniye [The history of Kazakh statehood: a monographic study]. Almaty: Adamar

Gizatov Zh. (2005). Kassym khan [Kassym khan] // Kazakh tarikhy. № 4. Almaty

Ibragimov S.K. (1969). Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV-XVIII vekov [Materials on the history of the Kazakh Khanates XV-XVIII centuries]. Almaty: «Nauka»

Ibragimov S.K., Mingulov N.N., Pishchulina K.A., Yudin V.P. (1969). Tarikh-i Rashidi // Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV—XVIII vv. (Izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochineniy) [Tarikh-i Rashidi // Materials on the history of the Kazakh Khanates XV — XVIIII centuries. (Extracts from Persian and Turkic writings)]. Alma-Ata: Nauka

Karíbayev B.B. (2014). Kazakh khandygynyn kurylu tarikhy: Monogr. / B.B. Karibayev [The history of formation of Kazakh kKhanate]. Almaty: Sardar

Margulan A.Kh. (1975). Kassym khannyn kaska zholy [The Bright Way of Kassym Khan] // KSE. Almaty

Pishchulina K.A. (1997). Kazakhskoye khanstvo v XV v. [Kazakh Khanate in the 15th century] // Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen do nashikh dney). V pyati tomakh. Tom 2. Almaty

Sultanov T.I. (2001). Podnyatyye na beloy koshme. Potomki Chingiz-khana [Raised on a white gown. Descendants of Genghis Khan]. Almaty: Dayk-Press

Sultanov T.I. (2003). Rozhdeniye kazakhskoy gosudarstvennosti. Istoriya kazakhskogo khanstva [The birth of the Kazakh statehood. History of the Kazakh Khanate.]. Almaty

Yerkin A. (2001). Istoriya gosudarstva i prava Respubliki Kazakhstan (s drevneyshikh vremen do 1992 g.). 2-ye izdaniye [The history of the state and law of the Republic of Kazakhstan (from ancient times to 1992). 2nd edition]. Astana

IRSTI 03.91.03

Dadabayeva G.R.[1], White K.[2]

[1]Doctor, Associate Professor, e-mail: dgulnara@kimep.kz
[2]PhD, Associate Professor, e-mail: kwhite@kimep.kz
KIMEP University, Kazakhstan, Almaty

IS CENTRAL ASIAN INTEGRATION POSSIBLE WITHOUT RUSSIA?

The devolution and disintegration of the former Soviet Union in 1991 propelled 15 new states into the global arena. Since independence, the states of Central Asia have embarked on different plans for transition to market orientation. Regional economic integration, particularly given the success of European Union (EU) and the North American Free Trade Agreement (NAFTA), is touted as a mechanism to increase bilateral trade, income level, and levels of economic development within participating states. Within Central Asia, integration, whether it takes the form of a free-trade area or a full economic union, is seen as a potential stimulus to regional trade and intra-regional economic development. This paper's aim is to investigate the likelihood of successful economic integration within the region of Central Asia and what role Russia plays in this processes. The authors argue that Moscow's regional project is still partly covering modernization project aiming to change the existed post-Soviet economies.

Key words: regional integration, economic development, Central Asia, free-trade, full economic union.

Дадабаева Г.Р.[1], Уайт К.[2]

[1]т.ғ.д., доцент, e-mail: dgulnara@kimep.kz
[2]PhD, доцент, e-mail: kwhite@kimep.kz
КИМЭП университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Ресейсіз Орталық Азия интеграциясы мүмкін бе?

1991 жылы Кеңестік Одақтың ыдырауы он бес жаңа дербес мемлекеттің қалыптасуына негіз болды. Осы уақыттан бастап Орталық Азия мемлекеттері, басқа ТМД елдері мемлекеттері сияқты, нарықтық экономикада өзінің даму стратегиясын қалыптастыруға тырысты. Еуропалық Кеңестің (ЕС) және Еркін Саудадағы Американдық Келісімнің (НАФТА) бір жетістігі ретінде аймақтық экономикалық интеграция, аймақтық сауда көлемін өсіретін жарнама ретіндегі механизмінің артуынан, халық табысының өсімінен, мемлекет аралық экономикалық қарым-қатынастың реттелу деңгейінен, аймақтық бірліктен көрініс тапты.

Орталық Азия мемлекеттері үшін интеграция, еркін сауда аймағынан тыс, экономикалық одақтың кең масштабтағы экономикалық одағы ретінде, аймақтық, аймақішілік экономикалық дамуындағы қозғаушы күш ретінде танылады. Бұл жұмысты жазудағы мақсат Орталық Азиядағы ішкі өңірлердегі экономикалық интеграцияның қарқынды дамуындағы мүмкіндіктерді, бұл үдерісте Ресей мемлекетінің қандай роль атқаратынын көрсету. Авторлар Мәскеу қаласының аймақтық жобасының модернизацияны аяқтау деңгейінде, Орталық Азия экономикасы трансформациясын аяқтауға жұмыс жасап отырғанын көрсетеді.

Түйін сөздер: аймақтық интеграция, экономикалық даму, Орталық Азия, экономикалық одақ.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Дадабаева Г.Р.[1], Уайт К.[2]
[1]д.и.н., доцент, e-mail: dgulnara@kimep.kz
[2]PhD, доцент, e-mail: kwhite@kimep.kz
Университет КИМЭП, Казахстан, г. Алматы

Возможна ли интеграция Центральной Азии без России?

Распад Советского Союза в 1991 году катапультировал на глобальную арену пятнадцать новых независимых государств. С этого времени республики Центральной Азии, так же как и другие страны СНГ, пытаются выстроить свою стратегию перехода к рыночной экономике. Региональная экономическая интеграция, в частности успех Европейского Союза (ЕС) и североамериканского соглашения по свободной торговле (НАФТА), рекламируется как механизм, который может увеличить объем региональной торговли, доходы населения, а также уровень экономического взаимодействия стран, входящих в региональное объединение. Интеграция для стран Центральной Азии, вне зависимости от формы ее осуществления – зоны свободной торговли или же полномасштабного экономического союза, рассматривалась как потенциальный стимул для регионального и внутрирегионального экономического развития. Целью данной работы стало исследование возможности успешной экономической интеграции внутри региона Центральной Азии, а также определение роли России в этом процессе. Авторы статьи считают, что региональный проект Москвы до сих пор работает на завершение модернизации по трансформации экономик Центральной Азии.

Ключевые слова: региональная интеграция, экономическое развитие, Центральная Азия, экономический союз.

Introduction

The paper aim is to investigate of possibility of successful economic integration within the Central Asia region concerning the Russian Federation role in the regional integrational processes. Some attempts to form supranational bodies including CA states had with little success to achieve this goal. The failure of the Commonwealth of Independent States, for example, has not tempered regional hopes for intensified economic integration. Krapohl and Fink indicate a vital role of external actor to promote certain type of regional integration to strengthen dependence on strong regional leader as demonstrated by ASEAN case (Krapohl & Fink 2013). «Regionalization» and «regionalism» concepts were used to analyze whether Russian politics is affecting the process of strengthening CA regional integrational moves. In 2005 N. Nazarbayev proposed a foundation of the CA regional organization, justified that «further regional integration will lead to stability, regional progress, and economic, military and political independence» (Nazarbayev February 18, 2005).

Kazakhstan president initiative contains such suggestion as movement «towards a common market and single currency». The project got little support from the side of the other Central Asian republics, so, probably it explains why Kazakhstan and Kyrgyzstan started talks concerning Eurasian Economic Union. However, following the regional situation it is important to analyze what reasons and obstacles are blocking CA integration project. The first chapter is focusing on economic and geographical examination of the region, identifying features and characteristics relevant to integration. The second part explains the attitude of Central Asian countries towards integration with Russia and partially explains the idea of region's fragmentation into two groups. The first group includes Kazakhstan and Kyrgyzstan, while the second one consists of Turkmenistan, Uzbekistan with Tajikistan mostly balancing between these two poles. This fragmentation is explained by their inclination towards different geopolitical centers such as Russia on the one side while we also should not underestimate Chinese strengthening position in the region along with Moslem states and EU interests' presence in the region. Thus, can we suppose that Russian efforts seriously affect integrational potential of Central Asian states: thus, one the main question is whether Russia needs to realize this project with CA states?

To answer these uneasy questions we need to start with *three fundamental problems* of present day integrational process of Russia with CA states. The first includes the range of issues connected with integration of Post-Soviet states. In depends on aims and results of Russian led type of integration since Soviet time. The second problem is whether the Central Asian states are in need to integrate with Russia and finally what benefits the region could get in a course of its realization.

Theoretical approaches used for analysis is embedded into concepts of «Regionalization» and «Regionalism». Thus, a «new form' of regionalism

is referring to economy- driven institute while the «old form» represents a case of Cold War born phenomenon. The «new regionalist approach» assumes the important role of politics in globalized and interdependent world. In most IR schools regional integration is seen as economy driven institute which based on state relations (Choi and Caporaso, 2000). Following this, a number of variables will be discussed as impediments to or facilitators of Central Asian integration efforts.

A Regional Perspective on Central Asia: Commonalities, Motilities and Perceptions

On February 18, 2005, Kazakhstan's president Nursultan Nazarbayev, addressed the people of the republic by way of televised broadcast. These annual events offer Kazakhstan's leader the opportunity to communicate directly to the country's populace his vision, aspirations, as well as thoughts in imminent challenges facing the republic. On this evening, more than a decade ago, Nazarbayev broached the topic of integration and proposed a Union of Central Asian States. Attempting to validate the feasibility of such a regional group, he went to say: «In the region we share economic interests, cultural heritage, language, religion, environmental challenges, and face common external threats. The founding fathers of the European Union could only wish they had so much in common.»

This proposed union was to initially include Kazakhstan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan with later expansion to possibly include Tajikistan and Turkmenistan among unspecified others. Some wat remarkable given the state of regional integration here today Nazarbayev's supra-national vision did not include Russia.

Revisiting President's Nazarbayev 2005 call for a Union of Central Asian States offers an illuminating entry point for investigating the myriad ways in which «Central Asia» is, has been, and can be considered as a region. This chapter will begin by considering a regional «core» of Eurasia including territory currently bounded by the former republics of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan. Geography's classic regional typology will be applied to imagine this region in formal, functional, and vernacular terms. These three ways of envisioning the region of Central Asia will reveal, in turn commonalities, mobilities and perceptions used to imagine this 'heart» of Eurasia as regional constituency. Nazarbayev himself invoked each of these three regional typologies in his 2005 speech. Formal regional commonalities were perhaps most explicit, in particular as shown in the above quote. Reference is also made elsewhere in the address to a common regional ancestry «who always envisioned us together.» Functional regional motilities were also discussed highlighted by references to the ancient Silk Road movements transecting the region, moving (and linking) East and West. Modern hydrocarbon pipelines and transport routs were described as mirroring this ancient pattern. Vernacular regional perceptions were perhaps best articulated by Nazarbayev's contention that positive results from integration represent «the only way for our region to earn respect in the world.» Commonalities, motilities, and perceptions form a tryad of regional imaginaries that guide regional political leaders like Nazarbayev, geographers, and other Central Asian observers in making sense of this remote region. The purpose of the chapter is to explore, using a formal, functional, and vernacular regional framework, various ways in which Central Asia can be imagined as a region.

Physical Setting

One means of articulating the extent of the Central Asian region would be identify its frontiers based on landforms and physical geography, ignoring for the time being the anthropogenic (and thus «artifially» transported political boundaries/ Geographer Peter Sinnott alludes to these boundaries features in the above quote. A commonly-held western boundary is the Caspian Sea – terminal, saline, and the world's largest lake. To the south-east and south, the Kopet Dag mountains from a physical boundary separating what is today Turkmenistan and Iran. Further east southeast stretch the Paropamisus Mountains in NW Afghanistan, followed by the Hindu Kush. Progressing north northeast, Tajikistan Pamir Mountains anchor a «Pamir Khot» from which the Tien Shan radiate to the north. A number of spurs of the Alatau cut across the Kazakhstn-China borderlands. Continuing north, the Altai Mountains extend into Russia and Mongolia as well as Kazakhstan and China. One additional mountain range, the Urals, extends into northwestern Kazakhstan just to the northeast of the Caspian Sea. The northern portions of Central Asia are mainly lowland steppe landscapes transitioning into the forests of Siberia.

Most of the territory bounded by the frontier described above is arid and semi-arid steppe and desert. The Karakum and Kyzylkum deserts expand across much of the region's southwest and west. Elsewher the steppe grassland transition into foothills approaching the regionally bounded mountain ranges. In a region distinguished by its

aridity, water becomes a vital, often contested resource. Any discussion of water in Central asia must begin with the desiccating Aral Sea and its basin, including the main courses and tributaries of the Syrdarya and Amurdarya. An additional hydronic element of the Aral sea basin is the Karakum Canal, the Soviet-era irrigating canal (the largest of its kind in the world) transporting Amurdarya water deep into Turkmenistan. The Amurdarya itself originates in the glaciers of the Pamir and Hindu Kush. The river begins its descent generally westward, forming part or all of the international political boundary between Afghanistan and Tajikistan, Uzbekistan and Turkmenistan.

Like the Aral Sea (and the Caspian) southeastern Kazakhstan's Lake Balkhash is a terminal (endhoric) lake with no outflow to the open ocean. In this instance, Balkhash is fed by Ili River that originates in China flowing westward into Kazakhstan. An additional transboundary river originates outside of the region is Ural. The Ural River is important here as a continental boundary.if one views the river as a dividing line between Europe and Asia, Kazakhstan has a small northwestern-most sliver of territory hinging in Europe. This in turn, legitimizes and intercontinental «land bridge» claim made Kazakhstan.

The cursory treatment of Central Asia's physical setting above focused on a bounding physical geography and transboundary water systems by design. Peter Sinnott was correct in identifying the region's isolating physiography as it has indeed helped to obscure this region. However, the bounding physical landscape is not and impervious barrier. Mountain passes (including the fame Dzungarian Gap), river valleys, and broadly expansive steppe landscapes have historically allowed trans-regional flows into, across and out of the region. Such trans-regional motilities remind us of the invasions of the Mongols and Russians, the Great Silk Road network of trade routes crossing Central Asia, as well as Tamerlan and Timurid empire, whose expansive territory was centered in modern day Uzbekistan with conquest and diffusion emanating outward.

Location

While Central Asia's physical geography, both «bounding» and internal, has imparted a tangible isolation, the region's location had also played an important isolating role. The Eurasian continent, of course, is the largest landmass on Earth. Centrally located in this vast territory, the region of Central Asia is both landlocked and distant overland to major world markets, two characteristics that certainly impact trade volume and patterns and likely impact the imagined perceptions of the region throughout the world today. The five Central Asian states are all landlocked, with no direct access to the open oceans, no globally accessible ports, and hence no access to oceanic trade routs. Uzbekistan, in particular, is today one of the only two states globally that is double landlocked- landlocked itself and completely encircled by other landlocked states. The region is surely what Ricardo Hausmann had in mind in his prediction that «the post-Soviet republics will experience as much difficulty battling their geographical disadvantages as they will overcome the aftereffects of communism» (Hausmann 2001:46).

In general, the landlocked geographical disadvantage for global trade stems from a lack of direct ocean port access and a vector of cost-imparting factors associated with crossing, at least one additional political boundary (two in a case of Uzbekistan) to access, over land, the nearest port. An additional border crossing adds additional cost (above and beyond transport costs) in the form of time delays for document processing and monetary costs associated with import tariffs and related fees (including unofficial, unrecorded payments) associated with crossing an international border in this region and using another country's port facilities. Such a scenario places an additional cost burden on Central Asian trade, effectively making imports more expensive and exports less competitive. A sizable body of scholarly literature had demonstrated the negative impact of a landlocked location on state-level trade volume and on the measures of overall economic performance. For Central Asia, a landlocked position is just one piece of a geographical disadvantage in terms of relative location. To access the next, let us return to the world's two doubly landlocked countries – Liechtenstein and Uzbekistan. By any measure of economic performance and/or economic development these two states occupy near-opposite ends of the global spectrum. Focusing solely on location (ignoring other important historical legacy, etc.) a significant difference between the world's only doubly-landlocked states has to do with distance to major world markets.

Distance, friction of distance, and distance decay form axiomatic pillars within traditional, spatially-oriented economic geography. In instances of spatial interaction, including but not limited to trade, transportation, migration, or communications, traversing distance amounts to a cost. Transportation costs may be the most explicit and impactful «friction» associated with international and/or

interregional trade. Minimizing distance to potential markets, to raw material sources, to a particular labor market or to a cluster of similar firms is, for many industries the most important factor influencing location decisions. Distance decay, the tendency for interaction to decrease in intensity with an increase in distance operates, to perhaps, varying degrees, across nearly all spatial interaction and flows/motilities. Added to these «traditional» notions of distance-the physical separation across space-we can also envision distance with respect to economic, political, historical, or a milieu of cultural attributes. Distance decay might also apply in these instances, substituting dissimilarity for physical distance. Locations «closer» in terms of language, for instance are likely to experience more interacting relationships. A liberal democracy might also be more likely to interact with a similar political system than with a more «distant» authoritarian regime. All of which leads to a consideration of W.R. Toblers' first law of geography, that «everything is related to everything else, but near things are more related than distant things» (Tobler 1970: 236).

Distance does not appear to impact movements, flows, interactions, and relatedness. In the context of the region at hand, Central Asia is a distant region. In physical distance terms the region is far from, for instance, the major markets in the global economy.

Central Asia as Formal Region

Formal regions, exhibiting a relative homogeneity in any number of nearly infinite cultural or natural environmental features, are perhaps the most widely recognized among the regional types. Any of the world's states, for instance, would represent formal regions, bounded by internationally recognized boundaries and exhibiting homogeneity in a common set of laws, a common currency, and a common unifying political symbols like national flags and anthems. North American Rocky Mountains if a formal region defined by its unifying orographic feature, which stretches across both US state and international boundaries. The spatial distribution any of the world's thousnads languages would also be considered a formal region based on a unifying cultural attribute. Some language regions (English, Spanis, French) span continents, while others (Basque, Tatar, Dungan) are more localized. As a final example here, the European Union (EU) can also be thought of as a formal region with relatively continuous level of economic development, democratization, political stability, etc.) The prospect of upsetting this homogenous balance seems to be one reason for Turkey's continued non-membership in the EU.

Central Asia, that is the former Soviet republics of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan can also be considered a formal region formulated along historical, linguistic, and locational links.

Soviet Union as regional integration project

In the context of the above said can we start to analyze the Soviet Union construction as integrational project? And what role was played by Soviet Russia to realize this project on the territory of Russian Turkestan and former Khiva and Bukhara khanates? Soviet as well as foreign researches portrait its foundation as a history of state though unique one where can be seen features of empire, postcolonial societies, realization of nationalistic projects, etc.

Region and «Old Regionalism»

To start the discussion we might suggest definition of the region. For instance, «a region is a group of countries which 1) created a legal framework of cooperation, 2) covers an extensive economic relationship 3) has the intention that it will be of indefinite duration, and 4) has the possibility foreseen that the region will evolve or change (Page 2001: 5). Page points that regions emerge voluntary are facing such challenges as damage to other states interests as well as international community concerns. The puzzle is explained by fact that region consists of states under common rules to provide mutual benefits may affect the interests of the other countries. However this group of states needs legitimization by international community. International community has to realize possible damage and should agree to accept it (Page 2001).

Probably the whole history of the Soviet Union is defined by fundamental disagreement of western powers and newborn Soviet state over possible and real damages produced by socialist system.

Regionalism, namely «old regionalism' is rooted in European concerns associated with development. Development consequently was seen as economic growth, achieving through modernization with accent on industrialization. Industrial modernization led to higher productivity and thus to growth of welfare. This approach is certainly applicable for industrialized First world countries while other states with limited abilities of commodity export were blocked to accumulate foreign exchange (source of economic growth) (Doidge 2007).

Inability of developing countries to follow western model has produced other approaches such as dependency school focuses on inequality

based on unjust exchange of raw materials and finished goods. Soviet Union in 1920-30s due to political and economic reasons was unable to copy precisely western model of modernization and later USSR with socialist camp were referred to belong to Second World or semi-periphery of the global community.

In this paper deliberately was not touched the next integration project of the Soviet Union – Council for Mutual Economic Aid (COMECON) founded in 1949. However it is worth making special mention on some new approaches used by Soviet Union concerning their relations with Central and Eastern European members of COMECON. 1950-60s had witnessed certain tendencies which provided a fertile ground to promote further industrial modernization program on the territory of Soviet Union's satellite states (Bogomolov, 1980). But this time USSR was trying to integrate with Second and partly First World countries like Eastern Germany, Czechoslovakia, Hungary, Poland and others. If the world faced new South-South regionalism moves in 1960s (Doidge, 2007: 5-6) the case of COMECON might be considered as Second World – Second and First Worlds integration.

This regionalism which had development and economic growth as its ultimate goal and relied on limited competition for its industry due to protectionism weakened by 1970s. Developing countries regional integration «was a failure, both in terms of implementation, and in terms of the stated objectives of accelerating the pace of industrialization by raising intra-regional trade». (De Melo, 1992:3).

«New Regionalism» for Post-Soviet Space

Next wave of regionalism coincided with the collapse of bipolar world and USSR disintegration in 1991. European Union integration project received new impetus with the emergence and growth of neoliberalism that questioned such vital for development issues as state led economy and import substitution strategy. The advent of neoliberalism was marked by liberalization of international trade, free, self – regulated market, currency devaluation and shrinking of the state role in economic system (Torsen, 2009:4). Subsequent to new economic trend strengthening in global arena the «old regionalism» focused on industrial modernization approach faded away. Opposite «new regionalism» in part of development approach has changed the concept of development towards reducing poverty thus suggesting as principal solution of economic inequality problems full integration into global market (Doidge, 2007).

Hettne and Soderbaum see «new regionalism» as a world phenomenon represents «a comprehensive, multifaceted and multidimensional process, implying a change of a particular region from relative heterogeneity to increased homogeneity with regard to …culture, security, economic policies and political regimes» (Hettne and Soderbaum, 1998:7). This process as authors argue are impossible without forming of formal institutions based on particular program or strategy. However, this regionalism as a complex phenomenon reflects changes at different levels: global, regional internal but initiated from below not dictated by outsider. Regionalism now is more oriented outward than inward while often is supplemented nationalism and state and government power in the globalized world.

Again to the problem of «region»

In context of the above said we are coming back to the idea of region which should be organized voluntary to create effective regional organization. It seemed that neoliberalism victory and European Union successes in 1990s stopped any hope for the revival of integration project like Soviet Union. CIS agreements slightly resembles ones existed union but aimed to keep the post-Soviet space as free trade zone beneficial for all members, other initiatives as Eurasian Economic Space, Shanghai Organization were mainly focused on problems of trade and economic collaboration. De – industrialization realized in all post-Soviet republics and strong belief in free market principles was unable to solve the prime goal of the development – reducing poverty. Inequality between former Soviet states has become more visible than before the outbreak of the Union in 1991.

To analyze Russian initiatives to come back to integration project with post-Soviet republics at new and higher level the case of forming region of Central Asia and relations of each republic with Russia seems to provide some arguments for better understanding of the regional tendencies.

Outbreak of the world financial crisis in 2008 affected significantly regional development. The consequences of the crisis forced political elite to seek new strategies of development and focused mostly on priority area for the republics – social stability that can be reached by effective poverty reduction means. Economic decline led to the growth of unemployment and social tensions and case of Kyrgyz revolution 2010 can perfectly illustrate this statement. And from this moment we can see how leadership of Central Asia started to implement some changes into their political and economic strategies particularly orientation on Russia led projects.

Next set of the issues is connected with foreign direct investments into economies of Central Asia countries. Kazakhstan is one of the most attractive countries for the foreign investors. However, the strong needs for the economy diversification made Kazakhstan particularly sensitive to the investment issues. It is worth to note that one of leading partner of Central Asian states China is steadily increasing its investment activity for the last three years. In September 2012 the Chinese investments in Kazakhstan were estimated as $ 18, 2 billion while after the visit of the Chinese leader Xi Jinpin they reached $ 30 billion («Investitzii s kitaiskim aktzentom», 12.09.2013). Opposite Russian investment activity can hardly be compared with other international actors. In 2010 Russian companies invested into Kazakhstan economy $ 5 billion as local experts estimated (Gribanova, 2012) while Russian sources indicated $ 2,5 billion («Inestitzii s kitaiskim aktzentom). The problems with foreign direct investments are more complex than we used to think. For instance, if Kazakhstan attracts more investments into its economy it won't be exactly long term profitable project. Post – crisis strategy in sphere of attracting FDI is based on the idea of collaborating with TNC from Global 2000 listed top biggest and «clean» companies in the world.

Chinese companies now are investing into raw materials extraction industries while western countries provide to Kazakhstan access to high technologies. China is now investing into oil, metallurgy, food industries while Russia is trying to cooperate more in automobile, military industry and space programs. In addition, it is worth to note that some data provided by Asian Development Bank show that Chinese FDI decreased diversification opportunities for Kazakhstan (Asian Development Bank, 2012). If we compare the Chinese and Russian investments character we can notice strategic benefits Kazakhstan got from Russian investments though Chinese shouldn't be underestimated. In that case Russia still is using development approach in the framework of «old regionalism» – industrialization.

Eurasian Economic Union: instead of conclusion

The driving reason to start foundation of the Eurasian Economic Union in 2015 by Belarus, Kazakhstan and Russia was the need to deepen and strengthen cooperation of post-Soviet states in areas vitally important for all participants. In 2016 Armenia and Kyrgyzstan also joined the Union to pursue the following objectives: 1) to create proper conditions for sustainable economic development of the Member States in order to improve the living standards of their population; 2) to seek the creation of a common market for goods, services, capital and labor within the Union; 3) to ensure comprehensive modernization, cooperation and competitiveness of national economies within the global economy. (Treaty on the Eurasian Economic Union 2014[1], art. 4, § 1-3). Analyzing these objectives we see confusion of ideas related at the same time to 'regionalism» and «regionalization» approaches.

Opposite to some authors (Olcott, 2014; Cohen 2011) problems in the course of Kazakhstan-Russian relations could be caused by deepening of «regionalization» tendencies in both directions: participation in Chinese led strong economic cooperation around Xingjian and Russian led EEU project. Focusing more in Asian direction along with worsening European attitude and cooperation with Russia can affect negatively Kazakhstan economic and political situation. Thus, Kazakhstan would possibly increase its interest towards cooperation with European Union but these moves do not mean that Russian direction would become less important or less visible.

References

An Olga. (2015). Investitzii s kitaiskim aktzentom», 12.09.2013. Kursiv.kz, 19 January.

Bogomolov, O. (1980). Socialist countries in the international divisionof labor [Strany sotzializma v mezhdunarodnom razdelenii truda]. Moskva: Nauka. 362 p.

Choi Y. and Caporaso, J. (2000). Comparative Regional Integration, in W. Carlsnaes, Risse, and Simmons , B. (eds) Handbook in International relations, London: Sage.

De Melo Jaime. (1992). The New Regionalism in Trade Policy. Washington, D.C. : World Bank ; London : Center for Economic Policy Research.

Doidge Mathew. (2007). From Developmental Regionalism To Developmental Interregionalism/ NCRE Working Paper No.07/01, July.

Hausmann A. (2001). The Geometrid Moths of Europe. Apollo Books, Stenstrud: Denmark.

Hettne, Bjorn and Soderbaum, Frederic. (1998). The New Regionalism Approach/ Politeia, Vol 17, No 3, pp. 6-21.

Krapohl Sebastian and Fink, Simon. (2013). Different Paths of Regional Integration: Trade Networks and Regional Institutions-Building in Europe, Southeast Asia and Southern Africa //Journal of Common Market Studies, vol.51 #(3), pp. 472-488.

Olcott Martha Brill. (2014). Kazakhstan: Unfulfilled Promises. Brooking Institute Press.

Page Sheila. 2001. Regionalism and Regional Integration in Africa. A Debate of Currant Aspects and Issues. Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala.

Tobler W.A. (1970). Economic Geography. Proceedings, International Geographical Union, vol. 46, pp. 234-240.

Torsen Dag E. (2009). What is Neo-Liberalism? Working Paper: University of Oslo. October 10, 2009.

МРНТИ 03.61.00

Кубель Е.Л.

научный сотрудник отдела этнографии народов Средней Азии,
Казахстана, Кавказа, Российский этнографический музей,
Россия, г. Санкт-Петербург, e-mail: elenakubel@yandex.ru

ТЕКСТИЛЬНОЕ УБРАНСТВО КАЗАХСКОЙ ЮРТЫ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ (экспедиционные материалы 2018 г. в свете этнографических сюжетов книги Рихарда Карутца «Среди киргизов (казахов) и туркменов на Мангышлаке» 1911 г.)

В рамках государственной программы «Рухани жаңғыру» в августе 2018 г. Мангистауским музеем-заповедником была организована этнографическая экспедиция в Мангистаускую обл. Республики Казахстан, в которой принимала участие автор. Одним из исследовательских направлений работы стал проект «По следам Рихарда Карутца. 100 лет спустя». Опираясь на этнографические сведения, содержащиеся в труде ученого «Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке», на коллекционные собрания музеев Мангыстау, а также на собранный полевой материал, можно констатировать непрерывность текстильных традиций в этом регионе.

Ключевые слова: Рухани жаңғыру, Рихард Карутц, казахи адай, Мангистау, юрта, текстильное убранство, алаша, войлок, ленты баскур.

Kubel E.

Researcher, Department of Ethnography of the Peoples of Central Asia,
Kazakhstan, the Caucasus, Russian Museum of Ethnography,
Russian, St. Petersburg, e-mail: elenakubel@yandex.ru

Textile decoration of the Kazakh yurt: history and modernity (expedition materials of 2018 in the light of the ethnographic plots of the book by Richard Karutz «Among the Kirghiz and Turkmen in Mangyshlak» 1911)

As part of the state program of Ruhani zhangyru («Intangible Cultural Heritage») in August 2018, the Mangystau Museum-Reserve organized an ethnographic expedition to the Mangistau region, Republic of Kazakhstan, in which the author participated. One of the research directions of the project was the project «In the footsteps of Richard Karutz. 100 years later». Based on the ethnographic information contained in the work of the scientist «Among Kyrgyz and Turkmen in Mangyshlak», on the collection collections of museums of Mangystau, as well as on the collected field material, we can state the continuity of textile traditions in this region.

Key words: Ruhani zhangyru, Richard Karutz, Kazakhs Aday, Mangystau, yurt, textile decoration, Alasha, felt, baskur tapes.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Кубель Е. Л.
Орталық Азия, Қазақстан, Кавказ халықтары этнографиясы бөлімінің
ғылыми қызметкері, Ресейлік этнографиялық мұражай,
Ресей, Санкт-Петербург қ., e-mail: elenakubel@yandex.ru

**Қазақ киіз үйінің тоқыма бұйымдары: тарих және қазіргі заман
(Рихард Карутцтың «Маңғыстаудағы қырғыздар (қазақтар) мен түркмендер арасында»
кітабының 1911 ж. этнографиялық сюжеттеріне байланысты
2018 жылғы экспедиция материалдары)**

Маңғыстау мұражай-қорығы 2018 жылдың тамыз айында «Рухани жаңғыру» бағдарламасының аясында автордың қатысуымен Қазақстан Республикасының Маңғыстау облысына этнографиялық экспедиция ұйымдастырылды, жобаның ғылыми бағыттарының бірі «Рихард Карутцтың ізімен. 100 жылдан кейін» жобасы болды. «Маңғыстаудағы қырғыздар (қазақтар) мен түркмендер арасында», Маңғыстау мұражайларының коллекциялар жинақтарында, сондай-ақ жиналған материалдар бойынша этнографиялық мәліметтерге сүйене отырып, осы өңірдегі тоқыма дәстүрлерінің сабақтастығын атап өтуге болады.

Түйін сөздер: Рухани жаңғыру, Рихард Карутц, адай қазақтар, Маңғыстау, киіз үй, тоқыма безендіру, Алаша, киіз, басқұр таспалар.

Введение

В августе 2018 г., Мангистауским музеем-заповедником в рамках государственной программы Рухани жаңғыру («Нематериальное культурное наследие») была организована этнографическая экспедиция в Мангистаускую обл. Республики Казахстан, в которой принимала участие автор. Одним из исследовательских направлений работы стал проект «По следам Рихарда Карутца. 100 лет спустя». Р. Карутц – немецкий этнограф, автор труда «Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке», написанного в начале XX в. на основе материалов, полученных в результате предпринятых им экспедиционных поездок (Карутц, 1911). Этнографические сведения, содержащиеся в труде ученого, скрупулезно собранные им более ста лет назад, не потеряли своего значения до сего дня и являются ценным источником по истории и культуре казахов-адайцев, основного населения Мангистау.

Региональные особенности текстильных традиций

Непрерывность текстильных традиций отчетливо прослеживается на примере вещевых коллекций музеев Мангистау. Хронология представленных в этих собраниях предметов охватывает большой период времени, начиная с конца XIX – начала XX вв. (т.е. синхронного времени описания Р. Карутца), заканчивая последним десятилетием (Изделия из шерсти для убранства юрты..., 2005: 39, 55). Большой объем информации хранит память мастериц старшего и среднего поколений, успешно передающих свои знания и умения молодежи.

Р. Карутц, описывая юрту, конструкция которой являлась «настоящим произведением искусства», по выражению ученого (Карутц, 1911: 66), большое внимание уделил ее текстильному убранству, обратив внимание на большое количество предметов из войлока: «войлок или кошма идет на покрытие кибиток, на настилки для полов, на полог для завешивания двери кибитки, употребляется как ковры для домашнего обихода и для приема гостей, как покрышки для сундуков, сумки для хранения вещей, дорожные футляры для острых концов подпорок, поддерживающих крышу кибитки» (Карутц, 1911: 55) и многое другое, что было обусловлено скотоводческим направление хозяйства казахов.

Исследователь подробно описал все этапы процесса изготовления войлока, начиная со стрижки и выбивания *сабау*: «Шерсть для войлоков предпочитают летнюю, а именно первую шерсть от рожденных той же весною ягнят. Ее расстилают на полу кибитки четыре, пять или больше женщин и девушек, вооруженных каждая двумя тонкими длинными прутьями, садятся пред нею и бьют ее изо всей силы. После этой подготовки начинается собственно валяние» (Карутц, 1911: 54). Затем, после разрыхления и распушивания шерсти, ее помещали на циновку в два слоя, снизу темная (более дешевая), сверху белая, сбрызгивали горячей водой и сворачивали. Сверток выносили наружу и катали. В книге Р. Карутца имеется фотография, на которой обвязанный сверток аккуратно тянут пожилые женщины, которым помогает молодежь – пар-

ни и девушки, которые толкают сверток ногами (Карутц, 1911: Табль 17). После этого войлок вынимали из циновки и женщины его обрабатывали локтями и предплечьем в течение двух часов.

Ручная обработка шерсти – очень трудоемкий и длительный процесс и технология, выработанная столетиями, осталась практически неизменной до сих пор. Однако некоторые технические новшества, позволяющие существенно сократить трудозатраты, здесь существуют. В пос. Шетпе мастерица использует станок китайского производства для первичной грубой обработки овечьей шерсти, который она получила, выиграв государственный грант по программе поддержки традиционных ремесел.

Описывая внешнее кошемное покрытие юрты, Р. Карутц обратил внимание на цвет ее покрышек, маркирующий имущественное состояние владельца. «Войлок по большей части коричневый, только у очень богатых людей большая, предназначенная для гостей, «почетная кибитка» покрывается более ценными белыми кошмами» (Карутц, 1911: 66). Войлочное покрытие казахской юрты, как известно, бывает трех видов: покрытие основания *туырлык*, покрытие купола *узюк* и покрытие шанырака *тундик* (Муканов, 1981: 37). На увиденных нами юртах Мангистау основание *туырлык* дополняется еще одной полосой – *иргелик,* о которой мы не встречаем упоминания в труде Р. Карутца. Это полоса более узкая, чем *туырлык*, примерно в половину ее высоты, валяется из коричневой/черной шерсти, углы, примыкающие к входной двери юрты, декорируются двумя крупными фигурами *кошкар мюиз*, из ниток светлой шерсти, сплетенных в косичку и нашитых поверх войлочной основы. Кроме ярко выраженной декоративной функции, этот орнамент, по сообщению одного из информантов (ПМА: Алкажан Едильхан), несет в себе также апотропейное (охранное) значение. Интересно, что, по сообщению этого же информанта, в его детстве *иргелик* был светлого цвета (как и основное войлочное покрытие юрты) и только с 1990-х годов молодые мастерицы при его изготовлении начали применять темную шерсть с контрастным белым орнаментом, объясняя это большей декоративностью элемента. Старые мастерицы были поначалу этим нововведением недовольны (ПМА: Алкажан Едильхан).

Школа изготовления циновок

В Мангистау существует своя школа изготовления циновок (*ши*), которые являются красочным дополнением убранства юрты. Изготовленные из разноцветной шерсти, обматывающей стебли растения чий – *шимшыциновки,* закрывают стены юрты поверх *кереге.* Одна из мастериц, владеющих этой техникой, расска-

Рисунок 1 – Изготовление текемета мастерицой Нурбаевой Актилек. Мангистауская область, пос. Шетпе

зала, что на изготовление одной циновки у нее уходит 7-8 дней (ПМА: Шодырова Акан.). Дополнением к материалам немецкого исследователя служит подробный рассказ местных жителей (ПМА: Алкажан Едильхан) об особенностях сбора и дальнейшего использования этого степного растения. Чий, произрастающий в песчаной почве, созревает к концу июня. Сбор соломин чия называется *ши тару*. Во время этого процесса используют только взрослые растения, оставляя молодые для того, чтобы их можно было использовать в дальнейшем. При сборе не используют ножи: длинные стебли обматывают вокруг поясницы и вытягивают вместе с корнями. В дальнейшем мастерица складывает стебли так, чтобы тонкие концы стеблей чередовались с корневыми частями других, что делает циновку более крепкой.

Текемет

При описании убранства казахской юрты Р. Карутц особо выделил группу декорированных войлоков – *текеметов*. Так, он указывает, что «если хотят получить узорчатый войлок, то на полускатанный войлок выкладывают узор из окрашенной шерсти и продолжают работу, пока все не сваляется в одно целое» (Карутц, 1911: 55). Исследователь упоминает только одну из двух техник изготовления текеметов, известных в Мангистау. Местные жители считают ее трудным способом, требующим особого мастерства и аккуратности, а также умения наложить узор из шерсти на шерсть.

Другой техникой, широко распространенной в Мангистау, является метод *талдырма*, который заключается в следующем. Шерсть весенней стрижки красится в разные цвета, по традиции это красный и зеленый (ПМА: Нурбаева Актилек, Рис.1). Затем на циновку раскладывается два слоя шерсти: снизу темноватая шерсть осенней стрижки, сверху более тонкий слой окрашенной шерсти. После валяния и просушки, как из бумаги, вырезают узоры. Чтобы сделать основу текемета, на циновку раскладывают шерсть и сверху помещают готовые узоры. В зависимости от цвета основы текеметы бывают белые – *ак текемет* и черные /коричневые – *кара текемет*. Белые текеметы стелили на почетное место *тор* в юрте. Орнамент на текеметах, выполненных методом талдырма, получается более рельефным, четким и графичным. Как правило, этим методом выполняются *ак текеметы*. Построение орнамента на их центральном поле ромбическое, с вписанными узорами *кос мюиз* (соединенные рога). Мастерица сначала из красной талдырмы вырезает ромб, из него – узор рога барана, а остатки используются для орнаментации вокруг ромбов. Другие части талдырмы также используются для орнаментации. Из зеленой талдырмы вырезают разные узоры для окантовки ромбов.

Большая часть увиденных нами *кара текеметов* была выполнена техникой наложения крашеной шерсти. В построении орнамента их центрального поля мастерицы более свободны. Встречается ромбическое построение с вписанными узорами *кос мюиз* или крупных вихревых розеток; несколько крупных вихревых розеток могут занимать все пространство центрального поля; центральное поле может быть разделено на квадраты с вписанными солярными розетками в обрамлении рогообразных завитков; пара крупных фигур из скрещенных двойных рогов в форме косого креста занимает все пространство центрального поля.

Интерьер юрты невозможно представить без предметов ткачества. Самый распространенный элемент внутреннего оформления юрты – узорные полосы. Умение ткать – большое искусство, которое у казахов издревле передавалось женщинами из поколения в поколение. Р. Карутц как внимательный исследователь обратил внимание на разницу в типах веретен, употребляемых казахами и туркменами, в зависимости от места, которое занимает пряслице на стержне: у казахских женщин в обычае было использовать веретено, в котором пряслице находится на верхнем конце, и пряжа наматывалась под ним. Эта традиция сохранилась до сих пор. Исследователь писал: «Женщина один раз быстро проводит веретеном по бедру, чем приводит веретено в вращательное движение, затем оставляет его свободно висеть, продолжая руками прясть нитку. Ее (женщину – Е.К.) никогда не видишь праздной; как только она справилась со своим хозяйством, она принимается за веретено и прядет без устали свою нитку» (Карутц, 1911: 56).

Декор юрты и традиционные методы изготовления

Нить из верблюжьей шерсти до сего времени используется женщинами для вязания теплых носков, рукавиц, поясов, ею, ввиду крепости, сшивают тканые полосы *алаша*. Для ткачества традиционно используют нити из овечьей шерсти. Р. Карутц в своей работе описал полно и очень подробно два способа ткачества: на до-

щечках и на ткацком станке (Карутц, 1911: 57, 58; Табль 4-5).

Первым способом, при помощи квадратных деревянных дощечек с четырьмя отверстиями для ниток в углах, изготавливались, например, узкие полосы *тангыш*. Это крепежные ленты шириной 5-7 см для связывания краев кереге. В наше время таким способом уже редко пользуются, но старшее поколение мастериц хранит у себя дощечки, и способ их использования еще не совсем стерся из памяти (ПМА: Башекеева Тыныштык; Башекеева Кырмызы, Рис. 2-3). Так, для получения ленты шириной 7 см нужно через 8 дощечек пропустить в каждое отверстие по 4 нити, всего 32 нити. Далее необходимо при каждом пропускании поперечной нити поворачивать дощечки по очереди и прибивать нить для прочности небольшой палкой/ножом *клыш*, как это делают при ткачестве на ковровом станке.

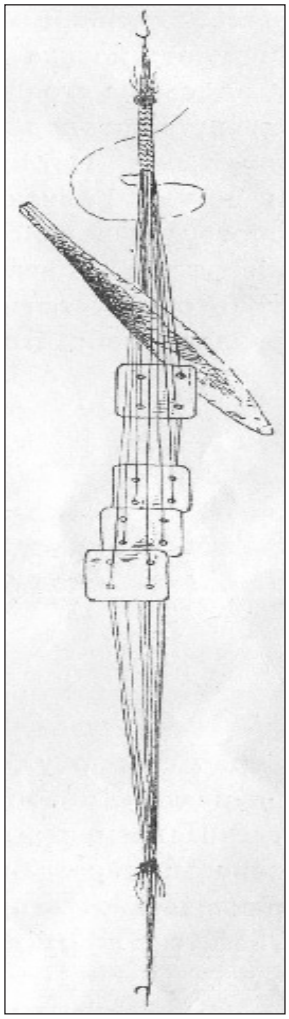

Рисунок 2 – Ткацкий аппарат из дощечек (Карутц, 1911: 57, Рис. 4)

На узконавойном станке *ормек* в Мангистау до сих пор ткут узорные полосы и ковры *алаша*, которые сшиваются из нескольких узких полос (Рис. 4-5).

Широкие узорные полосы *баскур* стягивают каркас юрты по всей окружности. Все виды баскуров, изготовленные в различной технике, традиционно ткутся шириной 30-50 см, а их длина зависит от размеров юрты, для которой их ткут (в среднем от 10 до 14 м). В зависимости от цвета фона баскуры делятся на белые *акбаскур* и красные *кызылбаскур*.

Акбаскур в Мангистау ткутся в очень сложной технике комбинированного тканья и являются истинным украшением юрты. Суть этой техники заключается в сочетании паласной основы и орнамента, вытканного на верхнем порядке основы с помощью техники узелкового ткачества. Для основы акбаскура расходуется шерсть 3-4 овец, а для его ворса – шерсть 1-2 овец. Композиция орнамента на этих лентах построена по горизонтальной оси и включает в себя зооморфные, растительные и геометрические элементы.

В этой же технике традиционно ткутся более узкие ленты *акбау* и *желбау*, основа которых также белая (Рис. 6).

Другая техника – *орама* – также широко используется мастерицами при производстве баскуров. Орнамент в этом случае создается дополнительной цветной уточной нитью. Орнаментальная композиция состоит из чередующихся полос, в которые вписываются различные узоры: ломаные линии, разноцветная ромбическая сетка, треугольники и разнообразные вариации узора «бараньи рога».

Интересно отметить, что на многих лентах, увиденных нами в юртах, вытканы имена, как правило детей и внуков мастериц, которые их делали. Информанты утверждают, что это новая традиция, которая возникла примерно в 1960-е годы и продолжается до сих пор (ПМА: Башекеева Тыныштык; Шодырова Акан).

На ормеке ткут также *алаша* – тип безворсового ковра, который сшивается из узких полос. На Мангыстау мастерицы владеют разными способами ткачества этого вида ковра, относящихся, по определению самого главного знатока среднеазиатских ковров В.Г. Мошковой (Мошкова, 1970: 39-40), к группе изделий, в которых главную роль в формировании орнамента играли окрашенные нити основы, полностью закрывающие неокрашенные нити утка.

Рисунок 3 – Показ традиционного метода ткани декора юрты с помощью использования дощечек Башекеевой Тыныштык и Кырмызы. Мангистауская область, пос. Акшункыр

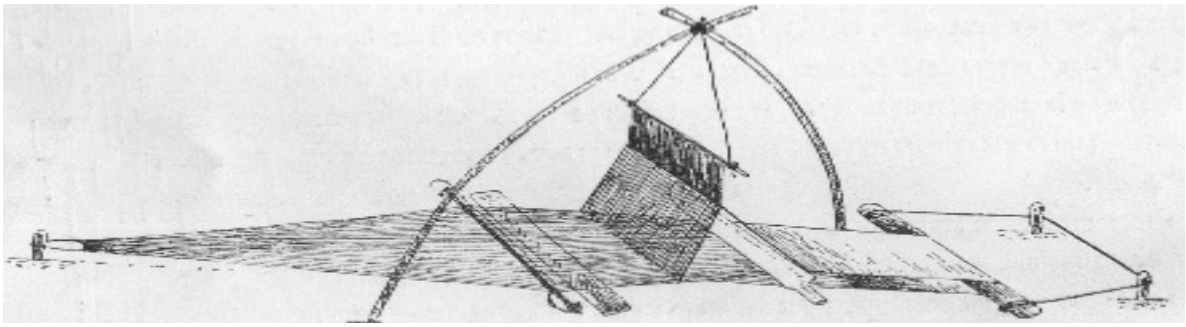

Рисунок 4 – Ткацкий станок ормек (Карутц, 1911: 58, Рис. 5)

Рисунок 5 – Ткацкий станок ормек Рамазановой Акшагул. Мангистауская область, пос. Шайыр

Рисунок 6 – Баскуры и декоры для юрты изготовлены Нурбаевой Актилек. Мангистауская область, пос. Шетпе

Паласы типа *какпа* создаются типом снования основы, в результате чего получается гладкая полосатая ткань, одинаковая с лица и изнанки.

Более сложный способ *терме* (от *теру* перебирать) принадлежит к числу переборных (Муканов, 1981: 165), особенностью которого является употребление нитей разного цвета для основы верхнего и нижнего рядов. Получается ткань разного цвета с лица и изнанки.

Способ *кежим теру*, который у народов Средней Азии известен под названием *гаджари* (*каджари*), также принадлежит к числу переборных. Его отличительная черта – наличие узора только на лицевой стороне. На изнанке видны лежащие свободные нити основы, не участвующие в создании того или иного орнамента.

Для орнаментации *терме алаша* традиционно используются ромбические фигуры и разнообразные роговидные узоры. Кроме того, мангистауские мастерицы широко используют цветочный орнамент для декорирования паласов.

Заключение

Подводя итоги, хотелось бы отметить, что текстильное убранство юрты казахов адайцев в Мангистау являет собой гармоничный образ законченного целого, т.к. вобрало в себя все лучшее, что создано народной традицией.

Литература и информаторы

Карутц Р. (1911). Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке / Пер с нем. Е. Петри. – СПб.: Издание А.Ф. Девриева.

Изделия из шерсти для убранства юрты (2005). Из фондов Мангистауского областного историко-краеведческого музея. Алматы: «Тассид».

Муканов М.С. (1981). Казахская юрта. Алма-Ата: «Кайнар».

Мошкова В.Г. (1970). Ковры народов Средней Азии конца XIX – начала XX вв. Ташкент: «Фан».

Полевые материалы автора – далее ПМА.

Едилхан Алкажан. Мангыстауская область, г. Актау, местный краевед.

Акшабаев Алдаберген. 1941 г.р. Мангыстауская область, г. Жанаозен, из рода адай – шонай.

Шодырова Акан. 1942 г.р. Мангыстауская область, г. Жанаозен, из рода бали – косай.

Нурбаева Актилек. Мангыстауская область, поселок Шетпе, из рода кожа.

Башекеева Кырмызы. 1940 г.р. Мангыстауская область, Тупкараганский район, село Акшункыр, из рода али-жанай.

Башекеева Тыныштык. 1942 г.р. Мангыстауская область, Тупкараганский район, село Акшункыр, из рода али-жанай.

Рамазанова Акшагул. 1953 г.р. Мангыстауская область, поселок Шайыр, из рода кунан – орыс.

References end Informatory

Karutc R. (1911). Sredi kirgizov i turkmenov na Mangyshlake [Among Kyrgyz and Turkmen in Mangyshlak.]. Per s nem. E.Petri. Sankt-Peterburg: Izdanie A.F.Devrieva.

Izdelija iz shersti dlja ubranstva yurty (2005). Iz fondov Mangistauskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya [Products made of wool for the decoration of the yurt. From the funds of the Mangystau Regional Museum of Local History.]. Almaty: «Tassid».

Mukanov M.S. (1981). Kazahskaya yurta [Kazakh yurt.]. Alma-Ata: «Kainar».

Moshkova V.G. (1970). Kovry narodov Srednei Azii konca XIX – nachala XX vv [Carpets of the peoples of Central Asia of the late XIX – early XX centuries.]. Tashkent: «Fan».

Polevye materialy avtora – dalee PMA [Field materials of the author].

Edilhan Alkazhan. Mangystauskaya oblast', g. Aktau, mestnyi kraeved.

Akshabaev Aldabergen. 1941 g.r. Mangystauskaya oblast', g. Zhanaozen, iz roda adai – shonaj.

Shodyrova Akan. 1942 g.r. Mangystauskaya oblast', g. Zhanaozen, iz roda bali – kosai.

Nurbaeva Aktilek. Mangystauskaya oblast', poselok Shetpe, iz roda kozha.

Bashekeeva Kyrmyzy. 1940 g.r. Mangystauskaya oblast', Tupkaraganskii rajon, selo Akshunkyr, iz roda ali-zhanai.

Bashekeeva Tynyshtyk. 1942 g.r. Mangystauskaya oblast', Tupkaraganskii raion, selo Akshunkyr, iz roda ali-zhanai.

Ramazanova Akshagul. 1953 g.r. Mangystauskaya oblast', poselok Shaiyr, iz roda kunan – orys.

МРНТИ 03.29.00

Муфтахутдинова Д. Ш.

Казанский (Приволжский) Федеральный университет,
Россия, г. Казань, e-mail: dilaratatar@mail.ru

ПЕСНИ СОЦИАЛЬНОГО ПРОТЕСТА КАЗАХСКИХ ШАКИРДОВ МЕДРЕСЕ НАЧАЛА XX ВЕКА (по материалам фонда Оренбургского жандармского управления начала XX в.)

Актуальность исследуемой проблемы обусловлена интересом к проблеме отражения политических и этноконфессиональных интересов казахского народа в поэтическом и песенном творчестве шакирдов медресе Волго-уральского региона.

Статья направлена также на выявление реакции чиновников жандармского управления на изменения общественного сознания казахской молодежи и влияния татарской передовой общественной мысли на этноконсолидирующие процессы казахского народа.

Ведущим подходом к исследованию данной проблемы стал принцип историзма, требующий рассмотрения любого исторического материала в его динамике, выявления как специфических особенностей каждого явления, так и обуславливающих его факторов.

В результате исследования выявлены идеологемы чиновников жандармского управления, позволявшие им интерпретировать речевой и песенный дискурсы казахских шакирдов как опасный для охраняемого ими социального порядка. В статье так же показана реакция консервативного татарского духовенства на процессы, протекавшие в среде прогрессивной демократической татарской и казахской мусульманской молодежи начала XX века. Стихи и песни, выражающие социальный протест передовой казахской молодежи на социальную действительность начала XX века, рассматриваются как элемент совокупности взглядов и представлений, из которых складывалось самосознание казахского народа.

Материалы статьи могут быть полезными для преподавания спецкурсов по национальной политике на исторических специальностях высших учебных заведений.

Ключевые слова: джадидизм, кадимизм, шакирды, медресе, мусульмане, казахи, татары.

Muftachutdinova D.Sh.

Dr. Kazan (Volga Region) Federal University,
Russian, Kazan, e-mail: dilaratatar@mail.ru

Early 20th century kazakh madrasah shakirds' songs of social protest (Based on the materials of the Orenburg gendarmerie administration Fund of the early twentieth century)

The relevance of the studied problem is caused by interest in a problem of reflection of political and ethno-confessional interests of the Kazakh people in poetic and song creativity of shakirds of madrasah of the Volga-Ural region.

This paper is also aimed to revealing reaction of gendarmerie officials to change in public consciousness of Kazakh youth and to the influence of Tatar advanced social thought to ethnic – consolidating processes of Kazakh people.

The principle of historicism was a leading approach for research of this problem, which requires consideration of any historical material in its dynamics, reveal as specific feature of each phenomena as factors causing it.

In results of research revealed ideology of gendarmerie officials which allowed them interpret speech and song discourse of Kazakh shakirds as dangerous for protected social order. In the paper also

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

described the reaction of the conservative Tatar clergy to the processes take place among the progressive progressive democratic Tatar and Kazakh Muslim youth of early XX century. Poems and songs of advanced Kazakh youth expressing social protest to social reality of early XX century are considered as the element of set of views from which Kazakh national identity was built.

Materials of the paper can be useful for teaching national policy at special courses of historical branches of higher education institutions.

Key words: jadidism, kadimism , shakirds , madrasahs, Muslims, Kazakhs, Tatars.

Муфтахутдинова Д. Ш.

Қазан Федеральды Университеті, Ресей, Қазан қ.,
e-mail: dilaratatar@mail.ru

XX ғ. басындағы медресенің қазақ шәкірттерінің әлеуметтік наразылық өлеңдері (XX ғ. басындағы Орынбор жандарм басқармасы қоры материалдары бойынша)

Зерттеу мәселесінің өзектілігі Еділ-Жайық аймағындағы медресе шәкірттерінің өлең-жыр шығармашылығындағы қазақ халқының саяси және этно-конфессиялық мүддесінің көрінісі мәселесіне қызығушылықпен ерекшеленеді.

Мақала жандарм басқармасы шенеуніктерінің қазақ жастарының қоғамдық санасының өзгеруіне реакциясы мен алдыңғы қатарлы татар қоғамдық ойының қазақ халқының этно-біріктіруші процестеріне әсерін анықтауға бағытталды.

Зерттеу жұмысының жетекші тәсілі ретінде кез келген тарихи материалды өзінің динамикасында қарастыруды, әрбір құбылыстың өзіндік ерекшеліктерін және оған себепші факторларды анықтауды талап ететін тарихилық принципі қарастырылды. Зерттеу нәтижесінде қазақ шәкірттерінің сөйлеу және өлең дискурсын өздері қадағалайтын әлеуметтік тәртіпке қауіпті деп танитын жандарм басқармасы шенеуніктерінің идеологемалары анықталды. Сонымен қатар мақалада XX ғ. басындағы прогрессивті демократиялық татар және қазақ жастары арасында орын алған процестерге консервативті татар дін басыларының реакциялары көрсетілді. XX ғасыр басындағы әлеуметтік болмысқа алдыңғы қатарлы қазақ жастарының әлеуметтік наразылығын білдіретін өлеңдер мен әндер қазақ халқының өзіндік санасын қалыптастырған көзқарастар мен ойлардың жалпы жиынтық элементтері де қарастырылды.

Мақаланың материалдары жоғары оқу орындарындағы тарих мамандықтарын да ұлттық саясатқа байланысты арнайы курстарды оқытуға пайдалы болуы мүмкін.

Түйін сөздер: джадидизм, кадимизм, шәкірттер, медресе, мұсылмандар, қазақтар, татарлар.

Введение

Начало XX века для казахского народа – время этноконсолидирующих процессов. Фактически казахская интеллигенция оказалась между двумя вестернизирующими проектами. С одной стороны, вестернизация через официальную политику и идеологию империи, т.е. через русификацию и христианизацию, проводившуюся через систему миссионерской образовательной системы. С другой стороны, так называемый «татарский» проект, который предполагал сохранение исламской этноконфессиональной идентичности, но с реформированной и модернизированной под современные требования школой на родном языке.

Оба проекта находились в непримиримом противоречии друг к другу, но необходимо отметить, что большинству школ казахов до революции население доверяло гораздо больше, чем русским, поддерживаемым имперской государственностью.

Этноконфессиональные интересы казахов в поэтическом и песенном творчестве шакирдов

Современники отмечали, что казахи с большим предпочтением отдают своих детей в новометодные мектебы и медресе, чем в русско-казахские школы, и что в Степном крае нет того противостояния между кадимистами и джадидами, какое наблюдалось в Казани, Бухаре и Самарканде.

М. Приходов писал, что в волостях, расположенных ближе к городу Петропавловску, к 1913 г. была открыта лишь одна русско-киргизская школа, и она страдала недостаточным количеством учеников – большинство отдавало детей на обучение татарам. Бывали случаи, когда родители из соседних деревень отвозили детей в г. Петропавловск и отдавали в татарские мектебы (Приходов, 1913: 96). «Противомусульманский» миссионер Оренбургской епархии священник Ф. Соколов очень точно подметил

и культурное влияние татар на музыкальное творчество казахов: «Татары всюду распространились в степь: песни киргизы стали петь на татарский лад» (ГБУ «ГАОО» Ф. 175, оп. 1, д. 5, л. 177).

Необходимо отметить, что большинство образованных казахов, работавших затем муллами и мударисами в казахских мусульманских приходах, получали знания в татарских медресе Волго-уральского региона.

Отто Гетч в книге «Русский Туркестан…» в 1913 году писал: «Эти татарские интеллигенты в литературном и политическом отношении принадлежат теперь к передовым элементам ислама, к его самым энергичным и влиятельным приверженцам. И прежде всего им обязан ислам своим внутренним и внешним усилением и своим культурным ростом… Связь с мусульманским населением Туркестана создается при этом сама собой; и действительно, с севера к ним уже вносится панисламистская смута. Русское правительство боится этого проникновения татарских приверженцев ислама и по возможности не пускает их в Туркестан» (Юлдашбаев, 1984: 38-39).

Имперские власти усматривали в джадидистких школах как татар, так и казахов большую опасность. Они понимали, что национальное образование на исламской основе формирует политические нации, способные свободно конкурировать с имперской нацией и четко осознавать свои этноконфессиональные интересы.

Разумеется, и власть и христианские миссионеры пристально наблюдали и пытались пресечь эти новые явления мусульманской культуры. Вот как об этом сообщалось в Миссионерском противомусульманском сборнике за 1894 год: «Министр народного просвещения, на основании доставленных ему попечителями Казанского и Оренбургского учебных округов сведений, уведомил, что в магометанских школах сих округов употребляются, кроме печатных книг религиозного содержания, рукописные книги и тетради, заключающие в себя стихи и песни на татарском языке, в которых оплакивается зависимость татар от Российского государства, восхваляются турки и другие мусульманские народы, умаляется значение русского народа, выражается сожаление об участии мусульман, призванных к отбыванию воинской повинности, прославляется сила ислама, внушается надежда на будущее торжество магометан над неверными и т.п.» (Историческое и современное значение христианского миссионерства, 1894:280).

В ходе борьбы с «татаризацией восточных окраин» (Машанов, 1910) явилось распоряжение туркестанской администрации о запрещении преподавательской деятельности татар в школах Туркестана. Газета «Тарджиман» от 20 апреля 1912 года, ссылаясь на газету «Вакыт», пишет, что туркестанская администрация издала распоряжение о том, что «в новометодных и старометодных мектебах учителями могут быть лица, принадлежащие к роду и племени учеников. Сарт не может обучать киргизов, татарин – сартов» (Тарджиман, 1912).

Однако как бы не старались реакционеры, но против песенного творчества практически ничего предпринять не могли, ибо на песни и поэзию невозможно было наложить цензуру. Эти виды народного творчества распространялись методом «сарафанного радио». В то время, когда не было телевидения и интернета, люди более тесно вечерами общались, и, конечно же, пели. Песни эти распространяла и сочиняла, прежде всего, мусульманская молодёжь. Особенно учащиеся новометодных (джадидистких) медресе (Muftakhutdinova, 2015).

Интерес в этом плане представляют архивные материалы, отложившиеся в Государственном архиве Оренбургской области, в частности в фонде 21, в котором содержатся материалы Гражданского жандармского управления по Оренбургской губернии.

В осведомительном бюллетене за 1913 год, направленном начальнику оренбургского жандармского управления, говорится: «Они (имеются ввиду шакирды медресе) привозят и распространяют среди киргиз изданные на чисто киргизском языке вредного направления брошюры, отпечатанные в Уфе (в типографиях товарищества «Каримов Хусаинов и К -º», и «Восточная печать»), в Казани (Типография братьев Каримовых). Из числа брошюр известны: «Уян казак» («Проснись киргиз»), «Тур казак» (Вставай киргиз), басня «Маса» (Комар). В означенных изданиях указывается на тяжелое бесправное положение киргиз, живших, будто бы, гораздо лучше при ханах, затрагивается аграрный вопрос, с указанием на уменьшение количества земли, находящейся в пользование киргиз.

Обращается также внимание на затруднительность положения при выборе должностных лиц волостного управления, т.к. присутствующий при выборах чин полиции, ввиду незнания туземного языка, недоступен для киргиз, а переводчику надо давать взятки. В баснях заключается тенденциозное и антиправительственное

направление и в одной из них, высказывается неудовлетворенность по поводу отсутствия депутата от киргизского населения в Государственной Думе…

Вследствие изложенного покорнейше прошу не отказать сообщить все имеющиеся у Вас по этому поводу сведения, а также установить, когда, кто именно из татар учителей выезжал в киргизские степи и кто из киргиз приезжал в татарские училища для обучения в Петропавловск» (ГБУ «ГАОО» Ф.21, оп.2, д.618, л.22-22об.).

В этом же деле отмечается о приверженности казахов к просвещению и развитию, но сокрушается осведомитель, что оно идет от татар, а не от русских. «Киргиз-казаки вообще считаются среди родственных им других кочевников обладающими более богатым языком, остроумием, имеют свою литературу и скорее всех воспринимают новшества. Грамотность, магометанское вероучение и обряды распространяются среди киргизов главным образом летом учениками татарских медресе. В особенности идут к казакам и играют главную роль ученики Буинских, Чистопольских, Уфимских, Симбирских и деревни Кшкар медресе. Казаки любят новый метод, а потому и ученики школ старого направления выдают себя за новометодистов. Ученики эти нанимаются к казакам на ярмарках и базарах в мугалимы» (ГБУ «ГАОО» Ф. 21, оп. 2, д. 618. Л. 173)

В данном фонде приводится список поэтических сочинений казахских интеллектуалов, с переводами на русский язык, считающихся опасными в политико-идеологическом плане. В частности к «опасным» стихам и песням были причислены: «Японская война», «Певчая птичка» Зарифа аль-Исхаки, «Моя молодость» А.Яндибаева, «Недовольствие» Хайерли, «Пережитое нами в нашей жизни», «Настоящее желание казаков», «Житьё-бытьё» Юсуфа Каева, «Недовольствие жизнью» Чурманова, «Вставай казак», «Моя жалкая нация», «Штат нашей нации» Галиуллы Галимжанова, «Образец литературы» Альбанчираки, «Детская книжка» Джанибекова, «Подарок казацким детям» Мазитова, «Уголок библиотеки» Хусаинова, «Ласточка», «Подарок казацким детям», «Имамы и муллы» Муштаки, «Утренняя звезда» Н. Джумбаева, «Пример» Маматова, «Наставления казакам» Кашимова, «Течение» Бирналиева и др. (ГБУ «ГАОО» Ф. 21, оп. 2, д. 618. Л. 169, 169 об, 170 об, 172, 173, 174, 176, 177 об, 178, 178 об, 180, 180 об., 181, 181 об, 183).

Материалы данного фонда интересны для выявления идеологем чиновников жандармского управления, позволявших им интерпретировать смысловой дискурс казахских стихов, как опасный для охраняемого ими социального порядка. Эти стихи также хорошо иллюстрируют чаяния демократической казахской молодежи по поводу бесправного положения казахской нации. Так, в стихотворении Абдулкарима Мазитова из г. Омска «Подарок казацким детям», в предисловии говорится: «Наша основная цель издания сей брошюры желание, чтобы учащиеся оказали святую услугу нашему слепому народунации».

Ученики, наша нация слепа,
Почему шипит наша кровь,
Никто по этому поводу голову не поднимает,
И нация наша лежит без признаков жизни,
Лежит и не находит пути во тьме.
Когда же настанет наш рассвет,
Нация лежит давно нагая,
Неужели не ноет поэтому ваша душа?
Не идя друг другу наперекор,
Давайте писать о необходимости объединения.
Смотри во все стороны –
Кто ниже казака?
Кочуют в степях лишь одни дети казака.
И там им тесно должно быть друг с другом во вражде.
Тридцать гор встает между двумя деревнями,
А мы все враждуем…
Приведи нашу нацию в осведомленность и объединение,
Богачей радуй богатством.
И пусть общий союз (панисламизм)
Ведет нас к истинному пути!»
(ГБУ «ГАОО» Ф. 21, оп. 2, д. 618. Л. 181 об.).

В материалах данного фонда можно заметить и реакцию самой татарской и казахской демократической интеллигенции на ярлыки, навешиваемые консервативным державным чиновничеством. Так в газете «Вакыт» от 1 января 1913 года в №1096 написано: «…мало надежды на то, что это преследование прекратится, потому что русских турко-татарских мусульман преследуют не из-за того, что они сделали, а за то, что могут сделать в будущем. Таким образом, стараются уничтожить достоинство мусульман на национальное существование» (ГБУ «ГАОО» Ф. 21, оп. 2, д. 491). Действительно, дальнейшее время показало, что опасность для Российской империи исходила вовсе не от идеологий татарского просветительства, и все эти жупелы, навязываемые целым народам, касались всего лишь тончайшего слоя интеллигенции.

В материалах фонда Жандармского управления отложились документы, хорошо иллюстрирующие раскол между сторонниками старого и новометодного образования. Рассмотрим донос, который подписали 12 присяжных мулл г. Казани от 15 августа 1908 года: «Вы взяли из г. Казани одно только дерево революции, покрытое чалмой, а самые заразительные его корни, пустившие в небо ветки, Вы оставили. Эти «ветки» и есть «мугаллимы», рассеянные по татарским деревням и вышедшие из вышеупомянутого медресе «Мухамадия», где они образовывались по программе турецких революционеров… Мы, татарские указные муллы, просим Вашу Милостливую и Великою Особу убрать таких учителей из наших татарских деревень, и не давать никаких прав как иностранцам… Просим Вашу Великою особу приказать нашему Духовному Собранию о недопущении получивших образование в медресе «Мухамадия» лиц к экзамену» (ГБУ «ГАОО» Ф.21, оп.2, д.625, л. 48.) Данный документ хорошо иллюстрирует мнения консервативного татарского духовенства, которое довольно настороженно относилось к духовным ценностям Запада, способным разрушить многовековые традиции, основанные на принципах ислама.

Реагировала на рост национального самосознания тюркских народов и русская державная интеллигенция. Так, профессор Казанского университета Н.Ф. Катанов на совещании, проведенном в апреле 1908 года в Казанском учебном округе и посвященном проблемам просвещения инородцев, обвинял выпускников джадидистких медресе в том, что они проводят в Урало-Поволжском регионе работу по татаризации населения и «религиозность дополняют идеями национального самоопределения» (Валиахметова, 2007:57). Катанов сам нередко выступал в качестве осведомителя Жандармского управления, в частности в фонде 21 хранится стихотворение неизвестного татарского автора, переведенное Н.Ф. Катановым.

«Стойте и говорите:
Грабят у нас последние запасы.
Пусть они тучнеют не голодая,
Пусть издеваются, надрывая грудь день и ночь,
А под конец похоронят как собак.
Стойте и говорите:
Нам тесно только в могиле,
Здесь же каждый день готовь долги,
Царь отец толстых богачей,
И для него готовь свою ты кровь.
Пусть он спокойно пьёт твою кровь,
Пусть он отбирает массами твоё добро.
Под предлогом говоря для царской службы.
Пусть берут у тебя без уважения сына.
Стойте и говорите:
Все учатся одинаково и работают,
Все пусть одинаково пользуются отдыхом.
Не должно быть лжи и насилия.
И не быть могиле, пока нет смерти.
Презираются, терпящие невзгоду,
Над ними кичатся силою богатые люди,
Кто издревле пользуется покоем,
Пусть будет это царь, о, вы обиженные.
Комитет социалистов-революционеров.

Сбоку написано по-русски: «Такую «Марсельезу» у казанских «мугаллимов» поют в мектебах хором мальчики».

Переводил на русский язык член Казанского Временного комитета по делам печати, председатель переводческой комиссии при управлении Казанского учебного округа, профессор императорского университета Николай Катанов. 24 сентября 1908 г.» (Ф. 21, оп. 2. д. 625. Л. 50).

Для татар, башкир, казахов конец XIX- начало XX века было временем сотворения по Андерсену «национальных артефактов», обладающих «глубокой эмоциональной легитимностью». Песни социального протеста мы с полной уверенностью можем отнести к этому явлению (Муфтахутдинова, 2015:187). Современный этносоциолог Б. Андерсон, имея ввиду европейские народы, пишет: «... сотворение этих артефактов к концу XVIII века было спонтанной дистилляцией сложного «скрещивания» дискретных исторических сил, но стоило лишь им появиться, как они сразу стали «модульными», пригодными к переносу на огромное множество социальных территорий и обрели способность вплавлять в себя либо самим вплавляться в столь же широкое множество самых разных политических и идеологических констелляций» (Андерсон, 2003:37).

Заключение

Те же самые процессы мы можем наблюдать у тюркоязычных народов Поволжья, Приуралья, Западной Сибири и Казахстана в конце XIX- начале XX века. У них к этому времени качественно изменилось общественное сознание. Оно стало способно связывать воедино, в целостном восприятии пространство, время и человеческую солидарность.

Литература

Приходов М. (1913). Киргизы-мусульмане // Инородческое обозрение. Приложение к журналу «Православный собеседник», март 1913 года. Кн. 2. Казань: Центр.

ГБУ «ГАОО» Ф.175, оп.1, д.5, л.177.

Юлдашбаев Б.Х. (1984). Национальный вопрос в Башкирии накануне и в период Октябрьской революции. Уфа. Историческое и современное значение христианского миссионерства (1894) // Миссионерский противомусульманский сборник. Вып. XX.

Машанов М.А. (1910). Современное состояние татар-мухаммедан и их отношение к другим инородцам. Казань: Типо-Литография И.С. Перова 132 с.

Muftakhutdinova Dilyara, Khurmatullina Rezeda. (2015). The historical memory of the Tatar people in the works of musical culture\\ Procedia-Social and Behavioural Sciences Journal (ISSN: 1877-0428). http://www.sciencedirect.com/science/journal/18770428/177

ГБУ «ГАОО» Ф.21, оп.2, д.618, л.22-22об.

ГБУ «ГАОО» Ф.21, оп.2, д.618. Л.173

ГБУ «ГАОО» Ф.21, оп.2, д.618. Л.169,169 об, 170 об, 172, 173,174,176, 177 об, 178, 178 об, 180,180об.,181,181об, 183

ГБУ «ГАОО» Ф.21, оп.2, д.618. Л.181 об.

ГБУ «ГАОО» Ф.21, оп.2, д.491.

ГБУ «ГАОО» Ф.21, оп.2, д.625, л. 48.

Валиахметова А.Н. (2007). Воспитание музыкальной культуры в условиях развития татарского национального музыкального образования (с середины XIX – до первой четверти XX в.). Учебное пособие. Казань. Ф.21, оп.2. д.625. Л.50.

Муфтахутдинова Д.Ш. (2015). Песни социального протеста поволжских татар конца XIX-начала XX в. // Этничность, религия и политика / Под ред. Т.А. Сенюшкиной и А.В. Баранова. Симферополь: ИТ «АРИАЛ», с. 185-187.

Андерсон Б. (2003). Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. Москва.

References

Prikhodov M. (1913). Kirgizy-musulmane [Kirgizs-muslims] // Inorodcheskoe obozreniye. Prilojeniye k jurnalu «Pravoslavniy sobesednik», mart 1913g. Kn.2. Kazan: Center.

SBI «SAOR» (State budgetary institution «State archive of the Orenburg region»). F. 175, op.1, d.5, l.177.

Juldashbaev B.H. (1984). Nacionalniy vopros v Bashkirii nakanune I v period Oktyabrskoy revolucii [National question in Bashkiria before and during the October revolution]. Ufa.

Istoricheskoe I sovremennoe znacheniye khristianskogo missionerstva. (1894) [Historical and contemporary significance of Christian missionary work] // Missionerskiy protivomusulmanskiy sbornik. Vyp. XX.

Mashanov M.A. (1910). Sovremenooe sostoyaniye tatar-mukhammedan I ih otnosheniye k drugim inorodcam. Kazan: Tipo-Litographiya I.S. Perova, 132 p.

Tardjiman. (1912) April, 20

Muftakhutdinova Dilyara, Khurmatullina Rezeda. (2015). The historical memory of the Tatar people in the works of musical culture \\ Procedia-Social and Behavioural Sciences Journal (ISSN: 1877 -0428) http://www.sciencedirect.com/science/journal/18770428/177

SBI «SAOR», f.21, op.2, d.618, l.22-22 ob.

SBI «SAOR», f.21, op.2, d.618, l.173

SBI «SAOR», f.21, op.2, d.618, ll.169-169 ob., 170 ob., 172, 173,174,176, 177, 178-178 ob., 180-180 ob.,181-181ob., 183.

SBI «SAOR», f.21, op.2, d.618, l. 181 ob.

SBI «SAOR», f.21, op.2, d.491

SBI «SAOR», f.21, op.2, d.625, l.48

Valiakhmetova A.N. (2007). Vospitaniye muzykalnoy kultury v usloviyah razvitiya tatarskogo nacionalnogo muzykalnogo obrazovaniya (s serediny XIX – do pervoy chetverti XX v.). [Education of musical culture in the conditions of development of the Tatar national musical education (from the middle of XIX – to the first quarter of XX century)]. Uchebnoe posobiye. Kazan. SBI «SAOR», f.21, op.2, d.625, l.50

Muftakhutdinova D. (2015). Pesni socialnogo protesta povoljskih tatar konca XIX – nachala XXv. [Songs of social protest of Volga Tatars of the late XIX-early XX century] // Etnichnost', religiya I politika / pod red. T.A. Senyushkinoy I A.V. Baranova. Sympheropol': IT «ARIAL», pp. 185-187

Anderson B. (2003). Voobrazhaemye soobsh'estva. Razmyshleniya ob istokah I rasprostranenii nacionalizma. [Imagined community. Reflections on the origins and spread of nationalism]. Moskva.

ҒТАМР 03.61.00

Қалшабаева Б.К.[1], Дадабаева Г.Р.[2]

[1]т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kalshabaeva@mail.ru
[2]т.ғ.д., доцент, КИМЭП университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: dgulnara@kimep.kz

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ОРАЛМАНДАР: ҚОНЫС АУДАРУ, ОРНАЛАСУЫНДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Мақала авторлары шет жерлерде тұрып жатқан қазақтардың тарихи Отанға оралу мәселелерін қарастырады. Аталған зерттеудің мақсаты Оңтүстік Қазақстанда орналасқан репатрианттардың орналасуы және тарихи Отанға бейімделу мәселелерін айқындау. Мақаланы жазу барысында тарихи зерттеудің мынандай әдістері: объективтілік, тарихи-салыстырмалы әдіс және далалық зерттеу әдістері қолданылды. Мақалада Түркістан облысы аумағына қоныстанған оралмандардың орналасуы, саны және рулық құрамына назар аударады. Аталған аумақтарда негізінен Өзбекстан, Иран, Ауғанстаннан, сондай-ақ азырақ Түркиядан келген қазақтар өмір сүруде. Мақалада оралмандардың республиканың оңтүстік аумақтарына қоныстануының негізгі себептері көрсетілген. Сонымен қатар, оралмандардың қоныс аударуының негізгі кезеңдері, саны және олардың орналасуындағы ерекшеліктер мен тарихи Отанға бейімделуімен байланысты туындаған мәселелер қарастырылады. Авторлар локальды қоныстардың негізін қалыптастыратын рулық қатынастар мен жершілдік қағидаларын айқындайды және Қазақстанда оралмандардың бейімделу барысында негізгі роль атқаратын мемлекет тарапынан көрсетілген әлеуметтік және қаржылай қолдаулар жөнінде де айтылады.

Түйін сөздер: Оңтүстік Қазақстан, Түркістан облысы, репатрианттар, Өзбекстаннан келген оралмандар, Иран, адаптация мәселелері.

Kalshabayeva B.K.[1], Dadabayeva G.R.[2]

[1]doctor of Sc., professor, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kalshabaeva@mail.ru
[2]doctor of Sc., associate professor, KIMEP University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: dgulnara@kimep.kz

Turkestan region's oralmans: issues of settlement and adaptation

The present paper has focused on issues of the Kazakh Diaspora representatives came back to their historic homeland. The main goal of the research was a problem of the choice of repatriates' settlements here in Kazakhstan, particularly in Southern Kazakhstan. The following research methods were used to write this paper as historical-comparative, and field studies. Special attention is paid to the questions of their resettlement, strength, and tribal composition of oralmans to settle in Turkestan and its environment. This region has become a center of resettlement for the Kazakhs from Uzbekistan, Iran, Afghanistan and some small groups from Turkey. The authors highlight main reasons led to the oralmans resettlement into southern region of the republic. There were researched main stages of the oralmans migration, and its special features and also problems that oralmans faced in the country. The authors underline fraternity principles and tribal relations as foundation to create local settlements as well as social and financial support of the state to ease the adaptation to Kazakhstan.

Key words: Southern Kazakhstan, Turkestan region, repatriates, oralmans from Uzbekistan and Iran, problems of adaptation.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Калшабаева Б.К.[1], Дадабаева Г.Р.[2]
[1]д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: kalshbaeva@mail.ru
[2]д.и.н., доцент, Университет КИМЭП,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: dgulnara@kimep.kz

Оралманы Туркестанской области: вопросы переселения и адаптации

Авторы статьи рассматривают вопросы возвращения на историческую Родину представителей казахской диаспоры за рубежом. Цель данного исследования – выявить проблемы расселения репатриантов в Южном Казахстане и их адаптации на исторической Родине. При написании статьи использовались такие методы исторического исследования, как объективизм, историко-сравнительный анализ и методы полевых исследований. Особое внимание в статье уделяется расселению, численности и родовому составу оралманов, поселившихся в Туркестане и его окрестностях. В указанном регионе, в основном, проживают казахи из Узбекистана, Ирана, Афганистана, а также небольшие группы казахов из Турции. В статье выделены основные причины переселения оралманов в южный регион республики. Наряду с этим, рассматриваются основные этапы переселения, численность оралманов и особенности их расселения, а также проблемы, возникшие в ходе адаптации на исторической родине. Авторы выделили принципы землячества и родовые отношения как основу формирования локальных поселений, а также социальную и финансовую поддержку со стороны государства, которые играют главную роль в ходе адаптации оралманов в Казахстане.

Ключевые слова: Южный Казахстан, Туркестанская область, репатрианты, оралманы Узбекистана, Ирана, проблемы адаптации.

Кіріспе

Түркістан облысы – Қазақстан Республикасының оңтүстігінде орналасқан. Облыстың негізі 1932 жылдың 10 наурызында құрылған. Ол 1962-1992 жылдар аралығында Шымкент облысы деп аталып, аумағы 117,3 мың км², халқының саны 2 788 653 адамды құраса (Этнодемографический ежегодник Казахстана, 2006:32) кейін Оңтүстік Қазақстан облысы, ал 1918 жылдың жазынан бастап Түркістан облысы болып аталды. Облыстың орталығы Түркістан қаласына көшірілді. Облыс құрамында 11әкімшілік аудан (қазіргі кезеңде екі аудан қайта бөлініп қосылды), 4 қалалық әкімдік, 7 қала (Шымкент қаласынан басқа), 932 ауыл, 171 ауылдық округ пен 13 кент бар. Түркістан облысында республика халқының 15%-ы тұрады (Этнодемографический ежегодник Казахстана, 2006:56). Тұрғындарының орташа тығыздығы 1 км²-ге 18,6 адамнан келеді. Республика бойынша бала туу жағынан ең жоғарғы көрсеткішке (1000 адамға 22,6 сәбиден келеді) және халық санының табиғи өсуінің ең жоғары деңгейіне (32,5 мың адамнан астам) жетті. Облыс халқының басым бөлігін қазақтар (70,24%) құрайды, одан басқа өзбектер (17,1%), орыс (7,2%), татар (1,2%), әзірбайжан, тәжік, түрік, т.б. ұлт өкілдері тұрады. Халықтың ең көп шоғырланған аймақтары Мақтаарал, Шардара, Сайрам, Сарыағаш аудандары. Облыс тұрғындарының 47%-ы қалада, 53%-ы ауылда тұрады (Асылбеков, Козина, 1995: 102).

Қазақстан Республикасы облыстары ішінде халық санының басымдығын осы аталған облыс құрайды. Түркістан облысы халықтарының сан жағынан өсуіне ата жұртқа оралған отандастарымыздың да белгілі бір деңгейде үлесі бар. Еліміз тәуелсіздік алғалы бері алыс және жақын шетелдердегі қандастарымыз ата жұрты – тарихи Отанға қоныс аударуын тоқтатқан жоқ. Оның себептері біріншіден, шет елдерде өмір сүрген отандастарымыздың ата жұртқа деген сағынышының басым болуы, екіншіден, Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатындағы алыс және жақын шетелдердегі қазақтардың елге оралуына жасалған оңтайлы шаралар, бағдарламалар үшіншіден, отандастарымыздың сол елдегі әлеуметтік-саяси жағдайымен де байланысты болды. Мәселен, олардың тұрып жатқан мемлекеттеріндегі ішкі саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың да шиеленісуі, адамдардың күнделікті және қоғамдық-саяси, мәдени сұраныстарының толық қанағаттандырылмауы, жоғары мемлекеттік билік орындарына қызметке алуда ұлтына қарай шектеу, әлеуметтік, саяси құқықтарының қорғалмауы, қазақ тіліндегі мектептердің жабылуы, материалдық жағдайының нашарлауы, тұрмыс тіршілігінің көптеген саласында кепілдік құқықтардың жоқ болуы, т.с.с.

Кезінде тарихи тағдырдың соқпағымен шет жерлерге қоныс аударған отандастарымыздың тарихи отанға оралуы, орналасуы жергілікті ортаға бейімделуі мәселелері, көптеген зерттеушілер еңбегіне арқау болды. Атап айтқанда, сырттағы қазақтардың алғашқы көші-қоны, елге көшудегі қиыншылықтар жөнінде Е.Ю. Садовскаяның «Миграция в Казахстане на рубеже XXI века: основные тенденции и перспективы» деген еңбегін атауға болады (Садовская, 2001: 105-109). Автор бұл еңбегінде еліміз тәуелсіздік алған жылдары алғашқылар болып келген Моңғолиядағы қазақтардың елге оралуындағы негізгі факторлар: олардың ұлттық болмысын, дәстүрлі мәдениетін сақтап қалу, болашақ ұрпақтың қамы, яғни өз елінде білім алып көркею, т.с.с. себептерді көрсетеді. Ал К.Қ. Нұрымбетованың «Тәуелсіз Қазақстандағы репатриация мәселелері мен болашағы: тарихи талдау (1991-2008 жж.)» диссертациясында Тәуелсіз Қазақстандағы 1990 жылдардағы репатриация үрдісінің барысы мен ерекшеліктері және Тәуелсіз Қазақстандағы 2000 жылдардағы репатриация үрдісінің ерекшелігі, оралмандардың облыстар бойынша орналасуына жүйелендірілген жұмыс деп айтуға болады (Нұрымбетова, 2010:12). Сондай-ақ қазақ диаспорасы мен оралмандар мәселесі, көші-қоны жөнінде отандық және шетел мұрағаттарынан алынған, бұрын жарық көрмеген құжаттарды пайдалана отырып, тарихи айналымға түсірген «Казахская диаспора: настоящее и будущее» деген авторлық ұжыммен шыққан еңбекте де қазақтардың Моңғолиядан Қазақстанға қоныс аудару себептерін көрсетеді (Балтабаева, Баймагамбетова, 2012: 14,78). Б.К. Қалшабаеваның «Орталық Азиядағы қазақтар (тарихи-этнографиялық зерттеу) монографиясында бір тарауша Орта Азиядан келген оралмандар мәселесіне арналған (Қалшабаева, 2011: 325-344). Б.К. Қалшабаева мен А.С. Сейсенбаеваның «Some Problems of Repatriation and Adaptation of Representatives of the Kazakh Diaspora of Central Asia in the Historic Homeland» мақалалары да Орта Азиядан келген оралмандардың орналасу және бейімделуіндегі проблемалар жөнінде айтылады (Kalshabayeva, Seisenbayeva**,** 2013:20-26) А.Б. Қалыш және Д. Қасымованың «Поле и смыслы социокультурной интеграции этнических репатриантов және «Репатрианты Казахстана» атты еңбектері де (Қалыш, Қасымова, 2014; 2015.) Қазақстандағы репатрианттардың елде интеграциялануы мен бейімделуіндегі негізгі мәселелерді қозғаса, М.С. Садырова, С.А. Амитов (Садырова, Амитов, 2014: 18) зерттеулерінде Қазақстандағы миграциялық үдерістер және оралмандардың әлеуметтік адаптациясына социологиялық талдау нәтижелерін береді.

Мәселенің әдістемесі

Зерттеудің методологиясы Қазақстан және шетелдік этнологтардың этнология ғылымындағы «диаспора», «репатриант» т.б. ұғымдары жөніндегі теориялық тұжырымдар мен концептуальды қағидаларға сүйенеді. Қазақстандағы этникааралық қатынастарды талдауда, оралмандардың жағдайы, мәселелері және перспективасын кешенді және жүйелі қарастырғанда ғылыми объективизм принципін ұстануға мүмкіндік береді.

Мақаланы жазуда жалпы ғылыми тарихи принципке, жүйелілікке, салыстырмалы және эксперименталды талдауға негізделді. Сондай-ақ, методологиялық арсеналда ғылыми-қолданбалы әдістер: этносоциологиялық және далалық этнографиялық зерттеулер нәтижелері негізге алынды, мәселеге толық, кешенді талдау жүргізу үшін зерттеудің пәнаралық принциптері басты назарға алынды. Мәселен, тарихи-салыстырмалы әдіс оралмандардың орналасуындағы аймақтық ерекшеліктерді саралауға, елге оралу себептерін ашуда корреляциялық талдау жүргізуге ықпал етті.

Негізгі бөлім

Қазіргі Түркістан облысы шет жерлерден оралған отандастарымыздың тығыз орналасқан аумағы деуге болады. Түркістан облысына орналасқан оралмандардың негізгі бөлігі Өзбекстан, Тәжікстан, Иран, Ауғанстан және азырақ Түркиядан келген қазақтар. Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінде (1992-1994 жж.) елге оралған қандастарымыз Қазақстанның оңтүстік аймағына орналасуға тырысты. Осы кезеңде тек қана Оңтүстік Қазақстан облысына барлығы 4357 қазақ келген.

Өзбекстаннан көшіп келушілердің көбеюінің басты бір себебі, елдің көршілес орналасуы болса, енді бір жағы Қазақстан мен Өзбекстанның арасындағы шекараның түпкілікті айқындалып, даулы елді-мекендер мәселесі шешіліп, екі жақтың мемлекет аралық келісімге қол қоюымен байланысты. Шекара нақтыланған соң, шекараға шектес не бұрындары Өзбекстанға Қазақстаннан жалға берілген жерлерде отырған қазақтар енді біржолата ата қонысқа көш аудара бастады. Оның үстіне отандастарымыздың тарихи отанға қоныс

аударуына Қазақстан өкіметі барлық жағынан қолдау көрсетті. Қазақстан Республикасы көші-қон және демография жөніндегі агенттігі оралмандардың пәтерге, жәрдемақыға, көлікке тиесілі қаражат шығынын Үкімет алдына қойып дәлелдеп, қаржы бөлдіртіп отырды. Мәселен, квота бөлу, жер не баспанамен қамтамасыз ету, материалдық көмек, т.с.с. Соның нәтижесінде 1999 жылдан 2010 жылға дейін көшіп келу квотасына енген әрбір отбасына тиесілі жеңілдіктерін беріп отырды. Содан бері Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау Министрлігінің берген мәліметі бойынша 1991 – 2007 жж. жақын шетелдерден Қазақстанға 651299 адамды (165861 отбасы) қабылдады. Соның – 61,3% не 399453 адамы (102748 отбасы) Өзбекстаннан келген қазақтарды құрайды (Қалшабаева, 2012:200-205) Бірақ айта кету керек, тарихи отанға ең алдымен оралғандар сол елдердегі ата-баба жұртында отырғандар емес, еліміздегі кейінгі тарихи оқиғалармен (ұжымдастыру, ашаршылық т.б.) байланысты қоныс аударған не елмен тығыз қарым-қатынастағы қазақтар (туыс-жегжаты бар) көше бастады. Дегенмен де әлі күнге дейін ата мекеніміз осы жер, қайда барамыз деп отырған Ташкенттің маңайындағы «Той тепе», «Сіргелі», «Арғын», «Қыпшақ», т.б. елдімекендердегі қазақтар да жеткілікті.

Түркістан облысына 1990 жылдардың басында келген отандастарымыздың алғашқы лектерінің бірін Тәжікстаннан келген қандастарымыз құрайды. Бұл елден отандастарымыздың қоныс аударуының басты себебі, ең бірінші Тәжікстандағы әскери соғыс, елдегі саясиәлеуметтік жағдайдың шиеленісуі еді. Сондықтан олардың негізгі бөлігі өзінің басын аман алып қалу мақсатында мемлекеттің көмегін күтпей-ақ тарихи Отанға оралуына мәжбүр болды. Сондай-ақ, Оңтүстік Қазақстан облысы Әкімінің 1993 жылғы 8 қаңтардағы №258 шешімінің арқасында Тәжікстан Республикасынан облысқа келуге ниет білдірген 35 жанұяны (250-300 адам) үй мүлкімен көшіріп алды (Оңтүстік Қазақстан Облыстық мемлекеттік мұрағаты, 897-Қор: 17 п). Олардың негізгі бөлігі Махтаарал, Сарыағаш ауданының Ақжар селосында шоғырланған. Сондай-ақ, Шымкент қаласының Самал-2 ықшам ауданында Тәжікстаннан келген 14 жанұяға үй салуға жер телімдері беріліп, уақытша тұратын вагондармен қамтамасыз етілген 1992-1993 жж. оларға ескі ақшамен 150-200 мың сом жәрдемақы көрсетілген (Нұрымбетова, 2010:12).

Ал Иран, Ауғанстан және Түркия елдерінен келген қандастарымызда тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдарында Отанға, ата жұртқа деген сағыныш басым болса, енді бір жағынан сол елдердегі саяси-әлеуметтік жағдайдың шиеленісуі де олардың елге оралуын жеделдетті. Қазіргі Түркістан облысына Иранннан келген қазақтардың келуі 1993 ж. 15 сәуірде ҚР Президенті «Көші-қон квотасы және Иран Ислам республикасынан және басқа мемлекеттерден отандастарымыздың көшіп келуін ұйымдастыру жөніндегі шаралар туралы» қаулыға қол қоюмен байланысты. Бұл жөнінде зерттеуші ғалым Ислам Жеменей өзінің «Көші-қон және бейімделу мәселелері» атты мақаласында: «Елбасы Иран еліне 1992 жылдың 29 қарашасында алғашқы ресми сапары барысында иран қазақтарының өкілдерімен кездесті. Елбасымыздың бұл сапарындағы келісімнің жемісі 1995 жылдың күзінде иран қазақтарының атамекенге оралуындағы алғашқы көшіне негіз қалады...» – деп жазады (Жеменей, 2012:137-139). Міне, осы кезеңде Ирандағы қазақтардың алғашқы легін Оңтүстік Қазақстанға әкеліп орналастырады. Иранның солтүстік аудандары Горган, Бендер-Түркмен қалаларынан оралған 1686 адамның 950 адамы Оңтүстік Қазақстан облысының Сарыағаш, Шардара, Сайрам, Қазығұрт, Түркістан және т.б аудандары мен Шымкент, Кентау қалаларына орналасқан. Дастан ауылына қоныстанған Иранннан келген отандасымыз Мұхаммед Серікбайұлы Ауғанстанның Гират қаласында дүниеге келген. XX ғ. 80-ші жылдары Кеңес өкіметі мен Ауғанстан арасындағы соғыста Иранға өткен. Иран мемлекетінде олар түрлі кәсіппен шұғылданып, саудамен айналысқан, мал баққан, Қызыл Рабадта отырықшы болып, егін еккен. 1993 жылы алдымен Оңтүстік Қазақстан облысының Созақ ауданына қоныстанады, ол жердің табиғи-географиялық жағдайы ұнамай, Сарыағаш ауданына көшкен (2014 ж. Оңтүстік Қазақстан облысына ұйымдастырылған далалық этнографиялық экспедиция материалынан алынды).

Сарыағаш ауданының көші-қон және демография бөлімінің мәліметтері бойынша ауданға 1992-2002 жж. аралығында 5133 жанұя (30188 адам) оралмандар келген. Келген оралмандардың 80 % – ТМД елдерінен болса, 20 % – Иран Ислам Республикасынан, Ауғанстаннан, Пәкістаннан, Монғолиядан, Түркиядан, Түркіменстаннан келгендер. Оралмандар негізінен бір ауылға орналастырылды. Ауғанстан, Пәкістаннан келгендер негізінен Сарыағаш қаласында, ал «Дастан» ауылында Иранннан келген оралмандар орналасқан (Қалшабаева, Базарбаева, 2013: 330-334).

Қандастарымыздың тарихи отанға көшіп келуі екі жолмен жүрді: біріншісі – мемлекеттік квота арқылы болса, екіншісі – дербес, өз беттерімен жеке қаражат күшімен көшіп келеді. Түркістан облысына қоныс аударғандар санын кезеңдермен көрсетсек: 1998-1999 жылдары Қырғызстаннан – 456, Ресейден – 2446, Тәжікстаннан – 4927, Өзбекстаннан – 16934, Ауғанстаннан – 672, Қытайдан – 49, Моңғолиядан – 26, Түркиядан – 534, Ираннан – 1790 қазақтар қоныс аударды. Көші-қон және демография агенттігінің берген мәліметі бойынша 1991-2002 жж. аралығында Түркістан облысына көшіп келген оралмандар 17653 жанұя (82563 адам) болса, 1991-2004 жылдары аралығында 25578 отбасы яғни 98295 адам көшіп келген. Келген адам санының көрсеткіші 30,48% құрайды. Облысқа 1991-2006 жж. аралығында шетелден келген оралмандардың жалпы саны – 40725 отбасы, 138570 адам болды (Оңтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты, 897 қор.: 17). Сонда 2004 жылға дейін 98295 адам келген болса, 2006 жылға дейін, яғни 2 жылда 40 мың адам қосылған.

Ал, жалпы Қазақстан бойынша 1991-2006 жылдар аралығында шет елдерден келген оралмандардың жалпы саны 143343 жанұя (565757 адам). 1991-2006 жж. аралығында Өзбекстаннан келген отандастар барлық келген оралмандардың 61,65 % құраған. 1991-2006 жж. аралығында келген отандастарымыздың басым көпшілігі 40725 отбасы (138570 адам) Оңтүстік Қазақстан облысында орналасып, оның 85,6% Өзбекстаннан келген оралмандар.

1991-2007 жж. аралығындағы Оңтүстік Қазақстан облысына жалпы 44545 отбасы 149897 адам келген. Оның ішінде Моңғолиядан келген отандастарымыз 13 отбасы 28 адам 0,02%-ды, Қытайдан келген отандастарымыз 81 отбасы 144 адам 0,1%-ды, Ресейден келген отандастарымыз 363 отбасы 777 адам 0,5%-ды, Өзбекстаннан келген отандастарымыз 39407 отбасы 128257 адам 85,6%-ды, Түркіменстаннан келген отандастарымыз 874 отбасы 3956 адам 2,6 %-ды құраса, басқа да шет елдерден келген репатрианттар төмендегідей болған: Тәжікстаннан 2344 отбасы (10106 адам) 6,74%, Қырғызстаннан 117 отбасы (253 адам) 0,2%, Түркиядан 258 отбасы (1078 адам) 0,72%, Украинадан 5 отбасы (10 адам) 0,007%, Әзербайжаннан 3 отбасы (3 адам) 0,002%, Молдовадан 1 отбасы (1 адам) 0,0007%, Ауғанстаннан 348 отбасы (1517 адам) 1,012%, Ираннан 609 отбасы (3227 адам) 2,15%, Пәкістаннан 99 отбасы (453 адам) 0,302%, Белоруссиядан 3 отбасы (3 адам), Грузиядан 1 отбасы (4 адам), Израильден 1 отбасы (1 адам), Сауд Араб елдерінен 16 отбасы (75 адам) 0,05% келген (Оңтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты, 897 қор: 17-27).

Қазақстан Республикасындағы оралмандардың, азаматтығы жоқ адамдардың және босқындардың құқықтарының ахуалы туралы арнайы баяндамасында: Қазақстан Республикасына 1991 жылдан бастап 2011 жылға дейінгі аралықта тарихи отанына 221,3 мың отбасы немесе 860,4 мың этникалық қазақ оралды. Олардың көшіп келу квотасына 127,7 отбасы енгізілді, квотадан тыс өз бетінше 94,2 мың отбасы қоныстанды. Соның ішінде Оңтүстік Қазақстан облысында – 183004 – адам, 53275-отбасы, 21,4%-ды құрайды. Басым көпшілігі Өзбекстаннан келгендер. Өзбекстаннан – 47818 отбасы, 161252 адам, Тәжікстаннан келгендер – 2401 отбасы, 10234 адам, Түркіменстан – 901 отбасы, 4524 адам, Ираннан – 679 отбасы, 3839 адам, Түркиядан – 274 отбасы, 1147 адам, Қырғызстаннан – 166 отбасы, 492 адам, Ресейден – 334 отбасы, 742 адам, басқа ТМД елдерінен – 81 отбасы, 167 адам, Моңғолиядан – 12 отбасы, 29 адам, алыс шет елдерден 489 отбасы, 2195 адамды құрайды (Калшабаева, 2016: 100-108).

Ата-баба жеріне аңсап жеткен оралмандарды орналастыруда Мақтарал ауданына – 2782 отбасы, Сарыағаш ауданына – 2506 отбасы, Шымкент қаласына – 677 отбасы, Түлкібас ауданына – 495 отбасы, Түркістан қаласына – 412 отбасы, Шардара ауданына – 308 отбасы, Қазығұрт ауданына – 336 отбасы, басқа да қалалар мен аудандарға – 372 отбасы бөлінген (Сейсенбаева, 2011: 118). Елбасы жарлығы бойынша, Оңтүстік Қазақстан облысы 2765 отбасын немесе 14907 адам квота бойынша қабылдауы тиіс болатын. Оңтүстік Қазақстан облысының көші-қон жөніндегі басқармасының басшылары бұл жоспарды артығымен орындап отырды. Квотамен келгендерге жол шығындары, жүк тасымалының шығыны төленіп, бір жолғы жәрдемақы берілді. Әр отбасы 715260 теңге жәрдемақыға ие болған. ОҚО-ға орналасқан оралмандар баспанамен қамтамасыз етіліп, шаруашылығын жүргізуге көмектер алып отырды. Көптеген отбасылар дайын баспананың орнына үймен бірге шаруашылықпен айналысу үшін жерге иелік еткенді жөн көрді. Әлеуметтік баспанаға 18 отбасы қол жеткізсе, 764 отбасына жер телімдері берілген. Облыс аудандарында «Дастан», «Достық», «Атамекен», «Сәуле» деген ауылдар пайда болды. Ауылдарға инфрақұрылымдарды

салуға байланысты облыстық бюджеттен 20 млн. теңге бөлінген. Сол сияқты Оңтүстік Қазақстанның бұрын немістер тұрған Бескетік ауылына да оралмандар орналастырылған (Қалшабаева, 2011: 340).

Жоғарыда айтқанымыздай, Оңтүстік Қазақстан облысы оралмандардың ең көп қоныстанып жатқан облыстарының бірі. 1991 жылдан 2008 жылдың 1 қаңтарына дейін 21 алыс және жақын шетелдерден қоныс аударған оралмандардың саны 44545 отбасы немесе 149897 адамға жетіп отыр. Көшіп келген 44545 оралман отбасының 88 пайызы Өзбекстаннан, 5,9 пайызы Тәжікстаннан, 1,6 пайызы Иранннан, 1,8 пайызы Түркменстаннан, 2,7 пайызы басқа алыс және жақын шетелдерден қоныс аударған қандастарымыз. Көшіп келген оралмандардың 13286 отбасы көшіп келу квотасымен, 31259 отбасы келу квотасынан тыс көшіп келгендер.

2007 жылы қоныс аударған 3820 отбасылардың құрамындағы 11327 адамның 1851 мектеп жасына дейінгі (балабақшамен қамтылғаны 65), 3023 мектеп жасындағы балалар (барлығы оқумен қамтылған), 5845 адам еңбекке жарамды жаста (4091 жұмысқа орналасқан), 608 зейнеткерлер (601 зейнетақы алады) болды. Ал кәсіби дайындығы және білім деңгейіне келгенде 506 жоғары білімі бар, 1007 кәсіби және 4298 жалпы орта білімі бар қандастарымыз елге қайтқан. 2690 отбасы тұрғын үймен қамтылған: оның ішінде 1823 отбасы көшіп келу квотасы арқылы, 840 отбасы өз қаржысына, 27 отбасына әлеуметтік тұрғын үй берілген. 801 отбасыға тұрғын үй салу үшін жер телімдері бөлініп берілді.

1991 жылдан 2011 жылдың 1 қаңтарына дейін Оңтүстік Қазақстан облысына 51366 отбасы көшіп келген, жалпы адам саны 177175. Олардың 89,4% Өзбекстаннан, 0,02% Моңғолиядан, 0,2% Қытайдан, 1,8% Түркіменстаннан, 0,7% Ресейден, 4,7% Тәжікстаннан, 0,3% Қырғызстаннан, 1,4% Иранннан, 0,5% Түркиядан, 1,1% басқа елдерден. Облысқа көшіп келгендердің 42,95% еңбек жасына дейінгілер, 52,55% еңбек жасындағылар, 4,50% – зейнеткерлер, 12,7%-ның жоғары, 19,1% арнайы орта, 63,7% жалпы орта білімі бар. Оралмандардың кәсіптік құрамына тоқталатын болсақ, 6,2% – білім саласында, 5,1% денсаулық саласының, 7,5% – ауыл шаруашылығы саласының қызметкерлері, 0,1% – мемлекеттік қызметкерлер, 7,6% кәсіпкерлер болып табылады. Оралмандардың әлеуметтік проблемаларын шешуде де қиындықтар жетерлік. Оңтүстікке көшіп келушілердің саны сиреді. Соның салдарынан 2008 жылдан бері квотаға бөлінген қаржы толық игерілмей қалды, 2008 жылы 3162 отбасына квота бөлініп, 2712 отбасы көшіп келсе, 2009 жылғы 3000 квотаның 2800-і алынған. Ал, 2010 жылға 2950 отбасына квота бөлінген. Оның 2224-і оралман отбасыларына берілген (Әлібек, 2013:57-62). Көріп отырғанымыздай оралмандардың Оңтүстік Қазақстан облысында көп шоғырлануының себебі түрлі факторлармен түсіндіріледі. Біріншіден, квота өңірлік бөлініске бағытталған, сондықтан да квота қоныстану шеңберін шектейді. Мысалы, 2005 жылы квотаға енгізілген оралмандардың 73% (15 000 отбасының 10 885-і) Өзбекстаннан көшіп келіп, Оңтүстік Қазақстанға қоныстанды. Квотаға енгізу өтінішін бергендер қай облыста тұрғысы келетіндігін көрсетеді. Таңдау өкілеттігі бар облыстық Көші-қон департаментіне өтініш бойынша квота лимитіне негізделген нақты шешім қабылдайды. Шамамен Қазақстанда тұрып жатқан барлық оралмандардың 26 пайызы Оңтүстік Қазақстанға шоғырланған. Оның себебін, бір жағынан табиғи-географиялық жағдайдың қолайлылығы десек, екінші бір жағынан елдің көршілестігімен де байланыстырсақ болады. Сөзіміз дәлелді болу үшін, неге оңтүстікті көбірек қалайды деген сауалға Өзбекстандағы отандастарымызды бастап келген И. Қалыбеков: «Оның себебі көп. Біріншіден, Өзбекстанда елдің жағдайы күн санап нашарлай түсті, алысқа көшуді ойлаудың өзі қиын болды, сол себепті де шекаралас, жақын елдерге қоныстану болды. Екіншіден, бәріңіз бірдей опарыла көшіп кете алмайсыз. Әр отбасында кемі бес-алты баладан келеді. Сондықтан, алдымен бір екеу, сосын қалғандары, өстіп біртіндеп көшуден басқа амалдары қалмады. Үшіншіден, тіл мәселесі. Төртіншіден, бұрыннан жақын жатқан, аралас-құралас құда жегжат ел үйреніскеңге ыңғайлы ел», – деп жауап береді (Ақжігіт, 2011:5) Дегенменде квота санының әр түрлі болуы еліміздегі саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен байланысты еді. XX ғ. 90-жылдарындағы етек алған нарықтық экономиканың өтпелі кезеңіндегі дағдарыс, қиыншылықтар шетелдегі қандастарымыздың ағыла көшуіне мүмкіндік бермеді не болмаса көшіп келуі осы тұста біршама тежелді. Нақты деректерге жүгінсек, алыс және жақын шетелдерден көшіп келуші ағайындардың саны 1996 жылы 1991 жылмен салыстырғанда төрт есе, 1993 жылмен салыстырғанда екі есе қысқарған. Дегенмен бұл үміт толығымен ақталды деп айта алмаймыз. Себебі, *2011 жылдың соңына қарай шетелдердегі қазақтардың атажұртқа келу*

көші азая бастады. Сондай-ақ Атамекенін аңсап жеткен қандастарымыздың тұрақтап қалғысы келетін тағы бір өңірі – Сарыағаш ауданы. 1991-2011 жылдың 9 айы аралығында бұл ауданға алыс және жақын шетелдерден 14698 отбасы мен 54175 адам қоныс аударған. Бүгінгі таңда ауданда тек оралмандар қоныстанған он үш елді мекен бой көтерді. «Дастан», «Береке», «Нұрлы жол-2», «Жаңа құрылыс», «Ақөріс», «Самал-2», «Атшабар», «Саяжай-1», «Саяжай-2», «Тоғай», «Ұйымшыл», «Атамекен», «Тегісшіл» ауылдары абаттанып, инфрақұрылым жүйесі қалыптасып келеді.

Сарыағаш ауданындағы оралмандардан құралған Дастан ауылы туралы ауылдың «Дастан» деп аталу себебі, Ауғанстанда елге мәлім қазақ қожа атымен байланысты. Ол кісінің атында Ауғанстанда үлкен мазар бар. Дастан қожа әулиелік қасиетке ие, қазақты ұйыта білген адам, сондықтан сол кісінің атын бердік, – дейді ауыл әкімі Досбай Яхия деп келтірген. Негізінде қазіргі кезде бұл ауылда 100-120 отбасы өмір сүріп жатыр. Оның 70-80 пайызын Ауғанстан, Иранннан келген қазақтар құраса, халықтың қалған бөлігін Қарақалпақстан, Өзбекстан және Тәжікстаннан келген қазақтар құрайды (Қалшабаева, 201: 338-340).

Облысқа көшіп келген оралмандардың 80 пайызға жуығы Шымкент қаласына және Мақтаарал, Сарыағаш, Сайрам аудандарында шоғырланғандықтан оралмандарды облыс аумағына біркелкі жайғастыру мәселесі қолға алынды. Облыс көлемінде оралмандар сирек жайғасқан қала, аудандарға оларды тарту үшін жергілікті атқару органдары тарапынан кепілдендірілген әлеуметтік жеңілдіктер пакеттері жасалынып, 987 отбасына тұрғын үй салу үшін 101,1 гектар жер телімдерін, оның ішінде 261 отбасына шаруа қожалықтарын жүргізуге 906,3 гектар жер, 14 отбасына әлеуметтік тұрғын үй беру, 208 оралмандарды түрлі салаларда жұмыспен қамту, 225 оралманды кәсіби оқыту және қайта даярлау жұмыстары жоспарланған.

Аталған шаралардың шеңберінде басқармада тіркелген оралман отбасыларына сараптау жұмыстары жасалынып оралмандар аз қоныстанған аудандарға қажетті мамандықтар бойынша сай келетін оралман отбасыларын, аталған аудандарға қоныс аударуға ниет білдірген жағдайда, оларды көшіп келу квотасына енгізіп, квотамен берілетін жеңілдіктерге қосымша жоғарыда аталған кепілдендірілген жеңілдіктерді де пайдалануға мүмкіндіктер беру арқылы оралмандарды облыс көлемінде біркелкі орналастыруына мейлінше ықпал жасалынды.

Қорытынды

Қорыта келгенде шет жерлерден қоныс аударған қандастарымыз сол тұрып жатқан елдердің саяси-әлеуметтік жағдайларының тұрақсыздығымен кейбір қажеттіліктерінің орындалмауына байланысты (қазақ мектептерінің жабылуы, басшылық орындарға алмау, жұмыссыздық т.с.с.) тарихи отанына бет бұрған. Оның ішінде де елге оралған отандастарымыздың басым бөлігін Орта Азиядан келген қазақтар құрайды. Ал, олардың Қазақстанның оңтүстік аумақтарына шоғырлануы, біріншіден, шекаралас жақын болғандықтан десек, екіншіден, аумақтың табиғи-географиялық жағдайының қолайлылығы да ықпал етіп, олардың әрі қарай дәстүрлі өмір сүру салтын алып кетуге ыңғайлы болды. Отандастарымыз еліміздің қай аумағына қоныстанбасын өкімет тарапынан барлық жағдай жасалынды. Бастапқыда жер телімдері, баспанамен, әлеуметтік баспанамен қамтамасыз етілсе, басқа да әртүрлі шаралар, бағдарламалар ұйымдастырылды, соның бірі «Нұрлы көш» бағдарламасы. Осы бағдарламаның арқасында Көкшетаудың іргесінде оралмандарға арналған тұтас қоныстар, Оңтүстікте көптеген қоныстардың пайда болғандығын жоғарыда айтып өттік. Міне, осы істелініп жатқан шаралардың барлығы Отандастарымыздың ата қонысына бейімделуіне жасалып жатқан қамқорлық.

Әдебиеттер

Кітаптар

Асылбеков М.Х., Козина В.В. (1995). Демографические процессы современного Казахстана. Алматы: Атамұра. – 128 с.

Қалшабаева Б.К. (2011). Орталық Азиядағы қазақтар. Алматы: Қазақ университеті. – 406 б.

Калыш А., Касымова Д. (2014). Поле и смыслы социокультурной интеграции этнических репатриантов. Алматы: Қазақ университеті. 242 с.

Калыш А., Касымова Д. (2015). Репатрианты Казахстана. Алматы: Қазақ университеті. – 364 с.

Нұрымбетова К.Қ. (2010). Тәуелсіз Қазақстандағы репатриация мәселелері мен болашағы: тарихи талдау (1991-2008). Алматы. – 25 б.

Садырова М.С., Амитов С.А. (2014). Миграционные процессы в Казахстане и социальная адаптация оралманов: социологический анализ. Palmarium Academik Publishing. Алматы. 185 с.

Садовская Е.Ю. (2001). Миграция в Казахстане на рубеже XXI века: основные тенденции и перспективы. Алматы: Ғылым. – 260 с.

Газеттер, журналдар

Ақжігіт Ө. (2011). «Асар» туралы ақиқат //Президент пен халық. №39 16 қыркүйек, 5 бет.

Kalshabayeva , Seisenbayeva A. (2013). Some problems of immigration and adaptation of representatives of the Kazakh Diaspora in Central Asia in the historic homeland // Middle East Jornal of Scientific Research. 15 (1): 20-26;

Сейсенбаева А. (2011). Оралмандардың көші-қонындағы кейбір мәселелер // Хабаршы ҚазҰУ тарих сериясы. Алматы, №4 (63), 118 б.

Конференция, жинақ материалдары

Балтабаева К.Н., Баймагамбетова А.Ж. (2012). Репатриация зарубежных казахов в Казахстан: Отечественная историография // Қазақстан және шетелдегі қазақтар. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылғанына 20 жыл толуына орай өткізілген халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы: Атажұрт, 376 б.

Этнодемографический ежегодник Казахстана (2006). Статический сборник / Под ред. Ю. К Шокаманова. Алматы: Наука, 110 с.

Қалшабаева Б.К. (2012). Орталық Азия елдерінен келген оралмандардың тарихи отанға бейімделу мәселелері // Қазақстан және шетелдегі қазақтар Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылғанына 20 жыл толуына орай өткізілген Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы. 200-205 бб.

Жеменей И. (2012). Көші қон және бейімделу мәселелері // Қазақстан және шетелдегі қазақтар: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылғанына 20 жыл толуына орай өткізілген халықаралық ғылыми практикалық конференция материалдарынан. Алматы, 137-139, 140 б.

Әлібек С.Н. (2013). Оңтүстікке оралған отандастар //Қазақ диаспорасының жасампаз әлеуеті: тарихы және заманауи келбеті Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы. 480 б. 57-62 бб.

Қалшабаева Б.К., Базарбаева А.С. (2013). Оңтүстік Қазақстан облысы «Дастан» ауылындағы оралмандар// Республиканская научно-практическая конференция «V Оразбаевские чтения» Отечественная археология и этнология: исследования, открытия и интерпретации. 26-27 апреля. 330-334 бб.

Калшабаева Б.К. (2016). Проблемы адаптации оралманов (репатриантов) на исторической родине //«Найновите научни постижения – 2016», 15-22 март 2016 година. – материали за XII международна научна практична конференция том 6. – София «Бял Град-Бг» ООД , р. 100-108).

Оңтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты – 897-Қор, 1-тізбе. 10-бума. 61-іс. 37 бб.

2013 ж. Оңтүстік Қазақстан облысына ұйымдастырылған далалық этнографиялық экспедиция материалынан алынды.

References

Books

Asylbekov M.H., Kozina V.V. (1995). Demographicheskie procztessy sovremennogo Kazahstana. Almaty: Atamura. 128 p.

Kalshabayeva B.K. (2011). Ortalyk azidagy kazakhtar. Almaty: Kazakh universitety. 406 b.

Kalysh A., Kasymova D. (2014). Pole I smysly socziokulturnoi integratsii repatriantov. Almaty: Kazakh university. 242 p.

Kalysh A., Kasymova D. (2015). Repatrianty Kazakhstana. Almaty: Kazakh university. 365 p.

Nurymbetova K.K. (2010). Tauelsiz Kazakhstandagy repatriasziy maseleleri men bolashagy: tarihy taldau (1991-2008). Almaty. 25 p.

Sadyrova M.S., Amitov S.A. (2014). Migratsionnie prozcessy v Kazakhstane I soczialnaya adaptatsia oralmanov: sotziologicheskii analiz. Almaty: Palmarium Academik Publishing. 185 p.

Sadovskaya E.Yu. (2001). Migratzia v Kazahstane na rubezhe XXI veka: osnovnye tendentsii I perspektivy. Almaty: Galym. 260 p.

Newspapers, journals

Akzhigit O. (2011). Asar turaly akikat // President pen khalyk #39 16 October, 5 p.

Kalshabayeva , Seisenbayeva A. (2013). Some problems of immigration and adaptation of representatives of the Kazakh Diaspora in Central Asia in the historic homeland // Middle East Journal of Scientific Research. – 15(1): 20-26;

Seisenbayeva A. (2011). Oralmandyn koshi-konyndagy keibir maseleler// KazNU Herald, #4(63), 118 p.

Conference papers, field materials

Baltabayeva K.N., Baimagambetova A. Zh. (2012). Repatriatsiya zarubezhnuh kazahov v Kazakhstan: otechestvennaya istoriographiya //Kazakhstan zhane sheteldegy kazaktar. Duniezhuzi kazaktary kauymdastygynyn kurylganina 20 zhyl tolyuna orai otkizilgen: halykaralyk gylymi-praktikalyk konferentsia materialdary. Almaty: Atazhurt, 375 p.

Shokamanov Yu.K. (2012). Ethnodemographicheskii ezhegodnik Kazakhstana / Statisticheskii sbornik (ed.) Almaty: Nauka, 110 p.

Kalshabayeva B.K. (2012). Ortalyk Aziya elderinen kelgen oralmandarnyn taryhi otanga beiemdely maseleleri // Kazakhstan zhane sheteldegy kazaktar. Duniezhuzi kazaktary kauymdastygynyn kurylganina 20 zhyl tolyuna orai otkizilgen: halykaralyk gylymi-praktikalyk konferentsia materialdary. Almaty: Atazhurt, pp. 200-205.

Zhimenei I. (2012). Koshi kon zhane beiemdely maseleleri // Kazakhstan zhane sheteldegy kazaktar. Duniezhuzi kazaktary kauymdastygynyn kurylganina 20 zhyl tolyuna orai otkizilgen: halykaralyk gylymi-praktikalyk konferentsia materialdary. Almaty: Atazhurt, pp. 137-140.

Alibek S.N. (2013).Ontystukke oralgan otandastar // Kazak diasporasynyn zhasampaz aleuety: tarihy zhane zamanaui kelbeti Respublikalyk gylymi-praktikalyk konferentsia materialdary. Almaty: Duniezhuzi kazaktarynyn kaumdastygy, pp. 57-62.

Kalshabayeva B.K., Bazarbayeva A.S. (2013). Ontystik Kazakstan oblysy «Dastan» auylyndagi oralmandar // Respublikanskaya nauchno-prakticcheskaya konferentsia «V orazbaevskie chteniya», Otechestvennaya arheologia I ethnographia: issledovaniya, otrkytiya I interpretatzii, 26-27 April, pp. 330-334.

Kalshabayeva B.K.(2016). problem adaptatzii oralmanov (repatriantov) na istorichaskoi rodine // «New Scientific Achievments-2016», 15-22 March, Sofia, pp. 100-108.

Ontystik Kazakstan oblystyk memleket muragaty, 897 kor, 1 tizbe, 10 buma, 61 is, 37 b.

МРНТИ 03.01.21

Мийманбаева Ф.Н.

к.и.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: m.fialka58@mail.ru

РАЗВИТИЕ АРХИВНОГО ДЕЛА В КАЗАХСТАНЕ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье рассматривается развитие архивного дела в независимом Казахстане, принятие в декабре 1998 г. Закона Республики Казахстан «О Национальном архивном фонде и архивах». Уделено большое внимание деятельности правительства республики по развитию архивного дела в Республике Казахстан, по вопросам документирования и управления документацией, о создании страхового фонда копий документов Национального архивного фонда, совершенствованию методической, материально-технической базы. Рассмотрено углубление международного сотрудничества по архивному делу и документированию, вступление Казахстана в Международный Совет архивов, участие в разработке межгосударственных нормативных документов о взаимодействии в области использования архивной информации. Выделены приоритетные направления деятельности архивов, указаны основные перспективы развития казахстанских архивов.

Ключевые слова: Республика Казахстан, архивное дело, Архивный фонд РК, Комитет по управлению архивами и документацией, законодательная база.

Miimanbayeva F.N.

As. Prof., Docent, Al-Farabi Kazakh national University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: m.fialka58@mail.ru

Archival development in Kazakhstan in the period of independence

The article discusses the development of archiving in independent Kazakhstan, adoption in December 1998 of the Law of the Republic of Kazakhstan «On the National Archival Fund and Archives». Great attention was paid to the further development and improvement of the legislative framework, as well as the adoption of a number of decrees of the government of the republic on the development of archives in the Republic of Kazakhstan, resolutions on documentation and documentation management, on the creation of an insurance fund of copies of documents from the National Archival Fund, and on improving the methodological, material and technical base. Considered deepening international cooperation in archives and documentation, Kazakhstan's accession to the International Council of Archives; participation in the development of intergovernmental regulatory documents on cooperation in the use of archival information. Priorities for the activity of archives are highlighted, the main prospects for the development of Kazakhstan archives are indicated.

Key words: the Republic of Kazakhstan, archival business, the Archive Fund of the Republic of Kazakhstan, the Archives and Records Management Committee, the legislative framework.

Мийманбаева Ф.Н.

т.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: m.fialka58@mail.ru

Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстанда архив ісін дамыту

Мақалада 1998 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының «Ұлттық архив қоры және архивтер» туралы Заңы, тәуелсіз Қазақстандағы архив ісінің дамуы қарастырылады. Республика үкіметінің Қазақстан Республикасындағы архив ісін дамытудағы, құжаттар мен құжаттарды

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

басқарудағы, Ұлттық архив қоры құжаттарының көшірмелерін сақтандыру қорын құруда және әдістемелік, материалдық-техникалық базаны жетілдірудегі қызметіне үлкен назар аударылды. Архив ісі және құжаттану бойынша халықаралық ынтымақтастықты тереңдету, Қазақстанның Халықаралық архив кеңесіне кіруі, архивтік ақпаратты пайдалану саласындағы ынтымақтастық туралы үкіметаралық құжаттарды әзірлеу мәселелері қаралды.

Архивтердің қызметінің басымдық бағыттары анықталып, қазақстандық архивтерді дамытудың негізгі перспективалары көрсетілді.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасының архив ісі, архив ісі, ҚР архив қоры, архивтер мен құжаттаманы басқару жөніндегі комитеті, заңнамалық базасы.

Введение

Одной из отличительных черт общественного сознания и научной культуры нашего времени, связанных с попытками осмыслить прошлое, создать объективную картину исторического развития и использовать опыт прошлого в практической деятельности, является интерес к архивам и ретроспективной документной информации. Уровень развития архивного дела влияет на процесс исторического познания, это, в свою очередь, обеспечивает повышение общественного сознания и способствует самоидентификации современного социума.

Цель статьи – исследовать развитие архивного дела в независимом Казахстане, его реорганизацию, преодоление существовавшего ранее правового вакуума, принятие в декабре 1998 г. Закона Республики Казахстан «О Национальном архивном фонде и архивах», усилия правительства республики по восстановлению разрушенной системы управления архивной сферой.

Методология проблемы

Источниковую базу статьи составили материалы Национального архива Республики Казахстан: фонд 41 «Главное управление архивами и документацией РК», фонд 48 «Комитет по управлению архивами и документацией Министерства культуры РК» и фонд 110 «Центральный государственный архив РК», в которых отложились материалы по реформированию архивного дела в независимом Казахстане.

Развитие архивного дела в Республике Казахстан опирается на опыт предшествующего развития архивного дела, все больше интегрируется в информационное и архивное мировое пространство.

Распад Советского Союза и появление новых независимых государств сыграли очень важную роль в становлении архивного дела в республике. С момента становления независимого Казахстана архивное дело в республике продолжало строиться в соответствии с существовавшей в СССР системе ЕГАФ (Единого государственного Архивного фонда), то есть на основе объединения архивных фондов в комплексы по признаку, обеспечивающему правильную систему обработки и возможность широкого использования. Система ЕГАФ действует и в настоящее время, она прошла проверку временем и выстояла все бурные дни истории нашего государства как единственная система, которая в полной мере обеспечивает сохранность архивных документов.

Перед новыми государствами встала задача сформировать свою архивную сферу. Вместе с тем развитие нормативно-правовой базы в архивной сфере играет не последнюю роль в данном процессе. Большое влияние на формирование нормативно-правовой базы оказывают международные договоры и соглашения в данной области. Одним из многосторонних международных договоров является Венская конвенция о правопреемстве государств в отношении государственной собственности, государственных архивов и государственных долгов от 8 апреля 1983 года. Конвенция регулирует вопросы передачи государственных архивов при распаде государства и возникновении новых независимых государств, объединении государств или его частей. Часть III указанной Конвенции регулирует вопросы правопреемства в отношении государственных архивов. В частности, она устанавливает, что государственные архивы государства-предшественника означают совокупность документов любой давности и рода, произведенных или приобретенных в ходе его деятельности, которые на момент правопреемства принадлежали ему согласно его внутреннему праву и хранились им непосредственно или под его контролем в качестве архивов для различных целей.

Статья 28 регулирует вопросы передачи архивов при возникновении новых независимых государств. Вместе с тем в статье имеется ссылка на то, что между государством-предше-

ственником и новым независимым государством могут быть заключены соглашения таким образом, чтобы каждое их этих государств могло самым широким и справедливым, насколько это возможно, образом извлекать пользу из частей государственных архивов государства-предшественника (Елекеев, 2002: 10).

Методологической основой исследования выступили общенаучные принципы, прежде всего, принцип историзма, а также общие методы научного познания: анализ и синтез.

Обсуждение

Основная цель архивистов страны после распада СССР заключалась в том, чтобы сохранить, приумножить и передать в наследие обществу исторически значимые источники, документы прошлого времени и документы, отражающие современную жизнь наших государств и обществ. В Казахстане началась реорганизация архивного дела. 18 апреля 1991 г. Главархив РК был переименован в Главное архивное управление при Кабинете Министров Казахской ССР, а 10 декабря 1991 г. в связи с объявлением государственного суверенитета нашего государства переименован в Главное управление при Кабинете министров РК.

В соответствии с Постановлением Кабинета министров РК от 17. 05.1993 г. №393 «Вопросы деятельности Главного архивного управления при Кабинете министров РК», Главархив реорганизован в Главное управления архивами и документацией РК, а Постановлением Кабинета министров РК от 2.12.1993 г. №1214 утверждено Положение о Главархиве РК.

Приказом по центральному аппарату Главархива от 25.04.1994 г. №31 утверждена следующая структура управления:

– руководство;

– отдел анализа и регулирования архивным делом;

– отдел обеспечения сохранности, учета и информатизации НАФ РК;

– отдел использования и научной публикации НАФ РК;

– отдел формирования НАФ РК, инспекции архивов и делопроизводства;

– финансовый отдел.

В соответствии с Указом Президента РК от 9.06.1995 г. «О совершенствовании структуры центральных исполнительных органов РК» Главархив был реорганизован в Главное управление архивами и документацией РК (НА РК, 41: 1-2).

В соответствии с Указом Президента РК от 29 октября 1996 г. №3168 «О совершенствовании структуры центральных исполнительных органов и сокращении численности государственных органов» Главное управление архивами и документацией РК было упразднено с передачей функций и полномочий Управлению делами и имуществом ЦГА РК.

Постановлением правительства РК от 28 апреля 1997 г. №672 «О Центральном Государственном Архиве РК» ЦГА РК были переданы функции и полномочия центрального государственного органа, утверждены Положение о ЦГА РК и его структура. В соответствии с нормативно-правовыми актами ЦГА РК выполнял следующие функции и задачи:

– формирование Архивного фонда РК, выявление, приобретение подлинников и копий архивных документов по истории народов Казахстана, находящихся за рубежом;

– обеспечение сохранности документов;

– создание страхового фонда копий особо ценных дел и фонда пользования;

– осуществление государственного учета документов;

– организация проведения государственной экспертизы ценности архивных документов;

– проведение работ по комплектованию документов юридических лиц, независимо от форм собственности и фондов физических лиц;

– организация всестороннего исполнения и участие в публикации документов архивного фонда республики;

– осуществление организационно-методического руководства за состоянием документирования и ведомственных архивов;

– осуществление мероприятий по концентрации архивных документов в центральных и местных государственных архивах;

– определение перчня организаций, документы которых подлежат включению в состав архивного фонда РК;

– анализ и обобщение практики применения законодательства в сфере своей деятельности, разработка предложений по его совершенствованию, участие в подготовке проектов, законодательных и иных нориативных актов;

– осуществление международных связей в области архивного дела (НА РК, 110: 1-2).

Вскоре в Республике Казахстан был преодолен существовавший ранее правовой вакуум. 22 декабря 1998 года принят Закон Республики Казахстан «О Национальном архивном фонде и архивах», которым архивное дело законодательно

было признано сферой жизнедеятельности личности и государства, законодательно учрежден Национальный архивный фонд.

Содержащиеся в понятийном аппарате в статьях нормы и положения, прежде всего об уполномоченных государственных органах управления архивами и документацией, легли в основу работы по восстановлению разрушенной в 1996 году системы управления архивной сферой (Сариева, 2002: 22). Первый в истории Казахстана Закон не только юридически закрепил функционирование архивной отрасли как самостоятельной сферы государственной деятельности, но и создал правовую базу для выполнения триединой задачи: формирования, обеспечения сохранности, использования в интересах общества и государства письменного историко-культурного наследия, определил приоритеты в дальнейшем развитии и совершенствовании архивного дела.

В соответствии в Постановлением правительства РК от 7 мая 1999 г. №543 «Вопросы Комитета по управлению архивами и документацией Министерства культуры, информации и общественного согласия РК» был образован Комитет по управлению архивами и документацией Министерства культуры, информации и общественного согласия РК. Он являлся ведомством РК, автономно осуществляющим в пределах компетенции Министерства культуры, информации и общественного согласия специальные исполнительные и контрольные функции в области архивного дела и документации. Комитет имел право вступать в гражданско-правовые отношения от собственного имени.

Структура комитета утверждалась правительством РК, а предельная штатная численность определялась министерством. Учредительным документом Комитета являлось Положение о Комитете по управлению архивами и документацией Министерства культуры, информации и общественного согласия РК.

Основными задачами Комитета являлись:

– обеспечение единой государственной политики в архивном деле и документообразовании;

– обеспечение сохранности, дальнейшего формирования и использования документальных памятников историко-культурного наследия народа Казахстана;

– формирование, организация, хранение, использование документов Национального архивного фонда РК;

– разработка единых принципов организации хранения, комплектования, учета и использования документов Национального архивного фонда РК;

– развитие и совершенствование архивного дела государственной системы делопроизводства совместно с другими государственными органами;

– контроль за соблюдением законодательства РК в области архивного дела.

Для выполнения возложенных задач Комитет осуществлял следующие функции:

– обеспечивал разработку проектов нормативно-правовых актов по архивному делу и документации;

– разрабатывал проекты и осуществлял контроль за реализацией государственной программы развития архивного дела и ведения документации;

– проводил работу по созданию и совершенствованию информационной сети и банка данных по документам НАФ;

– организовывал экспертизу научной и практической ценности документов, архивов, архивных фондов и коллекций и определял перечень государственных органов и иных юридических и физических лиц, документы которых подлежат включению в состав НАФ, разрабатывал и утверждал типовые перечни документов с указанием сроков хранения;

– проводил анализ состояния архивного дела и делопроизводства, осуществляя контроль за ведением централизованного государственного учета документов НАФ, определял порядок отнесения архивных документов к особо ценным и уникальным, а также порядок создания и хранения страховых копий;

– осуществлял межотраслевое организационно-методическое руководство и контроль за работой ведомственных архивов и состояние делопроизводства в государственных органах и иных организациях;

– проводил государственное инспектирование за соблюдением законодательства по архивному делу о государственных, ведомственных и частных архивах;

– определял политику в области технического оснащения государственных архивов, внедрения архивных технологий;

– взаимодействовал с архивными органами государств-участников СНГ и других зарубежных стран.

В единую систему Комитета входили:

– ЦГА РК;

– ЦГА НТД РК;

– Центральная лаборатория микрофотокопирования и реставрации документальных материалов государственных архивов РК;

– Центр научно-технической информации по документоведению и архивному делу РК.

Структура Комитета:

– руководство;

– отдел организации, координации и методики архивного дела;

– отдел формирования НАФ, инспектирования архивов и документации;

– отдел архивных технологий государственного учета и использования НАФ;

– отдел финансов и бухгалтерского учета.

Начался процесс восстановления органов управления на местах. Были приняты меры по сохранению за государственными архивами статуса «государственного учреждения», что позволило оставить за абсолютным большинством из них бюджетное финансирование по программе «Обеспечение сохранности архивного фонда», их специальное использование на республиканском (местном) уровне и провести перерегистрацию в качестве государственных учреждений. Наряду с этим осуществлялось реформирование архивного дела.

Государственная политика в области архивного дела

Задачи реформирования с учетом «Программы 2030» и соответствующих Указов Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева, правительственных программ были обозначены в «Основных направлениях развития архивного дела в Республике Казахстана на 1999 год» и приказа №7 от 22 февраля 1999 г. «О плане мероприятий по реализации Закона Республики Казахстан «О Национальном архивном фонде и архивах» (НА РК, 48:12:7). Первоочередное внимание было уделено разработке пакета подзаконных актов, других нормативных правовых актов и методических документов, направленных на развитие и совершенствование архивного законодательства и создающих условия для более эффективного воздействия органов управления и ведения архивным делом на процессы формирования Национального архивного фонда, его пополнения, хранения и использования.

В соответствии с Постановлением правительства РК от 24.11.2003г. №1172 «Вопросы Министерства культуры РК» в заголовке и тексте Положения о Комитете по управлению архивами и документацией Министерства культуры, информации и общественного согласия РК слова «министерство» и «общественного согласия» исключены в связи с переименованием министерства.

В соответствии с Указом Президента РК от 29 сентября 2004 г. №1449 «О мерах дальнейшего совершенствования системы государственного управления РК» и на основании Постановления правительства РК от 29 октября 2004 г. №1130 «Вопросы Министерства культуры, информации и спорта РК» Комитет по управлению архивами и документацией был реорганизован путем преобразования в Комитет информации и архивов Министерства культуры, информации и спорта РК (НА РК, 48: 1-3).

Для решения проблем в сфере архивного дела постановлением Правительства Республики Казахстан от 26 января 2001 года N 146 «О Концепции развития архивного дела в Республике Казахстан на 2001-2005 годы» были определены среднесрочные ориентиры и долгосрочные приоритеты государственной политики в архивной отрасли и намечены практические пути их реализации.

Постановлением Правительства Республики Казахстан от 11 июня 2001 года была утверждена Программа развития архивного дела в Республике Казахстан на 2001-2005 годы. В ней отмечается, что важнейшей и актуальной частью развития архивного дела, повышения его роли и престижа архивной сферы в обществе является дальнейшая разработка и совершенствование законодательной базы, а также принятие ряда постановлений Правительства республики, в том числе таких, как «Положение о порядке вывоза документов Национального архивного фонда за пределы Республики Казахстан»; «Положение о страховом фонде копий документов Национального архивного фонда», «Основные правила документирования и управления документацией в министерствах и иных центральных исполнительных органах и ведомствах».

В ноябре 2001 г. Президент Республики Казахстан подписал изменения и дополнения к Закону «О Национальном архивном фонде и архивах» 1998 года, уточняющие ряд положений, связанных с передачей документов на государственное хранение, ответственностью пользователей за сохранность документов, корректным использованием сведений, полученных при пользовании архивными документами, и др.

Во всех документах отмечалось, что материально-техническая база отрасли морально и

физически устарела, не отвечает современным стандартам и потребностям. Еще 24.06.1993 г. и.о. начальника Главного управления архивами РК В.М. Чупров писал в Россию директору ВНИИДАД по поводу договора на внедрение автоматизированной архивной технологии по учету архивных фондов о том, что планировалось с помощью Института осуществить внедрение средств ЭВТ для автоматизированного ведения Республиканского фондового каталога (РФК) Главархива. «Однако Институтом прислан Договор на разработку и внедрение автоматизированной архивной технологии (ААТ) «Учет фондов», пригодной для ведения учета фондов в государственном архиве, но не пригодной для ведения РФК», – писал он, поэтому просил ускорить разработку Институтом технических требований для обеспечения ААТ по ведению РФК Главархива (НА РК, 41: 64: 12).

Международное сотрудничество архивов Казахстана

В целях углубления международного сотрудничества по архивному делу и документированию Главархив 02.12.1993 г. №2-16/165 внес предложение в Кабинет министров о целесообразности вступления Республики Казахстан в Международный Совет Архивов, в состав которого входят 149 государств мира. В задачи международной архивной организации входят содействие развитию архивного дела во всех странах для сохранения архивного наследия человечества, организация и координация на международном уровне деятельности в области управления документацией и архивами, установление связей между архивистами, а также профессиональной подготовки и всестороннего использования документов. Основными условиями вступления в члены МСА является их принадлежность к профессиональным объединениям или учреждениям архивистов, а также оплата вступительных взносов, размеры которых зависят от ежегодного Национального валового продукта государства (НВП).

Кабинет министров распоряжением от 16.02.1994 г. №63-Р санкционировал вступление в МСА и обязал Министерство финансов уплатить вступительный взнос. В соответствии с НВП Казахстана вступительный и ежегодный взносы составляют 250 долларов США. Каждый член МСА имеет право принимать участие в деятельности его органов (постоянные комиссии, конгрессы, Генеральные Ассамблеи и т.д.).

Официальным извещением от 30.03.1994 г. Президент МСА Жан Пьер Валло уведомил о принятии Казахстана в действительные члены организации. Постановлением от 29.06.1994 г. №728 «О членстве Республики Казахстан в Международном Совете архивов» Кабинет министров наделил Главархив правом представлять республику по вопросам архивного дела в МСА.

В 1994 г. Главархив по линии МСА получил серию изданий по архивному делу (США, Голландия, Германия, Франция и т.д.), бюллетени и журналы.

Кроме того, Главархив на основании Соглашения о правопреемстве в отношении центральных государственных архивов бывшего Союза ССР, подписанного главами государств СНГ в г.Москве билля 1992 г., заключил 23 июня 1994 г. Соглашение о сотрудничестве с архивной службой России. Подобные соглашения чуть позже были заключены с архивными ведомствами КНР, Кыргызской Республикой и Республикой Польша (НА РК, 41: 140: 2-3).

Учитывая стремление государств евразийского региона к международному и региональному сотрудничеству в архивном деле по распространению знаний в области культуры, науки и образования, Генеральной Ассамблеей МСА (г. Севилья, 2000 г.) было принято решение о создании специального отделения – Евроазиатского регионального отделения МСА «ЕВРАЗИКА». Исходя из того, что новая форма партнерства соответствует духу идей и инициатив Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева, было дано согласие на членство в нем Комитета по управлению архивами и документацией. На II-ой Общей конференции в г.Москве 29-30 ноября 2001 г. по предложению более 10 стран-участников Председатель Комитета по управлению архивами и документацией Министерства культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан Р.Х. Сариева была избрана в состав Исполнительного бюро регионального отделения «ЕВРАЗИКА» МСА.

В августе-сентябре 2002 г. в Астане была проведена III-я Общая конференция Евроазиатского регионального отделения МСА, Международная научно-практическая конференция «Правовые проблемы архивного дела в Евроазиатском регионе». Выступая на конференции с докладом о развитии архивного дела в РК, Р.Х. Сариева отметила, что новые перспективы открылись перед архивной сферой в связи с включением в программу действий Правительства Республики

Казахстан на 2002-2004 гг. модернизации материально-технической базы государственных архивов. Она говорила о том, что если в 1997 г. на финансирование пяти республиканских архивов предусматривалось всего 16 млн. тенге, то в 2002 г. эта цифра достигла 66 млн. тенге. Почти в 1,5-2 раза увеличены средства, выделяемые из местных бюджетов для областных, городских, районных архивов. Это способствовало тому, что для республиканских государственных архивных учреждений были приобретены компьютеры и оргтехника на сумму 6,6 млн. тенге (НА РК, 41: 189: 129).

Кроме того, использовались возможности привлечения внебюджетных средств. Прежде всего это гранты, спонсорская помощь. По неправительственному проекту «Асыл Мура» при финансовой спонсорской поддержке компании «Кока Кола» был проведен перенос архивных записей лучших образцов народной и классической музыки из фондов ЦГА КФДЗ на цифровые аудионосители. Было возобновлено создание страхового фонда копий документов. Изготовлено более 200 тысяч копий документов.

Совершенствование методической базы архивного дела

Были утверждены в государственном порядке стандарты СТ РК 1037-2001 «Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения» и СТ РК 1042-2001 «Организационно-распорядительные документы. Требования к оформлению документов».

В связи с разработкой Программы внеочередных мер по сохранению памятников историко-культурного наследия были подготовлены Правила отнесения документов Национального архивного фонда Республики Казахстан к объектам историко-культурного наследия РК. Тогда же вышел в свет первый сборник нормативно-правовых актов и научно-методических документов в области архивного дела за 1998-2001 гг.

В период 1999–2010 гг. было принято большое количество нормативно-методических документов: инструкций, положений, перечней, типовых и примерных номенклатур. Большое значение имеют «Единые правила организации комплектования, хранения, учета и использования документов Национального архивного фонда» (2009). Все нормативно-методические разработки направлены на обеспечение развития и совершенствования архивного дела в Республике Казахстан.

Специалисты ЦГА РК, а на завершающем этапе – Комитета приняли активное участие в разработке межгосударственного нормативного документа о взаимодействии в области использования архивной информации «Соглашение о принципах и формах взаимодействия государств-участников СНГ в области использования архивной информации», подписанного в Минске главами государств – стран СНГ и утвержденного Постановлением Правительства №414 от 18 марта 1999 г. Соглашение давало возможность казахстанским архивистам на правовой основе интенсифицировать работу по выявлению и обмену копиями архивных документов с архивами сопредельных стран.

Приоритетным направлением деятельности архивов всегда оставалась публикация исторических документов, которые являют собой уникальный культурный феномен по формированию исторической памяти. Так, был опубликован сборник документов «История Букеевского ханства. 1801-1852 гг.» объемом 99,0 печатных листов, подготовлены сборники документов «Академик К.И. Сатпаев», «Алаш Орда. 1905-1920 гг.», «Эпистолярное наследие казахской элиты XVIII-XIX вв.», «Казахская женщина: от бесправия к свободе».

С Федеральной архивной службой России был подписан Договор о передаче и использовании Программного комплекса «Архивный проект». Комитет по управлению архивами и документацией сыграл ведущую роль в организации Республиканского общественного объединения «Общество архивистов Республики Казахстан». В январе 2000 г. Общество получило постоянное свидетельство о регистрации, в 10 областях были созданы филиалы Общества. Получив грант Фонда Сорос-Казахстан, Общество регулярно проводило Республиканские семинары по самой различной тематике: «Автоматизация в архивах», «Интернет и новые информационные технологии», «Работа с источниками и потенциальными источниками комплектования в свете положений Закона РК «О Национальном архивном фонде и архивах», «Органы управления архивами и документацией в системе органов местного управления». В 1999 г. впервые 10 архивистов республики выезжали по обмену опытом работы в Венгрию (НА РК, 48: 12: 10).

2002 год стал началом практического осуществления первого этапа «Программы мероприятий по поиску и приобретению копий документов по истории Казахстана XV-XX вв.» из архивов и научных учреждений зарубежных го-

сударств, имеющих историческую и культурную ценность для Республики Казахстан. Специалисты ЦГА РК совместно с учеными-историками выявили и отобрали более 2000 дел. Эта работа рассчитана на длительную перспективу.

Постановлением Правительства РК от 28 мая 2002 г. № 578 было утверждено Положение о Государственном страховом фонде копий документов. Здесь же было установлено, что страховые копии являются неприкосновенными и хранятся обособленно от оригиналов документов, с которых изготовлены копии.

Министерством культуры и спорта был утвержден План мероприятий по реализации основных направлений развития сферы архивного дела и документации до 2018 года. Продолжает совершенствоваться законодательная база. За два последних года утверждено более 20 правовых актов, регулирующих вопросы архивного дела, разработаны методические рекомендации, направленные на упорядочение состава Национального архивного фонда. В последние годы архивисты Казахстана проводят обсуждение проблем, стоящих перед архивной отраслью, так 18 августа 2017 г. в г. Астане, в Национальном Архиве РК, состоялся Круглый стол: «Казахстанские архивы: на пути к обновлению», на котором поднималась важная тема модернизации архивной отрасли, особенно проблема информатизации архивного дела. Отмечалось, что архивы Казахстана сейчас значительно отстают в разработке и применении информационных технологий, в приеме на государственное хранение электронных документов от архивов Российской Федерации, Республики Беларусь, не говоря уже об архивах США, Южной Кореи, КНР и других стран.

12-13 октября 2017 года в Архиве Президента Республики Казахстан состоялась международная научно-практическая конференция «Архивное дело на современном этапе: проблемы, практика, инновации». Особое внимание в работе конференции было уделено вопросам информатизации архивного дела, созданию единой информационно-поисковой системы, сохранению электронной информации, так как архивы Казахстана в настоящее время отстают в применении информационных технологий от зарубежных стран. Были затронуты вопросы обеспечения сохранности документов, проблемы создания страхового фонда копий особо ценных документов, обсуждались перспективы развития архивного дела. Особый интерес вызвал доклад заместителя главного операционного директора Национального управления архивов и документации США Криса Нейлора, который провел мастер-класс на тему «Управление документацией в США: нормативно-правовые аспекты федерального правительства».

Главной задачей и целью работы госархивов по использованию документов всегда являлось максимальное удовлетворение политических, экономических, научных и социально-культурных запросов граждан и государства, обеспечение в рамках законодательства доступа к ретроспективной документной информации. Деятельность казахстанских архивов будет способствовать достижению целей в области сохранения, пополнения и использования документального наследия страны.

Заключение

За период независимости Казахстана государственная система управления архивным делом претерпела значительные изменения. Сегодня единую сеть государственных архивов республики представляют 7 республиканских и 207 региональных архивных учреждений. Их деятельность направлена на решение главной задачи: сохранение и преумножение документального наследия народа за последние четыре столетия. Для архивистов очень важно сделать первый шаг к сохранению уникальных архивных документов как культурного и исторического феномена, заслуживающего трепетного и уважительного отношения (https://www.kazpravda.kz/articles/view/arhivnoe-delo-v-kazahstane-sostoyanie-i-perspektivi1).

Вполне закономерно, что главной целью долгосрочного хранения является превращение Национального архивного фонда в отвечающую современным требованиям информационную систему. Приоритетным направлением развития определена постепенная автоматизация процессов сбора, обработки, хранения, поиска и передачи информации посредством архивных информационных технологий, вписывающихся в создаваемое в республике единое информационное пространство.

Уже в ближайшем будущем может быть обеспечена онлайн-доступность архивных источников для широкого круга исследователей. Это, несомненно, будет способствовать формированию и развитию культуры потребления ретроспективной информации, сосредоточенной в подлинных документах истории государства – архивных документах.

Учитывая проблемы, стоящие перед архивистами Казахстана, 16 мая 2018 года был принят Закон Республики Казахстан от № 155-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам архивного дела». Это свидетельствует о том, что государство и правительство РК осознает роль и задачи государственных архивов в контексте духовного возрождения нации.

Литература

Елекеев И.К. (2002). Состояние законодательной базы по архивному делу и проблемы правоприменительной практики в Республике Казахстан // Материалы Международной научно-практической конференции «Правовые проблемы архивного дела в Евроазиатском регионе» 27 сентября 2002 года. Астана. С.10.

НА РК (Национальный архив Республики Казахстан) Ф.41. Предисловие.

НА РК (Национальный архив Республики Казахстан) Ф.110. Оп.1. Предисловие.

НА РК (Национальный архив Республики Казахстан) Ф.48. Оп.1. Д.12. Св.2.

НА РК (Национальный архив Республики Казахстан) Ф.48. Оп.1. Предисловие.

НА РК (Национальный архив Республики Казахстан) Ф.41.Оп.1. Д.64. Св.7.

НА РК (Национальный архив Республики Казахстан) Ф.41.Оп.11. Д.140. Св.17. Лл.2-3.

НА РК (Национальный архив Республики Казахстан) Ф.41.Оп.1. Д.189. Св.23. Лл.129.

НА РК (Национальный архив Республики Казахстан) Ф.48. Оп.1. Д.12. Св.2. Л.10.

Сариева Р.Х. (2002). О некоторых проблемах правоотношений в контексте развития архивного законодательства в Республике Казахстан // Материалы Международной научно-практической конференции «Правовые проблемы архивного дела в Евроазиатском регионе». 27 сентября 2002 года. Астана. С.22.

https://www.kazpravda.kz/articles/view/arhivnoe-delo-v-kazahstane-sostoyanie-i-perspektivi1. Дата 3.10.2018

References

Elekeev I.K. (2002). Sostoaynie zakonodatelnoy bazy po arkhivnomu delu I problem pravoprimenitelnoy praktiki v Respublike Kazakstan [The state of the legislative base on the archival case and the problems of law enforcement practice in the Republic of Kazakhstan]. Materialy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferencii «Pravovie problemy arkhivnogo dela v Evroaziatskom regione» 27 sentaybray 2002 goda. Astana. S.10.

NA RK (Natcionalniy arkhiv Respubliky Kazakhstan) [National archive of the Republic of Kazakhstan] F.41. Predyslovie.

NA RK (Natcionalniy arkhiv Respubliky Kazakhstan) [National archive of the Republic of Kazakhstan]F.110. Op.1. Predyslovie.

NA RK (Natcionalniy arkhiv Respubliky Kazakhstan) [National archive of the Republic of Kazakhstan]F.48. Op.1. D.12.Sv.2.

NA RK (Natcionalniy arkhiv Respubliky Kazakhstan) [National archive of the Republic of Kazakhstan] F.48. Op.1. Predyslovie.

NA RK (Natcionalniy arkhiv Respubliky Kazakhstan) [National archive of the Republic of Kazakhstan]F.41. Op.1. D.64.Sv.7.

NA RK (Natcionalniy arkhiv Respubliky Kazakhstan) [National archive of the Republic of Kazakhstan]F.41. Op.11. D.140. Sv.17.

NA RK (Natcionalniy arkhiv Respubliky Kazakhstan) [National archive of the Republic of Kazakhstan] F.41. Op.1. D.189. Sv.23.

NA RK (Natcionalniy arkhiv Respubliky Kazakhstan) [National archive of the Republic of Kazakhstan]F.48. Op.1. D.12.Sv.2.

Sarieva R.H. (2002). O nekotoryh problemah pravootnosheniy v kontekste razvitiay arkhivnogo zakonodatelstva v Respublike Kazakstan [On some problems of legal relations in the context of the development of archival legislation in the Republic of Kazakhstan.]. Materialy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferencii «Pravovie problemy arkhivnogo dela v Evroaziatskom regione» 27 sentaybray 2002 goda. Astana. S.22.

https://www.kazpravda.kz/articles/view/arhivnoe-delo-v-kazahstane-sostoyanie-i-perspektivi1. Date 3.10.2018

МРНТИ 03.01.39

Сексенбаева Г.А.

доктор исторических наук, доцент,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: seksenbaevagulzira@gmail.com

ЭЛЕКТРОННЫЕ ДОКУМЕНТЫ И ЭЛЕКТРОННЫЕ АРХИВЫ В США

Современная ситуация в архивном мире, юридические основы функционирования архивного дела, подходы к теоретическим представлениям науки об архивах и архивных документах, методические нормы архивной практики, организация обеспечения сохранности и использование документального наследия, в том числе и на новейших носителях – все эти вопросы представляют серьезный научный и практический интерес.

Архивы – это динамическая структура, меняющаяся в зависимости от специфических условий ее функционирования. При этом происходят изменения не только в функциях, структуре, режимах хранения документов, но главным образом в составе документального массива на традиционных и нетрадиционных носителях.

В статье раскрываются основные принципы, которыми руководствуется современная архивная служба США при работе с электронными документами и электронными архивами. При раскрытии основных принципов такой работы внимание акцентировалось на изучении опыта применения новейших методических и технических средств в архивном деле. В контексте этого, в статье подробно освещены проблемы управления электронными документами, изложена деятельность Национального архива и управления документацией США (National Archives and Records Administration (NARA) – НАРА) по созданию электронного правительства и архива. Внедрение новейших архивных технологий и стандартов при работе с электронными документами и архивами в этой стране, упрощение доступа к ним, может быть использован при создании моделей и стандартов в области архивоведения и документоведения электронных документов и архивов Казахстана.

Ключевые слова: Национальный архив США, Администрация документации США, Архив электронных документов «ERA», электронные документы, электронные архивы, архивы США.

Seksenbayeva G.A.

Doctor of historical sciences, associate professor,
Kazakh National University after al-Farabi,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: seksenbaevagulzira@gmail.com

Electronic documents and electronic archives in the USA

The current situation in the archival world, the legal basis for the functioning of the archive business, approaches to the theoretical concepts of the science of archives and archival documents, the methodological norms of archival practice, the organization of preservation and the use of documentary heritage, including on the newest media – all these issues represent a serious scientific and practical interest.

Archives are a dynamic structure that varies according to the specific conditions of its functioning. At the same time, there are changes not only in functions, structure, storage modes of documents but mainly in the documentary array on traditional and non-traditional media.

The article reveals the basic principles that guided the modern archival service of the United States when working with electronic documents and electronic archives. While disclosing the basic principles of this work, attention was focused on studying the experience of applying the latest methodological and technical means in the archives. In the context of this, the article details the problems of managing electronic documents, outlines the activities of NARA to create an electronic government and archive. The introduction of the latest archival technologies and standards when working with electronic documents

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

and archives, and simplifying access to them, can be used to create models and standards in the field of archival science and documentation of Kazakhstan.

Key words: US National Archives, US Documentation Administration, Electronic Documents Archive «ERA», electronic documents, electronic archives, US archives.

Сексенбаева Г.А.

тарих ғылымдарының докторы, доцент,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., seksenbaevagulzira@gmail.com

АҚШ-тағы электронды құжаттар мен электронды мұрағаттар

Мұрағат әлемінің заманауи жағдайы, мұрағат ісінің іске асырылуының заңды негіздемесі, мұрағат және мұрағаттық құжаттардың ғылыми теориялық ұсыныстары, мұрағат тәжірибесінің әдістемелік нормалары, құжаттар мұрасының сақталуы мен қолдануын, сонымен қатар жаңа үлгіде сақталуы мен қолдануын ұйымдастыру осы аталған сұрақтардың барлығы ғылыми тәжірибелік маңыздылығы жағынан өзектілігі мәселесі көтерілді.

Мұрағаттар – қызметінің ерекшелігіне байланысты үнемі өзгеріп тұратын динамикалық құрылым. Сонымен бірге, өзгерістер тек құжаттардың сақтау функцияларында, құрылымдарында және режимдерінде ғана емес, негізінен дәстүрлі және дәстүрлі емес үлгідегі құжаттардың құрамының өзгеруін де атап кеткен жөн.

Мақалада АҚШ-тағы мұрағат қызметінің электронды құжаттар мен электронды мұрағаттармен жұмыс ұстанымдары жайлы мәселелер қозғалады.

Мақаланы жазу барысында басты назар мұрағатта жұмыс жасаудың соңғы әдістемелері мен техникалық құрылғыларды қолданудың тәжірибесіне аударылып жазылды. Жоғарыда көтерілген мәселенің мәнмәтінінде электронды құжаттарды ұйымдастыру, НАРА-ның электронды үкімет пен мұрағаттың қалыптасуына қосқан үлесі жайлы да сөз етіледі. Қазақстандағы мұрағаттану мен құжаттану саласындағы жаңа стандарттар мен модельдерді қалыптастыру жолындағы мұрағаттау саласына енгізіліп жатқан электронды құжаттармен жұмыс жасау барысындағы жаңа технологиялар мен стандарттарды қолдауы туралы мәселе көтерілген болатын.

Түйін сөздер: АҚШ-тың ұлттық мұрағаты, АҚШ құжаттарының әкімшілігі, «ERA» электронды құжаттар мұрағаты, электронды құжаттар, АҚШ мұрағаттары.

Введение

Проблема сохранности электронных документов (ЭД) в современном мире является ключевой для архивистов всех стран. В новом столетии ряд региональных архивов начал целенаправленно формировать цифровые архивные ресурсы тремя путями: посредством приема оригинальных электронных архивных документов от делопроизводственных служб; оцифровки хранящихся в архивах традиционных документов; управления и использования электронных документов. В 1990-х гг. многие страны в целях организации работы с электронными документами, опираясь на опыт работы с бумажными документами, разработали и внедрили ряд правил и норм, наладили процесс управления электронными документами, предъявив тем самым четкие нормативные требования к комплектованию архивов электронными документами, их контролю, обработке, передаче, приему, хранению и т.д. Ближе всего к ее решению подошли американские коллеги. Поэтому достаточно актуальным и значимым представляется анализ результатов научных исследований, осуществленных американскими учеными в области работы с ЭД, и оценка предпринятых Национальным архивом США мероприятий по созданию Архива электронных документов «ERA».

К сожалению, анализ архивоведческой литературы констатирует об отсутствии интереса к данной проблеме у казахстанских архивистов. Специалисты архивов Казахстана приходят к выводу о том, что американский вариант создания электронного архива приемлем только для стран с сильной экономикой из-за высокой стоимости постоянного технического перевооружения архивов и обучения персонала.

Данная тематика чаще всего затрагивается в работах российских исследователей, хотя не все аспекты работы с ЭД освещены и в российской архивной литературе. Так, российский исследователь О.И. Рысков обратил внимание на нормативную базу и требования, предъявляемые НАРА к федеральным учреждениям США в области обеспечения сохранности ЭД [Рысков, 2004:51-53]. Этой же проблеме посвящается статья Л.Л. Левченко [Левченко, 2014:25-39]. Проблему более детально рассматривает М.В. Ларин в ряде работ, где анализируются нормативные

акты США по вопросам управления документацией в электронном виде [Ларин, 2008:208; 2012:60-65].

В США проблеме обеспечения сохранности ЭД посвящен целый ряд публикаций, среди которых можно указать статьи К. Линча [Lynch, 2000], М. Клунена [Cloonan, 2002:70-106], Г. Гледни [Gladney, 2009:401-435] и других ученых. Исследователи обратили внимание на такие проблемы, как аутентичность электронных документов; их интеграция в электронное пространство; стратегия долгосрочного хранения ЭД.

При подготовке статьи автор широко использовал официальный сайт Национального архива и управления документацией США – http://www.archives.gov.

Работа с электронными документами и архивами

Первые электронные документы (ЭД) начали поступать в Национальный архив и управления документацией (далее – НАРА) с 1965 г. В 1989 г. в составе НАРА был создан Центр электронных документов, включавший два подразделения: хранения; проверки и контроля.

В 1996 г. Конгресс США принял поправки к закону о Свободе информации, обязавшие федеральные ведомства публиковать свои документы в электронном виде и открывать читальные залы для ознакомления граждан с ними. В августе 1998 г. НАРА представил Администрации Президента отчет, в котором обосновал необходимость проведения научных исследований и сотрудничества с научно-исследовательскими институтами и университетами с целью изучения проблем обеспечения сохранности ЭД и разработки программного обеспечения для создания Архива электронных документов. В этом же году НАРА внедрил в федеральных ведомствах США стандарт DoD 5015.2-STD «Design Criteria Standards for Electronic Records Management Software Applications» (1997). Над разработкой этого стандарта трудились ученые Университета Британской Колумбии (Ванкувер, Канада), а финансирование предоставлял Департамент обороны США (UBC Project). Стандарт позволил внедрить процедуры управления и правила распоряжения (disposition) ЭД в федеральных ведомствах. С 2007 г. DoD 5015.2-STD (версия 3) стал использоваться и в негосударственных учреждениях. Реализация Программы по созданию «ERA» началась в 2000 г., для чего в структуре НАРА было создано специальное управление «ERA Program Management Office, PMO». Руководителем Программы стал известный американский архивист и ученый К. Тибодо [Левченко, 2014:25-39].

Начиная с 1998 г. НАРА спонсировал целый ряд научно-исследовательских проектов по созданию электронного архива. В 2003 г. архив стал участником Программы развития исследований в области сетевых и информационных технологий, финансируемой правительством США. С 2007 г. НАРА получил статус постоянного участника этой программы и гарантированные ассигнования из федерального бюджета, которые направил на поддержку научно-исследовательских проектов в области ЭД и архивов (FY 2007 г. – 3,5 млн. дол., FY 2008-2012 гг. – 4,5 млн. дол., FY 2013 г. – 2,0 млн. дол.) [Ларин, 2012:60-65].

Одним из первых НАРА также поддержал проект InterPARES (Международные исследования аутентичных документов постоянного хранения в электронных системах). Проект реализован в 1998-2012 гг. интернациональной командой ученых более чем в 27 странах мира под руководством Президента общества американских архивистов.

В конце 1990-начале 2000-х гг. Суперкомпьютерный центр из Сан-Диего (Калифорния), Институт перспективных компьютерных исследований (Мериленд) и НАРА реализовали пилотный проект «PAWN» (Producer – Archive Workflow Network), в ходе которого был создан прототип программного обесечения для передачи ЭД постоянных сроков хранения от учреждения в архив и их поглощения автоматизированной информационной системой архива. Разработчики использовали стандарт «Metadata Encoding and Transmission Standard, METS» для инкапсуляции метаданных, создания пакета информации SIP для передачи в архив, трансформирования SIP в AIP для хранения и DIP для выдачи информации по запросу. Программное обеспечение было разработано на платформе Открытых архивных информационных систем (Open Archival Information System, OAIS) и апробировано во время передачи ЭД Стенфордской лаборатории ускорителя элементарных частиц в НАРА.

С 1995 г. НАРА принимал активное участие в работе Комитета OAIS, провел на своей базе 16 из 19 семинаров по OAIS, состоявшихся в США. НАРА стал одним из разработчиков базовой модели ISO стандарта для OAIS «Простран-

ство данных и систем передачи информации. Открытая архивная информационная система. Эталонная модель» (ISO 14721:2003). В 2012 г. ISO утвердила новую редакцию стандарта ISO 14721:2012. В настоящее время обсуждается очередная версия рекомендаций ISO и Международного консультативного комитета по стандартизации систем космических данных «Reference Model for an Open Archival Information System» (CCSDS 650.0-M-2), устанавливающая требования к базовой модели OAIS. Кроме того, осуществлены проекты по применению методов криминалистической экспертизы для определения аутентичности ЭД. Несмотря на то, что эти нормативные документы носят рекомендательный характер, они играют важную роль в создании архивов электронных документов во всех странах мира.

В свою очередь, используя наработки работы с электронными документами в других областях, группа ученых под руководством Р. Мура из Университета Северной Каролины в сотрудничестве с НАРА сфокусировала внимание на развитии технологий безопасного и активного процесса хранения аутентичных ЭД с использованием grid-технологий. Процесс активного хранения рассматривался как механизм постоянной инкорпорации новой технологией старой, позволяющей ЭД мигрировать из одной среды в другую, при этом сохраняя свой вид, содержание и аутентичность.

В результате сотрудничества НАРА с Технологическим институтом Джорджии (1999-2009 гг.) разработано программное обеспечение «PERPOS» (Presidential Electronic Records Pilot System) было для комплексного обеспечения процесса приема-передачи и хранения ЭД Администрации Президента в НАРА. Учеными разработаны методы автоматического распознавания вида документа; конвертирования файлов, созданных в устаревших форматах, в современные или стандартные форматы; систематизации ЭД в серии в электронном архиве; проверки и редактирования ЭД с целью извлечения информации ограниченного доступа при подготовке ответов на запросы согласно с Законом о свободе информации; упреждения несанкционированного рассекречивания ЭД; описывания ЭД и создания поисковых справочников.

Проект НАРА и Национального центра суперкомпьютерных прикладных задач (университет штата Иллинойс) – «Advanced Information Systems for Archival Appraisals of Contemporary Documents» (Информационные системы для экспертизы ценности современных документов) (2008-2009 гг.) был нацелен на создание методологии, алгоритмов и автоматизированной системы для экспертизы ценности документов в PDF-форматах, содержащих визуальные образы; обеспечение миграции, экспертизы ценности, отбора на хранение и извлечения метаданных файлов в 3D-форматах. Еще один проект с этим же университетом фокусировался на отборе и обеспечении сохранности инженерных, географических и геологических данных; преобразовании файлов с научными данными из различных форматов в HDF-формат (иерархический формат данных), используемый для хранения больших объемов цифровой информации.

Одним из самых многообещающих считается действующий проект (2009-2014 гг.) НАРА и Техасского центра перспективных компьютерных технологий (Остин). Ученые пытаются создать архивную технологию будущего, используя методы визуализации, которые позволяют представить информацию в виде оптического изображения, трансформировать данные в легко воспринимаемые архивистами цветные образы. Визуализация способна значительно ускорить систематизацию громадных коллекций ЭД, помочь в отборе документов на хранение, для анализа метаданных, оценивания рисков сохранности ЭД.

Для экспериментов архивистов с новыми технологиями в здании Национального архива в Мериленде при участии Суперкомпьютерного центра из Сан-Диего и Института перспективных компьютерных исследований (Мериленд) была оборудована виртуальная лаборатория. Сотрудничество с учеными дало возможность решить ряд задач в области экспертизы ценности ЭД и передаче их на хранение в архив, создании технологий обеспечения сохранности ЭД, доказательства аутентичности ЭД, как при приеме их на хранение, так и по истечении определенного промежутка времени. Результаты проектов были внедрены при разработке программного обеспчения для системы «ERA». Главным результатом работы в этом направление стало понимание архивистами того, каким должен быть Архив электронных документов, формирование перечня требований к будущему разработчику его системы. Две команды экспертов НАРА обобщили результаты различных проектов, предложения ученых, сотрудников РМО и Управления командной поддержки программы «ERA» (ERA Program Office Support Team, POST) и разработали концепцию и перечень требований (Electronic

Records Archives Requirements Document, RD) к системе «ERA», включавший в первой версии 1406 пунктов.

По мнению архивистов, Архив электронных документов «ERA» должен был стать комплексной, динамичной «системой систем», в которой все процессы автоматизированы. Его общая структура должна отображать четыре основные архивные функции: прием-передачу ЭД на хранение; хранение ЭД; хранение метаданных; использование документов с учетом ограничений на доступ к информации, предусмотренные законодательством. Планировалось, что система «ERA» будет осуществлять управление документацией в более чем 500 федеральных ведомствах США, принимать от них ЭД независимо от форматов, программного и аппаратного обеспечения, в которых они были созданы. Планировалось наличие двух подсистем: внешней – для управления жизненным циклом всех типов ЭД в федеральных учреждениях, и внутренней – для поглощения, хранения и обеспечения доступа к ЭД. «ERA» должна была работать с ЭД Президента, Конгресса и Верховного Суда США; обрабатывать, как огромные коллекции ЭД, так и сравнительно небольшие по объему; быть расширяемой и независимой от изменений форматов, программного и аппаратного обеспечения.

Для американцев документ, прежде всего, имеет доказательную ценность. ЭД рискует быть испорченным или уничтоженным в процессе миграции, поэтому «ERA» должна позаботиться о его аутентичности, надежности, целостности, чтобы граждане США могли доверять ЭД и использовать его как доказательство.

Таким образом, архивисты представляли Архив электронных документов как систему, способную:

– координировать процессы экспертизы ценности, составления и утверждения перечней со сроками хранения для документов на цифровых и традиционных носителях информации;

– описывать и традиционные, и электронные документы;

– обрабатывать и хранить ЭД;

– принимать на хранение и поглощать оцифрованные документы, оригиналы которых созданы на традиционных носителях (оцифровывание традиционных документов не относится к функциям системы «ERA»);

– обеспечивать и подтверждать аутентичность ЭД;

– распоряжаться ЭД в соответствии с договорами с учреждениями (disposition agreement – ISO 15489 – 1:2001 и § 1226 «Implementing Disposition» Федеральных правил по управлению документацией);

– обеспечивать выполнение законодательства в сфере доступа к ЭД;

– хранить ЭД неограниченного доступа и ограниченного доступа с грифами «Секретно» и «Совершенно секретно».

В 2003 г. было принято решение о создании федерального Архива электронных документов «ERA». В 2005 г. при Архивисте США был основан Консультативный комитет по делам Архива электронных документов, в этом же году контракт на разработку программного обеспечения для системы «ERA» выиграла корпорация Локхид Мартин, широко известная своими системами противоракетной обороны, космическими и информационными технологиями. На создание системы Конгресс выделил 317 млн. дол.

Создание системы «ERA» началось в 2006 г. и должно было состоять из поэтапного введения в эксплуатацию на протяжении 2007-2012 гг. пяти приращений (increment): 1) базовой системы функций (Base System Business Functions); 2) ступени Документы Конгресса (Congressional Records Instance, CRI); 3) ступени обеспечения доступа (Online Public Access Instance); 4) каркаса для хранения ЭД (Preservation Framework); 5) развития архитектуры базовой системы (Base System Architectural Augmentation) .

Базовая система функций, а именно три модуля, обеспечивавшие поглощение и автоматическую проверку ЭД, были введены в эксплуатацию в конце 2007 г. и начале 2008 г. В декабре 2008 г. был введен в эксплуатацию модуль «Исполнительный офис Президента», с которого началось развертывание второго приращения системы.

С пуска модуля «ЭД Конгресса США» в декабре 2009 г. началось развертывание третьего приращения. Модуль, включавший две части – поглощение и хранение ЭД, был создан для обеспечения работы Центра законодательных архивов НАРА, офисов Секретаря Палаты представителей и Секретаря Сената. В апреле 2010 г. были установлены и апробированы персоналом НАРА модули доступа «Online Public Access, OPA» и трансформации форматов «Transformation Framework Prototype, TFP» .

По состоянию на январь 2012 г. Архив электронных документов «ERA» принял на хранение 131 ТВ электронных документов, в том числе от Администрации Президента, Конгресса и федеральных ведомств. Система в состоянии поддер-

живать их хранение в форматах, в которых они были созданы, и трансформировать в небольшое количество других форматов; обеспечивать поглощение и хранение XML-метаданных согласно стандарту «PREMIS» (версия 2.2); предоставлять доступ к ЭД через «Online Public Access, OPA». OPA является каталогом, в который введены описания 75% традиционных документов, 77% артефактов, более 95% ЭД, которые хранит «ERA». ЭД систематизированы в 800 серий, включающих более 750 млн. уникальных файлов. Кроме этого, исследователи получили доступ к более 1 млн. страниц ЭД. OPA осуществляет поиск по объединенному порталу НАРА – «archives.gov», включающему сайты архива и всех президентских библиотек.

Важной функцией, на выполнение которой способна система «ERA», является управление документацией в федеральных ведомствах. Именно эту функцию НАРА определил для себя приоритетной в настоящее время. Данное решение продиктовано Меморандумом Президента Б. Обамы и новыми поправками к Закону о президентских и федеральных документах (H.R. 1233). Эта поправка была направлена на совершенствование процесса управления документами, где акцентируется внимание конкретно на электронных документах, а также на исполнение Национальным архивом США и Агентством по управлению и бюджету требований, указанных в Президентском Меморандуме от 2011 года по управлению государственными документами.

Согласно Меморандуму перед НАРА поставлены задачи: к концу 2015 г. – пересмотр критериев экспертизы ценности, управления и распоряжения документами временных сроков хранения; к концу 2017 г. – значительное уменьшение количества ведомственных перечней, внесения изменений в Генеральный (типовой) перечень документов с целью унификации создания серий документов и упрощения процесса проведения экспертизы ценности. К 31 декабря 2016 г. учреждения обязаны внедрить системы отбора, хранения и поиска e-mail документов. Учреждения также обязаны позаботиться об оцифровании документов, созданных на бумажных носителях и в аналоговых форматах.

С целью своевременного реагирования на вызовы постоянно развивающихся информационно-коммуникационных технологий и компьютерной техники, увеличение форматов НАРА обязан пересматривать и корректировать инструкции, регулирующие процессы передачи ЭД, метаданных и e-mail документов на постоянное хранение. Так, Национальным архивом опубликован новый Бюллетень по управлению электронными сообщениями (NARA Bulletin 2015–02: Guidance on Managing Electronic Messages). Подготовленный в соответствии с Директивой по управлению правительственными документами (Managing Government Records Directive (M-12-18)) и в связи с быстрым развитием новых технологий, этот документ включает базовые руководящие указания в области управления документами для текстовых электронных сообщений, текстовых диалогов в интернете, голосовых сообщений и других подобных форм электронных передающих систем, а также для передачи функциональных возможностей в социальных сетях или приложениях. Кроме того, в Бюллетене указывается новое определение термина «электронные сообщения», утвержденного в последних поправках к Закону о президентских и федеральных документах 113-187 от 2014 г.: «электронные сообщения – это сообщения электронной почты и других электронных передающих систем, используемых в целях общения между отдельными лицами».

В середине апреля 2016 г. НАРА опубликовал «Критерии управления документами электронной почты согласно Директиве (M-12-18) по управлению правительственными документами» (Criteria for Managing Email Records in Compliance with the Managing Government Records Directive (M-12-18)». Эти критерии представляют собой обобщенные требования к управлению документами электронной почты на основании Закона о федеральных документах, Кодекса федеральных правил и существующих руководящих указаний НАРА. Они предназначены для внутреннего использования федеральными органами исполнительной власти с целью оценки выполнения задачи Директивы по управлению государственными документами, а, именно, управлению всеми документами электронной почты в доступном электронном формате.

В настоящее время НАРА уже создал комплекс нормативных документов: формы заявок на утверждение перечней; рекомендации по использованию стандарта DoD 5015.2-STD; инструкции передачи на хранение e-mail-сообщений, сканированных документов, ЭД, созданных в инженерных, географических и геологических системах, содержащих GeoTIFF-образы, ЭД и метаданных к ним, веб-сайтов, цифровых аудио- и видеодокументов. НАРА также разработал инструкции по внедрению в учреждениях систем «Electronic Recordkeeping» (авто-

матизированные процессы для управления ЭД учреждения) и «Electronic Records Management» (автоматизированные процессы для управления документами учреждения независимо от материального носителя информации).

В январе 2015 года Национальный архив и управление документации США опубликовал отчет «Инструменты с открытым исходным кодом для управления документами» (Open Source Tools for Records Management), в котором в соответствии с Директивой по управлению государственными документами NARA/OMB M-12-18 дается описание инструментов с открытым исходным кодом для управления электронными документами для федеральных органов исполнительной власти. Целями этого документа являются: обеспечение прозрачности, эффективности и подотчетности федеральных органов исполнительной власти. К концу 2019 года государственные учреждения обязаны управлять всеми электронными документами в электронной форме, а к концу 2016 года – всеми электронными сообщениями в электронной форме.

В том же году Национальная организация по информационным стандартам США (NISO) опубликовала новые «Практические рекомендации по указателям метаданных для обеспечения доступа и лицензирования электронного контента» (Recommended Practice on Metadata Indicators for Accessibility and Licensing of E-Content (NISO RP-22-2015)). В этих рекомендациях, разработанных рабочей группой NISO, изложены практические методы определения метаданных с целью свободного прочтения содержания цифровых документов с учетом сроков действия лицензии на использование содержания документов. Целями рекомендаций являются представление формата для указания библиографических метаданных и набора визуальных знаков, описывающих права пользователей на доступ к конкретным работам, а также их повторное использование и сообщения пользователей. В дополнение к этим рекомендациям в 2018 году Национальная организация по информационным стандартам США (NISO) представила публикацию «Понимание метаданных. Что такое метаданные и для чего они предназначены?» (Understanding Metadata. What is Metadata, and What is it for?) в рамках серий «Primer». Это пособие включает всесторонний обзор информации о создании, названии, тематике, функциях документа. В настоящее время готовится работа «Связанные данные для учреждений культуры» (Linked Data for Cultural Institutions).

Национальным архивом и управления документацией также в 2015 г. опубликован новый Бюллетень по управлению документами, касающийся установления цифровой идентификации личности для установления подлинности электронных документов (New NARA – Bulletin on Digital Identity Authentication Records). Этот документ содержит руководящие указания для государственных учреждений в области управления документами, касающимися установления цифровой идентификации личности для таких электронных документов, как цифровые сертификаты и файлы, связанные с инфраструктурой открытых ключей (PKI), созданных или используемых в ходе деловых операций учреждений. Этот Бюллетень заменяет установленные ранее руководящие указания по управлению документами для электронных документов, созданных в процессе деловых операций учреждения, подлинность которых подтверждается цифровыми PKI-подписями. Термин «установление цифровой идентификации личности» (digital identity authentication) включает широкий спектр технологических процессов, которые гарантируют учреждениям целостность и аутентичность электронных документов. Учреждения используют эти технологии для следующих операций: утверждения электронных деловых операций; обеспечения доступа к электронной информации только тем лицам, которые имеют особое разрешение на ее получение; для подтверждения того, что документы созданы на законных основаниях, не были изменены, и что создание, доступ и их использование разрешены только лицам, имеющим особые полномочия.

Одним из последних разработок архива в 2018 г. является публикация «Универсальных требований к управлению электронными документами» (Universal Electronic Records Management Requirements). Эти требования могут использовать сотрудники федеральных агентств при написании технических заданий для инструментов или сервисов управления электронными документами. Руководители документационных служб могут делиться данными требованиями с отделами ИТ и закупок своих ведомств в качестве основы для работы над специфическими требованиями к системам этих государственных органов. Требования разделены на программные и системные, обязательные и желательные. Универсальные требования разработаны на основе существующих нормативных документов, политик и руководств, выпущенных Национальным архивом.

Также Национальный архив и управления документацией США представил проект «Федеральной инициативы модернизации электронных документов» (The Federal Electronic Records Modernization Initiative (FERMI). Этот документ включает две основные цели FERMI: посредством усовершенствованного процесса закупок помочь агентствам приобретать решения и услуги по управлению электронными документами (ERM), которые соответствуют потребностям агентства; а также в опережающем порядке реагировать на изменения тенденций в области управления электронными документами путем установления политики для новых решений и услуг.

Стратегический план на 2018-2022 гг., включающий текущую миссию, ценности, стратегические цели и задачи НАРА, отражает постоянную приверженность к открытому доступу публики к архивным документам и дальнейшему развитию процесса их оцифровки. Этот план обеспечивает федеральные агентства, которые уже занимаются внедрением управления электронными документами, рекомендациями для выполнения следующего этапа перехода на полностью электронное делопроизводство. В стратегическом плане отмечается, что «К 31 декабря 2022 года НАРА больше не будет принимать на постоянное или временное хранение документы в аналоговых форматах, а только в электронном формате и с соответствующими метаданными».

В конечном итоге проводимая реформа должна обеспечить отбор и передачу на хранение в НАРА ценных исторических документов современной эпохи, созданных в цифровых форматах, расширение доступа граждан к документам и информации, реализацию политики Открытого правительства.

Использование электронных документов

В использовании архивных документов предпочтение отдается современным информационным технологиям. Так, портал Национального архива США – Опыт Национального архива: Цифровое хранилище (The National Archives Experience: Digital Vaults) является постоянно пополняющимся. Здесь представлены визуальные документы – фотографии, фильмы, популярные материалы СМИ, иллюстрирующие историю страны.

Еще один портал архива – Свидетель, (Eyewitness) размещает свидетельства очевидцев событий и представлены в форме писем, дневников, аудио- и звукозаписей в хроникальной последовательности о драматических событиях в американской истории.

С 2013 г. действует портал – Поиск документов периода Гражданской войны (Discovering the Civil War). В течение 150 лет исследователи изучают документы Гражданской войны в Америке и находят в них все новые и новые грани. Эти документы до конца не изучены, поэтому архив призывает всех желающих присоединиться к работе по поиску документов Гражданской войны.

В марте 2014 года Национальный архив и управление документации США перевел в цифровую форму вторую часть дневников из Франции и Бельгии в количестве 3987 страниц документов периода Первой мировой войны. Эти документы доступны на портале НАРА (First World War 100). Документы касаются кавалерийской и пехотных дивизий, развернутых на Западном Фронте Первой мировой войны, и рассказывают о военнослужащих Франции и Бельгии с момента их прибытия на фронт до окончания войны. Уильям Спенсер, специалист по военным документам НАРА заявил, что вторая часть военных дневников содержит подробную информацию о действиях войск, прибывавших на Западный Фронт. За первые восемь недель с того момента, когда военные дневники были оцифрованы и доступны в онлайн режиме, более 10 тыс. людей из всех стран мира добровольно предложили свою помощь по проверке фамилий, названий мест боевых действий и других деталей, содержащихся в дневниках. Первые отчеты показали, что было сверено 260 096 отдельных фамилий, 332 484 географических названия и почти 300 тыс. данных, касающихся военных действий. Более 200 дневников уже имеют тэги и верификаторы.

Национальный архив и управление документации США принимает участие в выполнении проекта по созданию первой цифровой публичной библиотеки Америки (DPLA). Проект DPLA – это крупномасштабный, совместный проект, разработанный правительством, научно-исследовательскими учреждениями, музеями, библиотеками и архивами по созданию цифровой библиотечной платформы с целью обеспечения свободного доступа в режиме онлайн к архивным документам культурной и научной истории Америки. Согласно проекту содержание архивных документов из архивохранилищ, включая НАРА и Гарвардский университет, будет переведено в цифровую форму в течение 2-летнего

периода. Выполнение проекта началось в апреле 2013 года.

В DPLA будет включено 1.2 млн. цифровых копий из каталога НАРА, включая документы об основании нации, фотографии из проекта фотографий «Documerica 1970s», постеры Второй мировой войны, работы фотографа Мэтью Брэди, сделанные им во время Гражданской войны в США, архивные документы о правах человека и т.д.

НАРА гордится работой, организованной совместно с другими заинтересованными учреждениями по реальному созданию цифровой публичной библиотеки Америки, что дает возможность легкого поиска нужной информации из коллекций ведущих культурных, исторических и научно-исследовательских учреждений.

Разнообразна и публикационная деятельность Национального архива и управление документацией США. В начале 2014 г. архивом подготовлен и поступил в продажу третий том государственных документов президента Барака Обамы. Третий том документов, подготовленных Отделом федерального реестра Национального архива США, насчитывает 1068 страниц и включает тексты публичных выступлений президента Обамы, пресс-конференций, посланий и заявлений, обращений к Конгрессу и федеральным министерствам, а также фотографии за период с 1 января по 30 июня 2010 года. Ко всем материалам дается предметный и именной указатель.

Государственные документы президентов США издаются в «Серии президентских государственных документов» два раза в год и охватывают шестимесячный период деятельности президента и его администрации. В этой серии уже опубликованы документы, относящиеся к деятельности президентов Гувера, Трумэна и Эйзенхауэра.

«FRANKLIN» – еще один из новых специальных проектов по переводу большого количества архивных документов президента Франклина Делано Рузвельта в цифровую форму. Над проектом работали: Национальный архив США, Президентская библиотека и музей Рузвельта, общественные, корпоративные и некоммерческие организации, а также Институт Рузвельта, в котором находились многие микрофильмы архивных документов. Цифровым партнером Библиотеки Рузвельта и владельцем веб-сети является Марист Колледж, который создал инфраструктуру базы данных «FRANKLIN» на основе платформы «Archon» и управляет системой, используя мощные серверы, произведенные совместно с IBM.

В будущем все документы «FRANKLIN» станут доступными для пользователей Национального архива США в режиме открытого доступа онлайн. «FRANKLIN» – это цифровые копии 350 тыс. страниц архивных наиболее важных документов и 2 тыс. исторических фотографий; это виртуальный читальный зал и хранилище цифровых документов, предоставляющие для любого человека во всем мире свободный и открытый доступ к переведенным в цифровую форму документам из Президентской библиотеки и музея Рузвельта. Система «FRANKLIN» позволяет найти в виртуальном пространстве с помощью ключевого слова нужные архивные документы и фотографии и просматривать целые файлы, точно так же, как если бы вы сами лично приехали в читальный зал Президентской библиотеки и музея Рузвельта. В режиме онлайн доступны одни из самых значительных документов двадцатого века по американской истории – это документы Франклина Рузвельта и его жены Элеоноры, рассказывающие о том, какие трудности выпали на долю американцев в годы Великой Депрессии, Нового курса и Второй мировой войны.

Национальный архив США постоянно проводит выставки. Так, на выставке «История в подписях» (Making Their Mark: Stories through Signatures – 2014) представлены архивные документы с подписями многих известных личностей. В архивных документах, подписанных этими людьми, выявляются неизвестные до сих пор интересные исторические факты. Подписи открывают публике судьбы многих людей, которые «оставили свой след» в истории американского государства.

Популярны выставки и в режиме онлайн. Постоянно действующая выставка «Документы Национального архива о правах граждан» (The National Archives: Documented Rights) демонстрирует богатые фонды Национального архива и хронологию развития прав человека и гражданских свобод в США.

Заключение

Таким образом, невозможно не признать, что США являются лидером в разработке технологий работы с ЭД, хотя, получив их впервые в 1960-е гг., американцы долгое время не предпринимали серьезных шагов для решения проблемы их сохранности и фактически были вынуждены создать Архив электронных документов, стол-

кнувшись с опасностью утраты цифрового наследия нации. Архивисты США еще раз доказали, что только научные исследования и тесное сотрудничество с научно-исследовательскими институтами и университетами поможет найти необходимые технологические решения для экспертизы ценности, обеспечения сохранности ЭД, подтверждения их аутентичности, организации доступа и использования. Научные и технологические решения, найденные в ходе спонсированных НАРА проектов, осуществленных совместно с научно-исследовательскими институтами, позволили американским архивистам разработать концепцию Архива электронных документов, требования к разработчику программного обеспечения системы «ERA», решить определенные проблемы в сфере экспертизы ценности, обеспечения сохранности, систематизации, описывания, разграничения доступа, аутентификации ЭД.

НАРА также успешно развивает сотрудничество с ответственными за управление документацией лиц, юристами и специалистами по информационным технологиям; оценивает эффективность введенных программ, определяет риски, проблемы и распространяет передовой опыт. Для поиска новых решений в области архитектуры «облаков» федеральных учреждений, экономически обоснованных подходов к автоматизированному управлению e-mail-документами, социальными медиа и другими типами цифрового документального контента учреждений, НАРА тесно работает и с частными корпорациями информационной отрасли и стимулирует научные исследования в данной области.

Опыт США в этой области во многом используется в настоящее время при создании международных моделей и стандартов в области архивоведения и документоведения.

Литература

Ларин М.В. (2002). Управление документацией в организациях. Москва: Научная книга.

Ларин М.В., Рысков О.И. (2008). Электронные документы в управлении. Москва: Научно-методическое пособие.

Ларин М.В. (24-25 октября 2012 г.). О государственной политике США по управлению официальными документами. Доклад на XIX Международной научно-практической конференции «Документация в информационном обществе: «облачные» технологии и электронный документооборот». Федеральное архивное агентство, Всероссийский научно-исследовательский институт документоведения и архивного дела. Москва.

Ларин М.В. (2013). Управление электронными документами. Зарубежная практика // Делопроизводство, № 1 [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: http://www.top-personal.ru/officeworkissue.html?277

Левченко Л.Л. (2014). Обеспечение сохранности электронных документов в Национальном архиве Соединенных Штатов Америки // Вестник архивиста, № 1.

Рысков О.И. (2004). Основные направления деятельности Национального архива США (NARA) в области управления электронными документами федеральных учреждений // Секретарское дело, № 2 (43).

Lynch C. (2000). Authenticity and Integrity in the Digital Environment: An Exploratory Analysis of the Central Role of Trust / Authenticity in a Digital Environment. – Washington, DC, [Электронный ресурс]. Режим доступа: Council on Library and Information Resources. URL: http://www.clir.org.

Cloonan M.V., Sanett Sh. (2002). Preservation Strategies for Electronic Records: Where We Are Now –Obliquity and Squint? *The* American Archivist: Vol. 65. № 1.

Gladney H.M. Long-Term Preservation of Digital Records: Trustworthy Digital Objects. *The* American Archivist:. 2009. Vol. 72. № 2.

NARA URL: http://www.archives.gov.

Texas Advanced Computing Center helps the National Archives find solutions to the nation's digital records deluge [Электронный ресурс]. Режим доступа: University of Texas at Austin. URL: http://www.utexas.edu (дата обращения: 30.04.2013).

Current Status of the ERA Project [Электронный ресурс]. Режим доступа: NARA URL: http://www.archives.gov (дата обращения: 30.04.2013).

Managing Government Records. Memoramdum for the Heads of Executive Departments and Agencies. November 28, 2011 [Электронный ресурс]. Режим доступа: Office of the Press Secretary The White House URL: http://www.whitehouse.gov.

Managing Government Records Directive. August 24, 2012 [Электронный ресурс]. Режим доступа: Office of Management and Budget, National Archives and Records Administration. URL: http://www.whitehouse.gov. (дата обращения: 30.04.2013).

References

Larin M.V. (2002). Document management in organizations. Moscow: The scientific book.

Larin MV, Ryskov O.I. (2008). Electronic documents in management. Moscow: Scientific and methodical manual.

Larin M.V. (October 24-25, 2012). About the state policy of the USA on management of official documents. Report at the XIX International Scientific and Practical Conference «Documentation in the Information Society:»Cloud» Technologies and Electronic Document Management. Federal Archival Agency, All-Russian Research Institute of Document Management and Archival Affairs. Moscow.

Larin M.V. (2013). Management of electronic documents. Foreign practice // Office work, № 1 [Electronic resource]. Access mode: URL: http://www.top-personal.ru/officeworkissue.html?277

Levchenko L.L. (2014). Ensuring the security of electronic documents in the National Archives of the United States of America // Archivist's Newsletter, No. 1.

Ryskov O.I. (2004). The main activities of the National Archives of the United States (NARA) in the field of managing electronic documents of federal institutions // Secret Affairs, No. 2 (43).

Lynch C. (2000). Authenticity and Integrity in the Digital Environment: An Exploratory Analysis of the Central Role of Trust / Authenticity in a Digital Environment. Washington, DC, [Electronic resource]. Access mode: Council on Library and Information Resources. URL: http://www.clir.org.

Cloonan M.V., Sanett Sh. (2002). Preservation Strategies for Electronic Records: Where We Are Now – Obliquity and Squint? *The* American Archivist: Vol. 65. No. 1.

Gladney H.M. Long-Term Preservation of Digital Records: Trustworthy Digital Objects. *The* American Archivist: 2009. Vol. 72. No. 2.

NARA URL: http://www.archives.gov.

Texas Advanced Computing Center helps the National Archives find solutions to the nation's digital records deluge [Electronic resource]. Access mode: University of Texas at Austin. URL: http://www.utexas.edu.

Current Status of the ERA Project [Electronic resource]. Access mode: NARA URL: http://www.archives.gov.

Managing Government Records. Memoramdum for the Heads of Executive Departments and Agencies. November 28, 2011 [Electronic resource]. Access mode: Office of the Press Secretary The White House URL: http://www.whitehouse.gov.

Managing Government Records Directive. August 24, 2012 [Electronic resource]. Access mode: Office of Management and Budget, National Archives and Records Administration. URL: http://www.whitehouse.gov.

ҒТАМР 03.61.00

Үмітқалиев Ұ.Ү.[1], Искаков Қ.А.[2], Жуандыкова А.Д.[3]

[1]т.ғ.к., доцент, e-mail: uumitkaliev@bk.ru
[2]3 курс PhD докторанты, e-mail: kuanysh_iskakov@mail.ru
[3]магистр, аға оқытушы, e-mail: aikun.10@mail.ru
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНДАҒЫ МӘЙІТТІ УАҚЫТША САҚТАУ ЖӘНЕ ЖӨНЕЛТУ ҒҰРПЫ: ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР НЕГІЗІНДЕ

Мақалада авторлар этнографиялық материалдар негізінде, археологиялық материалдармен сабақтастыра отырып көшпелілер қоғамында, оның ішінде қазақ халқында кездесетін «аманатқа қою» сияқты мәйітті уақытша сақтаудың жолдарын, себептерін, бұл ғұрыптың көшпелілер дүниетанымымен байланысын ашуға талаптанған және мәйітті жөнелту ғұрпына кеңінен тоқталды. Сонымен қатар, ерте көшпелілердің патшаларды ірі пантеондарға жерлеуі, қазақ халқының хандарын, би-шешендерін, батырларын Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне жерлеуінің, беделді тұлғаларды соңғы сапарына елге сауын айтып, жиналып салтанатпен шығарып салудың мәнін сабақтастыра ашып көрсеткен. Қазақ халқында кездесетін кейбір жағдайларда өлген адамның мәйіті болмаған кезде кенотафты жерлеу түрлеріне де тоқталған.

Түйін сөздер: дәстүр сабақтастығы, сақ пантеондары, қасиетті жерлер, мәйітті жерлеу, өлікті жөнелту, аманатқа қою, сөреге қою, сауын айту.

Umitkaliyev U.[1], Iskakov K.[2], Zhuandykova A.[3]

[1]Candidate of historical sciences, associate professor, e-mail: uumitkaliev@bk.ru
[2]doctoral candidate, e-mail: kuanysh_iskakov@mail.ru
[3]master, Senior Lecturer, e-mail: aikun.10@mail.ru
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

The rite of preservation and burial of the bodies of the dead from the Kazakh people: based on ethnographic data

In this article, the authors, on the basis of ethnographic materials, attempted to uncover the ways and reasons for the deferred burials «amanatka koyu» («temporarily bury»), and their connection with aspects of the worldview of nomadic tribes, including the Kazakh people. They gave a description of the funeral rite of the deceased. Considered in the historical interrelation of the tradition of the burial of the Saka kings in the large pantheons, the burial of the Kazakh khans, biy rulers and batyrs in the mausoleum of Khoja Ahmet Yassaui, as well as the tradition of spreading the news of the death of influential people. In addition, considered the burial without a corpse (cenotaph) occurring in the Kazakh people.

Key words: continuity of traditions, Saka pantheons, sacred lands, burial of the body, burial of the deceased, deferred burial.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Умиткалиев У.У.[1], Искаков К.А.[2], Жуандыкова А.Д.[3]
[1]к.и.н., доцент, e-mail: uumitkaliev@bk.ru
[2]PhD докторант, e-mail: kuanysh_iskakov@mail.ru
[3]магистр, старший преподаватель, e-mail: aikun.10@mail.ru
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана

Обряд сохранения и захоронения тел умерших у казахского народа: на основе этнографических данных

В данной статье авторы на основе этнографических материалов попытались раскрыть способы, а также причины отложенных погребений «аманатқа қою» («захоронить временно»), и их связь с аспектами мировоззрения кочевых племен, в том числе казахского народа. Дано описание обряда похорон умершего, рассмотрены в исторической взаимосвязи традиции погребения сакских царей в больших пантеонах, погребения казахских ханов, биев-правителей и батыров в мавзолее Ходжа Ахмета Яссауи, а также традиция распространения вести о смерти влиятельных людей и погребения без трупа (кенотаф), встречающиеся у казахского народа.

Ключевые слова: преемственность традиций, сакские пантеоны, сакральные земли, погребение тела, похороны умершего, отложенное погребение.

Кіріспе

Қазақ халқы көне дәуірлерден әруақты, ата-баба рухын құрметтеген халық. Оның көріністерін бүгінгі күні халқымыздағы толықтай мұсылман дініндеміз деп мойындағанымен синкретті түрде оған дейінгі күнге, отқа, тәңірге табынуға және аруақты құрметтеуге қатысты наным сенімдерінен байқаймыз.

Оған қатысты көптеген мысалдар мен дәйектер күнделікті тұрмысымызда да көрініс тапқан. Мәселен келін түскенде отқа май құю, отты құрметтеу, тәңірді ауызға алып сиыну және жұма күні жеті шелпек пісіріп иіс шығару сияқты көптеген мысалдарды келтіруге болады.

Сонымен қатар қарапайым тұрмыспен астасып жатқан көпшілік байқай бермейтін тамыры терең сонау сақ кезеңдерінен бастау алатын дүниетанымдық түсініктер бүгінгі тақырыптың арқауы болмақ. Археологиялық қазба нәтижесінде зерттелген көптеген ескерткіштер мәліметтері тек тарихнамалық, сипаттамалық тұрғыда немесе осы уақытқа дейін еуропацентристік тұжырымдармен байламдар жасалып келді. Ал олардың жергілікті мәдениеттерден тамырын іздеу, яғни қазақ халқының этногенезіне қатысты мәселелер шет қалып отырды.

Трепанацияға қатысты этноархеологиялық тұжырымдар

Елімізде соңғы 20 жылдықта көптеген мемлекеттік бағдарламалар аясында және үрдіске айналған жаппай сақ кезеңін зерттеу бағытында көптеген археологиялық ескерткіштер ашылды. Олардың жаппай ашылуымен бірге тың мәліметтердің молаюы жаңа мәселелерді туындатып отыр. Еліміздің және басқа да көршілес аймақтардан зерттеліп жатқан сақ дәуірінің ірі кешенді ескерткіштерін зерттеу арқылы олардың мәденигенез мәселесін іздеуде этнографиялық мәліметтерді қолдансақ қателеспейміз деп ойлаймыз.

Патшаларын үлкен-үлкен обаларда жерлеген сақ бабалары сияқты қазақ халқы да қайтыс болған адамды соңғы сапарына шығарып салуға, сонымен байланысты ғұрыптарды атқаруға ерекше мән берген. Марқұмды соңғы сапарға шығарып салу, онымен қоштасу, жылына дейін қара жамылып, аза тұту, ас беру сақ бабаларымыздан келе жатқан дәстүр деуге болады.

Сақтар мен скифтер қайтыс болған адамдарды жылдың белгілі бір мерзімдерінде – жаздың басында немесе күзде ғана жерлеу дәстүрі болды. Бұл дәстүр қарасұқ, тағар және пазырық мәдениеттерінде жақсы көрініс тапты. Сонымен қатар, бұл дәстүрдің түркілерде де сақталғандығын көптеген археологиялық деректерден байқауға болады.

Бұл дәстүрдің табиғи жағдайлармен және көшпелілердің шаруашылық циклымен байланыстылығын көреміз. Қыста қайтыс болған адамды жердің тоң болуына байланысты көктемге сақтап, «аманатқа қойған», яғни мәйіттің іш-құрылысын алып тастап, сөреге сақтап, көктемде жердің тоңы қайтқан кезде мәйітті арнайы орында жерлеген деген пікірді алға тартамыз.

Арнайы жер дегенде сол қоғамның тек әлеуметтік дәрежесі жоғары өкілдерінің жерленетін орны болып саналатын пантеондарда қойған. Ол жерлердің жанында міндетті

түрде өзендердің болуы, жазықты қыратты әрі қайқаңға шыға келгенде бірден көзге түсетін биік жоталы кең жазықтарды таңдаған деп ойлаймыз. Сонымен қатар басты орында сол көне құрылыс салынған жерден алыс емес таудың шағыл тасының немесе өзеннің малта тасының болуы, қарағай өсетін және құрылыста шымның қолданылуы үшін көгалды сазды жерлердің болуы ескерілген.

Сақ кезеңіндегі ірі пантеондардың құрылысы мен қазақ халқындағы қыстау маңына жерлеу сияқты пікірлерді астастыру немесе ұқсату ұшқары пікір деп ойлаймыз. Қыстау маңына жерлеу дәстүрі сақ кезеңінің дүниетанымында басты орында болмаған, өйткені ірі пантеондар кең жазықты қыраттарда, өзен жағалауларында және көне құрылысты салу үшін құрылыс материалдарының жеткілікті орындарда болуы басты себеп болған деп ойлаймыз. Ал қыстау маңына жерлеу дәстүрі әлдеқайда кейінгі дәуірлерде болған деп тұжырымдауға болады. Көптеген жылдық зерттеулер нәтижесінде қарапайым жерлеу орындары ірі обалар маңына қойылуға тиым салынған. Өйткені ірі обалар маңында кездесетін кіші обалардың өзінде мәйітті бай шығарып салу жабдығымен жерлеген.

Осыған қатысты туыстас адамдарды рулық зиратқа, қыстау маңына жерлеу де көшпелілер дәстүрі болып табылады. «Ерте пазырықтықтар туыстарын әдетте өз қыстауларының жанында жерледі. Туыстарын өз қыстауларына жерлеу арқылы пазырықтықтар өздерінің мекендейтін жерлерін белгіледі. Бұл дәстүр ғасырлар бойы сақталып, қазақтар мен қырғыздар да кейінге дейін қайтыс болған туыстарын тек қыстау маңына жерлеген, деген С.И. Руденконың пікірін мысалға алуға болады (Руденко, 1952: 9). Бұл жерде басты орында міндетті түрде қыстау маңында жерлеу рәсімін өткізу емес, ең маңыздысы арнайы пантеон болуы шарт дегенге тоқталамыз. Өйткені біздің зерттеулеріміздегі Шілікті, Бесоба, Қырықоба, Қаракемер және тағы басқа кешенді ескерткіштерде тек жерлеу құрылыстарымен қатар ғұрыптық құрылыстардың кездесуі сол заманда үлкен маңызға ие қасиетті орын болып саналғанын көрсетеді. Сондықтан да қасиетті мекенге, яғни ата-бабаларының жерлену орнына тіпті мал да жаймаған болуы мүмкін. Ол пантеондар арнайы әскери жасақтармен қорғалуы да мүмкін деген тұжырымдар жасай аламыз.

Ерте көктемде немесе қыстың басында адам баласының әлсіреп көз жұматын уақыты болғандықтан адам мәйітін белгілі бір уақытқа дейін сақтау қажеттілігі болды. Қажеттілік дегенде ең бастысы жердің тоң болуы, ауа райының суық болуы себепті соңғы сапарға шығарып салудың кең түрде аталып өтуі үшін барлық халықты жинау қажеттілігі тек жаз айларында болғанын болжауға болады. Ал жылдың басқа мезгілдерінде көз жұмған адам мүрдесін жазғы уақытқа дейін сақтау үшін аманатқа жерлеу немесе сөреге қою дәстүрі орын алды деуге болады.

Осы аманатқа қою немесе сөреге қою дәстүрімен астасып жатқан дүние ол қайтыс болған адамның жылын беру, жылдық асын өткізу, сол жылдық асына арналған тұл атын сою сияқты қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымын келтіруге болады. Қазақ халқындағы тұл ат, тұл қатын сияқты түсініктерге белгілі ғалым Төлеубаев Әбдеш Тәшкенұлының терең талдауларын мысалға келтіруге болады (Толеубаев, 2018: 28-37).

Бұл тұл ат немесе өлікті жөнелту мен ас беру дәстүрі бөлек қарастыратын кең тақырып деуге болады.

Жоғарыда аталған «аманатқа жерлеу» дәстүрінің түркілерде де болғандығын келесі деректен көре аламыз. VII ғ. басына жататын Қытай жазба деректерінде Хушо-Цайдама стелаларында сақталған түркілерде қайтыс болған атақты тұлғалардың мәйітін ұзақ уақытқа сақтау туралы деректерде нақты уақыты көрсетілген:

1) «Күлтегін Қой жылы 17-ші күні, яғни 731 жылы 27 ақпанда ұшып кетті (қайтыс болды)»;

«9-шы айда, 27-ші күні», яғни 731 жылы 2 қарашада оның жерлеу рәсімін өткізді.

2) Білге қаған «Ит жылы, 10-шы айдың 26-шы күні, яғни 734 жылы 26 қарашада қайтыс болды».

«Доңыз жылы 5-ші айдың 27-ші күні», яғни 735 жылы 24 маусымда оны жерледі.

В.Е. Войтовтың жазуынша «Күлтегін қайтыс болғаннан кейін 9 айдан кейін, ал Білге қаған – 7 айдан кейін жерленді», дейді. Сонымен бірге олардың бальзамдалған мәйіті биік төбенің үстінде киіз үйде сақталғандығын жазады (Войтов, 1996: 109).

Қазақ халқындағы мәйітті сақтау жолдары

Осы сияқты қазақ халқында да аманатқа қойғанда биік төбеге киіз үйге сөре жасалып, сонда сақтайтын болған. Мысалы, Түркістанға апарып жерлегенге дейін сөреге қойылған тұлғалардың қатарында Қазыбек би мен

Бөгенбай батырды айтуға болады. Ол жерлер әлі күнге дейін Бөгенбайдың сөресі, Қазыбек би сөресі деп аталады. Сонымен қатар, Шығыс Қазақстан облысы Күршім ауданына қарасты Теректі ауылдық округіндегі Былғары-Табыты елді мекенін де мысалға келтіруге болады.

Қазыбек би өлетін жылы сүйіндік руының қыстауында, қазіргі Баянауыл ауданының жеріндегі Далба тауының қойнауындағы Мұрынтал деген жерде дүниеден өткен. Сол жер «Қазыбектің сөре тасы» атанып кеткен (Арғынбаев, 2005: 81). Оның баласы Бекболат әкесі қайтыс болған жерде киіз үй тұрғызып, төрт айдың ішінде Қазыбек бидің денесін қоршап сақтап жүрген екен. Қар ерігенде, Бекболат әкесінің денесін Түркістандағы Қожа Ахмет Иасауи кесенесіне апарып жерлеген (http://e-history.kz).

Бөгенбай батыр жасы ұлғайған шағында ауырып қайтыс болған. Мәйітін Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи мешітіне жерлеу үшін батырдың денесін арулап, былғарыға орап, қыс бойы сөреге қойып сақтаған. Абылай ханның жарлығы бойынша 1776 жылы көктемде ұлы Тұраналы мен Айтбай Аткелтіруұлы бастаған елдің игі жақсылары батырдың сүйегін нарға теңдеп, Түркістанға жеткізіп, Қожа Ахмет Яссауи кесенесіне жерлеген. Бөгенбай батырдың сүйегі сақталған жер бүгінге дейін Ерейментау өңірінде «Бөгенбайдың сөресі» деп аталады (http://azretsultan.kz).

Қазыбек бидің заманында өмір сүрген Олжабай батыр мен Едіге биді де Ереймен тауының сыртында уақытша жерлеп, жаз шыға Түркістанға апарып жерлеген. Бұл жерлер қазір Олжабай сөресі, Едіге сөресі деп аталады.

Әнет баба Қаратауда Қошқарата деген жерде дүниеден қайтыпты. Әнет бабаның сүйегін Көкенай батыр Түркістанға апарып қойған екен.

Көкенай батыр Әнет бабаның ішек-қарнын, өкпе бауырын сол жерге Қошқаратаға көміп, сүйегін сөрелеп Түркістанға, Қожа Ахмет Яссауи кесенесіне апарып жерлеген екен.

Сонымен қатар Шыңғыстауда дүние салған Мамай батырдың ішкі құрылысын Кеңгірбай би Орданың бауырында қойғызады да, сүйегін былғарымен қаптатып Түркістанға апарып жерлеткізеді.

Атақты батырдың сүйегін Түркістанға апаруға Мамайдың тұңғыш ұлы Жиеншора батыр, кенже ұлы Жолбарыс, Мырза батырлар бастаған Жұмағұл балалары, Ожар батыр бастаған Жөкең ұрпақтары сияқты белгілі азаматтардан құралған қырық қаралы адам болып барады.

Келесі жылы арнайы мал айдатып, өзі бастап барып Мамай батырға арнап ас бергізген екен (Жанболатұлы, 2004:36,37).

1913 жылы Торғай бойында аманатқа қойылған Күмісбай әулие 18 жылдан кейін қазылып алынғанда оның денесінде ешқандай өзгеріс болмаған, бұзылмаған (Кенжеахметұлы, 2004).

Күмісбай әулие XIX ғасырда қазіргі Қызбел ауылында – Жылықайдар әулетінде дүниеге келген (Жанкелді ауданы). Қартайған шағында өмірден озатынын айтып өсиет жасайды. Өсиетінде осы жерге аманат деп жерлеңдер. Мен өлген соң 18 жылдан кейін осы Құмкешуден біреу қажыға барып келеді. Мешіт салдырады. Міне сол кезде мені қайта сол мешіт жанына жерлеңдер деп өсиет айтқан. Болжаған мезгілінде дүниеден озып әулиені Торғай өзені жағасына – аманатқа деп жерлейді. Кейін қайта жерлейтін кезде ашып қараса әулиенің денесі сол қалпы сақталған тек бір үлкен башпайының басы сәл қарайған екен дейді. Қайтадан кебіндеп қажыға барып келген Құлкей қажының маңына жерлеген. Әулие денесі жиырма жылға жуық жерде жатса да өзгермеген (Байділдин, 2010].

Жау қолында қалған, елден жырақта қайтыс болған батырларының сүйегін де қазақтар туған жеріне әкеліп жерлеуге тырысқан. Сондай мысалдардың бірі, Дәркембай Шоқпарұлы мен Дәулет Дәркембайұлының «Қазақтың қолданбалы өнері» атты еңбегінде Алмас Нұрмаханұлы Алматов Арғынбай батырдың сүйегін елге жеткізілуі төмендегі жолдармен келтірілген:

...Сүйегін артып ердің күзде келдік,
Тар кезең, етін сылып, киізге орап,
Қайнатып, сілтіге орап, ақсүйек қып,
Жеткердік болған менен қанша тозақ...
(Шоқпарұлы, Дәркембайұлы, 2007).

Жоғарыда айтылғандай жау қолында немесе туған жерінен алшақта дүниеден қайтқан адамды кіндік қаны тамған жерге апарып жерлеудің тағы бір мысалы ретінде Алматы қаласында дүниеден озған Абайдың сүйікті ұлы Әбдірахманды Алматы қаласында уақытша жерлеп, кейіннен Шыңғыстауға апарып, қайта жерлегенін айтуға болады. «Әбішті жерге, лахатқа Майқан мен Өтеген өз қолдарымен қойып жатып, «Аманат», «Аманат!» – десті» (М.О. Әуезов «Абай жолы» романы).

Наурыз: жаңғырған салт-дәстүрлер атты еңбекте авторлар қазақ халқында мәйітті

ұзақ сақтаудың бал құю, аршамен қаптау, былғары табытқа салу сияқты көптеген әдістері болғандығын жазады. Мәйіттің бұзылмас жағдайын жасаған соң, алыс жолға аттанғанша оны арнайы киіз үйге, немесе биік ағаш сөреге, не былғарыға мықтап орап, қатар өскен екі ағаштың басына керіп қоятын болған дейді. Бұл еңбекте авторлар Көне Түркістанға Әзірет Сұлтанға апарып жерленген игі жақсылардың қай-қайсысы болса да осы «аманатқа қоюды» басынан өткерген деген пікір айтады.

Осы айтылған аманатқа жерлеу дәстүрін жете түсінбеген кейбір тілі, діні басқа, шолақ ойлы саяхатшылар жаңсақ пікірлерге жол берген. Олардың бірі қазіргі Қазақстан жерін өз картасында бейнелеген ағылшын Дженкинсон картадағы көптеген адамдар ағашқа асулы тұрған суретті бейнелеген. Осыған байланысты адам мүрдесін дарға асып қойған сияқты салақтатып қойған деген жаңсақ ойға жетелейтін хабарлама берген (Наурыз: жаңғырған салт-дәстүрлер, 1991: 122).

Әдетте, аманатқа қойғанда мәйітті жерлемей, яғни көмбей, денесін сөреге қойып, былғарыға орап, қармен, таспен көміп, бұзылмайтындай жағдайда ұстап, бірақ жерлеген. Себебі ислам шариғаты бойынша көмілген мәйітті қайта қазып алуға тыйым салынған. Ал мәйіт денесі бұзылмаса, басқа жерге апарып жерлеуге рұқсат етіледі (Жаназа және жерлеу рәсімдері, 2017: 110).

Қазақ халқы дүниеден өткен адамды үшінші күні жерлеген. Қазақстанның кей аудандарында бұл дәстүр әлі күнге дейін сақталған. Себебі, ежелгі түсінік бойынша, қайтыс болған адамның жаны бірінші күні үй ішінде, өз айналасында ұшып жүреді, екінші күні шаңыраққа қонады, ал үшінші күні көк тәңірге аттанады деп түсінген. Ал күн аса ыстық кездері түске дейін қайтыс болса, түстен кейін жерлеген, ал түстен кейін қайтыс болса ертесінде жерлеген (Алтынсарин, 1994: 158-162).

Ислам дінінде марқұмның қайтыс болғанын жариялап, жерлеу рәсіміне асығу қажет. Хадисте Пайғамбарымыз: «Егер сендерден біреу қайтыс болса, оны кешіктірмеңдер және қабіріне қоюға асығыңдар», – деген. Тағы бір хадисте: «Мұсылманның мұсылмандағы қақы бесеу: сәлеміне жауап беру; сырқаттанса, көңілін сұрау; жаназасына қатысу; шақырса, бару; түшкірсе, Алланың рахымын тілеу» – делінген (Жаназа және жерлеу рәсімдері, 2017:34).

Аманатқа қоюмен қатар, қазақ халқында кездесетін тағы бір жерлеу түрі – сағанаға (саханаға) жерлеу болып табылады. Сағана – жер асты құрылысы. Ол екі бөлмеден тұрады, бір жағына ер адамдарды, екінші жағына әйел адамдарды қойған. Сағанаға жерленген, денесі ұзақ жылдар бойы ешбір мумиялау, арнайы шөптәрілермен өңдеусіз бұзылмаған тұлғалардың бірі – М.Ж. Көпеев. Ол кісі XX ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген, ислам дінінің тереңіне бойлаған адам болған. Өзіне көзі тірісінде көр қаздырып, жанасын шығартып, ас бергізген адам. Ол кісінің де мәйіті ашық жатқанына қарамастан қырық жылға жуық шірімегендігі жөнінде айтылады. Ол жөнінде көптеген аңызға жақын әңгімелер айтылғанымен мәйітті ұзақ уақытқа сақтау мен жөнелтудің жосын-жоралғылары жөнінде біршама мәліметтер алуға болады.

Қазақ тілінде мәйітті жерлеуді «қою», жерледік дегенді «қойдық» деп те атайды. Башқұрт тілінде де кездесетін бұл ұғымды Л.А. Ямаева деген ғалым башқұрттардың исламға дейінгі жерлеу дәстүрі туралы мақаласында «дахма» деп аталатын сағанаға ұқсас ашық жерлеу орнымен байланыстырады (Ямаева, 2015: 202-210). Мұндай жерлеу орны зороастризм дінінде де кездеседі. Мәйітті ашық жерге қояды, етін ит-құс жеп кеткеннен кейін, сүйегін жердің астына арнайы қазылған орынға түсіріп тастайды.

Шет жақта дүние салып, арты күтіліп, қазасы жоқталмаған адамның сүйегін бірнеше жылдан соң да туыстары қазып алып, ата бейітке әкеліп жерлеуі мүмкін. Шәкәрім Құдайбердіұлы жаудың қолымен өлтіріліп, құдыққа тасталып, сонда 30 жылға жуық уақыт жатқан. Кейін ұлы Ақат қайта қазып алып жерлеген. Бұл да біз көтеріп отырған тақырыпқа жақын, жеке қарастыратын мәселе.

Не болмаса жаугершілік, соғыс жағдайында қаза болған адамның денесін әкеліп жерлеуге мүмкіндік болмай, бір сүйекті мүшесін, тым болмаса шынашағын болса да кесіп алып жерлеуі мүмкін. Бұлайша «сүйегін жеткізу» ғұрпы жасалғанда да дәстүрлі жерлеу салттары орындалады (Наурыз: жаңғырған салт-дәстүрлер, 1991: 123).

Осыған байланысты сақ дәуірі обаларында, тіпті кейінгі ғұн-сармат кезеңі мен түркі дәуірлері ескерткіштерінде кенотафты жерлеу орындары кездесіп отырады. Кенотафты ескерткіштер мен қазақ халқындағы сүйегі елге жетпеген батырлар немесе жауынгерлерге арналып ескерткіштер ретінде оба тұрғызылған дәстүрлер тікелей сабақтастықты көрсетеді.

Қазақ халқында кей жағдайда сүйегі де қайтпаған адамға арналып ескерткіш тұрғызылып, оған киген киімі немесе тірлігінде тұтынған бұйымдары қойылған.

Қорытынды

Қорыта келе айтарымыз, қазақ халқы ежелден әруақты сыйлап, құрметтей білетін, «өлі разы болмай, тірі байымайды» – дейтін халық. Сақ бабаларымыз мәйітті жай ғана жерлей салмай, қоштасып, ақіреттік заттарымен бірге салтанатпен шығарып салған. Патшаларына үлкен обалар тұрғызып, сол оба басында ғұрыптық рәсімдер өткізіп тұрған. Қазақ халқының жерлеу рәсіміне әрине ислам дінінің әсері болды. Дегенмен, шариғатқа қайшы келмейтін жерлерін, сол қалпында қалдырып, ислам дініне лайықтауға тырысты. Әруақтың разылығы үшін, жылына дейін үшін, жетісін, қырқын, жылын беріп, әрдайым құран оқытып, құдайы ас беріп отырған.

Осы дәстүрлердің бәрі көне дәуірлермен сабақтасып жатқан тамыры үзілмеген дүниетаным. Сондықтан да сақ қоғамы мен қазақ халқы арасында қаншама ұлттар мен ұлыстар мекен етсе де осы жерде осы географиялық ортада қалыптасқан мәдени және дүниетанымдық түсініктер өз бояуын мүлдем жоғалтты деп айта алмаймыз.

Әдебиеттер

Руденко С.И. (1952). Горно-Алтайские находки и скифы. Москва-Ленинград. 268 с.

Толеубаев А.Т. (2018). Сако-скифские культурно-генетические корни некоторых казахских похоронно-поминальных обычаев. Материалы международной научно-практической конференции «III Аргынбаевские чтения. Современная этнографическая наука и ее роль в модернизации общественного сознания», Алматы.

Войтов В.Е. (1996). Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI-VIII вв. Москва: Изд-во ГМВ 152 с.: ил.

Арғынбаев Х. (2005). Қазақтың отбасылық дәстүрлері. Алматы: Қайнар, 216 б.

http://e-history.kz/kz/publications/view/1013 25.09.2018 қаралды.

http://azretsultan.kz/kk/node/961 25.09.2018 ж. қаралды.

Жанболатұлы М. (2004). Тобықты-Шыңғыстау шежіресі. Алматы, 520 б.

Кенжеахметұлы С. (2004). Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Алматы: «Алматыкітап» ААҚ. 284 бет, суретті.

Байділдин Ш. (2010). Санаулы ғұмырымдағы саналы ойларым. Астана, 371 б.

Шоқпарұлы Д., Дәркембайұлы Д. (2007). Қазақтың қолданбалы өнері / Көпшілік-танымдық басылым. – Алматы: «Алматыкітап», 272 бет, суретті.

Наурыз: жаңғырған салт-дәстүрлер (құраст. М. Қазбеков) (1991). Алматы: «Қазақстан». 256+12 сурет бет

Жаназа және жерлеу рәсімдері (2017). Астана: «Дәуір», 148 бет.

Алтынсарин Ы. (1994). Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі // Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. Алматы: Ғылым.

Ямаева Л.А. (2015) Реликты доисламских верований в погребальной обрядности башкир // Народы и Религии Евразии, 8(8). http://journal.asu.ru/wv/article/view/2275 сайтынан алынды.

References

Rýdenko S.I. (1952). Gorno-Altaiskie nahodki i skify [Gorno-Altai finds and Scythians]. Moscow-Leningrad. 268 p.

Toleýbaev A.T. (2018). Sako-skifskie kýltýrno-geneticheskıe korni nekotoryh kazahskih pohoronno-pominalnyh obychaev [Sako-Scythian cultural and genetic roots of some Kazakh funeral and memorial customs]. Materialy mejdýnarodnoı naýchno-praktıcheskoi konferentsii «III Argynbaevskie chteniia. Sovremennaia etnograficheskaia naýka i ee rol v modernizatsii obestvennogo soznaniia», Almaty.

Voitov V.E. (1996). Drevnetiýrkskii panteon i model mirozdaniia v kýltovo-pominalnyh pamiatnikah mongolii VI-VIII vv. [The ancient Turkic pantheon and model of the universe in religious and memorial monuments of Mongolia VI-VIII centuries.] Moscow: Izd-vo GMV – 152 s.: ıl.

Arǵynbaev H. (2005). Qazaqtyń otbasylyq dástúrleri [Kazakh family traditions]. Almaty: Qaınar, 216 b.

http://e-history.kz/kz/publications/view/1013 Date 1.10.2018.

http://azretsultan.kz/kk/node/961 Date 1.10.2018

Janbolatuly M. (2004). Tobyqty-Shyńǵystaý shejiresi [Chronicle of Tobykty-Chingistau], Almaty, 520 b.

Kenjeahmetuly S. (2004). Qazaq halqynyń salt-dástúrleri [Traditions and customs of the Kazakh people]. Almaty: «Almatykitap» AAQ,. 284 bet, sýretti.

Baıdildın Sh. (2010). Sanaýly ǵumyrymdaǵy sanaly oilarym [Conscious thoughts in my life]. Astana, 371 b.

Shoqparuly D., Dárkembaıuly D. (2007). Qazaqtyń qoldanbaly óneri [Kazakh fine arts] / Kópshilik-tanymdyq basylym. Almaty: «Almatykitap», 272 bet, sýretti.

Naýryz: jańǵyrǵan salt-dástúrler (qurast. M.Qazbekov) [Naýryz: revived traditions] (1991) Almaty: «Qazaqstan». –256+12 sýretbet

Janaza jáne jerleý rásimderi [Funerals and funeral rites] (2017) Astana: «Dáýir», 148 bet.

Altynsarın Y. (1994). Orynbor vedomstvosy qazaqtarynyń ólgen adamdy jerleý jáne oǵan as berý dástúriniń ocherki [The Orenburg Office is a sketch of Kazakhs' burial and burial customs] // Altynsarın Y. Tańdamaly shyǵarmalary. Almaty: Ǵylym.

Iamaeva L.A. (2015). Relıkty doislamskih verovanii v pogrebalnoi obrıadnosti bashkir [Relicts of feudal lying in the basement rituals] // Narody i Religii Evrazii, 8(8). http://journal.asu.ru/wv/article/view/2275 saıtynan alyndy.

МРНТИ 03.29.00

Алтаев А.Ш.[1], Айдарбекова Г.[2]

[1]д.и.н., профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: altaev1@mail.ru
[2]к.и.н., и.о. доцента, Южно-Казахстанская медицинская академия,
Казахстан, г. Шымкент, e-mail: Aydarbekova_70@mail.ru

БЛОКЧЕЙН ТЕХНОЛОГИИ И КРИПТОВАЛЮТЫ: ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ В КАЗАХСТАНЕ

В статье рассматривается состояние, правовые аспекты и возможности внедрения технологии блокчейн и криптовалют в Казахстане. Отмечается законодательная неурегулированность вопроса и необходимость совершенствования и адаптации в условиях цифровизации национальной экономики. Определяется роль Международного финансового центра «Астана» и бизнеса в развитии рынка криптовалют и распространения блокчейн. Выявляются перспективы его развития и возможности Казахстана выдвинуться в число мировых лидеров процесса.

Ключевые слова: блокчейн, криптовалюта, IT-технологии, цифровизация экономики, майнинг, токен.

Altayev A.[1], Aidarbekova G.[2]

[1]Prof., Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: altaev1@mail.ru
[2]k.h.s., acting associate professor, South Kazakhstan Medical Academy,
Kazakhstan, Shymkent, e-mail: Aydarbekova_70@mail.ru

Blockchain technology and cryptocurrency: development opportunities in Kazakhstan

The article discusses the state, legal aspects and the possibility of implementing the blockchain and cryptocurrency technologies in Kazakhstan. There is a legislative unresolved issue and the need to improve and adapt to the digitalization of the national economy. The role of the International Financial Center Astana and business in the development of the cryptocurrency market and the distribution of blockchains is determined. Prospects for its development and the ability of Kazakhstan to become one of the world leaders in the process are identified

Key words: blockchain, cryptocurrency, IT-technologies, digitalization of the economy, mining, token.

Алтаев А.Ш.[1], Айдарбекова Ғ.[2]

[1]т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: altaev1@mail.ru
[2]т.ғ.к., доцент м.а., Оңтүстік-Қазақстан медицина академиясы,
Қазақстан, Шымкент қ., e-mail: Aydarbekova_70@mail.ru

Блокчейн технологиялар және криптовалюталар: Қазақстанда даму мүмкіндіктері

Мақалада Қазақстандағы блокшиндік және криптокалтингтік технологиялардың жай-күйі, заңды аспектілері және мүмкіндіктері талқыланады. Ворос заңнамасының реттелмегендігі және халық шаруашылығын цифрландыру жағдайында жақсарту және бейімдеу қажеттілігі атап өтілді. «Астана» халықаралық қаржы орталығы рөлі және криптоквалициялық нарықтың дамуы және блоктаушаларды таратудағы бизнесі анықталды. Оның даму перспективалары және Қазақстандағы процестегі әлемдік көшбасшылардың бірі бола алатындығы анықталды.

Түйін сөздер: блоктау, криптоквалли, IT-технологиялар, экономиканы цифрландыру, тау-кен өнеркәсібі, токен.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Введение

В начале XXI века глобальным мировым трендом стала Четвертая индустриальная революция – Индустрия 4.0, которая идет на смену третьей промышленной революции. Она представляет собой совершенно новый подход к производству и принимает высокотехнологичную стратегию развития, приоритет в которой принадлежит инновационным цифровым технологиям. Революция 4.0, иначе называемая цифровой революцией, стремительно захватывает весь мир – большинство развитых стран разработали программы развития цифровой экономики.

Клаус Шваб – один из основателей Всемирного экономического форума и автор книги «Четвертая промышленная революция» отмечает, что Индустрия 4.0 стирает границы между физическими, цифровыми и биологическими сферами. «Речь идет о волне открытий, обусловленных развитием возможностей установления связи: роботы, дроны, умные города, искусственный интеллект, исследования головного мозга», – отмечает К. Шваб (Шваб К., 2016: 208, 1).

Научные открытия рождают все новые технологии, которые стали возможными благодаря дигитализации и IT-технологиям. Первыми шагами мира к новой промышленной революции стали облачные технологии, развитие способов сбора и анализа Big Data, краудсорсинг, биотехнологии, беспилотные автомобили и медицина, основанная на 3D-печати. В мире финансов это – криптовалюты Bitcoin и технология Blockchain, или технология распределенного хранения данных, быстро завоевавшие популярность и массовое распространение в развитых странах мира. Но, не одной только финансовой сферой ограничивается применение Blockchain, эта технология представляет более масштабное и существенное явление, которое может и будет оказывать значительное влияние на экономику, политику и бизнес. Технология Blockchain радикально меняет взаимодействие людей и организаций, позволяя потенциально избавиться от очень многих промежуточных институтов, создавая возможности для непосредственного заключения сделок между ними. На его базе помимо Bitcoin сейчас создается множество видов «цифровых валют». Но эта технология может так же использоваться для вечного и бесперебойного хранения любых данных. В будущем с помощью Blockchain можно будет заключать контракты любого уровня сложности, проводить перепись населения, хранить любую информацию. Особая прозрачность этой технологии и возможность в любой момент времени проверить достоверность той или иной информации будут способствовать все большей популярности Blockchain в мире.

Материалы и методы

При подготовке статьи были использованы методы и инструментарий анализа и синтеза, комплексного подхода, наблюдения и сравнения, контент-анализа и интерпретация фактической и статистической информации. В основе методологического подхода лежит принцип, что технология Blockchain является «сквозной», т. е. такой, которая может применяться во многих сферах экономики, управления, в том числе государственного, и в социальной сфере. Технология Blockchain по сути является технологией распределенных ресурсов.

Результаты и их обсуждение

Сегодня Blockchain становится одной из ключевых движущих сил Четвертой индустриальной революции и активно выходит за пределы финансовой сферы, проникая на новые рынки и создавая совершенно новую криптоотрасль. В сфере Blockchain каждая страна ищет свой подход и принимает соответствующие меры. К примеру, в некоторых странах, таких, как Швейцария, эта технология активно развивается благодаря государственной поддержке. В других странах правительство просто не вмешивается в организацию рынков. Однако, стремительное развитие рынка криптовалют заставляет США, Канады, Сингапура, Японии и страны ЕС, не спеша создавать его законодательное регулирование, стремятся оперативно реагировать путем разъяснений надзорных органов. Несмотря на предупреждения некоторых центробанков и финансовых регуляторов в мире быть осторожными в сделках с криптовалютами, лишь незначительное количество стран прибегает к запретительному регулированию, среди которых нет развитых стран.

На сегодняшний день отношение к криптовалютам в мире слишком разнится – от полного запрета до полного освобождения от налогов и субсидирования криптостартапов. Поэтому в данный момент говорить о выработке единой общемировой позиции еще рано, однако этот момент обязательно наступит, так как все большее количество стран приходит к пониманию необходимости подобного законодательства.

Для уточнения термина криптовалюты и Blockchain обратимся к определениям, данным в Консультативном документе Базельского комитета по банковскому надзору о последствиях финтех-разработок для банков и надзорных органов от октября 2017 года. В нем под криптовалютой понимается актив, существующий в электронном виде и, не являющийся законным платежным средством, может использоваться в качестве платежного средства, средства сбережения, единицы счета (Консультативный документ от октября 2017 года.). Под распределенными технологиями (distributed ledger technologies, DLT), такими как Blockchain, понимается способ записи информации в распределенных базах данных/реестрах, благодаря чему обеспечивается дублирование цифровой копии сведений в нескольких местах одновременно.

В связи с этими определениями необходимо выяснить значение ICO. Это первичное предложение монет, представляющее одну из новых форм привлечения инвестиций через продажу монет (токенов) неопределенному кругу инвесторов.

Майнинг – процесс создания (т.н. эмиссии) новых криптовалютных монет, например биткоинов, который построен на решении компьютерами сложных математических задач с целью обслуживания блокчейна. Посредством майнинга осуществляется обработка транзакций, а также достигается децентрализованность и защищенность сети от внешних атак.

Некоторые государства, заинтересованные в развитии национальной индустрии финтех, формируют благоприятную среду, сокращая бюрократические барьеры для выхода новых финансовых продуктов и услуг на рынок, в том числе запуская так называемые «регулятивные песочницы».

В числе стран, проявляющих интерес к Blockchain технологии и другим цифровым инновациям, находится и Казахстан. Создание цифровой экономики, как широкой базы для реализации Индустрии 4.0 в стране сегодня является стратегическим приоритетом индустриально-инновационной политики в РК. Для этого проводится работа в следующих направлениях:

«– Развитие комплексной инфраструктуры широкополосной связи для Казахстана и создание нормативно-правовой базы для привлечения инвестиций и инноваций.

– Разработка общесогласованной стратегии ПИИ с четкими целями, согласованными с основными заинтересованными сторонами и нацеленной на привлечение ПИИ, которые позволили бы реализовать элементы Индустрии 4.0.

– Укрепление безопасности данных и развития информационной автономии.

– Совершенствование исследований, разработок и инноваций в области цифровых технологий.

– Благоприятствование новым бизнес-моделям малого и среднего бизнеса, в сфере профессиональных услуг и в сфере услуг.

– Внедрение цифрового образования на всех этапах жизни.

– Сосредоточение усилий на транспортном секторе, являющемся отправной точкой для реализации Индустрии 4.0 в Казахстане» (Индустрия 4.0: Астана, 2017).

Президент РК Н.А. Назарбаев выдвинул задачу «обеспечить реализацию Третьей модернизации Казахстана». Эта модернизация – не план борьбы с текущими глобальными вызовами, а надежный мост в будущее, навстречу целям Стратегии-2050. Очередная модернизация РК связана с необходимостью соответствовать вызовам и возможностям Индустрии 4.0» (Назарбаев Н.А. Ежегодное Послание от 31 января 2017 г.).

Большие планы имеет Казахстан и относительно криптотехнологий. Так, в стране планируется создание благоприятной правовой среды для блокчейн-проектов и криптовалют. Выступая на X Астанинском экономическом форуме, Глава государства в июне 2018 предложил создать «глобальную валюту»: «С учетом цифровизации, развития таких технологий, как блокчейн, такая расчетная единица может быть создана в виде криптовалюты. Важно, чтобы она базировалась не на абстрактном доверии, а на обеспечении конкретными активами» (Официальный Сайт Президента РК.: 13.11.2018)

На сегодняшний день законодательство Казахстана не устанавливает ограничений на хранение и майнинг (добычу) криптовалют. При этом позиция властей и Национального банка относительно биткоина и других криптовалют довольно неоднозначна, но в связи с предложениями Президента РК возникли и определенные подвижки в направлении создания правой базы. Была создана Рабочая группа, в которую вошли представители Нацбанка и министерства финансов. Позиция по Blockchain более определенная и ее намерены реализовывать во всех сферах, от нотариальной до налоговой. К криптовалютам отношение гораздо более сдержанное. Между тем, отсутствие регулирования на рынке крип-

товалют и запрет на цифровые деньги могут отрицательно сказаться на развертывании инновационных проектов. А криптовалюта уже функционирует на территории РК в качестве платежного средства.

Учитывая эти моменты, Министерство информации и коммуникаций РК, предложило внести в Закон «О цифровых технологиях» целый ряд инновационных поправок. Так, законопроект предусматривает для адаптации законодательства к современным реалиям ввести понятия блокчейн, токен, майнинг. «Внедрение новых технологий, таких как токен и блокчейн, и связанных с ними новых видов деятельности, таких как майнинг, в правовое поле необходимо не только с точки зрения своевременной адаптации законодательства в сфере информатизации, но и для защиты имущественных прав в новых правоотношениях, возникающих при взаимодействии с новыми технологиями, а также для определения четкой позиции государства в части мер стимулирования и общего позиционирования себя, как прогрессивного правового режима адаптированного к новым технологиям» – говорится в законопроекте (Profit.kz: 15 октября 2018) Планируется обсуждение законопроекта в Мажилисе в начале 2019 года.

Важную роль в использовании криптовалют и блокчейна, обеспечению их функционирования в правовом поле может внести Международный Финансовый Центр «Астана» (МФЦА). На сегодня в рамках МФЦА приняты все необходимые законодательные акты, которые позволяют участникам рынка вести работу в этом направлении в полном объеме. Это и возможность открытия торговых площадок, и функционирование кастодиальных компаний, и механизм проведения ICO. На рынке СНГ это первая регуляторная площадка крипторынка. Помимо МФЦА, в мире только Швейцария, Сингапур, Южная Корея имеют подобные наборы регуляторных документов. Учитывая позицию Нацбанка РК по отношению к криптовалютам, определилось разделение между НБ и МФЦА в вопросе внедрения критотехнологий в Казахстане.

Поэтому именно специалисты МФЦА приступили к работе над созданием законодательной базы, в которой будут описаны понятия криптобирж, блокчейна и ICO. Управляющий Международным финансовым центром «Астана» Кайрат Келимбетов на пресс-конференции, посвященной запуску МФЦА, заявил: «Мы считаем, что для квалифицированных инвесторов мы могли бы создать такой пилотный режим на платформе МФЦА, где мы могли бы разработать законодательство, описывающее, что такое виртуальные цифровые валюты и ICO, как регулировать деятельность криптобирж»

В настоящее время уже две казахстанские компании находятся в процессе подготовки документов для открытия торговых криптоплощадок на МФЦА.

В рамках Всемирного экономического форума в Давосе Международный финансовый центр «Астана» и блокчейн-платформа Waves подписали меморандум о сотрудничестве и стратегическом партнерстве. Его цель – создание передовой экосистемы для финансовых технологий с использованием новейшей блокчейн-платформы. Стороны также намерены оказывать поддержку стартапам в области финансовых и блокчейн-технологий и предоставлять им доступ к решениям Waves, а также привлекать зарубежные стартапы на площадку акселерационной программы МФЦА и проводить обучающие мероприятия (Profit.kz: 26 января 2018). С учетом планов МФЦА по развитию регулятивной песочницы для финансовых технологий появилась возможность развивать рынок новых финтехнологий в РК с учетом опыта МФЦА и его участников, а также наличия международной экспертизы. Наличие участников МФЦА в сферах финансовых технологий, торговли виртуальными валютами и др. косвенно создает спрос на специалистов и продукты на IT-рынке РК.

Что касается реализованных проектов и состояния внедрения блокчейн и криптовалют в Казахстане, то с открытием в 2015 году в Алматы первого биткоин-банкомата состоялось «внесение» страны на карту криптовалютного сообщества. Об интересе бизнесменов и чиновников к новой технологии говорит проведение на Астанинском Экономическом Форуме 25−26 мая 2016 года воркшопа, посвященного перспективам блокчейна в государственном управлении. Участники обсуждали такие вопросы, как стоимость и возможные сроки широкого внедрения технологии, последствия ее использования в государственном управлении, а также те преграды, которые пока стоят на пути блокчейна к повсеместному применению.

В ходе воркшопа также были подписаны документы о сотрудничестве и реализации центра компетенций между акселератором Almaty Tech Garden (ATG) и корпорацией IBM. Согласно этому документу, стороны планировали совместно организовать в Казахстане центр ком-

петенций под названием «Центр Финансовых Технологий».

В результате подписания документов о сотрудничестве уже в сентябре 2016 года IBM приняло решение инвестировать 3 миллиона долларов в развитие технологии блокчейн в Казахстане. Было объявлено, что Национальный банк Казахстана в партнерстве с корпорацией IBM и акселератором Almaty Tech Garden (ATG) начал разработку проекта для покупки ценных бумаг на основе технологии блокчейн (Греков И: 05.11.2018)

Основным преимуществом этого проекта является заключение сделок с ценными бумагами в режиме онлайн. Через приложение можно приобрести либо продать краткосрочные банковские ноты. Помимо этого отличительными чертами проекта можно считать отсутствие посредников, полная прозрачность и доступ к информации об операциях для каждого клиента с применением мобильных технологий, а также возможность осуществлять расчеты при помощи электронных денег.

В ноябре 2017 года была создана Казахстанская ассоциация блокчейна и криптовалют (КАБК), учредителями которой выступили шесть организаций. Как таковых компаний, работающих на рынке блокчейна, в Казахстане, нет. Это, скорее, компании, которые видят перспективность технологии для себя». Через год численность участников КАБК превысила 100.

Главной целью создания КАБК является продвижение технологии блокчейн и в целом криптоиндустрии в Казахстане.

На сегодняшний день КАБК подписаны меморандумы о сотрудничестве с профильными ассоциациями Южной Кореи, России и Беларуси, с ведущим вузом Казахстана – «Нархозом», с Международным финансовым центром Астана, с Автономным кластерным фондом «Парк инновационных технологий». Представители КАБК сейчас работают в Сингапуре, ОАЭ, России, Беларуси, Узбекистане, Кыргызстане и Литве (Есет Бутин //Profit.kz: 25 октября 2018)

На 2019 год Ассоциация поставила приоритетной задачу – приступить совместно с государственными органами к разработке дорожной карты по реальному внедрению технологии блокчейн.

В июне 2017 года Национальный банк Казахстана анонсировал запуск своей блокчейн-платформы для торговли ценными бумагами. По данным Нацбанка, в будущем эта технология предположительно будет использована для размещения ценных бумаг в рамках IPO. 27 марта Национальный Банк запустил новый технологический продукт – систему Invest Online. Используя мобильное приложение, казахстанцы смогут в онлайн-режиме инвестировать средства в ноты НБ РК, в том числе на небольшие суммы.

В основе работы системы Invest Online заложено три решения. Во-первых, впервые на государственном уровне применена технология блокчейн. Каждая транзакция записывается в неразрывную цепочку блоков в виде распределенного реестра, что обеспечивает сохранность и неизменность информации. Во-вторых, впервые Национальным Банком Казахстана выпущены электронные деньги, которые будут применяться для расчетов по операциям с ценными бумагами. В-третьих, все операции доступны онлайн на электронных устройствах.

«Система, благодаря своим широким технологическим возможностям, позволит работать с ценными бумагами не только Национального Банка, но и крупных казахстанских компаний, которые планируют выходить на IPO, в том числе с привлечением денег населения. В перспективе Invest Online – удобная и безопасная площадка для работы с любыми ценными бумагами, пользоваться которой смогут все казахстанцы», – поделился планами глава финрегулятора Д.Акишев. (Нацбанк объявил о запуске продукта Invest Online.// Profit.kz :28 марта 2018)

Примеру Национального банка последовали также другие учреждения и компании. Уже в октябре 2016 года казахстанская компания «Первое Кредитное Бюро» начала изучение технологии блокчейн как средства хранения информации о кредитных историях граждан и невозможностью изменить данные в блокчейне.

В апреле 2016 года CEO Almaty Tech Garden сообщил о работе над возможностью перевода учета НДС на блокчейн, этот проект был успешно реализован. По мнению министра финансов РК Б. Султанова, перевод администрирования налога на добавленную стоимость на блокчейн к 2025 году дополнительно принесет 1,5 трлн тенге.

Все больше внимания привлекают стартапы на блокчейн. Так казахстанский предприниматель К. Ракишев привлек к проекту инвестиций на сумму более 100 миллионов долларов. Только за первые сутки его краудфандинговая кампания собрала 64 млн. долл. на реализацию выпуска смартфона на блокчейне. Это принципиально новый тип устройств, не имеющий аналогов. Компания Ракишева «Sirin Labs»

планирует выпустить в линейке защищенных блокчейн-устройств Finney телефон, а также защищенный персональный компьютер. Отличие этих устройств от уже существующих будет заключаться в повышенной безопасности пользователей.

Смартфоны и ПК будут работать на операционной системе Shield OS на базе Android. Открытый исходный код и защищенное криптографическое ядро поддерживают приложения с блокчейн: кошельки для криптовалют, транзакции, магазин с приложениями. Устройства будут использовать независимую блокчейн-сеть, основанную на технологии Tangle от IOTA.

Встроенные кошельки будут иметь физическую аутентификацию. Так обеспечивается безопасный обмен информацией и ресурсами между телефонами. Кроме того, планируется запуск децентрализованного магазина для приобретения приложений. В будущем приобрести новый тип смартфона и цифровых устройств смогут только владельцы соответствующих токенов [Принципы технологии блокчейн. Режим доступа: https://www.facebook.com/notes)

Развитие блокчейн и криптотехнологий является неотъемлемой частью государственной программы цифровизации Казахстана. Потенциал использования технологии блокчейн в области цифровизации экономики, оптимизации работы государственных департаментов и переориентации системы государственных услуг огромен. Президент Казахстана Н.А. Назарбаев неоднократно отмечал широкие возможности использования технологии блокчейн в рамках повсеместного внедрения цифровых технологий – от сферы транзита грузов через территорию Казахстана до автоматизированной системы сбора налогов.

Однако в целях исполнения ГП «Цифровой Казахстан» и внедрения технологии блокчейн в сектор государственных услуг и развития данного рынка необходимо развитие и совершенствование законодательной базы. Практические результаты внедрения блокчейна в сферу государственных услуг являются одними из основных приоритетов и довольно значительной частью программы по цифровизации не только потому, что позволят оптимизировать работу всех структур, но и повысят прозрачность работы государственных органов, что значительно снизит издержки.

Заключение

В данный момент Казахстан располагает практически всеми условиями для активного развития у себя блокчейн и криптотехнологий. Страна динамично развивается в области цифровизации, имеет благоприятные условия для развития майнинга на своей территории и постепенно адаптирует свое законодательство. Поэтому вероятность Республики Казахстан, в особенности с началом деятельности МФЦА, оказаться в числе передовых мировых регионов в области блокчейн и криптовалют высока, к этому имеются все предпосылки. Однако это будет сильно зависеть от политических решений государственных органов, готовности местного населения, рынков и институтов к работе в новых экономических и финансовых реалиях.

Литература

В Казахстане впервые на государственном уровне применили технологию блокчейн. Нацбанк объявил о запуске продукта Invest Online.//28 марта 2018, Profit.kz

Выступление Главы государства на пленарном заседании X Астанинского экономического форума «Новая энергия – новая экономика». / Официальный Сайт Президента РК. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru

Выступление управляющего Международным финансовым центром «Астана» Кайрата Келимбетова на пресс-конференции, посвященной запуску МФЦА. Today.kz.

Греков И. Биткоин и блокчейн в Казахстане. Станет ли страна новой криптовалютной гаванью? //- Режим доступа: https://kapital.kz/tehnology/65925/bitkoin-i-blokchejn-v-kazahstane.html (дата обращения: 05.11.2018)

Индустрия 4.0: Подготовка Казахстана к четвертой промышленной революции. Проект отчета – Декабрь 2016 года. Астана, 2017.

Консультативный документ Базельского комитета по банковскому надзору о последствиях финтех разработок для банков и надзорных органов от октября 2017 года. – Режим доступа: https://www.bis.org/bcbs/publ/d415.pdf (дата обращения: 15.10.2018).

МФЦА и Waves будут развивать блокчейн и поддерживать казахстанские стартапы. 26 января 2018, Profit.kz

Мы продолжаем беседовать с руководителями профильных ассоциаций Казахстана и говорим с главой «Казахстанской ассоциации блокчейна и криптовалют» (КАБК) Есетом Бутиным. // 25 октября 2018, Profit.kz

Назарбаев Н.А. Ежегодное Послание Президента РК – Лидера Нации народу Казахстана «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» от 31 января 2017 г.

Понятия блокчейн, майнинг и токены закрепят в законе. 15 октября 2018, Profit.kz

Принципы технологии блокчейн. На волне блокчейн: мировые тенденции и практическая реализация от Кенеса Ракишева.: https://www.facebook.com/notes

Шваб К. Четвертая промышленная революция. Москва: ЭКСМО, 2016, 208 с.

References

Grekov I. Bitkoin i blokcheyn v Kazakhstane. Stanet li strana novoy kriptovalyutnoy gavan'yu? [Bitcoin and blockchain in Kazakhstan. Will the country become a new cryptocurrency harbor?] //- Rezhim dostupa: https://kapital.kz/tehnology/65925/bitkoin-i-blokchejn-v-kazahstane.html (дата обращения: 05.11.2018)

Industriya 4.0: Podgotovka Kazakhstana k chetvertoy promyshlennoy revolyutsii. Proyekt otcheta – Dekabr' 2016 goda. Astana, 2017 [Preparation of Kazakhstan for the fourth industrial revolution. Draft Report – December 2016. Astana, 2017].

Konsul'tativnyy dokument Bazel'skogo komiteta po bankovskomu nadzoru o posledstviyakh fintekh razrabotok dlya bankov i nadzornykh organov ot oktyabrya 2017 goda. [Consultative document of the Basel Committee on Banking Supervision on the implications of fintech developments for banks and supervisors from October 2017.] – Rezhim dostupa: https://www.bis.org/bcbs/publ/d415.pdf (data obrashcheniya: 15.10.2018).

MFTSA i Waves budut razvivat' blokcheyn i podderzhivat' kazakhstanskiye startapy. 26 yanvarya 2018, [AIFC and Waves will develop blockchain and support Kazakhstani startups. January 26, 2018] Profit.kz

My prodolzhayem besedovat' s rukovoditelyami profil'nykh assotsiatsiy Kazakhstana i govorim s glavoy «Kazakhstanskoy assotsiatsii blokcheyna i kriptovalyut» (KABK) [We continue to talk with the leaders of the relevant associations of Kazakhstan and talk with the head of the «Kazakhstan association of blockchain and cryptocurrency»] Yesetom Butinym. // 25 oktyabrya 2018, Profit.kz

Nazarbayev N.A. Yezhegodnoye Poslaniye Prezidenta RK – Lidera Natsii narodu Kazakhstana «Tret'ya modernizatsiya Kazakhstana: global'naya konkurentosposobnost'» ot 31 yanvarya 2017 g. [Annual Message of the President of the Republic of Kazakhstan – Leader of the Nation to the People of Kazakhstan «Third Modernization of Kazakhstan: Global Competitiveness» dated January 31, 2017]

Ponyatiya blokcheyn, mayning i tokeny zakrepyat v zakone. 15 oktyabrya 2018 [The concepts of blockchain, mining and tokens will be enshrined in law. October 15, 2018], Profit.kz

Printsipy tekhnologii blokcheyn. Na volne blokcheyn: mirovyye tendentsii i prakticheskaya realizatsiya ot Kenesa Rakisheva. [Principles of blockchain technology. In the wake of the blockchain: global trends and practical implementation from Kenes Rakishev.] Rezhim dostupa: https://www.facebook.com/notes (data obrashcheniya: 05.11.2018)

Shvab K. Chetvertaya promyshlennaya revolyutsiya. [The fourth industrial revolution.] Moskva.: EKSMO, 2016, 208 s.

V Kazakhstane vpervye na gosudarstvennom urovne primenili tekhnologiyu blokcheyn. Natsbank ob»yavil o zapuske produkta Invest Online.//28 marta 2018 [In Kazakhstan, for the first time at the state level, they applied blockchain technology. The National Bank announced the launch of the product Invest Online.// March 28, 2018], Profit.kz

Vystupleniye Glavy gosudarstva na plenarnom zasedanii KH Astaninskogo ekonomicheskogo foruma «Novaya energiya – novaya ekonomika». / Ofitsial'nyy Sayt Prezidenta RK [Speech by the Head of State at the plenary meeting of the X Astana Economic Forum «New Energy – New Economy». / Official Website of the President of the Republic of Kazakhstan]. Rezhim dostupa: http://www.akorda.kz/ru (data obrashcheniya: 13.11.2018)

Vystupleniye upravlyayushchego Mezhdunarodnym finansovym tsentrom «Astana» Kayrata Kelimbetova na press-konferentsii, posvyashchennoy zapusku MFTSA [Speech by Kairat Kelimbetov, Manager of the Astana International Financial Center, at a press conference on the launch of the AIFC]. Today.kz.

ҒТАМР 03.20.00

Қозғамбаева Г.Б.[1], Исабек Б.Қ.[2]

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан,
Алматы қ., gulnar.kozgambaeva@mail.ru
[2]Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Қазақстан, Шымкент қ., barsha73@mail.ru

ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ РУХАНИ АСТАНАСЫ – ТҮРКІСТАН

Мақалада сан ғасырлық тарихы бар, түбі бір түркі халықтарының рухани, мәдени және экономикалық сауда орталығы ретінде Түркістан қаласының тарихтағы орны мен рөлі қарастырылды. Ортағасырдан қалған сәулет өнерінің інжу-маржаны Ясауидің кесенесі де осы Түркістанда. Қала екі ғасырдан астам уақыт Қазақ хандығының астанасы қызметін атқарған және онда қазақтың игі жақсылары жерленген. Қала аумағындағы мәдени мұралардың бірегейі – Қ.А. Ясауи тарихи мемориалдық кешені мен оның айналасындағы ескерткіштердің жағдайына сипаттама берілді. Қылует пен Әулие Құмшық ата жер асты мешіттерінің салынуы тарихы қарастырылды. Түркі әлемінің рухани астанасы Түркістан қаласының даму тарихына тарихи тұрғыдан талдау жасалды. Түркістан қаласының жасын анықтау барысындағы жаңа көзқарастар қамтылып, қала тарихының беймәлім кейбір қырлары ашылып көрсетілді.

Мақаланы жазу барысында әр түрлі дереккөздер, ғылыми еңбектер, баспасөз беттеріндегі материалдар, архив деректері және археологиялық қазба материалдары негізінде жарияланған еңбектер қарастырылды. Мақалада тарихи талдау, салыстыру әдісін қолдану арқылы Түркістан қаласының тарихы мен тарихи ескерткіштердің ерекшеліктеріне талдау жасалды.

Түйін сөздер: Түркістан, тарихи ескерткіш, рухани орталық, мәдениет, кесене.

Kozgambaeva G.B.[1], Isabek.B.K.[2]

[1]al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulnar.kozgambaeva@ mail.ru
[2]South Kazakhstan state pedagogical University,
Kazakhstan, Shymrent, e-mail: barsha73@mail.ru

The spiritual capital of the turkic world-Turkestan

The article deals with the place and role of Turkestan in history as a center of spiritual, cultural and economic trade of the Turkic peoples with a long history. In this Turkestan is the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi, the pearl of medieval architectural art.At each stage of the history of the city studied K. Baipakov, M. Masson, S. Adilgireev, E. Smagulov, M. Tuyakbay, M. T. Kozha B. the analysis was carried out on the basis of the works of archaeologists. The city served as the capital of the Kazakh khanate for more than two centuries, where the best Kazakh tribes were buried. The uniqueness of the cultural heritage on the territory of the city was given the characteristic of the state of the historical and memorial complex of Yasawi and monuments around it. The history of construction of underground mosques kulula Komsic and Aulie-ATA. The historical analysis of the history of the spiritual capital of the Turkic world of Turkestan was carried out. New approaches in the process of determining the age were covered by the city of Turkestan, unknown openly demonstrated some aspects of the history of the city

During the writing of the article various sources, scientific works, materials on the pages of the press, works written on the basis of archival data and published on the basis of materials of archaeological excavations were considered. The article analyzes the features of the history and historical monuments of Turkestan using the method of historical analysis and comparison.

Key words: Tturkestan, Historical monuments, Spiritual center,Culture, Mausoleum.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Козгамбаева. Г.Б.[1], Исабек Б.Қ.[2]
[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru
[2]Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Казахстан, г. Шымкент, e-mail: barsha73@mail.ru

Духовная столица тюркского мира – Туркестан

В статье рассмотрены место и роль Туркестана в истории как центра духовной, культурной и экономической торговли тюркских народов, имеющих многовековую историю. В этом Туркестане находится мавзолей Ходжа Ахмеда Яссави, жемчужина средневекового архитектурного искусства. Город более двух веков служил столицей Казахского ханства, где похоронены лучшие казахские племена. Была дана характеристика состояния историко-мемориального комплекса Яссави и памятников вокруг него. Рассмотрена история строительства подземных мечетей кылуета и Аулие Кумшык-ата. Был проведен исторический анализ истории развития духовной столицы тюркского мира – города Туркестан. В процессе определения возраста были охвачены города, близлежащие с городом Туркестан, открыто продемонстрированы некоторые аспекты истории города.

В ходе написания статьи были рассмотрены различные источники, научные труды, материалы на страницах печати, труды, написанные на основе архивных данных и опубликованные на основе материалов археологических раскопок. В статье проанализированы особенности истории и исторических памятников Туркестана с использованием метода исторического анализа, сравнения.

Ключевые слова: Туркестан, исторический монумент, духовный центр, культура, мавзолей**.**

Кіріспе

Сан ғасырлық тарихы бар, түбі бір түркі халықтарының рухани, мәдени және экономикалық сауда орталығы ретінде Түркістан қаласының тарихтағы орны ерекше. Ортағасырдан қалған сәулет өнерінің інжу маржаны – Қожа Ахмет Иассауидің кесенесі де осы Түркістанда. Қазақтың бір топ саяси және діни, рухани, заңғар, алып тұлғаларының денесі осы Түркістан топырағында жерленген. Түркістан қаласының тарихына қатысты жазба деректемелерге: араб, парсы, моңғол үстемдігі тұсындағы, қазақ хандығы дәуірінің және XVIII-XX ғасырлардағы Қазақстан туралы деректер жатады.

Түркі әлемінің рухани астанасы – және Ясауи ілімінің өміршеңдігінің үлгісі, халықтың рухани, діни, қоғамдық, әлеуметтік қажеттіліктеріне сай жан-жақты қызмет атқарып келген қаланың даму тарихы тереңде. Қазақстандағы ортағасырлық рухани орталықтың бірі – Түркістан қаласының өзінде қала атын әлемге талантымен танылған әйгілі тұлғалар дүниеге келген еді. Ғасырлар бойында ғұмыр кешкен бабаларымыз кейінгі ұрпаққа төлтума мәдени мұралардың бірегейі – Қожа Ахмет Ясауи тарихи мемориалдық кешенін қалдырды. XIV ғасырдың аяғында салынған бұл ғимарат әлемдегі миллиондаған адамдар үшін талай ғасырлар бойы тәуап етер рухани орталық болды. М.Массон бұл ескерткіш туралы былай деп жазды: «Жасалған құдіретті кесененің жоспары жағынан да, түпкі ойы жағынан да Орта Азияда ұқсасы жоқ. Ол – бірегей. Бірақ оның көк тіреген зәулім тұрпатындағы ислам өнері жасап шығарған дәстүрлі сипаттың арғы жағынан дәуірге үндес пиғылдың сарыны еріксіз сезіледі, ол сасанилер дәуіріндегі Персеполдың аса салмақты стилі мен императорлық Византия сәулет өнерінен түйсік арқылы алынған болуы мүмкін. Ктесифон мен Фурузабад сарайлары П әріпі түріндегі жоспардың сипатты тұрпатынан өз көрінісін тапқан; сасанилер патшаларының қабылдау залының алып күмбезі айбынды порталға үлгі болған.... Даңқты шығыстың ғана емес, мұсылмандық Түркияның да сәулет өнеріне, едәуір дәрежеде сан ғасырларға озып кеткен сол дүниежүзілік ескерткішке тәуелділіктің Қожа Ахмет кесенесінде айқын көрінгені сонша, оны «мұсылмандардың Айя-Софиясы деп толық негізбен атауға болады» (Қазақстан тарихы, 1998:264). Өзінің «Даналық кітабымен» әлемге танылған әулие бабамыз Қожа Ахмет Ясауидің есімін Түркістаннан немесе керісінше Түркістанды Ясауи атынан ажыратып қарау да мүмкін емес (Кәрібаев, 1999:48). Түркістан қаласының тарихын баяндағанда ондағы тарихи-мәдени ескерткіштерге тоқталмай кете алмаймыз. Ғасырлар бойында ғұмыр кешкен арғы ата-бабалар, кейінгі ұрпақтарына бүкіл адамзат игілігіне айналар төлтума мәдениетін мұра етіп қалдырды. Сондай мәдени мұралардың бірегейі – Қ.А. Ясауи тарихи мемориалдық кешені. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфа-

хани бұл құрылысты «Дүние жүзінде салынған керемет ғимараттардың және адамзат баласының таңғажайып туындыларының бірі», деп айтты (Фазлаллах Ибн Руз., 1976: 368).

Қазақстанның оңтүстігін Ресей империясы отарлау саясаты нәтижесінде өзінің құрамына алғаннан кейін, Түркістанда болып, Ясауи кесенесін тамашалап қайтқан Мир-Салих Бекчурин: «Адам қолымен сомдалған керемет дүние сол замандағы шеберлердің дарындылығын көрсетумен қатар қазіргі көркемдік дүниелерге де үлгі боларлық деңгейде...» – деп, жазды (Бекчурин, 1972:55-56). Кесененің тағдыры қазақ халқының тағдырымен үндес болды. 1864 ж. Черняев бастаған патша әскерлері Түркістан қаласын қоршауға алып атқылағанда, Ясауи кесенесі соғыс майданына айналды. Орыстарға қарсы жақ кесенеге тығылғандықтан, Кесенеге зеңбіректен оқ атылды. Оның он бірі ғимаратқа тиіп, кесене қабырғаларына, күмбездеріне зақым келтірді. Кесенені қалайда сақтап қалуды ойлаған шырақшылардың бірі басын қатерге тігіп, мұнара басына өрмелеп ақ жалау тастамағанда, оқтар легі толастамай керемет жәдігеріміз жермен-жексен болар еді (http://abai.kz/post/5215). 1876 жылы зеңбірек оқтарынан жараланған кесенені көзімен көрген француз зерттеушісі Мариде Ужфальви-Бурдон баспасөз бетінде оның сымбатына тамсана отырып, кесененің таяу болашағына алаңдаушылық білдіреді: «Түркістан кереметі – Әзіретмешіті... Жіңішке күн сәулелерін өткеріп тұрған күмбез архитектурасының үйлесімді пішіндері таңдандырады. Бұл туындыны сомдаған архитектор аса дарынды маман және аса талғампаз адам болған. Ғимараттың ірі бөліктері батылдықпен және қайталанбас пішінімен таңғалдырады, ал ұсақ бөліктері аса ұқыптылықпен сомдалған... Осы ғажап ескерткішті қазір жөндеу үшін миллиондаған қаражат қажет болар еді; кесененің ұсқынсыз құланды төбеге айналу сәті тақап-ақ қалды», деген пікірді айтқан болатын (История Казахстана в западных источниках, 2006:408). Алайда француз зерттеушісінің болжамы қалт кетіп, ескерткіш көптеген реставрациялық жұмыстар нәтижесінде бізге аман-есен жетіп отыр. Кеңестік дәуірде жүргізілген реставрациялық жұмыстар ескерткішті қауіпті жағдайдан алып шықты. Кесенені қорғау мен жөндеу шараларын жүзеге асыру үшін 1922 жылы арнайы экспедиция құрылды. Экспедиция құрамында А. Семенов, Д. Печкин, А. Шмидт және инженер С. Орбели қызмет етті. Экспедиция кесенені суретке түсіріп, оның архитектуралық өлшемдерін жасады. Ұлы Отан соғысының басталуы салдарынан жұмысты одан әрі жалғастыруға мүмкіндік болмай, тек 1952 жылы ғана қайта жалғасын тапты. 1972-1982 жж. профессор Мендіқұловтың қатысуымен В. Тұяқбаева мен А.Н. Проскуриннің жобалары бойынша комплекс конструкциясының жарылған жерлерін бекіту жұмыстары жүргізілді. Арнайы архитектуралық, археологиялық және инженерлік зерттеулер жүргізіліп кесененің ғылыми негізделген алғашқы нақыш-өрнегі қалпына келтірілді (Берденова, 1999:99.). Алайда барлық жұмыс ойдағыдай болмады. Кесене айналасындағы бір топ ескерткіштер бұзылды, ескерткіштің тіршілігі мен бұрынғы қоршаған ортасы өзгерді. Кеңестік заманда кесенеге тек ортағасырлық сәулет ескерткіші тұрғысынан ғана қарау басым болды. Оның қазақ халқының атақты тұлғаларының жерленген пантеоны екені, онда қазақ даласы үшін маңызы зор оқиғалардың өткені ескерілмеді. Жөндеу және реставрациялық жұмыстар барысында құлпытастардың басым бөлігі өз орындарынан жылжытылды, олардың астындағы қабірлердің көбі зерттелмей, жермен-жексен етілді. Осындай қателіктерді қалпына келтіріп, зерттеу нәтижелері бойынша Кесенеде 300-ден астам тарихи тұлғалар жерленген болса, қорық-мұражай мамандарының зерттеулері нәтижесінде тұлғалардың 180-і анықталды. Ол туралы Тұяқбаев өз еңбегінде Кесенеде қазақ тарихында халық үшін бүкіл күш-қайратын жұмсаған көптеген тұлғаларымыз жерленгендігін айта келе, онда: «Есім хан, Салқам Жәңгір, Тәуке хан, Қайып, Болат, Сәмеке, Әбілмәмбет, Абылай хандардың денесі осы Түркістанда жатыр. ... Қазақ-жоңғар соғыстары барысында көзге түсіп ерлігімен танылған 40-қа жуық батыр жерленген. Иісі қазаққа билік айтқан қаз дауысты Қазыбек би, Қарқаралы хан атанған Бертіс би, Шоң би, Қараменді би, Бабыр би, сонымен қатар бас аяғы 50-ге жуық рухани қайраткерлер осы Ұлы бабаның жанына қойылған» деп көрсетеді (Тұяқбай, 2000: 298.). Бұл қазақ даласындағы рухани тұтастықтың қалыптасып сақталуында Ясауи жолының қандай маңызға ие болғандығын аңғартады. Әзірет-Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық музейі 30.09. 1978 ж. Қазақ КСР министрлер Кеңесінің қаулысы бойынша «Республикалық Ахмет Ясауи сәулет кешені музейі» болып ашылып, 1989 жылдың 28 тамызындағы Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің №265 қаулысы бойынша «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық музейі болып

қайта құрылды (Мұстапаева, 2011:200). Қорық-мұражайдың құрамында бүгінгі таңда Түркістан қаласының аумағында орналасқан 200-ден астам тарихи-мәдени ескерткіш есепке алынған. Оның ішінде ресми бекітілген Халықаралық маңызға ие 1 ескерткіш, Республикалық маңызға ие 16 ескерткіш, Жергілікті маңызға ие 14 ескерткіш бар. Кесене аумағында музейлендіріліп, топталған тарихи ескерткіштер қатарына: Қ.А. Ясауи кесенесі, Күлтөбе қалашығы, Қылует жер асты мешіті (XII ғ.), Шілдехана, Шығыс моншасы (XVI ғ.), Есім хан кесенесі (XVII ғ.), Рәбия Сұлтан Бегім кесенесі (XV ғ.), Жұма мешіті (XIX ғ.), Қала қорғаны, Әулие Құмшық ата жер асты мешіті, Әлқожа ата, Гауһар ана кесенелері енген (Рыскелдиев, 2006: 27– 31)

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі ортағасырлық теңдессіз сәулет туындысы ретінде 2003 ж. ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұралар тізіміне алынды. Ясауи сәулет ғимараты – аса үлкен порталды-күмбезді құрылыс. Оның ені – 46,2 м, ұзындығы – 65,7 м. Ғимараттың орасан зор порталы және бірнеше күмбезі бар. Оның орталық бөлмесінің төңірегінде түрлі мақсатқа арналған 35 бөлме салынған. Сол замандағы құрылыс жүргізуге арналған ағаш сатылар осы күнге дейін сақталған. Сәулет ғимараты сан-салалы қызмет атқаруымен қатар, қоғамның да саналуан деңгейіндегі мүшелерінің басын бір жерге қосып, қоғамдағы келісім мен тұрақтылықты, ынтымақ пен өзара қамқорлықты қамтамасыз еткен орталық болған. Ғимарат ішіндегі бөлмелер мен қабаттар арасындағы байланыс дәліздер және баспалдақтар жүйесімен қамтамасыз етілген. Қала аумағындағы сәулет ескерткіштері кешенінің ең бір көне де күрделісі «Қылует» жер асты мешіті болып табылады. Кезінде 18 бөлмеден тұрған жер асты құрылысы өзінше бір қалашық сынды әсер қалдырады. Құрылыста адам өмір сүруі үшін қажетті нәрсенің барлығы қарастырылған. Мұнда жер астындағы Ясауи салдырған бір адамдық «Ғар» бөлмесіне қоса «Мешіт» бөлмесі, «Жамағатхана» залы, қызметкерлерге арналған «худжра» бөлмелері, ыстық су дайындайтын, жуынатын дәрет алатын бөлмелер де ескерілген.

XX ғасырдың 30 ж. кесенеге келіп осындағы дәруіштердің тұрмысын зерттеген шығыстанушы ғалым М.Е. Массон, кесененің XIV ғ. салынған кезінен бастап Ясауи шәкірттерінің жиналып рухани ғибадат, құлшылық қылатын орталығы екендігін жазады. Массонның зерттеуі бойынша кесенеде Ислам дініндегі шартсыз ғибадатқа жататын жария зікір және ара зікір салынатын болған (Массон, 1930:3-10). Тарихқа үңілсек «Қылует» деген ұғымның X ғасырда пайда болғандығын байқаймыз. «Қылует» сөзі арабша «Халуәтун» – жалғыз, жеке өмір сүруге ұмтылу деген сөзден шыққан. Ғалым С.М. Демидов өзінің «Суфизм в Туркмении» деген еңбегінде түркімен тілінде: «Қылует» – «құпия» деген мағына береді, деп келтіреді (Демидов, 1978:176). «Ислам: Энцик. словарь» деген жинақта: «Халуатийы» ағымының суфизмнің ортодоксалъді ислам билеушілері арасында да, ақ сүйек қауым арасында да қуғынға ұшырағаны сияқты, суфизмнің көптеген ағымдарының бірі «Халуатийа» да қолдау таппады. Бұл ағымды уағыздаушылар мен жолын қуушылар жер асты мешіттері – «Қылуеттерде» кездесіп, уағыз айтып, зікір салып, медитациялық сеанстар өткізіп, гипноздық трансқа түсіп отырған. Мұндай жағдайға жету үшін оларға құпия мекен-жайлардың қажет болғандығы түсінікті екендігі қамтылған (Милославский, 1991:315). Қожа Ахмет Ясауи өмір сүрген XII ғасыр тұсында сопылық ілімнің қарапайым халық қана емес ірі дін өкілдері мен билеуші топ өкілдері де мойындағанын, ислам дінінің түркі халықтары арасында таралуы мен орнығуына үлкен әсер еткендігі байқалады. Қ.А. Ясауидің шәкірті әрі туысы Мәулана Сафи ад-дин Орын Қойлақының «Насабнама» қолжазба шежіресінде Ахмет Ясауидің әкесі Ибраһим шайықтың өзі 30-ға жуық «Қылует» мешіттеріне шәкірт баулығындығын, ал өзі 50-ден астам «Қылует» жұмысына басшылық жасап, төл шәкірттерін шартарапқа діни білім беру үшін аттандырып отырған (Жандарбек, 2002:168). М. Тұяқбаевтың «Түркістан сырлары» еңбегінде түрлі деңгейде «Қылует» мешіттерінің міндетін атқарған «Кіші Қылует», «Құмшық ата», «Шілдехана», Шәмет Ишан мешіті, «Имам Марғузи» мешіті құрылыстарының қалдығы осы күнге дейін сақталғандығын, соңғы жылдары «Құмшық ата», «Шілдехана», Шәмет Ишан мешіті, «Имам Марғузи» мешіттері қайта қалпына келтіргендігін, «Кіші Қылует» «Үлкен Қылует» сияқты тарихи орындардың 1942 жылы бұзылып, кірпіштері май заводын салуға жұмсалғандығын жазған (Тұяқбаев, 2000: 96). Қылует мешітке жүргізілген археологиялық қазбалардың есебіне сүйенсек, екінші дүниежүзілік соғысы жылдарынан кейін «Қылует» жер асты мешіттеріне бірнеше рет археологиялық зерттеулер жүргізілген екен. 1972-1973 жж. археолог Т. Сенигова қазба жұмысын жүргізді. Т. Сенигова 1942 ж. бұзылып алынған қабырғаларының ізін табу мақсатында

археологиялық барлау әдісімен жүргізілген қазба нәтижесінде табылған материалдарға сүйене отырып, құрылыстың салыну мерзімін XV-XVI ғғ. деп анықтайды (Сенигова, 1978:79-93). Алайда, Т. Сенигова «Қылует» мешітінің ең көне бөлігі деп есептелетін жер астындағы «Ғар» бөлмесінің іші-сыртына стратиграфиялық зерттеу жүргізбеу салдарынан алып кешеннің салыну уақытын анықтауда өрескел қателік жібергенін кейінгі зерттеуші археологтар Е. Смағұлов, Қ. Итенов, М. Тұяқбаевтар анықтап берді (Смагулов, Григорьев, Итенов, 1999:232).

Кесене айналасына 1972-1973 жж. қазба жұмыстарын жүргізу барысында мұнан басқа да қылуеттердің бар екендігі анықталады. Олардың қатарында XII ғасырға жататын Әулие Құмшық ата жер асты мешітінің орыны бөлек (Жандарбек 2002: 105). Құмшық ата XII ғ. салынған жер асты мешіті республикалық мәртебеге ие тарихи ескерткіш, ол Кесенеден 800 м қашықтықта орналасқан. Биіктігі 3,4 метр, ұзындығы 15,7 метр, күмбезді бөлмесінің ені 3,5 метр. Ел аузындағы аңызға сүйенсек – Қожа Ахмет Ясауи Қылуеттен жер асты жолы арқылы «Әулие Құмшық ата» мешітіне барып мінәжәт етіп отырғандығы айтылады (Алдабергенов, Құлымбетов, 2017: 117-121). Жер асты мешіті сопылардың діни-ғұрыптық құрылыстары қатарына жатады. Құмшық ата мешітінің айналасынан табылған керамика сынықтар мешіт салынғанға дейінгі VIII-X ғғ. жатады. Яғни мешіт салынғанға дейін ол жерде тіршілік болғандығын аңғартады.

М. Тұяқбаев «Түркістан сырлары» еңбегінде: «Қожа Ахмет Ясауи өмір сүрген «Ғар» бөлмесінің ерекшелігі «балх» әдісімен қаланған төрт қырлы күмбезбен жабылған. Қабырғаларының ұзындығы 135х135 см. Құрылыс 25Х25 см кірпіштерден бір жарым қатар қалыңдықпен қаланған, жер бетінен 4-4,5 м тереңдіктегі аса ылғалды бөлме. Қабырғаның екі шетінде май шам қоятын орын да қарастырылған» деп жазған (Тұяқбаев, 2000:96). Осындай құрылыстың қайта қалпына келтіріліп, мұражай ретінде ашылуына неміс скульпторы А. Шмидт үлкен жұмыс атқарды. Ол құрылыстың макетін ағаш, қағаз және сазды пайдаланып 1940 ж. жасады. Бүгінде макеттің түпнұсқасы музейде сақтаулы. Әзіреті Сұлтан кесенесі Ясауи ілімінің өміршеңдігінің үлгісі, халықтың рухани, діни, қоғамдық, әлеуметтік қажеттіліктеріне сай жан-жақты қызмет атқарып келген, елдіктің және мемлекетшілдіктің ордасы болған ғимарат. Бүгінгі еліміздің тәуелсіз даму жолына түсіп, халқымыздың рухани мұраларын зерттеудің өзектілігі артқан тұста оның – Ясауи ілімінің ашық ғибраттық мәні арта түсуде. Бабалар аруағын айрықша қастерлейтін қазақ жұрты үшін Түркістанның жолы мен жөнінің өзгеше болуының келесі сыры – бұл арғы-бергі тарихымызда есімдері ерекше құрметпен аталатын талай ел билеген атақты хандарымыздың, батагөй билеріміздің, халқына қорған болған батырларымыздың, аты ел аузында жүрген ақылшы абыздарымыз бен зердесі биік зиялыларымыздың жандары жай тапқан қасиетті қала (Тұяқбаев, 2000: 76).

Қаланың астаналық жағдайын XYI ғасырдың 60 ж. теңгелер соғуды қайта жаңғыртқан Түркістан теңге сарайының белсенді жұмысы да, (Бурнашев, 1969: 58-68). Сондай-ақ XYI ғасырдың аяғында атының өзгертілуі, Иассыдан Түркістан болып аталуы да айқын көрсетіледі. XVII-XVIII ғғ. Түркістан қаласы қазақ халқының жоңғар шапқыншыларына қарсы жүргізген ұзақ та, ауыр күресі кезінде қазақ халқының басын біріктіріп, жауға соққы беруде тиісті рөл атқарғаны белгілі. «Күлтөбенің басында күнде жиын» деген сөз халық жадында сақталып, қазақ халқының басына түскен ауыр күндерде, әсіресе жоңғар басқыншыларына күрес мәселесіне байланысты шешім қабылдарда қазақтың игі жақсылары Түркістанда жиналып, шешім қабылдап отырған. Қазақ билерінің жиналып, кеңесудің нәтижесінде қазақ хандарының жазба заңдар жинағы «Жеті жарғы» да, Түркістанда дүниеге келеді (Кәрібаев, 1999:48). Түркістан шаһарының XIX ғасыр басында қоқандықтар қолына өтті. Халық арасында «Әзірет сұлтан қаласы», я болмаса «Әзірет Түркістан» деп ардақталған бұл қала XIX ғасырда да түркі жұртының иман бірлігінің символы ретіндегі рөлімен ерекшеленеді, сондықтан да Түркістанға билік жүргізу бүкіл түркі жұртын ықпалында ұстау және халықаралық беделге ие болудың белгісі іспетті еді. Қоқан билігі кезеңінде, қаланың мұсылман әлеміндегі діни орталықтардың бірі ретіндегі маңызы сақталды. Қоқандықтар Түркістан, Әулие-ата, Шымкент, Сайрам және т.б. елді мекендерде мешіттер, медреселер салдырды, мазарлар қалпына келтірілді. Далалық жерлерде Ферғаналық ишандар басқаратын мүридтік (суфизмді оқып-үйренуші шәкірттер) оқып үйрену жүйесі жолға қойылды (Жилина, 1982:17).

Қоқан хандығы билігі тұсында Түркістанда жаңадан құрылыс салу жағынан өзгерістер болды. Қаланы қоршаған қорған, қақпалар қайта

тұрғызылды. Қаланың әрбір шағын, магистралды көшелерінде мешіттер бой көтеріп ислам дінінің артуына одан да жақсы ықпалын тигізді. Барлық қоқандық хандар Ахмет Иассауидің кесенесіне берілген вакуфтық грамотаның заңдылығын растап бекітіп отырды. Қоқан хандығы басып алған жерлерінің халқын қатаң езгіге салды. Ұлттық езгімен күштеу саясаты және мүлдем әлеуметтік құқықсыздық қазақтардың ашу-ызасы мен қарсылығын күшейтті. Түркістанға билік жүргізу бүкіл түркі жұртын өз ықпалында ұстау деген сөз болатын.Түрік рухының түп қазығы Түркістанға билік ету сол тұста халықаралық беделдің өсуінің бір белгісі еді. Сол үшін Орталық Азиялық хандықтардың қай қайысы болса да киелі Түркістан үшін кез келген құрбандыққа даяр болатын. Кесененің маңызы Түркістан және оның айнала шетіндегі қала, қоныстарға ислам мәдениетінің берік орныуына септігін тигізді. Қалаларда сол заманда-ақ көптеген мешіттер салына бастады. Әйтсе де, олардың біразы бертін келе бұзылып жермен жексен болып кетті. Тарихи деректерге сүйенсек, Түркістан қаласында 1864 ж. 120 мешіт болған (Мұсабаев, 2015:176-181). Ал, 1908 ж. 41 мешітке көбейсе, жалпы өңірде 22-мектеп-медреселер жұмыс істеп тұрған (Свод памятников истории и культуры Казахстана, 1994:267).

Тәуелсіздігіміз ұлттық мәдени мұрамызды сақтап танытуға зор мүмкіншілік берді. 2000 жылы Түркістан қаласының күллі Шығыстағы тарихи рөлін, Орталық Азияның тарихи, рухани, мәдени әлеміндегі орнын жете бағалаған Президент Н. Назарбаев ЮНЕСКО арқылы халықаралық деңгейде Түркістан қаласының 1500 жылдық тойының аталып өтілуіне мұрындық болды. Бұл тек қазақ елінің ғана емес, бір кездерде көне Тұран мемлекетін құрған өзге түркі жұртшылығының да үлкен мерекесі болды. Алайда қала жасы 1500 жыл емес, одан да ертеде екені туралы археологиялық қазба кезінде табылған дәлелдер болса да, сол белгіленген уақыт бойынша тойланды. 2000 ж. 19-21 қазан күндері түркі халқы Түркістанның 1500 жылдық мерейтойын тойлады.

2017 жылы Шеки қаласында өткен ТҮРКСОЙ халықаралық ұйымы тұрақты кеңесінің XXXIV отырысында Түркістан шаһары түркі әлемінің мәдени астанасы болып жарияланды. Осылайша Түркістан елордамыз Астана мен Түркияның Ескишехир, Түркменстанның Марысы мен Әзербайжанның Шеки қаласынан кейін, мұндай мәртебеге лайық деп танылған 5-ші шаһар атанды. Түркі елдерінің тағдырын тоғыстырған киелі Түркістан төріндегі дүбірлі шараға 23 мемлекеттен келген Түркі тілдес 25 ұлттан тұратын 300-ге тарта шетелдік қонақтар, халықаралық ұйым өкілдері, қазақстандық зиялы қауым және өнер тұлғалары, бұқаралық ақпарат құралдары мен оңтүстік қазақстандық тұрғындар, яғни, жалпы саны 10 мыңға жуық адам қатысты (Мұхамеджанов, 2017).

Салтанатты жиында Түркітілдес мемлекеттердің әлем халқын бірлікке, достыққа, бейбітшілікке шақыруға арнаған үндеуі қабылданды. Түркістан қаласының мәдени астана деп жариялануының бірнеше себебі бар. Біріншіден, былтыр Қожа Ахмет Яссауидің қайтыс болғанына 850 жыл толуына байланысты ЮНЕСКО 2016 жылды «Яссауи жылы» деп атап өтті. Бұдан соң Яссауидің туған жерін және жатқан мекенін мәдени астана ретінде жариялау да осы шараның жалғасы іспеттес. Екіншіден, Қожа Ахмет Яссауи түркі мұсылмандығының, түркі руханиятының негізін қалаушы. ... «Түркістан» атауы – бүкіл түркілер мекендеген ұлы аймақтың атауы. Қазіргі Қазақстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан, Түркіменстан жерлеріне орта ғасырларда еуропалықтар, ағылшындар, орыстар географиялық атау ретінде «Түркістан» сөзін қолданды (Тұрғанбаев, 2017). Көп ғасырлық тарихы бар Түркістан қаласы түбі бір туысқан түркі халықтарының аса маңызды қасиетті рухани және мәдени орталығы болып саналады.

Қорытынды

Тарихи Ұлы Жібек жолының бойындағы Түркістан – қазақ хандығының астанасы, бүгінгі таңда түркі халықтардың рухани орталығы. Түркістан қаласының тарихы 1 мыңжылдықтан бері келе жатыр. Бүгінгі таңда ескі қаланың жоғарғы қабатының тарихи белгілері бұзылған. Күлтөбеден Түркістан қаласының жасы 1500 жылдан да тереңде екендігін айғақтайтын деректер табылған. Қала атауы алғаш Шавғар деген атпен шығыс жазбаларындағы деректерде кездеседі.

Түркістан – түбі бір түркі халықтарының тарихтың түркі кезеңінде, тұтас ұлыс болып ұйысуында, ортақ ділі мен тілін қалыптастырған қасиетті мекен. Шерхан Мұртаза мен Рашид Ыбыраев «Киелі Түркістан» деген мақаласында «... Әр елдің, егер ол өз тарихын, өз ұлтын, өз мәдениетін, өз намысын бағалай білетін ел болса, сол елдің пір тұтқан, асыл кие тұтатын бір мекені болады. Мысалы, ол өзбектерде – Самарқанд, Бұқара, орыстарда – Суздаль Влади-

мир, Иранда – Машхат, Моңғолда – Қарақұрым, біз үшін, сондай рухани алып Түркістан...»деп, ерекше атап өтеді (Шерхан, Ыбыраев, 1994). Бабалар аруағын айрықша қастерлейтін қазақ жұрты үшін Түркістанның жолы мен жөнінің өзгеше болуының келесі сыры – бұл арғы-бергі тарихымызда есімдері ерекше құрметпен аталатын талай ел билеген атақты хандарымыздың, батагөй билеріміздің, халқына қорған болған батырларымыздың, аты ел аузында жүрген ақылман абыздарымыз бен зердесі биік зиялыларымыздың жандары жай тапқан қасиетті қала.

XIV ғасырда Ясауи кесенесі салынғаннан кейін, қаланың түркі әлеміндегі беделі мен рухани орталығы ретінде үлкен маңызға айналды. Бұл ғимарат – өз заманындағы сәулет өнерінің барлық жетістіктерін бойына жинаған құрылыстарының бірі. Бүгінде күрделі жөндеуден өткен тарихи нысан жылына мыңдаған туристі тартып, өзіне қызықтыруда.

Қ.А. Иасауи кесенесі – ЮНЕСКО-ның мұралары тізіміне енген тарихи ескерткіш. Қала екі жүз жылдай Қазақ хандығының астанасы қызметін атқарып, қалада Қазақ хандығының ішкі, сыртқы саясатына байланысты көптеген мәселелер шешімін тапқан. Кеңестік заманда кесенеге тек ортағасырлық сәулет ескерткіші тұрғысынан ғана қарау басым болды. Оның күллі түркі әлемі үшін маңызы зор екендігі ескерілмеді. Түркістан қаласы аумағында 200-ден астам тарихи ескерткіштер бар. Олардың ішіндегі толығымен қалпына келтірілген ескерткіштер қатарына жер асты мешіттері Қылует, Әулие Құмшық ата т.б. Қылует Кесенеден оңтүстікте 150 м жерде орналасқан. XII ғасырда салынған құрылысты XX ғасырдың 40-жылдарында толығымен бұзылып, қыштарын зауыт салуға қолданған. Археологиялық архитектуралық зерттеулермен 1941 жылы жасалынған макетке сүйене отырып Қылует және Әулие Құмшық ата жер асты мешіттері толығымен қалпына келтірілген. Түркістан – тоғыз жолдың торабына айналып, түркілер еліне әлемнің төрт қиырынан жаңалықтар жеткізген түркілер туралы мағлұматты да сол төрт қиырға таратқан, сөйтіп, ұлы даланың әлемдік өркениетпен байланысын қамтамасыз еткен сырлы өлке. Кезінде түбі бір түркі тайпалары бір тамырдан өсіп-өніп, енші алысқанға дейін, бүгінгі қара шаңырақ – Түркістан түркі халқына ортақ болғандықтан күні бүгінге дейін түрік ағайындар Түркістанға кие тұта зор сүйіспеншілікпен қарайды. Сондықтан бүгінде Түркістан түркі әлемінің рухани астанасы. Көп ғасырлық тарихы бар Түркістан қаласы түбі бір туысқан түркі халықтарының аса маңызды қасиетті рухани және мәдени орталығы болып саналады. Талай тарихи тұлғалар мен беделді адамдардың денесі жерленген Түркістан қаласының қасиетті рухани орталыққа айналуын кездейсоқтық емес, қайта заңды құбылыс деп айта аламыз.

Әдебиеттер

Алдабергенов Н., Құлымбетов О. (2017). Қожа Ахмет Ясауи маңындағы көне ескерткіштердің зерттелу тарихынан // Түркістан аймағындағы археологиялық ескерткіштердің сабақтастығы. ХҒТК. Түркістан: ИП «Сейт», 117-121 бб.

Бекчурин М. (1972). Туркестанская область. Заметки статического советника Бекчурина. Москва.

Берденова Х. (1999). Түркістанның дүниеге келуі. // ҚР Гуманитарлық ғылымдар Академиясының ғылыми журналы., №2(4) – 96 – 100 бб.(99б.)

Бурнашев Р. (1969). Клады медных монет из города Туркестана // Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. Алма-Ата. С. 58-68.

Демидов С.М. (1978). Суфизм в Туркмении. Эволюция и пережитки Ашхабад-Ылым, С. 176.

Жандарбек З. (2002). «Насаб-нама» нұсқалары және түркі тарихы. Алматы: Дайк-Пресс,– I т. – 168 б.

Жилина А.Н. (1982). Традиционные поселения и жилища узбеков Южного Казахстана // Жилища народов Средней Азии и Казахстана. Москва. С. 17.

Массон М. (1930). Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави. Ташкент. С. 210.

Милославский Г.В., Петросян Ю.А., Пиотровский М.Б.,. Прозоров С.М (ответственный секретарь) (1991). Ислам: Энциклопедический словарь. Москва: Наука. – С. 315.

Мұсабаев Қ. (2015). Баб араб кесенесі мен мешітінде жүргізілген археологиялық зерттеулер // Қазақ хандығы тарихындағы Түркістанның орны атты халықаралық ғылыми теориялық конференция. Түркістан, 176 -181 бб.

Мұстапаева Д. (2011). Қазақстандағы музей ісінің тарихы. Түркістан, 200 б.

Мұртаза Ш., Ыбыраев Р. (1994). Киелі Түркістан // Егеменді Қазақстан, 15 қыркүйек.

Мұхаметжанов Б. Түркі әлемінің мәдени астанасына қалтқысыз қызмет ету – абыройлы міндетіміз.// ttps://www. qazaquni.kz 2017/03/15/ 66378 (1.10.2018)

История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. (2006). Французские исследователи в Казахстане. Алматы, «Санат», 408 стр.

Кәрібаев Б. (1999). Түркістан және Қазақ хандығы. Алматы: Сардар, 176 б.

Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). (1998). Т. 2. Алматы: Атамұра, -264 бет. (http://abai.kz/post/5215)

Рыскелдиев Т. (2006). Әзірет Сұлтан мемлекеттік қорық музейі. / Қазақстан музейлері. – №3(9) , -27– 31 бб.)

Сенигова Т.Н. (1978). Керамика городища Туркестан из верхного строительного горизонта (XVII-XVШ вв.) // Археологические памятники Казахстана. Алма-Ата. С. 79-93.

Смагулов Е. (1999). Григорьев Ф., Итенов А. Очерки истории и археологии средневекового Туркестана. Алматы, 232 с.

Свод памятников истории и культуры Казахстана. (1994). Южно-Казахстанская область. Алматы, С.267.

Тұяқбай М. (2000). Түркістанда жерленген тарихи тұлғалар. Алматы, 298 б.

Тұрғанбаев А. (2017). Түркістан – күллі түркі жұртының рухани астанасы.// https:// turkystan. kz/ 16 наурыз.

Фазлаллах Ибн Рузбихан Исфахани. Михман-Намети Бухара (Записи Бухарского гостя) (1976) / Перевод, предисловия и примечания Р.П. Джалиловой. Под ред. А.К. Арендса. Москва, – С.-368.

References

Aldabergenov N, Kulımbetov (2017). «Koca AhmetYasavi mañındağı köne eskertkişterdiñ zerttelu tarıyhınan. [History study of old monuments near the mausoleum of Kozha Akhmet Yasawi] Türkistan aymağındağı arheologıyyalık eskertkişterdiñ sabaktastığı. Halıkaralık ğılımıy konf. Materiyaldarı». Türkistan: IYP «Seyt», s.119

Bekçurıyn M. (1972). Turkestanskaya oblast. Zametkiy statiyçeskogo sovetniyka Bekçurıyna [Turkestan region. Notes static adviser Bekkchurina]. Moskova, s. 486.

Berdenova N. (1999). «Türkistannıñ düniyege kelui». [The Birth Of Turkestan Kazakistan Gumanıytarlık ğılımdar Akademiyasınıñ ğılımıy jurnalı., [2/4] s. 96 – 100.

Burnaşev R. (1969). Kladı mednıh monet iz goroda Turkestana. [Hoards of copper coins from the city of Turkestan] Kultura drevnih skotovodov i zemledeltsev Kazahstana. Alma -Ata, S. 58-68.

DemiydovS.M., (1978). Sufıyzm v Turkmenii. Evolyutsıyya i perejiytkiy. [Sufism in Turkmenistan. Evolution and remnants] Aşhabad.İlim, s. 176.

Jandarbek Z. (2002). «Nasab–nama» nuskaları jane türki tarıhı. [Versions of «Nasab Nama» and history of Turks] Almatı: Dayk-Press, s. 168

Jiliyna A.N. (1982). «Tradiytsiyonnıye poseleniyya iy jiyliyşça uzbekov Yujnogo Kazahstana». [Traditional settlements and dwellings of Uzbeks of southern Kazakhstan] // Jiylişça narodov Sredney Aziyii i Kazahstana. Moskova., s.139

Masson M., (1930). Mavzoley Hoca Ahmeda Yaseui. [The Mausoleum Of Khoja Ahmed Yasawi]. Tashkent. s. 310.

Mustapayeva D. (2011). Kazakstandağı muzey isiniñ tarihi.Turan baspası, Türkistan, s.200.

Musabayev K. (2015). «Bab arab kesenesi men meşitinde jürgizilgen arheologıyyalık zertteuler». [Archaeological study of the mausoleum and mosque of Bab Arab] Kazak Handığı tarihindağı Türkistannıñ ornı attı halıkaralık ğılımıy teoriyyalık konferentsiyya. Türkistan, ss. 176 -181

Miloslavskiy G.V., Petrosyan Y.A., Pıyotrovskiy M.B., ProzorovİslamS.M. (1991). Entsiklopediyçeskiy slovar. [Islam: Encyclopedic dictionary.] Nauka,Moskova, s. 315.

Murtaza Ş., Ibırayev R. «Kiyeli Türkistan», Egemendi Kazakstan gazetesi, (15.09.1994) s.3

Muhametjanov B. «Türki aleminiñ madeniy astanasına kaltkısız kızmet etu – abıroylı mindetimiz».// ttps://www. kazakuni.kz 2017/03/15/ 66378

İstoriya Kazahstana v zapadnıh ıystoçnıykah XII-XX vv. (2006). [History of Kazakhstan in Western sources of the XII-XX centuries]. Frantsuzskiye iyssledovateliy v Kazahstane. Almatı, Sanat, s.408

Karibayev B. (1999). Türkistan jane Kazak handığı. [Turkestan and the Kazakh khanate] Almatı:Sardar, s.176

Qazaqstan tarihi (kone zamannan byginge deyn). (1998). [history of Kazakhstan] T 2. Almati: Atamura, -264 bet (http://abai.kz/post/5215)

Rıskeldiyev T. (2006). «Aziret Sultan memlekettik korıki», [State reserve Kozha Akhmet Yassaui] Kazakstan muzeyleri. [3/9] s.27.

Senigova T.N., (1978).«Keramika gorodıyşça Turkestan iz verhnogo stroiytelnogo gorızonta(XVII-XVIII vv.» [Ceramics of Turkestan settlement from the upper construction horizon (XVII-XV centuries.)] //Arxeologiyçeskiye pamyatniykiy Kazahstana. Alma-Ata, s.93

Smagulov E.A., Grigorev F., (1999). İytenov A. Oçerkiy iystoriyiy iy arheologiyiy srednevekovogo Turkestana. [Essays on the history and archeology of medieval Turkestan]. Almatı, s.232

Svod pamyatnıykov ıystoriyiy iy kulturı Kazahstana. (1994). [Set of historical and cultural monuments of Kazakhstan]. Yujno – Kazaxstanskaya oblast. Almatı, s.267.

Tuyakbayev M. (2000). Türkistan sırları.Jalın,Almatı, s 96 .

Turganbayev A. (2017). «Türkistan – külli türki jurtınıñ ruhanıy astanası». [Turkestan is the spiritual capital of the Turkic world]. // https://turkystan.kz/ 16 Mart

Fazlallah ibn Ruzbihân İsfahânî. (1976). Mihman-name-yiy Buhara. (Zapıskiy Buharskogo gostya) [Mihman-Namei Bukhara (Notes of Bukhara guest)] /Tercüme: R.P.Djalıylovoy. Editör: A.K. Arendsa. Moskova, s.368

МРНТИ 03.41.91

Омаров Г.К.[1], Бесетаев Б.Б.[2], Мерц И.В.[3], Сагындыкова С.Т.[4]

[1]к.и.н., доцент, e-mail: gani_omarov@mail.ru
[2]магистр археологии и этнологии, e-mail: besetaev86@gmail.com
[3]к.и.н., научный сотрудник Центра археологических исследований им. А.Х. Маргулана,
Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,
Казахстан, г. Павлодар, e-mail: barnaulkz@mail.ru
[4]магистр гуманитарных наук, e-mail: sagyndykova.symbat@gmail.com
[1,2,4]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

КРАТКОЕ СООБЩЕНИЕ О РЕЗУЛЬТАТАХ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ РАЗВЕДКИ НА ТЕРРИТОРИИ КУРЧУМСКОГО РАЙОНА В 2018 ГОДУ

В полевом сезоне 2018 года были произведены рекогносцировочные работы на территории Курчумского района Восточно-Казахстанской области. В результате чего удалось открыть поселенческие и погребальные комплексы эпохи палеометалла – раннего средневековья. Кроме этого были зафиксированы новые местонахождения петроглифов, относящиеся к раннему железному веку и раннему средневековью.

Анализ топографии этих памятников показал, что древнейшие некрополи устраивались на самых низких участках ложбин, возле временных водотоков. Их топография может совпадать с погребальными полями позднего бронзового века, раннего железа и средневековья. При этом комплексы андроновского времени располагаются обособленно от кладбищ других периодов. Поселения располагались на ровных площадках урочищ, как правило, у подножия сопок. В ряде случаев зафиксированы случаи совпадения топографии поселений эпохи палеометалла, раннего железа и этнографического времени – Темиртос.

Установлено, что, по крайней мере, в эпоху раннего железного века поселения устраивались в непосредственной близости от погребальных комплексов (урочище Аян и Бестерек). Представляется, что аналогичная ситуация имела место и в другие периоды. Данные наблюдения открывают новые перспективы в изучении памятников археологии региона.

Ключевые слова: Верхнее Прииртышье, эпоха палеометалла, ранний железный век, могильники, поселения, петроглифы.

Omarov G.K.[1], Merz I.V.[2], Besetayev B.B.[3], Sagyndykova S.T.[4]

[1]Candidate of historical sciences, e-mail: gani_omarov@mail.ru
[2]Master in Archeology and Ethnology, Senior Lecturer, e-mail: besetaev86@gmail.com
[3]Candidate of historical sciences, A.Kh. Margulan Researcher at the Center for Archaeological Research,
S. Toraigyrov Pavlodar State University, Kazakhstan, Pavlodar, e-mail: barnaulkz@mail.ru
[4]Master of Humanities, e-mail: sagyndykova.symbat@gmail.com
[1,2,4]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Brief report on the results of archaeological intelligence on the territory of the Kurchum district in 2018

In the field season of 2018, reconnaissance work was carried out on the territory of the Kurchum district of the East Kazakhstan region, as a result of which settlement complexes and burial grounds were opened from different times, from the Eneolithic to the early Middle Ages. Monuments of rock art relating to the early Iron Age and the early Middle Ages were also recorded.

An analysis of the topography of these monuments showed that the most ancient necropolises were arranged in the lowest parts of the hollows near the temporary streams. Their topography may coincide with the burial fields of the Late Bronze Age, Early Iron and middle Ages. At the same time, the An-

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

dropov time complexes are located separately from the cemeteries of other periods. The settlements were located on flat areas of the tracts, as a rule, at the foot of the hills. In a number of cases, cases of coincidence of the topography of settlements of the epoch of paleometal, early iron and ethnographic time – Temirtos were recorded.

It was established that, at least in the epoch of the early Iron Age, settlements were established in the immediate vicinity of the burial complexes (the Ayan and Besterek tract). It seems that a similar situation occurred in other periods. These observations open up new perspectives in the study of monuments of archeology in the region.

Key words: Upper Irtysh, paleometal epoch, early Iron Age, burial grounds, settlements, petroglyphs.

Омаров Ғ.Қ.[1], Бесетаев Б.Б.[2], Мерц И.В.[3], Сағындықова С.Т.[4]

[1]т.ғ.к., доцент, e-mail: gani_omarov@mail.ru
[2]Археология және этнология магистрі, e-mail: besetaev86@gmail.com
[3]т.ғ.к., Ә.Х. Марғұлан атындағы археологиялық зерттеу орталығының ғылыми қызметкері,
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Павлодар қ., e-mail: barnaulkz@mail.ru
[4]гуманитарлық ғылымдар магистрі, e-mail: sagyndykova.symbat@gmail.com
[1,2,4]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Күршім ауданында 2018 жылы жүргізілген археологиялық барлау жұмыстарының нәтижелері жайлы қысқаша хабарлама

2018 жылдың жазғы маусымында Шығыс Қазақстан облысы Күршім ауданы территориясында жүргізілген археологиялық барлау жұмыстарының нәтижесінде әр түрлі кезеңдерді қамтитын – энеолит кезеңінен бастап, ерте ортағасырлар аралығындағы қоныс пен қорымдар кешендері жаңадан ашылып отыр. Сонымен қатар, ерте темір дәуірі және ерте ортағасыр кезеңдерімен мерзімделетін жартас бетіндегі суреттер анықталды.

Ескерткіштердің орналасу топографиясын ескере отырып, ежелгі қорымдар уақытша су арналарының төменгі бөліктерінде орналасқандығын байқаймыз. Орналасу топографиясындағы ерекшеліктеріне қарағанда, бұл жерде соңғы қола, ерте темір және ортағасырлық жерлеу-құрыптық кешендерінің болу ықтималдылығымен сәйкес келетіндігі сөзсіз. Соның ішінде андронов кезеңінің ескерткіштері негізінен ерте немесе кейінгі кезеңдердің жерлеу ескерткіштерінің маңында орналасқандығын байқауға болады. Қоныстардың орналасу ерекшеліктеріне келер болсақ, тау жоталарының жазық жерлерінде кездеседі. Ескерткіштердің арасында ерекше қызығушылық тудыратын, бірнеше мәдени қабаттан тұратын – қола, ерте темір және этнографиялық уақытпен мерзімделетін Теміртөс қонысын жатқызуға болады.

Барлау барысында ерте темір дәуірімен мерзімделетін қоныстық кешендер негізінен жерлеу-құрыптық ескерткіштеріне жақын, жазық жерлерде орналасқан (Аян, Бестерек қоныстары). Ескерткіштер кешендерінің орналасу ерекшеліктерін ескере отырып, бұл ізденістеріміз жаңа, тың зерттеулердің бастамасы ретінде аймақтың археологиясының дамуына үлес қосады деген ойдамыз.

Түйін сөздер: Ертістің жоғарғы ағысы, палеометал дәуірі, ерте темір ғасыры, қорымдар, қоныстар, петроглифтер.

Введение

Верхнее Прииртышье, в административном плане почти полностью входит в Восточно-Казахстанскую область Республики Казахстан, состоящую из 15 районов. Среди них особое значение имеет территория Курчумского района, включающая в себя южные отроги Алтайских гор, северную часть долины Иртыша и Зайсанской котловины, связывающих остальной Казахстан с Синьцзяном. Однако, несмотря на многолетние археологические исследования (Свод…, 2006: 141–206), Курчумский район остается во многом еще малоизученным регионом. Здесь практически не известны поселенческие памятники, кроме единичных палеолитических и неолитических стоянок (На последних объектах проводились только сборы материалов, и их хронологическая атрибуция носит предварительный характер) (Таймагамбетов, 1992: 26–27; Шуньков и др., 2015: 183–186). Другой проблемой является небольшое количество погребальных памятников эпохи ранней бронзы, число которых для региона не превышает шести (Мерц, 2017: 9). Эти обстоятельства существенно затрудняет изучение культурно-историче-

ских процессов, проходивших здесь в древности и средневековье. Целью данной работы является введение в научный оборот информации о новых археологических памятниках, полученной в 2018 году в результате обследования региона. Среди основных задач – определение их культурной и хронологической принадлежности, а также выявление закономерностей топографического расположения.

Методология и методика исследования

Археологические комплексы рассматриваются как результат деятельности человека, обусловленной рядом внешних факторов (ролью географической среды, миграций, традиций в культуре и в исторических процессах). Методика конкретных исследований включает, прежде всего, традиционные археологические приемы изучения: картографирование, планиграфические и стратиграфические наблюдения, классификацию вещевого комплекса, метод датированных аналогий, формально-типологический анализ, элементы и приемы статистики, ретроспективный метод. В работе реализован междисциплинарный подход, выраженный в использовании результатов исследований археологического материала при помощи естественно-научных методов.

Основная часть

Летом 2018 года для увеличения количества археологических источников Алтайской археологической экспедицией КазНУ им. аль-Фараби под руководством Г.К. Омарова был проведен поиск новых памятников на территории Каратогайского (Калгуты) сельского округа. В результате здесь были открыты 8 поселений, 8 могильников и 3 местонахождения петроглифов (рис. 1).

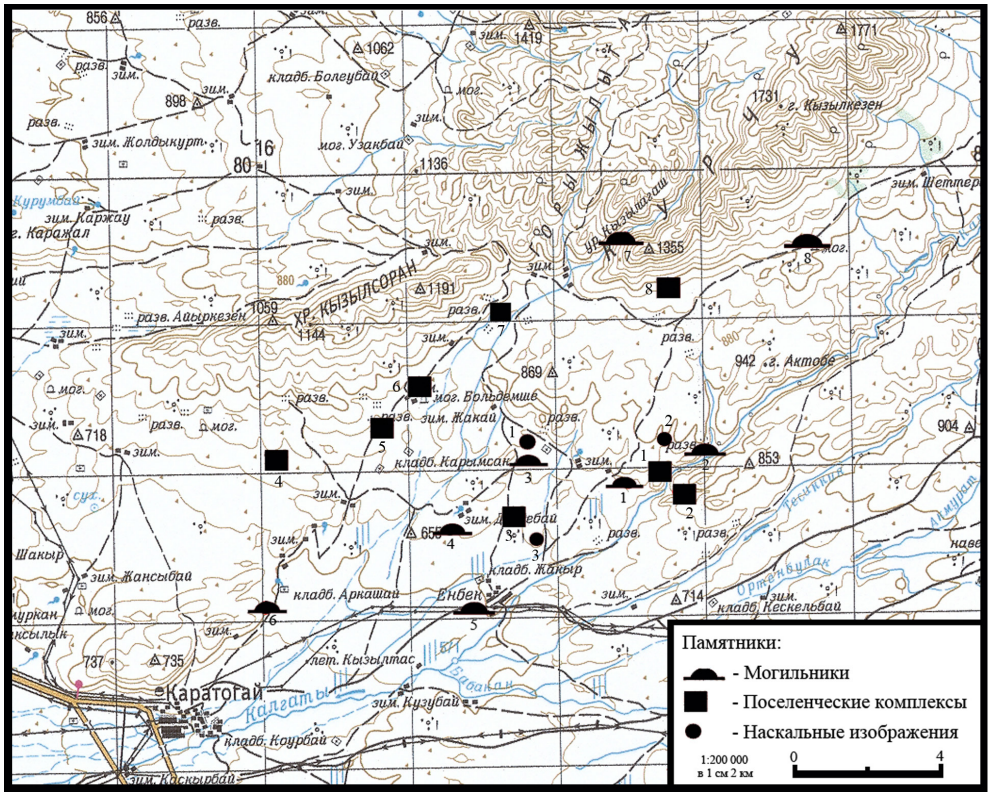

Рисунок 1 – Расположение памятников на карте: Курганные могильники и оградки. 1. Могильник эпохи бронзы, раннего железного века и средневековья Аян 1 и Аян 2; 2. Курганные сооружения раннего железного века и средневековья урочища Мали; 3. Могильник эпохи бронзы и средневековья Бестерек; 4. Могильник эпохи бронзы Кумтобе; 5. Могильник эпохи бронзы Енбек 4; 6. Могильник раннего железного века Каратогай; 7. Могильник эпохи бронзы Кызылагаш; 8. Могильник эпохи раннего железного века и средневековья Кайынбулак. Поселенческие комплексы. 1. Стоянка раннего железного века Аян 1; 2. Стоянка раннего железного века Аян 2; 3. Поселенческий комплекс Енбек; 4. Стоянка раннего железного века Каратогай; 5. Стоянка раннего железного века Жакай; 6. Стоянка раннего железного века Болдемше; 7. Поселенческий комплекс Темиртос; 8. Стоянка Кайынбулак. Наскальные изображения. 1. Петроглифы Аян; 2. Наскальные изображения Мали; 3. Наскальные изображения Енбек.

Могильники. В пределах исследуемого района известно большое количество погребальных комплексов различных эпох (Свод..., 2006: 142–206; Омаров, Төлегенов, 2014; Омаров и др., 2018). Однако здесь отсутствуют памятники эпохи бронзы. Их поиск был начат с обследования уже известных разновременных некрополей.

В результате, на открытом сотрудниками Восточно-Казахстанского историко-краеведческого музея при паспортизации археологических памятников в 1989 г. могильнике Аян 1 были выявлены ранние сооружения (Свод..., 2006: 183) (В течение последних лет могильник исследуется Алтайской археологической экспедицией КазНУ им. аль-Фараби под руководством Г.К. Омарова).

Памятник расположен в одноименном урочище в 0,4 км к востоку от фермы Бестерек (рис. 2). В южной части погребального поля, на самом нижнем участке урочища, среди курганов раннего железного века и средневековья находятся два квадратных кургана-платформы, покрытых каменным «панцирем» с крепидой из крупных камней. Они расположены в линию с ССВ на ЮЮЗ на расстоянии 120 м друг от друга. Все объекты ориентированы на СВВ–ЮЗЗ. Курган-ограда №6 имеет размер 14×11 м, а курган №7 − 30×28 м, рядом с ним расположено старое казахское кладбище (рис. 3, 4). Ближайшими аналогиями в Курчумском районе по данным сооружениям являются исследованные в долине р. Алкабек квадратные курганы могильников Айна-Булак I, VI, Копа, Булгартаботы, Ахтума, могила № 9 Каная (Ковалев и др., 2014: 293–307). Такие же объекты известны в Северном Тарбагатае в долинах рек Терсайрык, Асусай и Бозша − Култайлак 2, Жанааул 2 и 3, Аханбозша, Баир, Куйган 1 и 2 (Мерц и др., 2017: 56). Значительные размеры кургана-ограды №2 могильника Аян 1 выделяют его среди подобных сооружений региона и ставят в один ряд с чемурчекским ритуальным комплексом Хар Чулуут в Западной Монголии, имеющим схожую конструкцию и параметры (около 37 м, с востока у него имеется прямоугольная пристройка размером 37×26 м) главного сооружения (Ковалев, Мунхбаяр, 2015: 156). Все перечисленные казахстанские аналогии сооружениям Аяна 1 относятся к погребальным памятникам алкабекского типа раннего бронзового века Восточного Казахстана. Они синхронны елунинским, окуневским и чемурчекским комплексам, что подтверждается конструктивным сходством с последними (Мерц, 2017: 9). Сходство аянского сооружения с харчулутским указывает также на культурную близость этих комплексов.

Дальнейшие поиски новых объектов эпохи ранней бронзы привели к открытию могильников Кумтобе и Кызылагаш. Могильник Кумтобе расположен на останце в центре заболоченной низины в 1,3 км к ССЗ от с. Енбек. В центре возвышения находится каменный ящик размером 3×1,9 м, сложенный из крупных плит, возвышающихся над дневной поверхностью на 1–1,5 м (рис. 5). Вокруг ящика имеется подквадратная каменная насыпь. Рядом с этим сооружением находятся подквадратные каменные ящики (Рис. 6) размером до 1,5×1,5 м, количество которых превышает больше десяти. Могильник Кызылагаш находится в 0,4 км к юго-западу от одноименной фермы в урочище у подножия сопки (Рис. 7). Состоит из прямоугольного кургана-платформы размером 8×12 м, вытянутого по линии З–В, в центре которого установлена наклоненная под углом каменная стела. Она возвышается над курганом на 2 м. Рядом к югу от этого объекта расположены еще две прямоугольные выкладки размером 6×4 м.

Сооружения могильников Кумтобе и Кызылагаш не имеют прямых аналогий в регионе. Однако, ряд признаков – наличие крупного циклопического каменного ящика или каменной стелы в центре подквадратной курганной насыпи; расположение на низких участках урочищ возле временных водотоков позволяет рассматривать их в рамках раннего бронзового века. Наиболее близкими к данным сооружениям в Казахстане являются курганы могильников Калмыккорган I и Сабындыколь III в Северо-Восточной Сарыарке (Мерц, 2010: 282; Мерц, 2010: 492). Аналогичные объекты известны в Синьцзяне на могильнике Кемурцы и в западной Монголии на памятниках чемурчекской культуры (Ковалев, 2007; 2014). Присутствующие рядом с большим объектом маленькие квадратные каменные ящики схожи с сооружениями бегазы-дандыбаевской культуры Центрального Казахстана – Карагаш (Варфоломеев, 1982: 57–68, рис. 3).

Также к эпохе бронзы относятся могильники в урочище Мали и на юго-западной окраине с. Енбек. Могильник Мали расположен в 1,2 км к северу от с. Енбек в одноименном урочище. Представляет собой разновременный некрополь, состоящий из каменных курганов, квадратных и округлых оград. Площадь памятника распахана под арбузное поле, в результате чего пострадали некоторые сооружения. Опираясь на имеющиеся космоснимки, можно утверждать, что разру-

шения были совершены сравнительно недавно. Погребальные объекты эпохи бронзы насчитывают не менее 6 сооружений, вытянутых по линии ССВ–ЮЮЗ. Расстояние между крайними из них достигает 125 м. Они представлены выложенными из крупных плоских вытянутых камней квадратными и округлыми конструкциями размером около 6 м. Прямые аналогии данным сооружениям наблюдаются среди бегазы-дандыбаевских некрополей Центрального Казахстана – мавзолей 3 Аксы-Аюлы II и др. (Маргулан, 1979: 57, рис. 32).

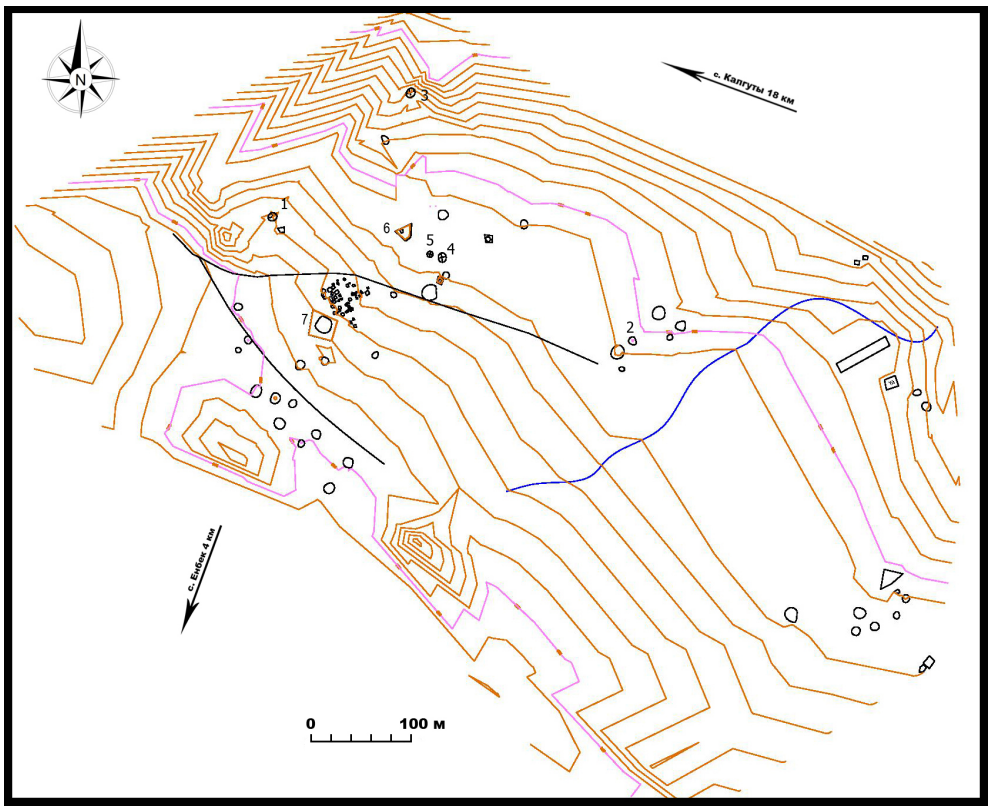

Рисунок 2 – Топографический план могильника Аян

Благодаря просветительской деятельности среди местного населения на юго-западной окраине с. Енбек на территории скотного двора был выявлен андроновский могильник. В настоящее время он является аварийным, постоянно подвергаясь антропогенному воздействию. Памятник приурочен к правому коренному берегу р. Калгуты. На его поверхности фиксируются несколько, сильно задернованных каменных ящиков размером до 1,5×1 м.

В целом, наблюдаются следующие закономерности в устройстве погребальных памятников в верховьях течения р. Калгуты. Кладбища раннего бронзового века приурочены к низким местам у временных водотоках и представлены единичными погребальными сооружениями. На одной погребальной площадке они могут быть расположены с объектами позднего бронзового и раннего железного века, средневековья. Более поздние андроновские некрополи устраивались на коренных берегах, при этом поблизости отсутствуют сооружения как более ранних, так и более поздних эпох. В отличие от них, сооружения позднего бронзового века располагаются на возвышенностях в центре урочищ возле более ранних сооружений. Рядом с ними могут находиться и курганы раннего железного века.

Поселения. До недавнего времени в Курчумском районе было известно крайне мало поселенческих комплексов (Свод..., 2006: 142). В результате проведенного обследования были выявлены 8 памятников – Аян 1, 2, Бестерек, Болдеше, Жакай, Каратогай, Темиртос и Кайынбулак. Все они расположены на ровных площадках у подножия сопок около водотоков различной степени интенсивности. В некоторых случаях

древние поселения перекрыты сооружениями этнографического времени – Жакай, Каратогай, Темиртос. Необходимо отметить, что схожая ситуация наблюдается в топографии поселений Горного Алтая и Западной Монголии (Шульга, 2012: 204; Мерц, 2015: 35).

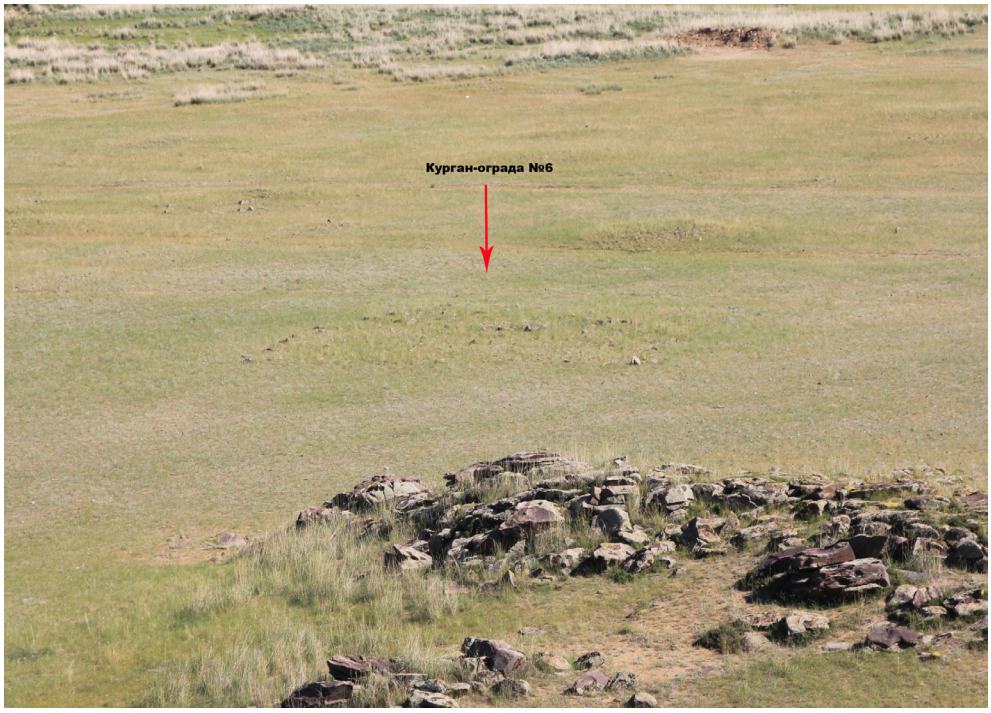

Рисунок 3 – Могильник Аян 1. Курган-ограда №6

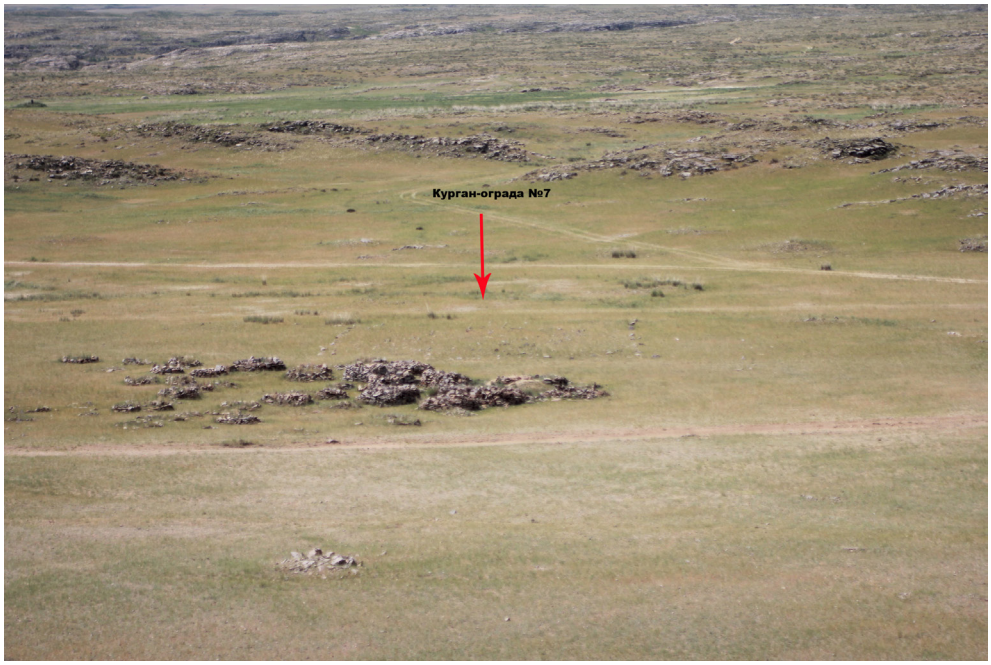

Рисунок 4 – Могильник Аян 1. Курган-ограда №7

Рисунок 5 – Могильник Кумтобе. Каменный ящик из крупных плит

Рисунок 6 – Могильник Кумтобе. Каменный ящик

Отдельно необходимо отметить соотношение погребальных и поселенческих памятников. Так в урочище Аян выявлено 2 поселения – Аян 1 и 2 (на основании собранной керамики их можно датировать ранним железным веком), они удалены от могильника на 0,08–0,1 км и находятся в закрытых с трех сторон ложбинах. Аналогичная ситуация наблюдается и на поселении Бестерек, площадка которого перекрыта курганами эпохи средневековья. В связи с этим наблюдением актуальной проблемой является выявление поселений средневековых кочевников, топография которых на данный момент не определена.

Рисунок 7 – Могильник Кызылагаш. Курган-платформа с каменной стелой

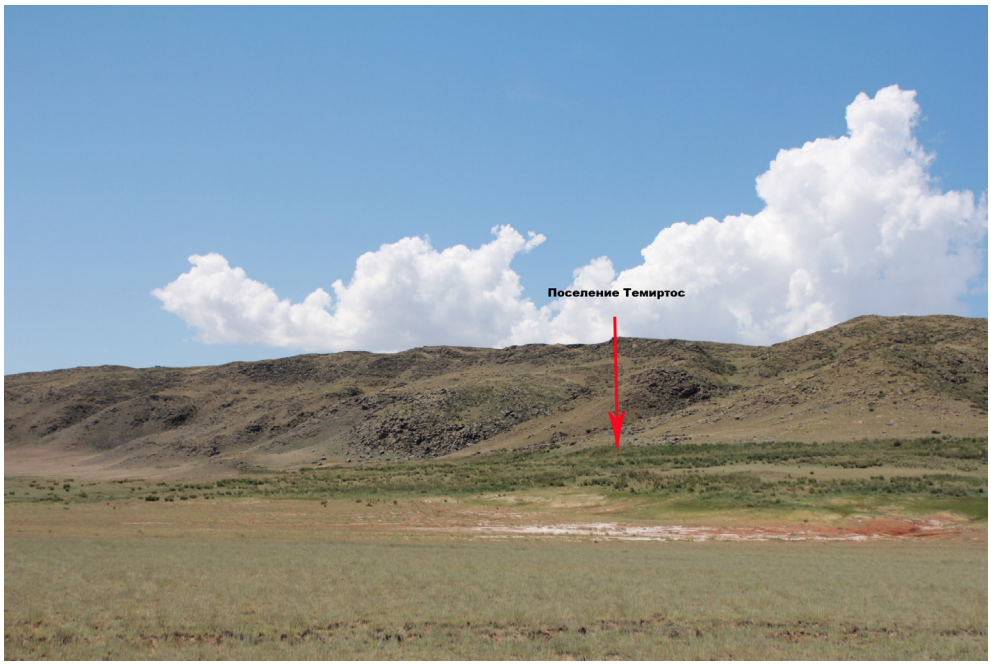

Рисунок 8 – Многослойное поселение Темиртос

В целом, на всех поселенческих памятниках присутствуют материалы раннего железного века в виде мелких фрагментов керамики, каменных мотыг и обломков курантов зернотерок. Особо выделяется поселение Темиртос, расположенное у одноименной фермы в 2 км к юго-западу от села Калгуты (рис. 8). Памятник находится на берегу ручья, который делит его на две половины. На его западной стороне обнаружены остатки очажных конструкций прямоугольной формы, обложенные крупными плитками, ориентированными по линии СВ–ЮЗ размером до 1×0,6 м (рис. 9). Среди найденных артефактов присутствует керамика

без орнамента, иногда украшенная округлыми вдавлениями, обломки железного котла и каменные артефакты. Последние представлены макролитами: мотыгами, обломками курантов зернотерок и микролитами: крупными сколами, отщепами и медиальным сечением пластины, выполненными на алевролите и кремне (рис. 10). В целом каменную индустрию памятника можно охарактеризовать как отщеповую. Поскольку отсутствуют орудия выраженных форм, то нет возможности однозначно сказать, к какому точно периоду она относится – к энеолиту или раннему бронзовому веку. Обнаруженные на памятнике остатки прямоугольных конструкций, идентичны очажным сооружениям, исследованным на елунинском поселении Шидертинское 2 в северо-восточной Сарыарке (Мерц, 2012: 155). Следовательно, можно поставить вопрос о наличии на поселении Темиртос слоя раннего бронзового века.

Рисунок 9 – Поселение Темиртос. Остатки очажной конструкции

Местонахождения петроглифов. Кроме выявленных памятников, описанных выше, были зафиксированы местонахождения наскальных изображений – Аян, Мали и Енбек, относящихся к раннему железному веку и раннему средневековью. Наскальные изображения были выполнены на вертикальных и горизонтальных плоскостях в южных отрогах Курчумского хребта.

Плоскости с рисунками малочисленны и рассредоточены на значительной площади. Среди сюжетов петроглифов преобладают изображения горных козлов, реже оленей, как одиночные, так и в составе композиций (рис. 11).

Особый интерес вызывает интерес раннесакское изображение оленя с «клювовидной мордой» на скальном выходе гранитного происхождения, расположенный неподалеку от с. Енбек. Аналогичные изображения встречаются в петроглифах Верхнего Прииртышья, Жетысу и Каратау на юге (Самашев, 1992: 55, 110, рис. 62, 132; 2006: 95).

В эпоху раннего железа образ оленя был своего рода символом скифо-сакского кочевого общества и связан с солярным культом, предков, мифологическими преставлениями о мировом древе и т.д. (Самашев, 2010: 260)

Изображения горных козлов в урочище Мали относятся к числу так называемых сквозных сюжетов (Самашев, 2010: 144). Тем не менее, во многих случаях по стилистическим особенностям можно определить их хронологию. Это касается рисунков, выполненных в типично скифо-сакском зверином стиле. Здесь выделяются две группы горных козлов с закрученными рогами и выполненные схематично. По технике исполнения и плотности загара обе группы одного времени

с остальными рисунками скалы. Фигуры козлов второй группы стилистически в некоторой степени напоминают изображения животных, относящихся к древнетюркскому времени. Это еще раз свидетельствует о более раннем формировании данного стиля, но одновременно требует более осторожного подхода к датировке таких изображений (Самашев, 2010: 144).

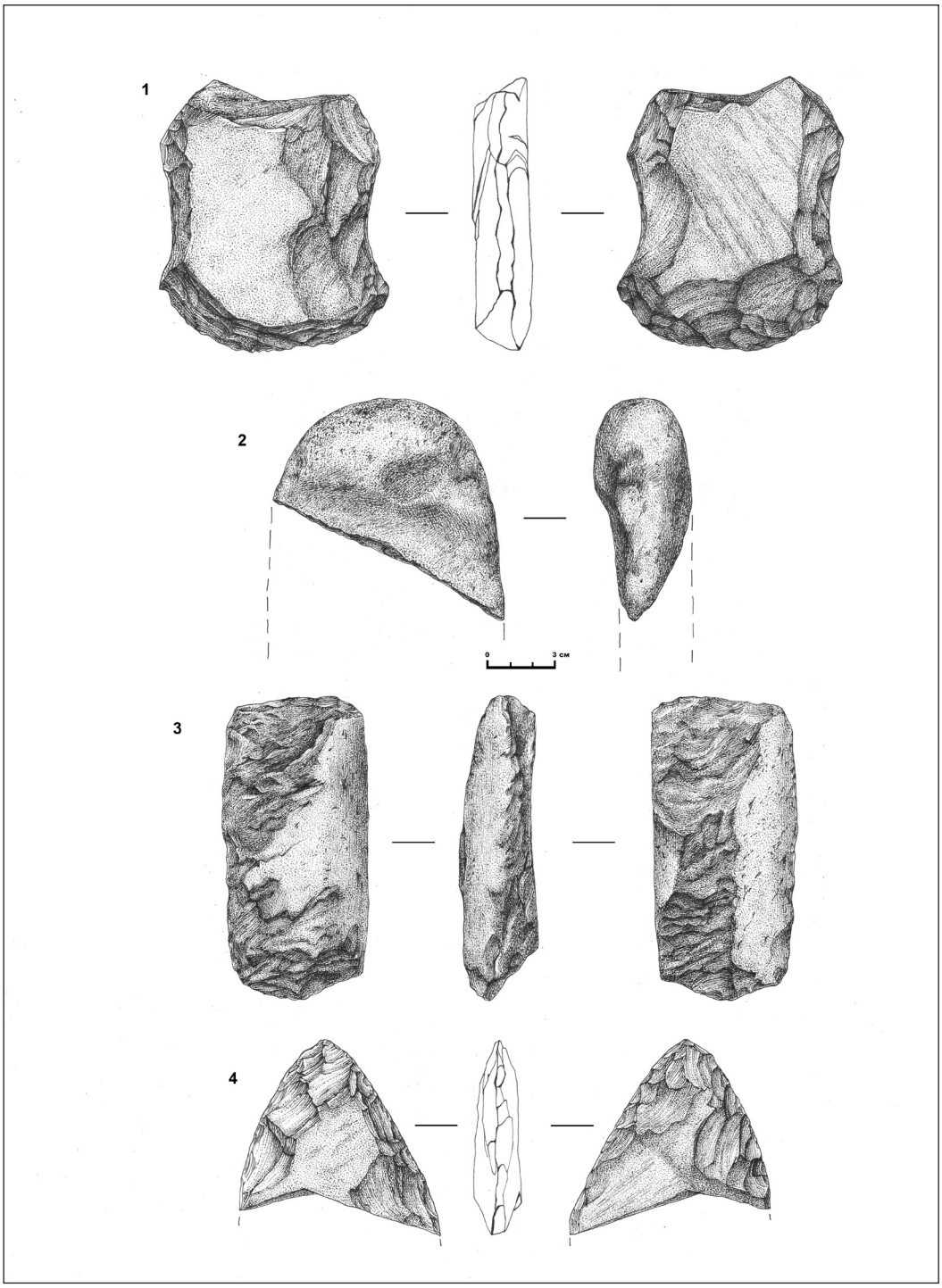

Рисунок 10 – Подъемный материал из поселения Темиртос:
1. Мотыга; 2. Обломок куранта; 3. Орудие ударного действия; 4. Обломок бифаса

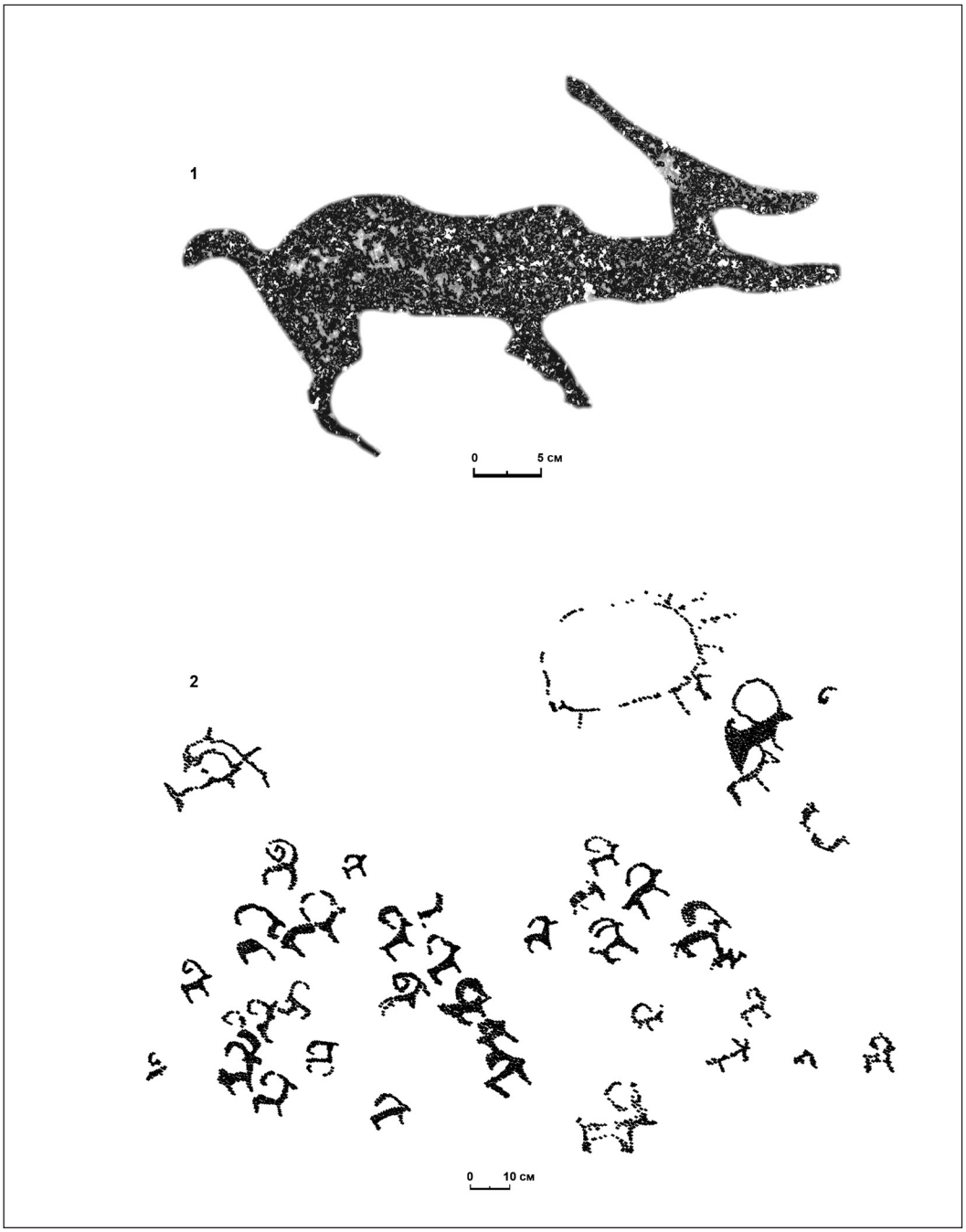

Рисунок 11 – Петроглифы: 1. Изображение оленя с «клювовидной мордой» (Енбек);
2. Изображения горных козлов (Мали)

Заключение

Таким образом, в результате проведенных полевых работ на территории Каратогайского (Калгуты) сельского округа были открыты 8 поселений, 8 могильников и 3 местонахождения петроглифов. Наиболее ранние из них относятся к энеолиту и раннему бронзовому веку – Аян 1, Кумтобе и Кызылагаш Темиртос. К эпохе средней бронзы относится андроновский могильник Енбек. К позднему бронзовому веку – квадратные сооружения могильника Кумтобе и Мали (?). К эпохе раннего железа и этнографическому времени относятся поселения Аян 1 и 2, Бестерек, Болдеше, Жакай, Каратогай, Темиртос и Кайынбулак.

Анализ топографии этих памятников показал следующее:

– ранние некрополи устраивались на самых низких участках ложбин, возле временных водотоков. Их топография может совпадать с погребальными полями позднего бронзового века, раннего железа и средневековья. При этом комплексы андроновского времени располагаются обособленно от кладбищ других периодов;

– поселенческие объекты располагались на ровных площадках урочищ, как правило, у подножия сопок. В ряде случаев зафиксированы случаи совпадения топографии поселений эпохи палеометалла, раннего железа и этнографического времени – Темиртос;

– поселения, по крайней мере, в эпоху раннего железного века устраивались в непосредственной близости от погребальных комплексов – урочище Аян и Бестерек. Представляется, что аналогичная ситуация имела место и в другие периоды.

В целом полученные результаты не претендуют на окончательность и являются первой попыткой осмысления на материалах региона закономерностей топографии погребальных и поселенческих памятников эпохи бронзы и раннего железа. В результате последующих полевых исследований можно будет их скорректировать и достоверно установить культурную и хронологическую принадлежность выявленных памятников и соответственно скорректировать полученные материалы. Однако полученные выводы могут быть уже использованы для поиска в регионе новых археологических памятников.

Работа выполнена при частичной финансовой поддержке бюджетной программы МОН РК «Грантовое финансирование научных исследований на 2018–2020 гг.» № AP05134378 «Сакральное пространство и погребально-поминальные обряды населения Казахского Алтая от древности до средневековья» и №AP05133498 «Ранний бронзовый век Верхнего Прииртышья».

Литература

Варфоломеев В.В. (1982). Бегазы-дандыбаевские погребальные сооружения могильника Карагаш // Вопросы археологии, этнографии Центрального Казахстана. Караганда: Изд-во КарГУ, С. 57–68.

Ковалев А.А. (2007). Чемурчекский культурный феномен (статья 1999 года) // Сб. науч. тр. в честь 60-летия А.В. Виноградова. СПб: Культ-Информ-Пресс, С. 25–76.

Ковалев А.А. (2014). Исследование ритуальных оград чемурчекского облика и связанных с ними памятников в Баян-Ульги аймаке Монголии в 2004 году // Древнейшие европейцы в сердце Азии: чемурчекский культурный феномен. Часть I. Результаты исследований в Восточном Казахстане, на севере и юге Монгольского Алтая. СПб: Изд-во ЛЕМА, С. 163–230.

Ковалев А.А., Самашев З.С., Сунгатай С. (2014). Исследования археологических памятников раннего периода бронзового века в Восточном Казахстане (1998–2000 годы) // Древнейшие европейцы в сердце Азии: чемурчекский культурный феномен. Часть I. Результаты исследований в Восточном Казахстане, на севере и юге Монгольского Алтая. СПб: Изд-во ЛЕМА, С. 293–307.

Ковалев А.А., Мунхбаяр Ч. (2015). Чемурческий ритуальный комплекс Хар чулуут 1 в истоках реки Ход (Кобдо) (предварительное сообщение) // Древнейшие европейцы в сердце Азии: чемурчекский культурный феномен. Ч. II: Результаты исследований в центральной части Монгольского Алтая и в истоках Кобдо; памятники Синьцзяна и окраинных земель. СПб: МИСР, С. 155–214.

Маргулан А.Х. (1979). Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алматы: Наука КазССР, 360 с. с илл.

Мерц В.К. (2010). Могильник Сабындыколь III // Свод памятников истории и культуры республики Казахстан. Павлодарская область. Алматы: Изд-во «Аруна», С. 282–283.

Мерц В.К. (2010). Погребально-ритуальный комплекс Калмаккырган // Свод памятников истории и культуры республики Казахстан. Павлодарская область. Алматы: Аруна, С. 492–493.

Мерц В.К. (2015). Новые материалы по бронзовому веку Северо-Западной Монголии // Эрдэм шинжилгэлгээний бичиг 7 (19). Ховд их сургуулийн Нийгэм хүмүүнлэгийн ухааны сургуулийн эрдэм шинжилгээний бичиг. Улаанбаатар, С. 34–46.

Мерц И.В. (2012). Очажные устройства раннего бронзового века на поселении Шидертинское 2 // Человек и север: Антропология, археология, экология. Тюмень: Изд-во ИПОС СО РАН, Вып. 2. С. 152–155.

Мерц И.В. (2017). Культура населения Восточного Казахстана в эпоху ранней бронзы: автореф. дис. … кан. ист. наук. Барнаул: Изд-во АлтГУ, 26 с.

Мерц, И.В., Мерц В.К., Ковалев А.А. (2017). Новые памятники эпохи бронзы Тарбагатайского района Восточно-Казахстанской области (результаты археологической разведки 2016 г.) // Материалы международной научно-методической конференции «IX Оразбаевские чтения» Ч.1. Алматы: Қазақ университеті, С. 55–58.

Омаров Ғ.Қ., Төлегенов Е.Т. (2014). Күршім ауданының археологиялық ескерткіштері (2013 жылғы археологиялық зерттеу жұмыстары). Алматы: Қазақ университеті, 140 б.

Омаров Ғ.Қ., Бесетаев Б.Б., Сапатаев С.А., Сагындыкова С.Т. (2018). ШҚО Күршім ауданының археологиялық ескерткіштерінің тізімі. Алматы: Қазақ университеті, 174 б.

Самашев З.С. (1992). Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. Алма-Ата: Гылым, 288 с.

Самашев З. (2006). Петроглифы Казахстана. Алматы, 200 с.

Самашев З. (2010). Наскальные изображения Казахстана как исторический источник: дисс. … д-ра истор. наук. Алматы: Изд-во КН МОН РК Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 355 с.

Свод археологических памятников Восточно-Казахстанской области. (2006). Усть-Каменогорск: Изд-во Государственного фонда поддержки культуры и искусства, 254 с.

Таймагамбетов Ж.К. (1992). Древнейшая стоянка древнего человека в Восточном Казахстане // Маргулановские чтения. Петропавловск: Изд-во пединститута, С. 26–27.

Шульга П.И. (2012). О хозяйстве афанасьевцев Горного Алтая // Афанасьевский сборник 2. Барнаул: Азбука, С. 204–209.

Шуньков М.В., Таймагамбетов Ж.К., Павленок К.К., Анойкин А.А., Рыбалко А.Г., Харевич В.М. (2015). Стоянка-мастерская Курчум – новый палеолитический памятник на Южном Алтае // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, Т. XXI. С. 183–186.

References

Varpholomeev V.V. (1982). Begazy-dandybaevskie pogrebal**'**nye sooruzheniya mogil'nika Karagash // Voprosy arheologii, i etnographii Tsentral'nogo Kazakhstana. Karaganda: KarGU Publ, P. 57–68.

Kovalev A.A. (2007). Chemurchekskii kul'turnyi phenomen (stat'ya 1999 goda) // Sb. nauch. tr. v chest' 60-letiya A.V. Vinogradova. Sankt-Peterburg: Kul't-Inphorm-Press Publ, P. 25–76.

Kovalev A.A. (2014). Issledovanie ritual'nykh ograd chemurchekskogo oblika i svyazannyh s nimi pamyatnikov v Bayan-Ul'gi aimake Mongolii v 2004 godu // Drevneishie evropeitsy v serdtse Azii: chemurchekskii kul'turnyi phenomen. Chast' I. Rezul'taty issledovanii v Vostochnom Kazakhstane, na severe i yuge Mongol'skogo Altaya. Sankt-Peterburg: LEMA Publ, P. 163–230.

Kovalev A.A., Samashev Z.S., Sungatai S. (2014). Issledovaniya arheologicheskikh pamyatnikov rannego perioda bronzovogo veka v Vostochnom Kazakhstane (1998–2000 gody) // Drevneishie evropeitsy v serdtse Azii: chemurchekskii kul'turnyj phenomen. Chast' I. Rezul'taty issledovanii v Vostochnom Kazakhstane, na severe i yuge Mongol'skogo Altaya. Sankt-Peterburg: LEMA Publ, P. 293–307.

Kovalev A.A., Munkhbayar Ch. (2015). Chemurcheskii ritual'nyi komplex Khar chuluut 1 v istokah reki Khod (Kobdo) (predvaritel'noe soobshshenie) // Drevneishie evropeitsy v serdtse Azii: chemurchekskii kul'turnyi phenomen. Ch. II: Rezul'taty issledovanii v tsentral'noi chasti Mongol'skogo Altaya i v istokah Kobdo; pamyatniki Sin'tszyana i okrainnykh zemel'. Sankt-Peterburg: MISR Publ, P. 155–214.

Margulan A.Kh. (1979). Begazy-dandybaevskaya kul'tura Tsentral'nogo Kazakhstana. Almaty: Science the Kazakh Soviet Socialist Republic Publ, 360 p.

Merts V.K. (2010). Mogil'nik Sabyndykol' III // Svod pamyatnikov istorii i kul'tury respubliki Kazakhstan. Pavlodarskaya oblast'. Almaty: Aruna Publ, P. 282–283.

Merts V.K. (2010). Pogrebal'no-ritual'nyi komplex Kalmakkyrgan // Svod pamyatnikov istorii i kul'tury respubliki Kazakhstan. Pavlodarskaya oblast'. Almaty: Aruna Publ, P. 492–493.

Merts V.K. (2015). Novye materialy po bronzovomu veku Severo-Zapadnoi Mongolii // Erdem shinzhilgelgeenii bichig 7 (19). Khovd ih surguuliin Niigem humuunlegiin uhaany surguuliin erdem shinzhilgelgeenii bichig. Ulaanbaatar, P. 34–46.

Merts I.V. (2012). Ochazhnye ustroistva rannego bronzovogo veka na poselenii Shidertinskoe 2 // Chelovek i sever: Antropologiya, arheologiya, ekologiya. Tyumen': Institute of Northern Development Problems Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences Publ, Vol. 2. P. 152–155.

Merts I.V. (2017). Kul'tura naseleniya Vostochnogo Kazakhstana v epokhu rannei bronzy: avtoref. dis. … kan. ist. nauk. Barnaul: AltGU Publ, 26 s.

Merts, I.V., Merts V.K., Kovalev A.A. (2017). Novye pamyatniki epokhi bronzy Tarbagataiskogo raiona Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti (rezul'taty arheologicheskoi razvedki 2016 g.) // Materialy mezhdunarodnoi nauchno-metodicheskoi konpherentsii «IX Orazbayevskie chteniya». Ch. 1. Almaty: Kazak University Publ, P. 55–58.

Omarov G.K., Tolegenov E.T. (2014). Kurshim audanynyn arkheologiyalyk eskertkishteri (2013 zhylgy arkheologiyalyk zertteu zhumystary). Almaty: Kazak University, 140 p.

Omarov G.K., Besetayev B.B., Sapatayev S.A., Sagyndykova S.T. (2018). ShKO Kurshim audanynyn arkheologiyalyk eskertkishterinin tizimi. Almaty: Kazak University, 174 p.

Samashev Z.S. Naskal'nye izobrazheniya Verkhnego Priirtysh'ya. (1992). Alma-Ata: Gylym Pabl, 288 p.

Samashev Z. (2006). Petrogliphy Kazakhstana Almaty, 200 p.

Samashev Z.S. (2010). Naskal'nye izobrazheniya Kazakhstana kak istoricheskii istochnik: diss. … d-ra istor. nauk. Almaty: Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan Publ, 355 p.

Svod arkheologicheskih pamyatnikov Vostochno-Kazahstanskoi oblasti. (2006). Ust'-Kamenogorsk: Gosudarstvennyi fond podderzhki kul'tury i iskusstva Publ, 254 p.

Taimagambetov Zh.K. (1992). Drevneishaya stoyanka drevnego cheloveka v Vostochnom Kazakhstane // Margulanovskie chteniya. Petropavlovsk: Pedinstitut Publ, P. 26–27.

Shul'ga P.I. (2012). O hozyaistve aphanas'evtsev Gornogo Altaya // Aphanas'vskii sbornik 2. Barnaul: Azbuka Publ, P. 204–209.

Shun'kov M.V., Taimagambetov Zh.K., Pavlenok K.K., Anoikin A.A., Rybalko A.G., Kharevich V.M. (2015). Stoyanka-masterskaya Kurchum – novyi paleoliticheskii pamyatnik na Yuzhnom Altae // Problemy arkheologii, etnographii, antropologii Sibiri i sopredel'nykh territorii. Novosibirsk: Institute of Archaeology and Ethnography of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences Publ,No. XXI. P. 183–186.

ҒТАМР 03.20.00

Жарқынбаева Р.С.[1], Абдирайымова А.С.[2]

[1]тарих ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: r_seidali@mail.ru
[2]тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
М. Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникация академиясы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ard_69@ mail.ru

ҚАЗАҚСТАНҒА ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ КЕЗІНДЕ ҚОНЫС АУДАРҒАН ХАЛЫҚТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Ұлы Отан соғысы кезінде майдан өтіндегі халықтарды тылға, қауіпсіз жерге қоныс аудару үдерісі жалпылама жүргізілді. Осы үдерістің ең басты орталығы – Орта Азия, оның ішінде Қазақстан болған болатын. Аталмыш мақалада Қазақстанның Ұлы Отан соғысы кезіндегі қазақ жеріне қоныс аударған халықтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы сипатталған. Сол кездегі мұрағатта сақталған құжаттарға негізделе отырып, мақалада қоныс аударушылардың тұрмыстық қиындықтары, азық-түлік және тұрғын үй мәселелеріне зерттеу жүргізілген. Бұл зерттеу тек көшіп келушілер ғана емес, жалпы сол кездегі республиканың жағдайына бағытталған. Әскери жағдай кезіндегі бейбіт тұрғындар мен көшіп келушілердің жалпы қатынасына да тоқталған. Қоныс аудару жұмыстары соғыс кезінде жүргізілгендіктен өте қиын және қатаң жағдайда жүргізілді. Бұл кезеңде, ең алдымен жағдайды жасауға емес, жылдам уақытқа негізделді. ҚазКСР басшылығы орналастыру жұмысын қадағалап, дұрыс жүргізуге тырысқанымен, жергілікті жердегі кадрлардың жетіспеуі, материалдық шығындардың орнын толтыратын қаржылай көмектің болмауы көші-қон мәселесінде көптеген мәселелер туындатып, жеткілікті жағдайда көмек көрсете алмады.

Түйін сөздер: Ұлы Отан соғысы, Қазақстан, миграция, эвакуация, майдан, тыл, күнделікті өмір.

Zharkynbayeva R.S.[1], Abdiraiymova A.S.[2]

[1]Doctor of Historical science, Professor, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: r_seidali@mail.ru
[2]Candidate of historical science, Associate Professor, M. Tynyshpayev Kazakh Academy
of Transport and Communications, Kazakhstan, Almaty, e-mail: ard_69@ mail.ru

Social-economic situation of the evacuated population in Kazakhstan during the Great Patriotic war

The Great Patriotic War led to mass evacuation of the civilian population to logistic areas. Kazakhstan became one of the largest centers of accommodation of the evacuated population, the industrial enterprises, the cultural and educational organizations. The difficulties and problems which faced as the evacuated population, and local population and republican authorities are analyzed in the article; questions, connected how the population reacted to evacuation and a military situation and as they interacted with evacuated are considered. Location, employment and adaptation of the evacuated population took place in extremely severe conditions of wartime. The leaders of the Kazakh SSR tried to control process of location and creation for the evacuated population of acceptable living conditions, fought against the heartless attitude towards their needs and applied severe measures of party collecting, however a lack of resources, material and human, did not give it to make in due to volume. The research is based on archival documents, normative legal acts of wartime.

Key words: Kazakhstan, Great Patriotic War, migration, evacuation, front, back, mobilization, everyday life.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Жаркынбаева Р.С.[1], Абдирайымова А.С.[2]
[1]доктор исторических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: r_seidali@mail.ru
[2]кандидат исторических наук, доцент, Казахская академия транспорта и коммуникаций, Казахстан, г. Алматы, e-mail: ard_69@ mail.ru

Социально-экономическое положение эвакуированного населения в Казахстан в годы Великой Отечественной войны

Великая Отечественная война привела к массовой эвакуации гражданского населения в тыловые районы. Одним из крупных центров размещения эвакуированного населения, промышленных предприятий, культурных и образовательных организаций стал Казахстан. В статье анализируются трудности и проблемы, с которыми столкнулись как эвакуированное население, так и местное население, и республиканские органы власти; рассмотрены вопросы, связанные с тем, как население реагировало на эвакуацию и военную обстановку и как они взаимодействовали с эвакуированными. Размещение, трудоустройство и адаптация эвакуированного населения проходило в чрезвычайно суровых условиях военного времени. Руководство Казахской ССР пыталось контролировать процесс размещения и создания для эвакуированного населения приемлемых условий жизни и применяло жесткие меры партийного взыскания, однако нехватка ресурсов, материальных и человеческих, не давала это сделать в должном объеме. Исследование базируется на архивных документах, нормативно-правовых актах военного времени.

Ключевые слова: Казахстан, Великая Отечественная война, миграция, эвакуация, фронт, тыл, повседневная жизнь.

Кіріспе

Соғыс тарихының негізгі деректері құрамындағы ең маңыздылары – соғыс ардагерлерінің, тыл қызметкерлері мен майдандағы әскери шенділер жазбалары, әскери операциялардың өту барысындағы жазылған құжаттар, бейбіт халықтардың естеліктері, т.б. бар. Ірі, үлкен көлемді территорияны қамтитын соғыстар қалай болмасын жергілікті халықтың барлық өміріне әсер етеді.

Қазіргі соғыс тарихының басты мәселелері ретінде, бейбіт халықтың экономикалық өмірі, әлеуметтік жағдайы, қоғамдық мінез-құлықтың өзгеруі мен мәдени араласулар, әскерге шақырту, соғыстан кейінгі жалпы жағдайды түзету барысында халықты жұмылдыра білу, т.б. мәселелерді шешу жолдарын атап өте аламыз. Осы сұрақтардың кеңінен зерттелуі – тарихтың ақтаңдақ беттерін ашуға, талас тудыратын тұстарына толыққанды жауап беруге көмегін тигізетінін атап көрсете отырып, тарихшылардың алдында тұрған іргелі мәселелердің бірі екенін де ұмытпауымыз қажет.

Соғыс тарихы – бұл, тек қана әскери іс-әрекеттердің қалай жүргені ғана емес, сонымен қатар сол соғысқа еріксіз араласқан бейбіт тұрғындардың қоғамдық тарихы.

Қазіргі кезде, Ұлы Отан соғысы кезінде тылда және майдан өтінде ерлік көрсетіп, «барын майданға, барлығын жеңіске» арнаған жергілікті кеңес халқының осынау ерен еңбегін одан ары тереңдеп зерттеп, ақтаңдақ тұстарын ашып көрсетіп, толыққанды зерттеу жүргізу өзекті мәселердің қатарында екені анық.

Методологиялық бөлімі

Біз бұл мақалада тарих ғылымында көптеп қолданылатын салыстырмалы-тарихи әдісті, уақыт бойынша жүйелейтін – мерзімдемелік әдісті және жалпы қорытынды шығаруға көмектесетін – логикалық пен жүйелілік әдістерді, салыстырмалы-тарихи, нақты-тарихи, сараптау, уақыттық-мәселелік, әлеуметтік-психологиялық әдістеріне де кеңінен қолданамыз.

Сонымен қатар, мұрағаттық құжаттар болғандықтан тарихи көмекші пәндермен пәнаралық байланыс кеңінен қолданылады.

Күштеп қоныс аударған халықтардың әлеуметтік жағынан қарастыратын мәселелері жеткілікті. Әскери кезеңнің жағдайына ене отырып, сол кездегі мәселелерді тереңірек зерттеу үшін бізге мұрағат құжаттары өте көп көмегін тигізеді. Бүгінгі зерттеу мақаласында үлкен деректер қорын Қазақстан Республикасы президенті мұрағатының жеке қорындағы істер, атап айтсақ, 708, 725 қорларының деректері және Ұлттық мұрағат қорының 79 қорының құжаттары үлкен көмегін тигізеді.

Көшіп келушілердің әлеуметтік мәселесін тарихи құжаттар арқылы қарастыру – сол кездегі қоныс аударған халықтардың басынан кешкен қиындықтары, аштық пен суықты көрген басқа

ұлттардың қазақ халқымен тығыз байланысқа қалай түскенін түсінуге болады.

Негізгі бөлім

Ұлы Отан соғысы – қазақ жеріне жан-жақтан мыңдаған адамдардың қоныс аударуына себеп болды. Жалпы Кеңес өкіметі соғыс кезінде майданға жақын аймақтардан шығыс және орталық өңірлерге 17 млн. адамды көшірген болатын (Куманев Г.А., 2006).

1941–1942 жылдары КСРО-да – жүзеге асқан жалпыхалықтық қоныс аудару шынымен де тарих сахнасындағы ең үлкен оқиғалардың бірі еді. Қамту аймағы мен жүргізілу кезеңдері және қандай жағдайда жүргізілгені тарих беттерінде мұрағат деректерінде көптеп сақталып қалған болатын. Соғыс басталған соң бес күн өткеннен кейін «Бағалы мүліктер мен адам санын шығару және орналастыру» туралы КСРО ХКК БКП (б) ОК қаулысы шығып, көші-қон туралы кеңес құрылып, ол кеңестер көшірудің кезегін, бағытын және адам санын анықтаған болатын.

1941 жылдың 24 маусымында Л.М. Каганович басқаратын эвакуация жөніндегі Кеңес құрылды. Халықты және өнеркәсіп кәсіпорындарын эвакуациялау Бүкілресейлік (б) Коммунистік Партияның Орталық Комитетінің және КСРО-ның Халық Комиссарлары Кеңесінің «Адам контингенттерін шығару мен орналастыру тәртібі туралы» 1941 жылғы 27 маусымдағы Қаулысына сәйкес жүргізілді. Аталған қаулыға сәйкес төменде атап көрсетілгендер бірінші кезекте эвакуациялануы тиіс болды:

а) маңызды өнеркәсіптік құндылықтар (құрал-жабдықтар – маңызды станоктар мен машиналар), бағалы шикізат ресурстары мен өнеркәсіп заттары (түсті металдар, жанар-жағармай, нан) және мемлекет үшін маңызы бар басқа да құндылықтар;

б) «майданнан қоныс аударушылар кәсіпорындармен бірге білікті жұмысшылар, инженерлер және қызметкерлер, бірінші кезекте әскери қызметке жарамды жастар, жауапты кеңес және партия қызметкерлері» (Известия ЦК КПСС,1990).

Аталмыш құжаттардан көрініп тұрғанындай, кеңестік мемлекеттің құндылықтық иерархиясында соғыс уақытында материалдық құндылықтардың маңыздылығы бірінші орында тұрды, ал адам ресурстары, соның ішінде әскери экономика мен номенклатураға пайдасын тигізе алатын адамдар екінші орында тұрды. Нәтижесінде бұл өнеркәсіп кәсіпорындарын орналастыру мен өндірісті реттеудің бірінші кезектегі міндетке айналғандығын көрсетті. Бұл шара елдің негізгі экономикалық базасын сақтау үшін және өнеркәсіпті соғысқа арналған әскери өнімдер үшін өте қажетті жаппай шығарылымға бағыттап құру үшін қажет болды. Алайда, халықтың эвакуациясы негізгі басымдықтардың қатарында болуы тиіс еді.

1941 жылы қазақ жеріне көшкен халықтардың мәселесін шешу үшін – ҚазКСР ХҚК қасынан М. Әбдіхалықов басқарған қоныс аударушылар бөлімі құрылды. Осы жылы күзден бастап қазақ жерінде «Қоныс аударушылар бойынша өкілетті бөлім» жұмыс жасай бастады. Бұл бөлім соғыс кезі болғандықтан тікелей Мемлекеттік Қорғаныс комитетіне бағынышты болды (История Казахстана, 2009:462). Негізінде көшіп келетін халықтардың тамағы мен медициналық көмегін ұйымдастыру дұрыс жолға қойылғанымен, адам ресурстарының жеткіліксіздігінен толыққанды жүзеге асқан жоқ.

Адамдарды көшіру барысындағы ең бірінші қателік – көшіру техникасында болды. Адам таситын вагондар мен арнайы поездардың болмауы, қоныс аударушылардың жүк вагондарымен және эшелондармен тасымалдануы ауру санын көбейтті. Ешқандай жағдай жасалмаған, тар, жарығы өте аз, көмескі және бұрын әртүрлі жүктер тасымалдаған вагондардың санитарлық тазалықтан өтпеуі жағдайды ушықтырып жіберді.

Соғыс кезіндегі Қазақстан КП ОК хатшысы Н. Скворцов 1941 жылдың қараша айында орталықтан арнайы жарлық алды. Ол бойынша, қоныс аударушылар арасынан көптеген арыздар түсіп жатыр, кейде кейбір станцияларда бес тәулікке дейін тұрып қалады, ыстық тамақтан тек қайнаған су ғана беріледі, медициналық көмек жоқтың қасы, ал жергілікті билік оларға теріс көзқараспен қарайды деген қорытынды жасалған (АП РК. Ф.725; Оп.4, д.725, л.17).

Орталық барлық партия өкілдеріне осы мәселені қолға алып тезірек шешуге тапсырма берген болатын. Қоныс аударушылардың жағдайын бақылауда ұстауға, тоқтаған жерінде медициналық көмек көрсету және ыстық тамақпен қамтамасыз ету үшін әрбір станцияларда арнайы топ құрылу қажеттігі айтылады. Адамдар тиелген эшелондар ең аз дегенде тәулігіне бес жүз-алты жүз шақырым жүріп өту керек. Оның үстіне поездан қашып кеткендер мен кешігіп қалғандарды екінші және үшінші кезектегі поездарға салып жіберу қатаң тапсырылған.

Қоныс аударушыларға аянышты қарап, кейде «масыл болатын болды-ау» деген көзқарастар басым болып, көшіп келушілер психологиялық жағынан күйзеліске ұшырады. Олар кейде көздеген жеріне жете алмай, әртүрлі станцияларда немесе эвокобекеттерде ұзақ тұрып қалған болатын. Кейбір көзі ашық қоныс аударушылар жергілікті билікке шағым жасап, газет-журналдарға мақалалар шығарған болатын.

Жалпы осы мәселе бойынша батыс зерттеушілерінің еңбектерінде жақсы көзқарастар берілген. Атап айтсақ, шет елде жарыққа шыққан зерттеулерде, «Орта Азияға қоныс аударған адамдардың жергілікті халықпен сіңісіп кетуіне, біріншіден, психологиялық және өмір сүру салты бойынша ерекшеліктер әсер етсе, екіншіден, бұл мәселенің экономикалық жағдайына баса назар аударылған. Азық-түліктің жетіспеуі және теміржол инфрақұрылымының нашар жұмыс жасауы қоныс аудару үдерісін қиындата түсті... » (Manley R., 2009).

Ұлы Отан соғысына арналған келесі бір шетелдік еңбекте, қоныс аудару мәселесі мен жалпы соғыс барысында әйел азаматтардың ерен еңбегі жайлы баяндала келе, тылдағы жалпы жағдайдың тұрақталуына тигізген әйелдердің көмегі кеңінен талданған (Krylova A., 2010).

Мұндай еңбектерді оқи отырып, көшіп келген халықтардың басты мәселелері қатарында, ең алдымен орналасуы болғанын көреміз. Қоныс аударушылардың басым көпшілігі аудан немесе облыс орталықтарында орналасып қалуға тырысқан болатын. Кейбіреулері аудан орталығынан алыс белгісіз ауылдарға барудан бас тартты.

Соғыс кезіндегі қарапайым халықтардың еңбектерін ашып көрсету үшін, ең алдымен үш бағыттағы деректерді ғылыми айналымға енгізу қажет. Біріншіден, мұрағатта сақталған құжаттардың дұрыс берілуі, яғни деректі сол күйінде аударып бере салмай, дерекке тарихи сараптама жасау керек.

Екіншіден, соғыс кезіндегі жеке адамдардың жазбалары (күнделіктер, еске алулар, мемуарлар, естеліктер) субъективті бағытта болса да, сол кезеңдегі жалпы қоғамдық өмірді сипаттауға үлкен көмегін тигізеді.

Үшіншіден, соғыс ардагерлері мен тыл қызметкерлерімен жүргізілген жеке сұхбаттардың ғылыми маңыздылығын атап көрсетуіміз керек.

Осы үш бағыттағы деректерді жақсы пайдалана отырып, өз еңбектерін жазған британ соғыс тарихшысы С. Хейтингс әртүрлі адамдардың құжаттарын, естеліктері мен күнделіктерін ғана пайдалана отырып, соғыстың бүкіл қорқынышты да қасіретті жақтарын жақсы ашып көрсеткен.

Соғыс уақытында қоныс аудару үдерісін екі рет жүргізуге тура келді. Біріншісі, жалпы қоныс аудару – 1941 жылдың жазы-күзі; Екіншісі – 1942 жылдың жазы-күзі.

Қазақстан аумағы қоныс аударушылар үшін үлкен екі аймаққа бөлінді; 1. Солтүстік және шығыс аудандар; 2. Оңтүстік және орталық аудандар.

Б. Жангутиннің зерттеуі бойынша 1941 жылдың тамызы мен 1942 жылдың қаңтар айы аралығында ҚазКСР-ға 24 258 адам қоныс аударды. Олардың ішінде, РСФСР – 10 000 астам, Украинадан – 6 000 астам, Белорус жерінен – 5 000 астам, Литвадан – 200 астам, Қрымнан – 11 000 астам, басқа да өңірлерден – 1 000 астам адам қоныс аударды. Егер этникалық құрамына көңіл аударатын болсақ, 10 000 астам орыс, 2 000 астам украин, 1 000 астам – белорус, 8 000 астам – еврейлер, 150 астам – поляк, 100 астам – неміс, латыш, эстон, т.б. бар. 60 пайыздан астамы – әйел адамдар, 30 пайыздан астамы – балалар және ер азаматтар еді. 1942 жылдың қаңтарында – қоныс аударушылардың жалпы саны – 300 000 асып жығылды. Ал, қаңтар айынан кейін жағдай біршама түзеліп, қоныс аударушылардың жалпы саны жарты жылда – тек 30 000-ға ғана жуық болды. (Жангутин Б., 2005).

Қазақстан жеріне көшіру үшін бірнеше факторлар әсер еткен болатын. Атап айтсақ, біріншіден, географиялық орналасауы – яғни, Қазақ жері соғыс майданынан қашықта орналасқан. Екіншіден, экономикалық жағдай. Соғыс алдында республиканың табиғи байлықтары мен экономикалық әлеуетінің жоғары болуы, қазақ жеріндегі жағдайды Орталық өте жақсы деп қабылдаған болатын. Үшіншіден, қазақ жеріне тартылған теміржол байланысының маңызы өте зор болды. Орталықтан тоқтаусыз келетін теміржол байланысы көшіп келушілерді үлкен көлемде тасымалдауға жағдай жасады.

Қоныс аударушылардың тарихын ең біріншіден, батырлыққа толы, ерлікпен жүзеге асқан үдеріс деп қабылдасақ, екіншіден, шынымен де қасіретті тарихи оқиға болған болатын. Осы уақытқа дейінгі зерттеулерге көз жүгіртер болсақ, осы оқиғаны екі түрде бағалайды; 1. Көпұлттық ортаның қалыптасуы мен халықтардың достастығы туындаған өте зор үдеріс деп мадақтау болса, 2. Қоныс аударудың барысында жіберілген кемшіліктер мен жауапкершіліктің аз болуынан туындаған қасіретті жағдай болып саналады.

Сол кездегі халықтың шынайы жағдайына қарасақ, шынымен де өте қиын жағдайда жүзеге асырылған осы үдерістің теріс жақтарының басым екенін көруге болады. Қолда бар мұрағат құжаттарына сүйене отырып, осындай шешім қабылдауға екі себеп бар екенін көре аламыз.

Жалпы саны – 300-ден астам әртүрлі ұлт өкілдерінің келуі және олардың кейіннен 85 % қалып қалуы – қазіргі Қазақстанды көпұлтты мемлекет ретінде қарауға мүмкіндік жасады. Сол қоныс аударудың нәтижесінде, жалпы қоныс аударушылардың саны – 500 000-ға жуық болды. Олардың – 30% қалалық жерде, 70% ауылдық жерде өмір сүрді. Көшіп келгендердің арасында әйелдер мен балалардың жалпы үлестік салмағы 74,8% болды (История Казахстана, 2009:463).

Соғыс отбасыларды өмір сүрген мекендерінен айырып, қорқынышты, түпсіз тұңғиыққа лақтырып тастады. Қоныс аударушылар халықты орналастыру, жұмыспен қамтамасыз ету және бейімдеу соғыс уақытында өте қатал жағдайларда жүргізілді. Қоныс аударушылар халықтың тылдағы аудандарға ағылып келуі, соның ішінде Қазақстанға келуі кадр тапшылығын тіптен шиеленістіріп жіберді және де қоныс аударушылар халықтың негізгі қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған материалдық құралдардың жетіспеушілігін туындатты.

Мысалы, 1943 жылы қоныс аударушылар халықтың шаруашылық құрылғылары жөніндегі бөліміне қоныс аударушылар халыққа ақшалай көмек көрсету үшін 2 млн. рубль қаржыға сұраныс жасалған, осы мақсаттарға 500 мың рубль бөлінген, яғни, қажетті сұралған суммадан 3 есе аз қаржы бөлінген (АП РК. Ф.708; Оп.7/1, д.748, л.11-12).

Мұрағаттық мәліметтері бойынша 1943 жылы Алматы эвакопункті бойынша 34 штаттық бірлік қарастырылған болса, іс жүзінде тек 11 адам ғана жұмыс істеген; Акмола эвакопунктінде – 25, жұмыс істегендері 2; Ақтөбеде – 26, жұмыс істегендері – 4; Шығыс Қазақстанда 25, жұмыс істегендері – 4; Гурьевте – 34, жұмыс істегендері – 3; Оралда – 26, жұмыс істегендері – 6; Қостанайда – 24, жұмыс істегендері – 7; Павлодарда – 25, жұмыс істегендері – 2; Петропавлда – 28, жұмыс істегендері – 2; Семейде – 26, жұмыс істегендері – 4 (АП РК. Ф.708; Оп.7/1, д.748, л.14). Сөйтіп, бөлінген 291 штаттық бірліктің орнына іс жүзінде барлығы 49 қызметкер ғана жұмыс істеген.

Үлкен проблема туындатқан тағы бір мәселе, қоныс аударушыларды орналастыру мен эшелондарды уақтылы түсірмеу болды. Мысалы, Шу бекетінде қоныс аударушылар тиелген 12 вагон 1942 жылдың 19 қазанынан 25 қазанына дейін, яғни бір апта дерлік тұрып қалған. (АП РК. Ф.708; Оп.6/1, д.961, л.5).

Адамдардың көптеп шоғырлануы Қазақстанда жұқпалы аурулардың көбеюіне алып келді. Жұқпалы аурулардың алғашқы оқиғасы 1941 жылдың қыркүйек-қазан айларында поезда басталды. Осы уақыттан бастап Түркістан-Сібір темір жолында жолдардың ішкі ресурстары есебінен 460 қосымша эпидемиялық койкалар қойылды. (АП РК. Ф.708; Оп.6/1, д.976, л.66-69). Адамдар педикулезге тексерілді. Моншалардың, дезокамералардың жұмысы ақырын болса да жақсартылды. Қысқа мерзім ішінде ұзақ уақыттық оқшаулау камералары салынды, әрине, ағылып келіп жатқан адамдардың санын есепке алғанда бұлардың саны жеткіліксіз болды.

Қоныс аударушылар халықтардың эшалонмен келгендерінің арасында асқазан-ішек жұқпалы арулары таралып, осы аурумен ауырғандардың саны артты.

Қоныс аударушы халықтардың эшалонмен келгендерінің арасында асқазан-ішек жұқпалы аурулары таралып, осы аурумен ауырғандардың саны артты. Егер де, Павлодар облысында 1941 жылы 87 жағдай тіркелсе, 1942 жылы 656 жағдай орын алған.

Ең бір ауыр жағдайлардың бірі «Алматы станциясына келген Тельман ат. Отрож вагон-ремонт заводының құрылғылары мен адамдардың жай-күйі туралы анықтамада» орын алған. 1941 ж. 5 желтоқсанда Алматы 1 станциясына 24 вагон – 879 адам және 4 вагон материалдармен, құрылығылармен келіп, түсіре бастады. Келгендер вагонда тұра беруін жалғастырды, атап өтілгендей вагондарды қарау барысында адамдардың көпшілігі осы тар вагонда тұрған, олардың арасында ауру таралуы кездескен, әсіресе балалар арасында ауру таралған. 26 желтоқсанда, вагондарда 23 ауру адам болып, олардың көпшілігі балалар және олар дизентериямен ауырған (АП РК. Ф.725; Оп.4, д.194, л.116-118).

ВКП ОК хатшысы А.А. Андреев 1941 жылы 25 қарашада ҚазССР КП/б ОК хатшысы Н.А. Скворцовқа фронттық аудандардағы жұмысшылардың, қызметшілердің және колхозшылардың қоныс аударушыларға дұрыс емес қатынастың орын алғандығы туралы фактілердің келіп түскендігі туралы хат жазады.

Қоныс аударушылар орналасқан вагонды жанармаймен, азық-түлікпен және ыстық су-

мен қамтамасыз ету, сонымен қатар санитарлық қызмет көрсету өте нашар ұйымдастырылған. Осыған байланысты жергілікті билік органдары «станциялардағы адамдар эшалонындағы басқа поездарды бөлу және оларға әскерилерден басқа поездар ішінде басымдықтар бере отырып, күндік 500-600 шақырым жол жүруін қамтамасыз ету» туралы ГКО қаулысын жүйелі түрде тексере отырып, «темір жолдарды бақылауына алуы» тиісті болған. Сонымен қатар, партиялық жұмысшылар станция эшалондарындағы әрбірін, қоныс аударушы халықты азық-түлікпен, санитарлық қызметпен және медициналық қызметпен, ыстық сумен, вагондарды жанармаймен және т.б. қамтамасыз етуді тексеруге міндетті болды (АП РК. Ф.725; Оп.4, д.725, л.17).

Қоныс аударушыларды орналастыру мәселесі де ерекше орында тұрды. Барлық кеңестік мемлекеттер үшін, соның ішінде Қазақстан үшін де соғысқа дейінгі жылдарда тұрғын үй жағдайы өте қиын жағдайда еді. Белгілі болғандай, КСРО халқының басым бөлігі коммуналкаларда тұрып, тұрғын үй жеткіліксіздігі мәселесі өте өткір болып тұрған еді. КСРО-ның тыл аудандарында қоныс аударушыларды жайғастыру үшін «тығыздау» тәжірибесі жалғасын тапты және стратегиялық мүдделермен байланысы жоқ отбасыларды қалалардан ауылдық аймақтарға қоныстандыру саясаты жүргізілді.

1942-1944 жж. бүтіндей алғанда эвакуацияланған өндірістердің жұмысшы және инженер-техникалық жұмысшылардың бір бөлігіне 15,5 млн. шаршы метр тұрғын үй салып беру мүмкін болды. Ал қалғандарын жергілікті халықты тығыздандыру арқылы орналастыруға тура келді. Қалаларда және жұмысшылар қонысында бір тұрғынға қатысты аудан 5,3-тен 4,3-ке дейін, ал кей жерлерде 2,3-ке дейін қысқарды (История Казахстана, 2009:463).

Қоныс аударушы тұрғындардың негізгі гуманитарлық мәселелері жергілікті, сонымен қатар одақтас мемлекеттік билік органдарына жазған көптеген хаттарда көрініс тапқан. Қазақстан Республикасының Президентінің мұрағатында осындай хаттардың көпшілігі жинақталған.

Қоныс аударушыларға ауыртпалықты проблема ретіндегі көзқарас қалыптасты. Батыс Қазақстан облысында 1942 жылы кейбір аудандарда қоныс аударушыларға әлі де «жағымсыз» қарым-қатынас сақталынған. Құжаттарда аталып өткеніндей, «кейбір келімсектер жергілікті колхозшылардан бірнеше есе жақсы жұмыс атқарса да» оларға ауыртпалық ретінде қараған. (АП РК. Ф.725; Оп.4, д.412, л.124).

Қоныс аударушылардың экономикалық ахуалы олардың қалай көшірілгендігіне, олардың жоспарлы түрде болғанына немесе олардың өз еркімен көшкендеріне байланысты болды.

Белгілі болғандай, қоныс аударғандардың көпшілігі асығыс, 1941 жылы жазда немесе күздің басында жиналып, өздерімен тек жазғы киімдерін алған. Жылы киімдерінің болмауы, олардың балаларының мектепке, ал ересектерінің жұмысқа бара алмауына түрткі болады.

Тұрғын үй мәселесінен, дөрекіліктен басқа, жұмыстарды әділетсіз бөлгендігі туралы, жекелеген жағдайларда кейбір қоныс аударушылар жақсы орналасқандығына шағымдар болды.

Партиялық органдар жедел әрекет жасауға тырысты, оны №708 (Қазақстанның Орталық комитетінің) және №725 (Қазақ ССР партиялық бақылау комиссиясы) фондындағы бар құжаттарды сараптау барысында байқауға болады.

1942 жылдары жағдай қиындап, келген қоныс аударушылардың жағдайы тұрмақ, жергілікті халықтың ашығуы байқала бастады. Тамақтың тәуліктік көлемі азайып, 1943 жылы тіпті жоқтың қасында болды.

Атап айтсақ, 1943 жылдың жазына таман:

1. Бала-шаға тамақтың тәуліктік үлесінен алынып тасталды.

2. Берілетін азық-түлік көлемі азайды, мысалға, қант, нан көлемі.

3. 1943 жылдың жазында құрғақшылық болғандықтан, кейбір жерлерді жұмыс күніне берілетін азық-түлік тоқтатылды (АП РК. Ф.708; Оп.8, д.156, л.7).

Қоныс аударған халықтардың жағдайы 1943 жылдың аяғына қарай өте қиындап кетті. Мыңдаған адам аурудан, аштықтан, суықтан қайтыс болды. Ал көпшілігі адам тұрғысыз, жағдайы дұрыс жасалмаған ғимараттарда тұруға мәжбүр болды.

Қорытынды

Ұлы Отан соғысы жылдары қоныс аударушылар халық орналастыру мен елдің табиғи-климаттық жағдайларына бейімделуге қатысты үлкен қиындықтармен бетпе-бет келгендігін атап өту керек. Кей жағдайларда, өмірдің шаруашылық-тұрмыстық аспектілерімен байланысты жергілікті халық пен қоныс аударушылар арасында қақтығысқан жағдайлар да орын алды.

Билік органдары, егер де қоныс аударушыларды мәжбүрлі түрде қоныстандырып, жайғастырудың жергілікті халық пен қоныс аударушылардың арасында «ынтымақты» көршілік байланыстың орнамайтындығына саналы түрде көздері жетті. Қазақстанда соғыс жылдары азаматтық құрылыс нысандары салынғанымен де шектеулі ресурстар, құрылыс материалдарының жеткіліксіздігі осы әрекеттерді жасауға мәжбүрледі. Гуманитарлық көмектің жеткіліксіздігі мен әділетті бөлінбеуі қоныс аударушылар арасында қарсылықтың өршуіне алып келді.

Қазақ жеріне қоныс аударған халықтардың алдында тұрған мәселелерге тоқтала отырып, сол кездегі қазақ халқының Кеңес өкіметіне көрсеткен орасан зор көмегін түсінуге болады. Осы кезде «қаншама қателіктер жіберді» деген күннің өзінде, сол кездегі биліктің қабылдаған шешімдері дұрыс бағытта болған. Кадрларды дұрыс пайдалану және көші-қон бағытының дұрыс жолға қойылуы – майдан өтіндегі мыңдаған адамның өмірін сақтап қалған болатын.

Жергілікті халықтар көшіп келген қоныс аударушыларға көбіне жаны ашып қарап, барынша көмек көрсетуге тырысты. Атап айтсақ, киім-кешек, төсек жабдықтары мен азық-түлік мәселесінде жергілікті халықтардың көмегі орасан зор болды. Сол кездегі ерекше атап көрсететін мысал, әскери қызметкерлердің жанұяларына көмек, әйелдер кеңесінің жұмысы, көмек көрсету орталығы мен жас балаларды қорғау мәселелерін шешуге бағытталған «айлық» көмекті айта аламыз.

Қазақстандағы эвакуацияны еске ала отырып, Кеңес Одағының екі дүркін Батыры, генерал-лейтенант, ұшқыш-космонавт В.А. Шаталов: «Петропавлда мен ұзақ уақыт бойы болмадым, бірақ менің сөзіме сеніңіз, осы уақыт аралығында мен өзімнің туған қаламды ризашылықпен еске алдым. Шын мәнінде менің өмірім қазақ жерімен ажырамастай байланыста. Осы жерде дүниеге келдім, қазақтар менің анам соңғы эшалонмен фашистер қоршаған Ленинградтан босап шыққанда мені өздерінің ұлдары сияқты қамқорлықпен асырады» деген естеліктер қалдырды (Казахстанская Правда, 1969).

2016 жылдың 1 наурызынан бастап Қазақстан Республикасы күнтізбесінде жаңа мейрам – «Алғыс күні» пайда болды. Бұл мерекенің басты мазмұны – көршілеріме, қасымдағы басқа ұлт өкілдеріне рахмет айту болып саналады. Әсіресе, Сталиндік кезеңдегі күшпен қоныс аударылған халықтардың қазақ халқына айтар алғысы көп. Аштық пен суықта келген әр жанұяға қазақ халқының көрсеткен көмегі, берген тамағы әлі күнге дейін басқа ұлт арасында үлкен құрметпен айтылады. Сондықтан да, көпұлтты мемлекет ретінде осындай ашық аспан мен бейбіт өмірде өмір сүріп отырған халқымыздың осы бағыттағы жұмыстарды қолдай беретініне сенімдіміз (Казахстан отмечает день благодарности..., 2018).

Мақала «Майдан/тыл: Қазақстан мен Ресей тарихындағы Екінші дүниежүзілік/Ұлы Отан соғысының гендерлік аспектілері» атты іргелі жоба аясында дайындалды.

Әдебиеттер

АП РК. Ф.725; Оп.4, д.725, л.17.

АП РК. Ф.708; Оп.7/1, д.748, л.11-12.

АП РК. Ф.708; Оп.7/1, д.748, л.14.

АП РК. Ф.708; Оп.6/1, д.961, л.5.

АП РК. Ф.708; Оп.6/1,д.976, л.66-69.

АП РК. Ф.725; Оп.4,д.194,л.116-118.

АП РК. Ф.725; Оп.4, д.412, л.124.

АП РК. Ф.708; Оп.8, д.156, л.7.

Жангутин Б.О. Эвакуация советского населения в Казахстан (1941–1942 гг.) https://cyberleninka.ru/.../evakuatsiya-sovetskogo-naseleniya-v-kazahstan-1941-1942

Известия ЦК КПСС, 1990. №6.С.208. О порядке вывоза и размещения людских контингентов и ценного имущества. Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР. 27 июня 1941 г.

История Казахстана (с древнейших времен до наших дней) (2009). В пяти томах. Том 4. Алматы: Атамура,768 с.

Казахстан отмечает день благодарности. (2018) // http://assembly.kz/ru/news/kazahstan-otmechaet-den-blagodarnosti).

Казахстанская Правда. 1969, 27 апреля. Космонавт В.А. Шаталов в Петропавловске.

Куманев Г.А. Война и эвакуация в СССР. 1941-1942 гг. // Новая и новейшая история, 2006 . №6. С.7-27.

Krylova A. (2010). Soviet Women in Combat: A History of Violence on the Eastern Front. N.-Y.: Cambridge Univer-sity Press, 320 pp.

Manley R. (2009). To the Tashkent Station: Evacuation and Survival in the Soviet Union at War. Ithaca: Cornell University Press, 282 pp.

Хейстингс М. (2015). Вторая мировая война: ад на земле: пер. с англ. – М.: Альпинанон-финиш, 689 с.

References

AP RK. F.725; Op.4, d.725, l.17.

AP RK. F.708; Op.7/1, d.748, l.11-12.

AP RK. F.708; Op.7/1, d.748, l.14.

AP RK. F.708; Op.6/1, d.961, l.5.

AP RK. F.708; Op.6/1, d.976, l.66-69.

AP RK. F.725; Op.4, d.194, l.116-118.

AP RK. F.725; Op.4, d.412, l.124.

AP RK. F.708; Op.8, d.156, l.7.

Jangýtın B.O. Evakýatsıa sovetskogo naselenıa v Kazahstan (1941–1942 gg.) [Evacuation of the Soviet population in Kazakhstan (1941-1942)] https://cyberleninka.ru/.../evakuatsiya-sovetskogo-naseleniya-v-kazahstan-1941-1942

Izvestıa TsK KPSS, 1990.№6. s.208.O porıadke vyvoza ı razmeenıa lıýdskıh kontıngentov ı tsennogo ımýestva. Postanovlenıe TsK VKP(b) ı SNK SSSR. [About the order of export and placement of human contingents and valuable property. The resolution of the Central Committee of the CPSU(b) and SNK]. 27 ııýnıa 1941 g.

Istorıa Kazahstana (s drevneıshıh vremen do nashıh dneı) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. (2009). V pıatı tomah. Tom 4. Almaty: Atamýra,768 s.

Kazahstan otmechaet den blagodarnosti. [Kazakhstan celebrates the day of gratitude]. (2018) // http://assembly.kz/ru/news/kazahstan-otmechaet-den-blagodarnosti).

Kazahstanskaıa Pravda, 1969, 27 aprelıa. Kosmonavt V.A. Shatalov v Petropavlovske.

Kýmanev G.A. Voına ı evakýatsıa v SSSR. 1941-1942 gg. [War and evacuation in the USSR. 1941-1942]// Novaıa ı noveıshaıa ıstorıa, 2006. №6.S.7-27.

Krylova A. (2010). Soviet Women in Combat: A History of Violence on the Eastern Front. N.-Y.: Cambridge Univer-sity Press, 320 pp.

Manley R. (2009). To the Tashkent Station: Evacuation and Survival in the Soviet Union at War. Ithaca: Cornell University Press, 282 pp.

Heıstıngs M. (2015). Vtoraıa mırovaıa voına: ad na zemle. [All Hell Let Loose: The World at War 1939-1945]. Per. s angl. Moskva: Alpınanon-fınısh, 689 s.

ҒТАМР 03.29.00

Нұрдәулетова Б.И.

филология ғылымдарының докторы, профессор, Ш. Есенов атындағы
Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті,
Қазақстан, Ақтау қ., e-mail: nurdauletova@mail.ru

МАҢҒЫСТАУ ЖӘНЕ МАҢҒЫТТАР

Маңғыстау тарихында оғыздар мен қыпшақтардан кейінгі тарихи маңызы бар кезең – Алтын Орда, Ноғайлы дәуірі.16 ғасырдың екінші жартысында Ноғай Ордасы ішкі-сыртқы жағдайларға байланысты 2-3 бөлікке ыдырағаны белгілі, олар: Үлкен Ноғай ұлысы, Кіші ноғай ұлысы және Алты ауыл ұлысы, Жембойлық ұлысы. Кіші Ноғай ұлысы негізін қалаған Жем мен Жайықтың арасын, Маңғыстау мен Үстіртті мекендеген, жыр-дастандарда «он сан ноғай» деген атқа ие болған жұрт екені айтылады. Маңғыстау мен Үстірттің топоареалында Ноғай, Ноғайты, Ноғайлы, Орақ, Мамай, Қарасай, Қазы, Сары, Қалау, Қараүлек, Қарашаш, Манашы, Күйкен, Әділ т.б. атаулар кездеседі. Ноғайлы батырлары туралы «Қырымның қырық батыры» жырлар циклінің де поэтикалық ареалы Маңғыстау аймағы болуы тегін емес. Ноғайлының бас биі Едіге маңғыт тайпасынан шыққандықтан, оның билеген елі «маңғыт жұрты» аталғаны тарихи деректерде көрсетілген. Біздің мақаламызда маңғыттардың Маңғыстауды мекендегені, олардың бір кездерде бір Орданың қанатының астында болған кіші жүз, соның ішінде адайлармен этнографиялық сабақтастығы туралы сөз болады. Маңғыстау топонимі мен маңғыт этнонимінің негізі туралы болжамдар ұсынылады.

Түйін сөздер: Маңғыстау, маңғыттар, Едіге, Нұр-Ата, Алғи-Нұр, этнографиялық, салт-дәстүр, ырым, қабіртастар, ғимараттар.

Nurdauletova B.I.

doctor of Philology, Professor,
Sh. Esenov Caspian state University of technologies and engineering,
Kazakhstan, Aktau, e-mail: nurdauletova@mail.ru

Mangistau and Mangiti

The next important historical period in the history of Mangistau after the Oghuz and Kipchaks is the Golden Horde, the period of Nohili. In the second half of the 16th century, the Nogai Horde in relation to internal and external circumstances are divided into 2-3 pieces, among which were: the Great Nogai Ulus, the Youngest of the Nogai ulus Ulus and six villages, Gembicki Ulus. The founder of the Younger Nogai Ulus was a people who lived between the rivers Zhem and Zhaiyk, between Mangistau and Ustyurt, and in the poems was nicknamed «he San Nogai» («ten Nogais»). In тороreals Mangistau and Ustyurt there are such names as Nogai, Nogayty, Nogaili, Orak, Mamai, Karasai, Kazi, Sarah, Kalau, Karaulek, Karashash, Manasi, Kuiken, Adil etc. No accident in Mangystau region is the habitat of the poetic cycle of poems «Yranny Kyryk batyrs» («Forty batyrs of the Crimea»). In the historical sources say that since the main bi (judge) Nogai Edige was a native of the tribe of Mangit, the people that he led, also became known as «Maritime». The article describes how the mangits lived in Mangystau, as well as their ethnographic cooperation with the representatives of the Younger Zhuz, namely with the adais, with whom they were under the wing of one Horde. Assumptions about the basis of the toponym Mangistau and the ethnonym Mangit are provided.

Key words: Mangistau, mangiti, Edige, Nur-ATA, Algi-Nur, Ethnography, traditions, beliefs, gravestones, buildings.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Нурдаулетова Б.И.
доктор филологических наук, профессор, Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Казахстан, г. Актау, e-mail: nurdauletova@mail.ru

Мангистау и мангиты

Следующим важным историческим периодом в истории Мангистау после огузов и кипчаков является Золотая Орда, период Ногайлы. Во второй половине 16 века Ногайская Орда в связи с внутренними и внешними обстоятельствами разделилась на 2-3 части, среди которых были: Большой Ногайский Улус, Младший Ногайский Улус и Улус шести аулов, Жембойский Улус. Основателем Младшего Ногайского Улуса был народ, который обитал между реками Жем и Жайык, между Мангистау и Устюртом, а в поэмах был прозван «он сан ногай» («десять ногайцев»). В топоареалах Мангистау и Устюрта встречаются такие названия, как Ногай, Ногайты, Ногайлы, Орак, Мамай, Карасай, Казы, Сары, Калау, Караулек, Карашаш, Манашы, Куйкен, Адиль и др. Не случайно Мангистауский регион является поэтическим ареалом цикла поэм «Қырымның қырық батыры» («Сорок батыров Крыма»). В исторических источниках говорится, что поскольку главный би (судья) ногайцев Едиге был родом из племени мангит, народ, который он возглавлял, тоже стал называться «мангитами». В статье говорится о том, как мангиты обитали в Мангистау, а также об их этнографическом содружестве с представителями Младшего жуза, а именно с адайцами, с которыми они были под крылом одной Орды. Предоставляются предположения об основе топонима Мангистау и этнонима мангит.

Ключевые слова: Мангистау, мангиты, Едиге, Нур-Ата, Алги-Нур, этнографический, традиции, поверья, надгробные камни, здания.

Кіріспе

Үстіміздегі жылдың мамыр-қараша айларында Маңғыстау аймағының тарихи-мәдени мұраларын кешенді зерттеуге арналған экспедиция ұйымдастырылған болатын. Экспедиция жұмысының бір бағыты Маңғыстаудың ноғайлы кезеңіне арналды. Ноғайлы дәуірінің тарихи-архитектуралық ескерткіші ретінде Маңғыстау ауданының Онды аулынан оңтүстік шығысқа қарай 19,5 км қашықтықта орналасқан Қарауылкүмбет қойылымындағы кесенеге археологиялық қазба жұмысы жүргізілді. Аталған кесененің қас бетінде «Шаһидолла Едіге», ал оң жақ бетіндегі сыртқы қабырғаның төменгі плитасында «Едіге бұ баһадұр болдұ, би болдұ», «Әбубашар...» деген жазулар бар. Кесене уақыттың, табиғаттың небір қысталаңына төтеп берген, бір кездерде жергілікті плита тастармен қапталып, зәулім етіп салынған салтанатты ғимарат қазір жартылай қирап, ішкі жағы құланды тастармен көмілген. Қазба барысында кесененің ортасында және сәл шеткерілеу екі қабіртас табылды. Қабіртастардың астынан бірі ер адамның, екіншісі әйел адамның сүйегі қазып алынды. Қазба жұмысын жүргізген археологтардың және басқа да зерттеушілердің пайымдауынша, қабір басындағы тастардың қойылу уақыты мен ғимараттың салыну кезеңі бір емес, яғни ғимарат кейін салынған. Мәйіттердің жанында қосымша жерленген затбұйымдары жоқ. Ер адамның мәйіті барынша жақсы сақталған, басын құбылаға беріп, жастық тас төсеген, мойнын сәл оң жағына бұрып, маңдайын Темірқазық жұлдызына бағыттаған. Оң қолын ұзына бойына жіберіп, сол қолын кіндік тұсына қойған. Лақат-көр онша терең емес, тіке қазылған, бетіне жүзген ағашынан белағаштар салған. Көрдің бетін таспен емес, ағашпен жапқанына қарағанда, мәйіт асығыс және құпия жерленген, кесене кейіннен салынған. Жанындағы әйел адамның қабірі жартылай кесене іргетасының астында қалған, соған қарағанда ер адамға салынған кесене – іргесіндегі қабірді де қоса қамтып кеткен болуы керек. Қазіргі таңда табылған сүйектер антропологиялық, радиоуглероводтық сараптауға жіберілді (Маңғыстау экспедициясы, 2018: 110). Қазақтың тарихында батырлығымен, білігімен даңқы шыққан 4 Едіге болған (Құнтөлеуұлы, 2013). Соның ішінде өзінің тарихи да, эпикалық та биографиясы жағынан Маңғыстауға жақын тұрған – Ноғайлының биі әрі батыры Едіге.

«Қырымның қырық батыры» жырлар циклінің бас қаһарманы – Едіге батырдың прототипі, тарихи тұлға, Алтын Орданың беклер бегі Ноғай Ордасының негізін қалаған Едігенің шыққан тегі туралы зерттеулерде – маңғыт (ақ маңғыт) (Бартольд, 1927; В.М. Жирмунский, 1974; В.В. Трепавлов, т.б.), ибн Арабшахтың жазбаларында – қоңырат (История Казахстана.., 2005: 332), Қ. Жалайыри шежіресінде – қыпшақтың

күшігер тайпасынан шыққан (Қадырғали Жалайыри, 1997: 114-115) деп көрсетеді, ал Деннеби тіпті өзбек (Әнес Сарай, 2009: 54) тайпасынан шыққан дейді. Әбілғазы Баһадүрдің «Түрік шежіресінде» (Әбілғазы, 1999: 108) Едігенің өздерін маңғыт атаған қауымның билеушісі екендігі, бірақ шыққан тегінің дүдәмалдығы айтылады.

Маңғыттар

14 ғасырдың соңында саяси аренаға шығып, Алтын Ордадан бөлініп, жаңа Орда құрған, екі жүз мыңнан астам тұрақты әскері бар Едігенің қуатты мемлекеті «Маңғыт жұрты» деп аталғаны белгілі. Маңғыттар туралы Рашид ад-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» атты еңбегінде (Рашид ад-дин, 1999) және «Моңғолдардың құпия шежіресіндегі» деректерде келтіріледі. Басқа да тайпалармен бірге моңғол халқының негізгі бөлігін құраған маңғыттар кейін Дешті-Қыпшақ жерінде Жошы ұлысының батыс бөлігін иемденген деген пікірлер айтылады. В.В. Трепавлов маңғыттар Шыңғыс империясының «сол қанатында» болды десе (Трепавлов В.В., 2002: 52), Әнес Сарай Рашид ад-диннің еңбегіне сүйеніп, маңғыттардың Шыңғыс хан заманындағы мыңбасы Құйылдыр шешеннің ұрпақтары Мөңке-Қалжа, Мулукур-Қалжаның Иранға келіп Хулагу қағанның қызметінде болғандығын, олай болса, маңғыттардың XIII ғасырдың орта шенінде батысқа (Дешті-Қыпшақ жеріне) қоныс аударуы басы ашық мәселе екендігін айтады (Сарай Ә., 2009: 13). Ал маңғыттардың Алтын Орда тұсында хан тағының төңірегіне тартылуын Орыс ханның билігімен байланыстырады: «1358 жылы Орыс-оғлан Жыр-Құтуды өлтіріп қырғызға қашқанда Ноғай, Шығай ордасында жан бақты. Ақордаға хан болғанда оларды ілестіре келді. Олардың арасында маңғыттар да бар еді...» (Сарай, 2009: 14), – дейді. Зерттеуші Алтын Орда аймағында маңғыттардың екі қонысы болған деп көрсетеді: бірі – Созақтағы Құмкентте, екіншісі Еділ-Жайық арасы. Екі мекеннің да Едігеге қатысы бар: бірі – оның туып, ержеткен, бабалары жерленген атамекені болса, екіншісі – Орыс ханнан қашып, маңғыт ағайындарын сағалап келіп, паналаған, кейін билік құрған ордасы.

Зерттеу еңбектерден: «XIV ғ. соңына қарай Жайық пен Еділдің арасындағы тайпаларды біріктірген қауым өзін маңғыттар, ал өз ұлысын «Маңғыт жұрты» атады. «Ноғайлар», «ноғайлықтар», «Ноғай Ордасы» деген атаулар деректерде XVI ғ. бас кезінде пайда болады» (XIII-XY ғ. Ноғай ордасы...), – деген пікірлерді кездестіреміз. Әнес Сарай Ноғай атауын Алтын Орданың әскербасы Ноғай есімімен байланыстырған пікірлерді дұрыс деп есептейді. Түрлі тарихи-жазба деректерге сүйеніп: «Белгісіз Ноғайдың биік баспалдақтарға өрмелеп шығуы Берке хан тұсында болды (1257-1266 жж.). Демек Ноғай Алтын Орда қолбасы дәрежесіне дейін көтеріліп, Днепр-Дунай тарапынан жаңа иеліктер алғанға шейін ортаңғы және жоғарғы Еділ-Жайықты қоныс еткен.

Ноғайдың өлімінен кейін бұл өңір маңғыттарға берілгенмен, Ноғай жұрты аты қалмаған, өшпес-өлмес ел жады ақыры маңғыт атауын ысырып шығарған» (Сарай, 2009: 15), – дейді. Сөйтіп, өздерін «маңғыт жұрты» деп атаған Едігенің елін өзгелер «ноғайлылар» деп атап, жазба деректерге Ноғай Ордасы атауымен еніп, тарихта солай айту қалыптасқан болуы керек. И.Х. Калмыков, Р.Х. Керейтов, А.И. Сикалиевтердің бірлескен еңбегінде Ноғай ұлысының орнына XIV ғасырда Едіге тұсында Еділ мен Жайық аралығында құрылған жаңа этникалық топ ноғай атауын қайта жаңғыртты деп көрсетіледі [Калмыков, 1988]. Ал маңғыт тайпасы осы бірлестікті құраған көп тайпалардың бірі ретінде аталады. Р.Керейтовтің ноғайлылардың этногенезіне арналған еңбегінде ноғайлыны құраған басты тайпалардың қатарында бірінші маңғыт аталады (Керейтов, 1999: 21). Едіге туралы жырлардың бұлғар татарлары арасында тараған нұсқасында ғана Едігенің тегі маңғыт екені Тоқтамыстың сөзінде айтылады. Қарақалпақ нұсқасында Едігенің тегі қоңырат деп сипатталады. Қазақ нұсқаларында Едігенің тегі Баба Түкті Шашты Әзиз әулиемен байланыстырылады. Бұл – Едігедей ұлы бидің тегін қасиетті тұқымнан шығарып көрсету мақсатындағы халық қиялының жемісі болса керек.

Маңғыттар мен Маңғыстаулықтар

Біз Едігедей ұлы бидің ұлысы болған маңғыт жұртының қазіргі ұрпақтарын іздеп жолға шықтық.

Біздің экспедиция Өзбекстанның Бұқара, Навои өңірлерін аралап, маңғыт рулары жиі қоныстанған Кенимех ауданы, Шоркөл ауылына тоқталды. Қарақалпақ халқының құрамындағы алты арыстың үлкен бөлігі Маңғыттар 30 рудан тұрады. Соның ішінде Темірқожа маңғыттан тарайтын Шәкір Арипов ақсақал бізге Маңғыттардың шежіре-тарихын әңгімелеп берді.

Ноғай Ордасы ыдырап, оның құрамындағы тайпалар жан-жаққа бытырағанда, маңғыттар Бұхара жаққа барып, өздерінің хандықтарын құрған. Бұқар хандығының бірнеше әмірі маңғыт тайпасынан болды. Бұқараның соңғы әмірі маңғыт тайпасынан шыққан Сейіт Әлімхан 1920 жылы Қызыл Армия басып алғаннан кейін, Ауғанстанға барып паналайды.

Руы ақмаңғыт Әбдірахманов Мамырайым ағамыздың үйіне барғанымызда, оның жаздық баспанасын көріп таң қалдық. Баспананың архитектурасы ерте кезеңдегі *дыңдарға* қатты ұқсайды. Ғалымдар ерте дәуірдегі архитектуралық құрылыстың алғашқы нұсқасы *дыңның* үлгісі ретінде Қозы Көрпеш Баян сұлу мазарын атайды (Әлкей Марғұлан, 1985). Осындай мазарлар Маңғыстауда да бар. *Дыңның* ерекшелігі табиғи тастардан балшықпен қиюластырып, конус формасында биік етіп салынады. Есігі жерден әлдеқайда жоғарыда тұрады. Мамырайым ағамыздың жаздық баспанасы да дәл сондай формада, кірер есігі биікте, баспалдақпен өрмелеп шықтық. Іші киіз үй сияқты шеңбер формасында. Бұндай үйлер қарақалпақтарда *күлбе* деп аталады екен. Осы сияқты ерекше формадағы тағы бір үйдің түрі *қосай үй* деп аталады.

Шәкір ақсақалдың түсіндіруінше, Кенимех атауы бастапқыда «конмах», «конмух» деген арабтың «отты жалын» мағынасындағы сөзінен шыққан. Маңғыттардың ғұрпы бойынша жаңа түскен келін жанып жатқан отты үш рет айналып, үстінен аттауы керек. Бұл – жаңа өмірге қадам басқан жас жанның бойын отпен тазарту, аластау ырымынан шыққан. Қазақтың келін түскенде бетін ашқаннан кейін, үйге кіргізіп, табалдырықтан аттатып, отқа май салып, жанып жатқан майдың жалынымен жас келінді аластау ырымы әлі күнге дейін Маңғыстауда қолданылады. Маңғыстау этнографиясын зерттеу тақырыбымызға дерек беретін тағы бір этнографиялық деталь – маңғыт келіндерінің сәлем ету салты. Келіндердің жасы үлкен қайын жұртына иіліп сәлем ету үрдісі, негізінен, Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде және Маңғыстауда сақталған. Қызылорда, Түркістан облыстарында келіндер қолын кеудесіне қойып, басын сәл иіп сәлем салса, Маңғыстаудың келіндері оң жақ алақанын тізесіне қойып және тізесін бүгіп сәлем етеді. Міне, осы маңғыстаулық үрдістің дәл көшірмесін біз Шоркөлдегі келіндерден көріп, еріксіз таңғалдық. Кенимех аудан орталығындағы респонденттерімізден жинаған этнографиялық деректердің қатарында бізді қызықтырған өлімнің артын күтуге қатысты ырымдар болды. Мысалы, күйеуі қайтыс болған жесір әйел жыл өткенге дейін басына ақ орамал, үстіне көк көйлек киюге тиісті. Күйеуінің жылдық садақасы тарағаннан кейін төркіндері ақ көйлек тігіп әкеліп кигізіп, «көгің ағарды» деп тілек білдірген. Маңғыстау этнографиясы бойынша жинаған мәліметтерде көк орамал тартуды – жаман ырым санайтын түсінік бар.

Біз өзімізді «Қазақстаннан, Маңғыстаудан-быз» деп таныстырғанымызда, бірнеше маңғыт руының адамдары: «Маңғыттаудан дейсіз бе?» деп сұрап қалды. Біз қалжыңы ма, шыны ма, болмаса, Маңғыттау деген жер бар ма? деген оймен тосылып қалдық. Кейіннен білгеніміз, шынымен де маңғыттар өздерінің арғы тарихын Маңғыстаумен байланыстырады екен...

Қарақалпақстанның «Айдын жол» газетіне шыққан журналист Б. Меңдібаевтың қарақалпақ халқының тарихын Маңғыстау жарты аралымен байланыстыратын мақаласында: «Қарақалпақ ғұламалары жазып қалдырған тарихи мұраларға қарағанда жайылқан ныспымен ат көтерген бесенелер (осы халықтың ескі атауы) Һіжра есебімен 250-300 жылдардың өзінде-ақ осы жарты аралды мекен еткен екен. Тарихи жазбалар бесене (печенег) жұртының сол тұста Гурганж (Арал) теңізінен Атил (Еділ) өзеніне дейінгі алқапта ежелгі Бұлғар, Хазар қағанатымен қанаттас жасағанына анықтық енгізеді. Міне осы кезеңде оғыздармен одақтас болған қарақалпақ қауымының қазаяқлы, қостамғалы, бөгежелі, қанжығалы, айтамғалы, жыланлы, ырғақлы, уақтамғалы тайпалары Маңғыстау түбегін жайлағаны баяндалыпты... Бірнеше ғасыр бойы осы өлкені мекен тұтып, дай (адайлардың ежелгі атауы), кәспий (бұл ру Арал, Сағақты қарақалпақтарының арасында әлі бар) секілді қауымдармен қоян-қолтық араласып жасаған бесенелер, яғни қоңырат-қарақалпақтар біртіндеп батысқа қарай жылжи бастайды да, жартыаралда қалғандары жергілікті елдер құрамына енеді», – дей келіп: «Жайылқан о баста тек қоңырат елінің аты болса, кейін жалпы қарақалпаққа телініп айтылып кеткен. Өйткені Жайылқан ұрпақтары болмыш қоңыраттар қарақалпақтың негізін қалаған бас арыс саналады да, саны жағынан да осы халықтың жетпіс пайызын құрайды... Ноғайлы заманында бұл өңірге маңғыт елі орналасып, ірге кеңейткені тарихтан аян. Қарақалпақтың қабырғалы арысы саналған маңғыт елінен әйгілі Едіге би шыққан. Осы тұлға 1391 жылы Ноғай ордасын құрып, жаңа саяси одаққа негіз салған еді. Сол кезде адайлар да маңғыт бірлестігіне кірген-тін. Едіге

би маңғыт болған соң, осы орда «Маңғыт үйі» деп те аталған. Тап сол тұстан бастап түбек атауы «Маңғытқыслау немесе Маңғытқашлақ» атала бастаған дейді тарих ғылымын тексергендер» (Меңдібаев Б., 2008), – деп жазады. Автор Маңғыстаудағы маңғыттардың тарихы туралы «тарихи жазба деректер бар» десе де, сол тарихи деректерден сілтеме көрсетпеген.

«Жеті жұрт келіп, жеті жұрт кеткен» Маңғыстауға сол келіп-кеткен жұрттың бірі оғыздар мен печенегтер екені Маңғыстау тарихына қатысты барлық зерттеу еңбектерде айтылады. Олардың тарихи іздері Маңғыстау топонимикасында сайрап жатыр. Сондай-ақ, Едігенің Ноғай Ордасының туын тіккен, кейінгі ұрпақтары билік құрып, жан-жаққа аттанған қара шаңырағы Қазақстанның батыс өлкесі, соның ішінде Маңғыстаудың қара ойы екені анық.

«Қырымның қырық батыры» жырлар тізбегінің осы өлкеде ғана толық жүйесімен сақталуы тегін болмаса керек. Маңғыстау *топонимикасындағы Ноғай, Ноғайты, Ноғайлы, Ноғайтөбе, Орақ, Мамай, Қарасай, Қази, Сары, Қалау, Баба түкті, Шашты әзіз, Хантөрткүл, Манашы, Күйкен* (Қондыбай, 2008) т.б. атаулар бұл жердің эпикалық әлеуетін толықтыра түседі.

Қорытынды

Біздің осы мақаланы жазуымызға себеп болған «Маңғыстау мен маңғыттардың байланысы» деген мәселе еді. Ең алдымен, Маңғыстаудың адайлары сияқты маңғыттар да өздерінің ата-бабалары Түркістан айналып келген деп түсінеді. Маңғыттардың «Жиделібайсыны» немесе ата-бабасына қоныс болған құтты мекені – Нұр ата деген жер. Адайлар үшін Қаратаудың бойындағы қос бұлақ – Қара-Байыр, Алғи-Нұр – иісі алаштың жайлаған жері, құтты қонысы. Қаратаудағы Нұр бұлақ туралы Адайдың атақты тақтағы – Қашаған жыраудың бірнеше толғауы бар. «Адай тегі» дастанында:

Сол Қара таудың басында
Түбінде аққан бұлағы
«Дарау» деген ағаш бар,
Бұлақтың атын айтайын:
Түркістан маңы Алғый-Нұр,
Қарашаңдақ, Шадыра,
Жайлаған маңын алаш бар (Қашаған: 2017. 84).

«Атамекен» дастанында:

Әзіреттің кең ойы,
Алғи судың өн бойы
Атамыз қонған жер екен.
Көршілес елдер жау болып,
Іздегендері дау болып –
Кетіпті біраз берекем.

Әзіреттің ойында,
Қара-Байыр, Алғи-Нұр
Деген судың бойында
Алшын деген аз ауыл
Қытайменен жау болып
Көшіпті салып қарауыл,
Аттың мініп жарауын.
Жыйнады ноқта-сіргені,
Көтеріп көшкен іргені,
Ел көше аузын бірледі...(Қашаған, 2017: 96-97)

Қытаймен қидаласып, Түркістаннан үдере көшкен адай елінің Маңғыстаудың ойына қалай құлағаны жыр тілімен:

Жыйылып ерлер құралы,
Билерім кеңес құрады.
Шайқылар жатқан қара жұрт,
Баяғы атамыздың тұрағы –
Маңғыстаудың қара ойын
Ернектен қарап тұрады.
Шақырғандай болады
Шашбаудайын сылдырап
Ана Қаратаудың бұлағы.
Бұдан ары шыдамай
Қараойға жұртым құлады, –

деп суреттеледі. Сөйтіп, Түркістанның Қаратауынан қозғалған адайлар өздерінің бұрынсоңды қалдырып кеткен, «шайқылар жатқан қара жұртына» – Маңғыстаудың Қаратауына келіп біржолата қоныс тебеді. Осы көрініс «Жұт жылы» дастанында:

Қарабайыр, Нұр суы,
Айналып Сауран келгелі...(Қашаған, 2017: 105)

деп еске алынады. Қарақалпақстанның белгілі фольклортанушысы Сейдін Әмірланның 2008 жылы жазып алған деректерінде Ізбасар Асылбекұлы деген ел ақсақалы мынадай дерек айтады: «Ол кезде Елібайды «Нұр» деп те атаған. Нұр өлкесін негізінен қарақалпақтың қоңырат арысы билеп тұрған. Нұрдан жоғарғы жағын маңғыттар жайлаған. Нұр өлкесінің орталығы Нұрата шәрі болған.

Қарақалпақтың белгілі бір кісісі қайтыс болса, Нұратадағы **«Қарақалпақ қорымы»** деп аталатын ескі мазаратқа апарып жерлеген. Осындағы шару жайы қарақалпақтардың малын сатып, базар-ошар ететін жері негізінен сол Нұрата базары болған. Сонан кейін:

Қарақалпақтың базары да,
Қара мазары да Нұратада, –

деген сөз қалған. Қарақалпақтар Нұрата қаласын әрі қорғаған, әрі сол жерге билігін жүргізген. Қазақтар қарақалпақтарды Сырдың бойынан ығыстырса, қарақалпақтар Нұр атаға қарай қазақтарды өткізбеген, содан ел арасында:

Қазаққа Нұр жоқ,
Қарақалпаққа Сыр жоқ,

деген де сөз қалған. Нұратаның түпкілікті қарақалпақтары өздерін *«жиырма төрт ата маңқышлау»* дейді. Бұлар о баста *Маңғытқыстау* деген жерден келген қоңыраттар екен. Олар көп заман түрікпендермен қоныстас болған. Сол үшін кейін келген қарақалпақтар оларды «түрікпен» немесе «жаман түрікпен» деген лақаппен атап кеткен. Бұлар маңғыттар емес, *маңқышлау қоңыраттары.* Біздер бала кезімізде мынадай шақшақ (әзіл тақпақ) айтушы ек:

Маңқышлауда бір қыз бар,
Маңлайында жұлдыз бар,
Алайын десем пұлым жоқ,
Берейін десем гүлім жоқ…, –

деп… Бұлар да кейін тәжік-сартпен араласып кетті. Нұрдың Қаратауын ен жайлаған «жаман түрікпен» тұқымдары біздің өз ағайындарымыз» (Экспедиция, 2018), – дейді.

Сонда адайлар Сауран айналып, Түркістаннан Маңғыстауға келсе, маңғыттар Маңғыстаудан ығысып, Сыр бойына, одан Түркістанға барған болып шығады. Қашағанның дастанында айтылатын, Әзіреттің ойында, Қара-Байыр, Алғи-Нұр деген судың бойында алшындармен бірде тату, бірде араз болып жүрген қарақалпақтың бір тақтасы қытайлар емес пе екен деген ой туады (шежіре бойынша қарақалпақ – *мүйтен, қоңырат, қытай, қыпшақ, кенегес, маңғыт* деп алты атаға бөлінеді).

Осы уақытқа дейін Маңғыстау атауының этимологиясы түрлі ұғым-түсініктермен байланыстырылып келді. Ал оның маңғыт этнониміне қатыстылығы туралы мәселе арнайы зерттеуді қажет етеді. Ноғайлының беглер бегі Едігенің «Маңғыт жұртының» бір кездердегі дәуірлеген заманының куәсіндей болып Маңғыстаудың қара ойында жатқан ноғайлы қорымдары мен Қарауылкүмбет кесенесінің сыры ашылса, талай жұмбақтың шешуі табылатыны сөзсіз.

Әдебиеттер

Әбілғазы. Түрік шежіресі (2009). Алматы
Әнес Сарай (2009). Ноғайлы. Алматы: Арыс.
Әлкей Марғұлан. (1985). Ежелгі жыр аңыздар. Алматы: Жазушы.
Бартольд В. В., Отец Едигея, в сб.: Изв. Таврич. об-ва истории, археологии и этнографии, Т. 1, Симферополь, 1927.
Жирмунский В.М. (1974). Тюркский героический эпос. Ленинград: Наука, 1974.
История Казахстана в арабских источниках. (2005). 1-том, Алматы.
Калмыков И.Х., Керейтов Р.Х., Сикалиев А.И. (1988). Ногайцы: Историко-этнографический очерк. (1988). Черкесск: Ставроп. кн. изд-во, 1988. 230 с.
Керейтов Р.Х. (1999). Этническая история ногайцев (к проблеме этногенетических связей ногайцев). Ставрополь.
Қадырғали Жалайыр. (1997). Шежірелер жинағы, Алматы: Қазақстан.
Қашаған Күржіманұлы (2016). Тіл таңбалы ақындар. 5 томдық. Құрастырған Ж.Жылқышиев. 2-том. Ақтау.
Құнтөлеуұлы А. (2013). Едіге би және Ноғай Ордасы. Алматы: Дәуір.
Маңғыстау экспедициясының есебі (2018). Ақтау.
Меңдібаев Б. (2008). Жарыаралды жайлаған Жайылқандар// «Айдын жол» газеті, 2008, сәуір
Рашид ад-дин. (1999). Сборник летописей. 2-книга. Москва.
Трепавлов В.В. (2002). Ногайская Орда. Москва.
XIII-XY ғғ. Ноғай Ордасы. Солтүстік Қазақстан және Батыс. //https://qazbrand.info/all/510/ XIII-XV centuries-Nogai-ordasy-North Kazakhstan region/ Қаралған күн: 7.10.2018.

References

Abilgazi. (1999). Turik shezhiresi [Turkic chronicle]. Almaty, 1999
Alkei Margulan. (1985). Ezhelgi zhyr anyzdar [Ancient fat legends]. Almaty: Zhazushy, 1985
Anes Sarai S. (2009). Nogaily. Almaty: Arys.
Bartold V.V. (1927). Otec Edigeja [The father of Edigei]. Izv. Tavrich. about history, of archaeology and Ethnography, vol. 1, Simferopol.
Zhirmunsky V. M. (1974). Tjurkskii geroicheskii epos [Turkic heroic epic]. Leningrad: Nauka.

storija Kazahstana v arabskih istochnikah (2005). [History of Kazakhstan in Arab sources]. 1-volume, Almaty.

Kalmykov I.H., Kereitov R.H., Sikaliev A.I (1988). Nogajcy: Istoriko jetnograficheskij ocherk. [Nogais: Historical ethnographic sketch]. Zherkesk: Stavropol. kN. publishing house.

Kereitov R.H. (1999). Jetnicheskaya istorija nogajcev (k probleme jetnogeneticheskih svjazej nogajcev). [Ethnic history of Nogays (to the problem of ethno-genetic relations of the Nogays)]. Stavropol.

Hadyrgali Zhalairi. (1997). [Shezhireler zhinағy]. Collection of Chronicles, Almaty: Kazakhstan.

Khashagan Kurzhimanuly (2016). Til tanbaly akyndar. [Language poets-digit]. In 5 volumes. The year of Compiling the dictionary is implemented two-way transfer. Volume 2. In the dictionary implemented two-way transfer.

Khuntoleuuly A. (2013). Edige bi zhane Nogai Ordasy [Edyge Biya and Nogai Horde]. Almaty: Dauir.

Mangystau enspedicijasynyn esebi (2018). Aktau [Report of the expedition of Mangistau]

Mendybaev B. (2008). Zharyaraldy zhajlagan Zhajylkandar [Jailkhani that inhabited the Peninsula] // road newspaper Aydin, April

Rasheed ad-din. (1999). Sbornik letopisei [Collection of Chronicles]. 2-book, Moskva.

Trepavlov V.V. (2002). Nogaiskaya Orda [Nogai Horde]. Moskva.

XIII-X gg. Nogai Ordasy. Soltүstik Kazakstan zhane Batys. [XIII-X centuries Nogai Horde. North-Kazakhstan and Western]. // https://qazbrand.info/all/510/ XIII-XV centuries-Nogai-ordasy-North Kazakhstan region/ Date 7.10.2018.

ҒТАМР 03.20.00

Қаражан Қ.С.[1], Дәдікбаев С.С.[2]

[1]т.ғ.д., профессор, e-mail: Kuanysh.Karazhan@kaznu.kz
[2]1 курс магистранты, e-mail: Bukharbay96@bk.ru
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ 1959-2016 ЖЫЛДАР АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ЖАС-ЖЫНЫСТЫҚ ҚҰРАМЫНЫҢ ӨЗГЕРУ ДИНАМИКАСЫ

Мақала XX ғасырдың екінші жартысындағы және тәуелсіздік жылдарындағы Семей қаласы халқының жас-жыныстық құрылымына және оны зерттеуге арналған. Мақалада қала халқының жас-жыныстық құрамының 1959 жылдан 2016 жылға дейін қалай өзгергендігі статистикалық деректердің және өзге ғылыми зерттеулердің негізінде зерттелген. Қала халқының жас-жыныстық құрылымының өзгеруіне ықпал еткен негізгі факторлар анықталған және оның өзгеруінің басты себебі болып табылатын этностар айқындалған. Халықтың жыныстық құрылымы пирамидалар және диаграммалар арқылы топтастырылып, ғылыми тұрғыдан сарапталған.

Сонымен қатар, Семей қаласындағы саны жағынан үлкен этностардың жас-жыныстық құрылымы көрсетілген. Қаладағы жас және кәрі этностардың құрамы қарастырылған. Сондай-ақ олардың келешектегі өзгеру динамикасы жайында болжамдар жасалған.

Түйін сөздер: Семей, халықтың жастық және жыныстық құрамы, жас-жыныстық пирамида, Семей қаласының халқы.

Karazhan K.S.[1], Dadykbaev S.[2]

[1]Dr., Professor, e-mail: Kuanysh.Karazhan@kaznu.kz
[2]master student, e-mail: Bukharbay96@bk.ru
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Dynamics of changes in the age and sex composition of the city of Semipalatinsk in the period from 1959 to 2016

The article is devoted to the study of the age and gender structure of the population of Semey in the second half of the twentieth century and during the years of independence. The article studies how the age and gender composition of the city's population changed from 1959 to 2016, based on statistical data and other scientific studies. The main factors influencing change of gender and age structure of the population of the city are defined and the ethnoses which are the main reason of its change are defined. The gender structure of the population is grouped through pyramids and diagrams, analyzed from a scientific point of view.

In addition, the age and gender structure of large ethnic groups in Semey is presented. There is a composition of young and old ethnic groups in the city. Also, forecasts were made about the dynamics of their further changes.

Key words: Semey, age and gender composition of the population, age and gender pyramid, population of Semey.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Каражан Қ.С.[1], Дадикбаев С.С.[2]
[1]д.и.н, профессор, e-mail: Kuanysh.Karazhan@kaznu.kz
[2] магистрант, e-mail: Bukharbay96@bk.ru
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Динамика изменения возрастно-полового состава города Семипалатинска в период с 1959 по 2016 годы

Статья посвящена исследованию возрастно-половой структуры населения города Семей во второй половине XX века и период независимости. В статье изучено, как изменился возрастно-половой состав населения города с 1959 по 2016 годы на основе статистических данных и других научных исследований. Определены основные факторы, влияющие на изменение половозрастной структуры населения города и определены этносы, являющиеся главной причиной ее изменения. Половая структура населения сгруппирована через пирамиды и диаграммы, проанализирована с научной точки зрения.

Кроме того, представлена возрастно-половая структура больших этносов в городе Семей. Предусмотрен состав молодых и старых этносов. Также были сделаны прогнозы о динамике их дальнейшего изменения.

Ключевые слова: Семей, возрастной и половой составы населения, возрастно-половая пирамида, население г. Семей.

Кіріспе

Бүгінгі күні Қазақстан егемендік алып, өз алдына тәуелсіз ел болуы өткен тарихты қайта зерттеп, зерделеу міндетін қойды. Себебі өткеніңді жетік білмей, болашаққа бағдар жасау мүмкін емес. Осы орайда Президентіміз Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласын жариялады. Оның ең басты міндеттерінің бірі – «Туған жер» бағдарламасын жүзеге асыру болып табылады. Президентіміз мақаласында: ««Туған жер» бағдарламасы жалпыұлттық патриотизмнің нағыз өзегіне айналады. Туған жерге деген сүйіспеншілік туған елге – Қазақстанға деген патриоттық сезімге ұласады», – деп, туған елге деген патриоттық сезім туған жерге деген сүйіспеншілікте жатқанын айта кетті (Назарбаев, 2017: 7). Ал туған жерге деген сүйіспеншілік туған жеріңнің тарихын тереңнен білуден басталады.

Бүгінгі таңдағы еліміздің демографиялық ахуалының астары өткен дәуірлермен тығыз байланысты. Сондықтан да өткен дәуірдегі Семей қаласы халқының әлеуметтік-демографиялық дамуын тиянақты зерттеу жұмысын жазу маңызды болып отыр. Кеңестік дәуірдегі ұжымдастыру, тәркілеу, ашаршылық, қуғын-сүргін, депортация, арнайы қоныс аударулар, екінші дүниежүзілік соғыс уақытындағы эвакуация мен реэвакуация, соғыстан кейінгі халық шаруашылығын қалпына келтіру мен тың және тыңайған жерлерді игеру науқандарының ел өміріне, Семей қаласының демографиялық ахуалындағы өзгерістерге ықпалын жан-жақты зерттеу арқылы өткен тарихымыздың бүгінгі күнмен сабақтастығын қарастыру өте өзекті мәселелердің бірі.

Осы демографиялық ахуалдың ішінде халықтың жас-жыныстық құрылымының алатын орны ерекше. Халықтың жас-жыныстық құрамы – мемлекеттің тұрақты даму деңгейін анықтайтын маңызды құрамдастардың бірі. Халықтың толық демографиялық сипаттамасын білу үшін оның жас-жыныстық құрылымына қарау керек. Ол әртүрлі демографиялық үдерістерге әсер етеді. Мәселен, белгілі бір уақыт кезеңінде халықтың жас-жыныстық құрылымы репродуктивті жастағы халықтың санын анықтайды, демек, бұл басқа факторлармен бірге туудың ықтимал санына әсер етеді.

Зерттеу жұмысын жүргізгенде тарих ғылымының: қажетті статистикалық деректерді табу және оларға сипаттама беруде талдау жасап, оқиғалар мен жағдайларды зерттеуде тақырыптың құндылығын ашып көрсетуде және көтерілген мәселенің сәтті шешімін табуда статистикалық көрсеткіштер материалдары, демографиялық жылнамалықтар, Бүкілодақтық әр он жыл сайын жүргізіліп отырған халық санағының қорытындылары және еліміздің демографиялық ахуалы жөнінде зерттеу жұмыстарын жүргізіп жүрген отандық ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынды. Зерттеу жұмысында анализ, синтез, тарихи жүйелілік, тарихи салыстыру және статистикалық зерттеу әдістемелері қолданылды.

Мәселенің зерттелу деңгейі

Біз қарастырып отырған уақыттағы Қазақстанның демографиялық жағдайындағы түрлі мәселелер Н.В. Алексеенконың еңбектерінде қарастырылады. Оның «Население Казахстана за 100 лет (1897-1997)» кітабында еліміздің халқының саны, оның көші-қоны, жас-жыныстық құрылымы және ұлттық құрамы мен оған әсер еткен факторлар тарихи тұрғыдан бір ғасыр уақытты қамти отырып қарастырылған (Алексеенко, 1999).

XIX ғасырдың аяғынан XXI ғасырдың басына дейінгі уақыттағы Қазақстанның демографиясы жөнінде В.В. Козинаның еңбегінде қарастырылған (Козина, 2007). Онда халықтың ғасырдан астам уақытқа созылған демографиялық ахуалы жөнінде зерттелген. Сонымен қатар халықтың демографиялық жағдайдың өзгеруіне себеп болған әрбір факторларды ашып көрсетеді. Халықтың саны, ұлттық құрамы, жас-жыныстық құрылымы, туу және өлім-жітім көрсеткіші, табиғи және көші-қон қозғалысын тарауларға бөліп қарастырған.

Шығыс Қазақстан өңірінің әлеуметтік-демографиялық мәселелері жөнінде жарық көрген А.С. Уалтаеваның кітабында Шығыс Қазақстан өңірінің шағын қалаларының демографиялық ахуалы зерттелген (Уалтаева, 2011). Сонымен қатар, еліміздегі тәуелсіздік алғаннан кейінгі демографиялық ахуал жайында А.Н. Алексеенко мен Ж.С. Аубакированың «Демографическое измерение социальных процессов в современном Казахстане» атты еңбегінде қарастырылған (Алексеенко, 2002).

Осы облыстың 1991 жылдан 2008 жыл аралығындағы халықтың әлеуметтік-демографиялық жағдайы жөнінде зерттеу жұмыстарының бірі Ә. Сайлаубек, А.М. Мамырбеков және Қ.А. Тлеубердинов авторлық ұжым болып жасаған зерттеу жұмысы мемлекеттік тілімізде жарық көрген аз ғана оқулықтардың бірі болып табылады (Сайлаубек, 2016). Бұл оқу құралында авторлар Шығыс Қазақстан халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайының ерекшеліктеріне, халықтың демографиялық дамуындағы өзгерістеріне және ондағы қарама-қайшылықтардың орын алуы жөнінде жан-жақты қарастырған.

Тақырыбымызға сай 1917-1991 жылдарды қамтыған Қазақстандағы әлеуметтік-демографиялық үрдістер жайындағы А.Б. Галиевтың (Галиев, 1994), 1979-1989 жылдардағы Қазақстандағы әлеуметтік-демографиялық үрдістер турасындағы В.В. Козинаның диссертациялық жұмыстары 1994 жылы қорғалды (Козина, 1994).

Шығыс Қазақстан облысы жайында мемлекеттік тілімізде жүргізілген зерттеу жұмыстарының бірі Ф.С. Курмановтың диссертациясы 2002 жылы жарық көрді (Курманов, 2002). Зерттеу жұмысында ШҚО тұрғындарының 1989-1999 жылдардағы демографиялық өзгерісін, олардың туу және өлім-жітім көрсеткіштерін, соның нәтижесіндегі табиғи өсімін, облыстың сыртқы және ішкі көші-қон үдерісін халық санағының негізінде талдау жасалған.

Семей облысы жөніндегі бірен-саран еңбектердің бірі болып саналатын Е.П. Зимовинаның диссертациясы 2001 жылы жарық көрді (Зимовина, 2001). Онда автор жұмыстың бірінші тарауында Қызылорда және Семипалатинск облысындағы экологиялық мәселелердің шығуы жайында сөз қозғайды. Екінші тараудан бастап осы экологиялық аймақтардағы демографиялық дамудың ерекшеліктерін қарастырады. Сондай-ақ, экологиялық дағдарыстың халықтың өзгеруіне қалай ықпал еткенін, оның ішінде табиғи өсімнің қалай төмендегенін және осының салдарынан халықтың көші-қон үдерісі қалай өзгергенін жан-жақты талдап зерттейді.

Тағы да осы Е.П. Зимовинаның XX ғасырдың екінші жартысын түгелдей қамтыған Қазақстан халқының динамикалық өзгеруі жөніндегі мақаласы 2003 жылы «Демоскоп Weekly» электрондық журналына жарияланады (Зимовина, 2003). Сонымен қатар А. Алексеенконың да тақырыбымызға сәйкес бірнеше мақаласы осы журналда жарық көрген (Алексеенко, 2006; Алексеенко, 2002).

Семей қаласы халқының жас-жыныстық құрамының өзгеруі

Халықтың жас-жыныстық құрылымын зерттеу үшін әдетте жас-жыныстық пирамида деп аталатын график қолданылады. Ол үшін халықтың жынысы мен жас көрсеткіштері қажет болады. Ерлер мен әйелдер саны пирамидаға бөлінеді. Әдетте, ерлердің көрсеткіштері пирамиданың сол бөлігіне, әйелдердің көрсеткіштері қарама-қарсы бетке орналастырылады. Пирамиданы құратын кезде халық жасының әр бес жыл сайынғы жасы алынады (Уалтаева, 2011: 121).

Негізінен, әлемде барлық елдерде орташа есеппен алғанда әрбір 100 туылған қыз балаға 105-106 ер баладан келеді. Осы жағдай Қазақстанға да сәйкес келеді. Бұл адамның биологиялық табиғатына байланысты нәрсе.

Алайда, ерлер мен әйелдердің саны олардың өмір сүру ұзықтығына, көші-қон жағдайына және басқа да себептерге байланысты өзгерістерге ұшырайды.

Егер, 1926 және 1939 жылдардағы Бүкілодақтық халық санағы нәтижесінде еліміздегі ерлердің саны әйелдердің санынан жоғары болса, Ұлы Отан соғысынан кейінгі барлық төрт халық санағында да әйелдердің саны ерлердің санынан жоғары көрсеткіш көрсеткен.

Қазақстан халқының жыныстық құрамына Ұлы Отан соғысының салдары әлі де әсер етіп келеді (Алексеенко, 1999: 131).

Халықтың жыныстық құрамына тоқталсақ, 1959 жылғы Бүкілодақтық халық санағына сәйкес, Семей қаласындағы ерлердің саны 72032 адамды немесе халықтың 45,4%-ын құраса, әйелдердің саны ерлерге қарағанда біршама көп көрсеткіш көрсетіп, 86523 адамды немесе халықтың 54,6%-ын құрағанын көре аламыз. Бұл дегеніміз қаладағы 1000 ер адамға 1201 әйел адамнан келеді, немесе әйелдер ерлерге қарағанда 20%-ға көп (Всесоюзная перепись населения 1959 года.).

Бұл нәтижелерді облыстың орташа көрсеткіштерімен салыстырсақ, облыстағы ерлер саны 242811 адамды құрап, 46,7%-ды құраған. Келесі облыстағы әйелдердің саны 277418 адам болған және бұл сан облыс халқының 53,3%-на тең. Ал, республиканың жыныстық құрамына қарасақ, ерлердің үлесі 47,5%-ға, әйелдердің үлесі 52,5%-ға тең. Демек, 1959 жылы әйелдердің ерлерге қарағанда басымдылық көрсетуі республикалық үрдіс (Всесоюзная перепись населения 1959 года.). Бұған ең алдымен, Ұлы Отан соғысының, екіншіден, жұмысқа қабілетті жастағы ер адамдардың көп дүниеден өтуі себеп болуда.

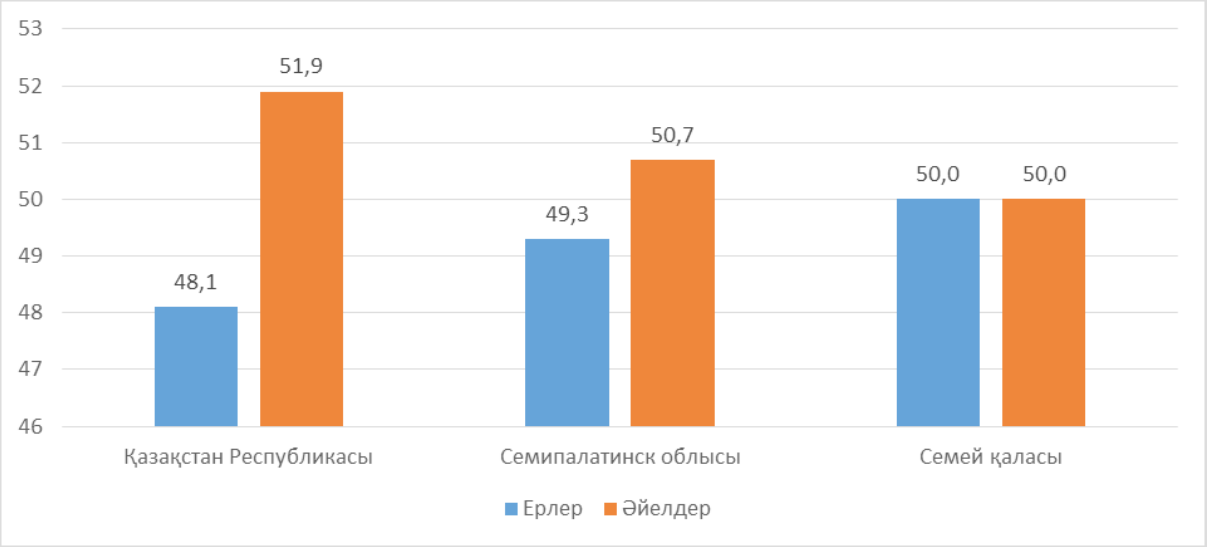
1970 жылғы халық санағы нәтижесі алдыңғы онжылдыққа қарағанда басқаша көрсеткіштерді көрсетеді. Төмендегі суретке қарасақ, осы жылы Семей қаласындағы ерлер мен әйелдердің саны шамамен бірдей, тіпті, ерлердің саны аздап басымырақ екенін көреміз. Яғни, ерлердің саны 72032 адамнан 121729 адамға өскен немесе 169%-ға дейін, әйелдер 86523 адамнан 121578 адамға өскен немесе 140%-ға дейін артқан. Осылайша, бұл онжылдықта ерлердің үлесі күрт жоғарылап, ерлер де, әйелдер де халықтың 50%-ын көрсеткен. Бұл дегеніміз қаладағы әрбір 1000 әйел адамға 1001 ер адамнан келеді деген сөз (Всесоюзная перепись населения 1970 г.).

Қаланың және облыстың көрсеткішінде біраз айырмашылық бар. Облыс бойынша халықтың жыныстық құрамы, ерлердің үлесі 49,3%-ға, әйелдердің үлесі 50,7%-ға тең. Ал республикамыздың құрамындағы ерлердің үлесі 48,1% болса, әйелдердің үлесі 51,9%-ды құраған (Всесоюзная перепись населения 1970 г.). Яғни, әйелдердің үлесі аздап басым. Бұл өзгерістерді түсіндіру үшін тың және тыңайған жерлерді игеру уақытында үлкен өзгеріске ұшыраған облыстың ұлттық құрамына аздап тоқтала кетсек. 1959 жылдан 1970 жылға дейін Семипалатинск облысында украин ұлтының саны 17335 адамнан 18854 адамға дейін өсіп, 1,1 есе көбейген. Сондай-ақ, өзбек ұлты 522 адамнан 3007 адамға артып, 5,7 есеге көбейген, тәжік ұлты 1959 жылы облыс құрамында болмаған. Ал, 1970 жылы 1028 адам болған. Бұл ұлттардың облыс құрамында таралуына қарасақ, украин ұлтының 67,6%-ы, өзбек ұлтының 85,5%-ы, тәжік ұлтының 96,9%-ы қалада тұрады. Енді осы ұлттардың жыныстық құрамына келсек, украиндардың 60%-ы ерлер, 40%-ы әйелдер. Өзбек ұлтының 93,8%-ы ерлерге, 6,2%-ы әйелдерге тесілі. Ал тәжік ұлтының 98,9%-ы ерлер, 1,1%-ы ғана әйелдер екен (Всесоюзная перепись населения 1959 года.). Демек, Семей қаласының жыныстық құрамындағы өзгерістер осы ұлттардың себебінен өзгеріске ұшыраған.

Келесі онжылдықта Семей халқының жыныстық құрамы мынадай, ерлердің саны 135408 адамды құрап, қала халқының 46,7%-на, ал әйелдер 154550 адам болып, халықтың 53,1%-на тең болған.

1979 жылғы Бүкілодақтық халық санағы нәтижесінде Семипалатинск облысы мен республикамыздың жыныстық құрамы Семей қаласының көрсеткіштерімен шамалас. Облыс халқының 48,3%-ын ерлер құраса, 51,7%-ы әйелдерге тиесілі. Республика халқының 48,2%-ы ерлердің үлесіне тисе, оның 51,8%-ы әйелдер болған (Всесоюзная перепись населения 1979 г.).

Келесі Бүкілодақтық халық санағында қала халқының жыныстық құрамында алдыңғы онжылдықпен салыстырғанда айтарлықтай өзгешелік жоқ. Төмендегі кестеге назар аударсақ, ерлер қала халқының 47%-ын құрап, 157192 адам болған. Әйелдер болса қала халқының 53%-ын құрап, 177920 адамды көрсеткен. Яғни, 1989 жылы қаладағы әрбір 1000 әйел адамға 883 ер адамнан келеді. Республика мен облыс халқының жыныстық құрамы да 1979 жылғы көрсеткіштермен шамалас. Облыс халқының 48,6%-ы ерлерге, 51,4%-ы әйелдерге тиесілі. Ал республикамыздың 48,5%-ын ерлер құраса, 51,5%-ын әйелдер құраған (Всесоюзная перепись населения 1989 г.).

1-сурет – 1970 жылғы Семей қаласы халқының жыныстық құрамы
(Всесоюзная перепись населения 1970 г.)

Осы жылғы халықтың жастық құрамын төмендегі кестеден көре аламыз. Оның 9,9%-ын еңбекке қабілетті жастан жоғары жастағы, 26,7%-ын жұмысқа қабілетті жастан төмен жастағы, 63,4%-ын жұмысқа қабілетті жастағы адамдар құрайды. Халықтың демографиялық 60 жастан бастап қартаю деңгейін 65 жастан бастап есептейтін болсақ, барлығымызға белгілі, БҰҰ ұйымының шкаласы бойынша есептейміз. Ал, біздің жағдайда 65 жастан жоғары халықтың саны берілмегендіктен, олай есептеу мүмкін емес. Сондықтан да, бұл үшін халықтың демографиялық қартаюын 60 жастан бастап есептеу үшін арнайы Ж. Боже-Гарнье-Э. Россета шкаласы қолданылады. Осы шкала бойынша егер 60 жастан асқан халықтың саны 8-10% аралығын көрсетсе, онда халық демографиялық қартаюдың алғашқы күтімінде тұр (Медков, 2002: 58). Демек, Семей қаласы халқы демографиялық қартаю үдерісіне жақындап келеді.

Мұндағы ерлердің үлесі 15 жасқа дейін әйелдердің үлесінен жоғары болып келеді. Одан әрі ерлердің үлесі азая түседі. Ал, қартайған шақта әйелдердің үлесі ерлерден 2,3 есеге асып түседі (Семей қаласының әлеуметтік-экономикалық жағдайы, 2001: 43).

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі бірінші ұлттық санақтың нәтижесінде Семей халқының жыныстық құрамының бейнесі алдыңғы халық санағының нәтижесіне қарағанда біршама өзгерген. Оны төмендегі суреттен байқаймыз. Яғни, халық құрамындағы ерлердің үлесі төмендеп, сәйкесінше, әйелдердің үлесі жоғарылаған. Халық құрамындағы ерлердің саны 137078 адамды құраса, әйелдердің саны 160969 адам болған, немесе ерлердің үлесі 46%-ға, әйелдердің үлесі 54%-ға тең. Сәйкесінше, қаладағы әрбір 1000 әйел адамға 851 ер адамнан келеді. Ал Шығыс Қазақстан облысы халқының жыныстық құрамының 47,8%-ын ерлер, 52,1%-ын әйелдер құрайды (Қазақстан Республикасының халқы, 2011: 221). Республикамыздың жыныстық құрамында ерлердің үлесі 48,2% болса, әйелдердің үлесі 51,8% болған (Қазақстан Республикасының халқы, 2011: 75).

Жоғарыдағы суретте көрсетілгендей, Семей халқының жыныстық құрамында облыстық және республикалық көрсетіштермен салыстырғанда айырмашылық бар. Семейдегі ерлер мен әйелдердің үлесінің арасындағы айырмашылық республикалық көрсеткіштермен салыстырғанда айтарлықтай жоғары. Оның себебі, біріншіден, қала халқының ұлттық құрамына байланысты. Қаладағы қазақтардан кейінгі саны жағынан жоғары ұлт – орыс ұлты. Дәл осы орыс ұлтының құрамындағы әйелдердің үлесі 56,2%-ға тең. Саны жағынан орыстардан кейін тұрған татар, неміс, украин ұлттарының да құрамындағы әйелдердің саны ерлерден асып түседі. Орыс ұлтының саны қазақтардан асып түсетін көршілес Өскемен қаласының да жыныстық құрамына осындай ерекшеліктер тән (Морозова, 2001: 43). Екіншіден, әйел адамдардың табиғатынан ерлерден ұзақ өмір сүруіне байланысты. Мәселен, қала халқының жас-жыныстық құрамына қарасақ, ерлер мен

әйелдердің санында 20 жасқа дейін айырмашылық болмайды. Бұлардың арасындағы айырмашылық 20 жастан жоғары қарай бірте-бірте байқала бастайды. Ал, 70 жастан асқан кезде әйелдердің үлесі ерлерден шамамен 3 есеге дейін көп көрсеткіш көрсетеді. Үшіншіден, Ұлы Отан соғысының салдары қала халқының жыныстық құрамына әлі де әсер етіп келеді. Төртіншіден, көші-қонның салдары. Мұнда қала халқының жыныстық құрамына айтарлықтай әсер еткен қаланың сыртқы көші-қон үдерісі. 1999 жылы ТМД және Балтық елдерінен келген халықтың 60%-ы әйелдерге тиесілі екен (Итоги переписи населения 1999 года по Восточно-Казахстанской области, 2001б: 55).

Төмендегі суретке назар аударсақ, Семей халқының жас-жыныстық құрамында осы он-жылдықта қартаю үдерісін байқаймыз. Мәселен, 1989-1999 жылдар арасында жұмысқа қабілетті жастан жоғары жастағы халықтың үлесі 9,9%-дан 12,4%-ға өскен болса, жұмысқа қабілетті жастағы халықтың үлесі 63,4%-дан 64,2%-ға, жұмысқа қабілетті жастан төмен жастағы адамдардың үлесі 26,7%-дан 23,3%-ға төмендеген. 10 жасқа дейінгі балалардың 18,8%-дан 13,8%-ға төмендеген. 4 жасқа дейінгі балалар болса, 10,1%-дан 5,8%-ға дейін, шамамен, 2 есеге төмендеген. Халықтың демографиялық қартаюы Ж. Боже-Гарнье-Э. Россета шкаласы бойынша, демографиялық қартайған, оның ішінде, демографиялық кәріліктің бастапқы деңгейінде тұр.

Ерлердің үлесі әдеттегідей 15 жасқа дейін әйелдерге қарағанда басымдылық көрсетеді. Одан әрі азая түсіп қартайған жаста әйелдердің үлесінен 2 есеге дейін аз көрсеткіш көрсетеді (Итоги переписи населения 1999 года по Восточно-Казахстанской области, 2001а: 27, 29, 31).

Қала халқының он жыл ішінде қартаюына келсек, саны жағынан қзақтардан кейін тұрған орыстар мен татарлар демографиялық қартайып бара жатқан ұлтқа жатады. Бұлардың біріншісі екіншісінен кәрілеу. Мәселен, орыстардың шамамен 20%-ы, татарлардың шамамен 16%-ы 60 жастан асып кеткен.

Осылайша, халықтың қартаюының басты себебі саны жағынан ең көп титулды емес халықтардың қартаюының есебінен болып отыр. Оны төмендегі суреттен көре аламыз.

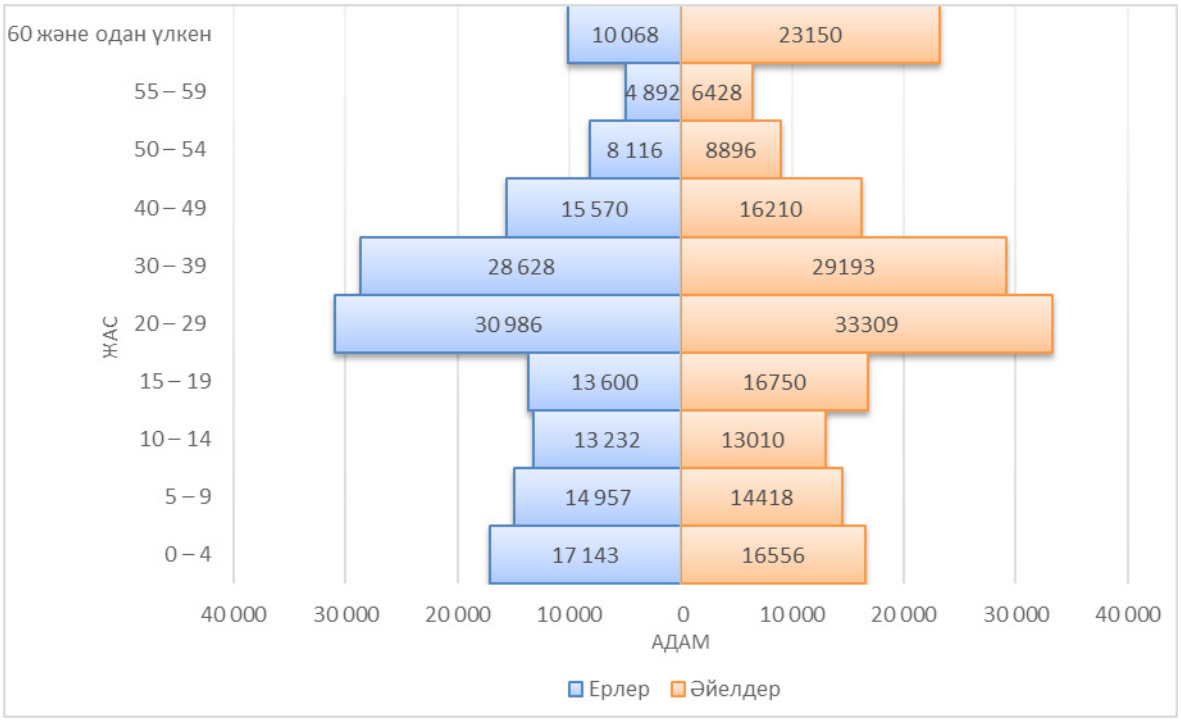
Қаладағы 60 жастан асқан 36946 адамның 23177 адамы немесе 62,7%-ы орыстар болған. Мұнда татарлардың үлесіне 5,4%-ы тиесілі. Осы 60 жастан асқан орыс халқының 67%-ы әйелдер болса, 33%-ы ғана ер адамдар екен. Бұл орыс ұлтының әйелдерінің үлесі қаладағы 60 жастан асқан адамдардың 42%-ын құрайды. 60 жастан асқан татарлардың 66%-ы әйелдер болса, 34%-ы ер адамдар болған (Итоги переписи населения 1999 года по Восточно-Казахстанской области, 2001а: 50-51).

Аталмыш үш ұлтты демографиялық қартаю деңгейін Ж. Боже-Гарнье – Э. Россета шкаласы бойынша анықтайтын болсақ, қазақ ұлты демографиялық жас ұлттар санатына, орыс ұлты өте жоғары деңгейдегі демографиялық кәрі ұлттар санатына, татар ұлты орташа деңгейдегі демографиялық ұлттар санатына жатады.

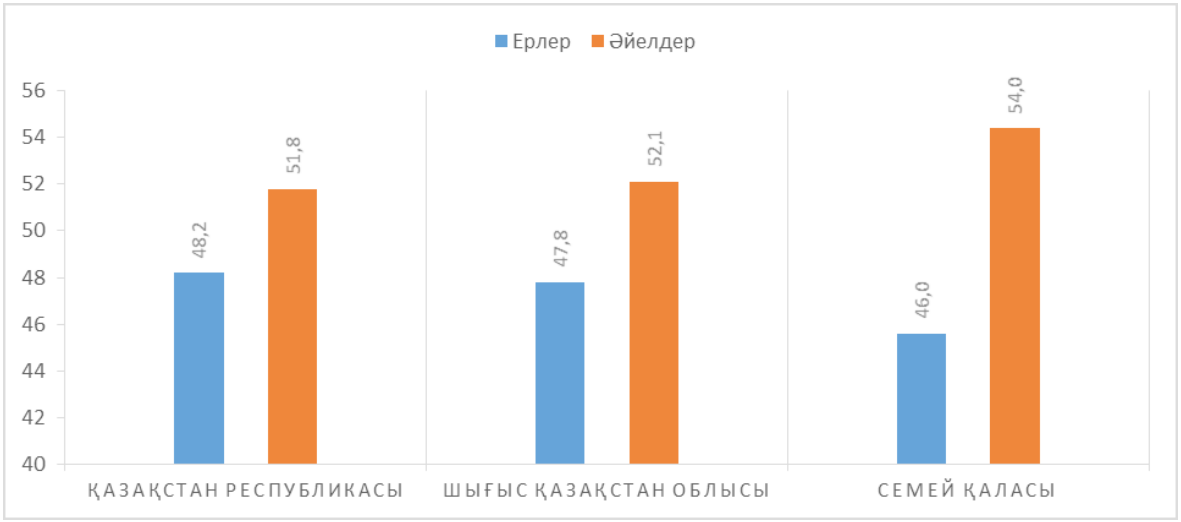
Егемендігімізден кейінгі бірінші ұлттық халық санағының қорытындылары қаланың ұлттық құрамының жас-жыныстық құрылымын зерттеуге мүмкіндік береді. 1999 жылғы ұлттық халық санағы қорытындыларындағы Қазақстандағы саны жағынан ең көп ұлттардың (саны 50000 адамнан көп) жас-жыныстық құрамына талдау жасай отырып, олардың анық екі топқа бөлінгенін байқаймыз. Оларды шартты түрде «азиялық» және «еуропалық» деп атаймыз (бұл топтағы ұлттардың басымдылығы азиялық немесе еуропалық болуына байланысты). Біріншісіне қазақтарды, өзбектерді, ұйғырларды, әзірбайжандарды және саны аз болса да түріктерді жатқызуға болады. Бұл этникалық топтардың жас-жыныстық көрсеткіштері пирамидаларының негізі, яғни, төменгі жағы кеңейтілген болып келеді және жоғары қарай жайлап қысқаруымен ерекшеленеді. Осылайша, бұлардың қартаю индексі жоғары емес. Бұл этникалық топтарды демографиялық жас ұлттарға жатқызуға болады.

Біз қарастырып отырған «еуропалық» этникалық топтардың жағдайы әлдеқайда маңызды. Бұлар орыстар, белорустар, украиндар, немістер және татарлар. Бұл этникалық топтардың жас-жыныстық пирамидасының негізі, яғни, төменгі жағы көп емес, бірақ, ортаңғы жағы кеңейтілген болуымен ерекшеленеді. Пирамиданың жоғарғы жағы (60 жастан асқандар) төменгі жағымен шамалас келеді. Бұл этникалық топтардың қартаю индексі 50-ден 100-ге дейін өзгереді. Біраз уақыт өткеннен соң бұл этникалық топтардың жас-жыныстық пирамидасы төңкерілген үшбұрышты бейнеге келетінін, жастардың үлесі аз және «үшінші» жастағы халықтың көп болатынын болжау қиын емес. Ал, бұлардың бүгінгі белсенді көші-

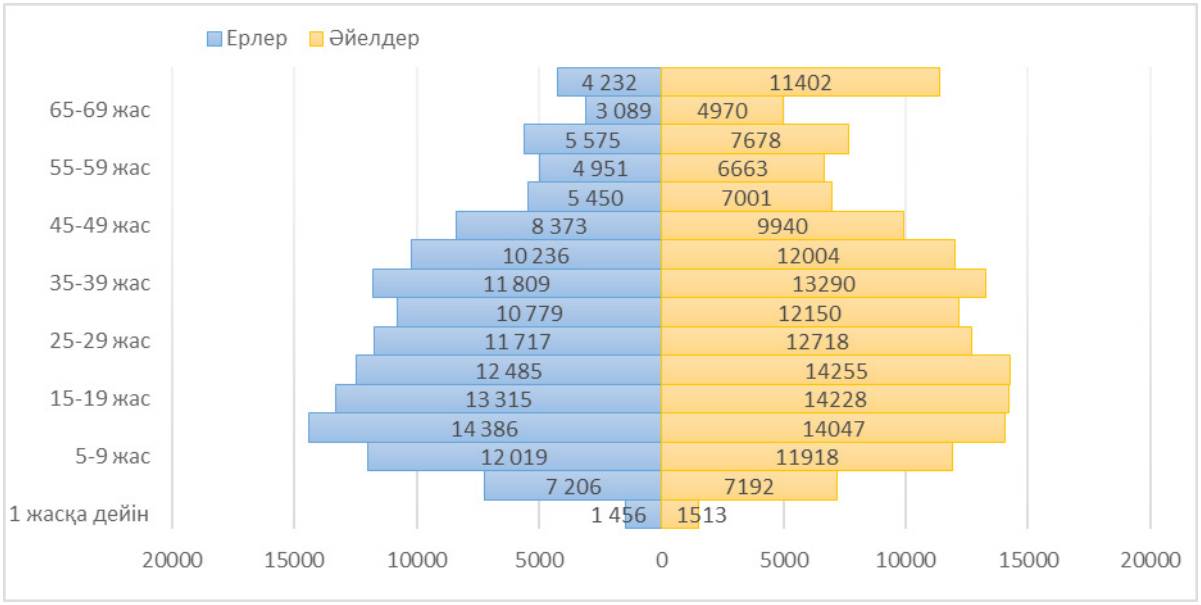
қон үдерісін сақтап қалар болса, онда қартаю үдерісі мейлінше тез қарқынмен жүреді. Егер, осы этникалық топтардың болашағына ұзақ болжау жасасақ, онда бұлардың Қазақстан Республикасының демографиялық картасынан толығымен жоғалғанын көреміз (Итоги переписи населения 1999 года по Восточно-Казахстанской области, 2001а: 93-94).

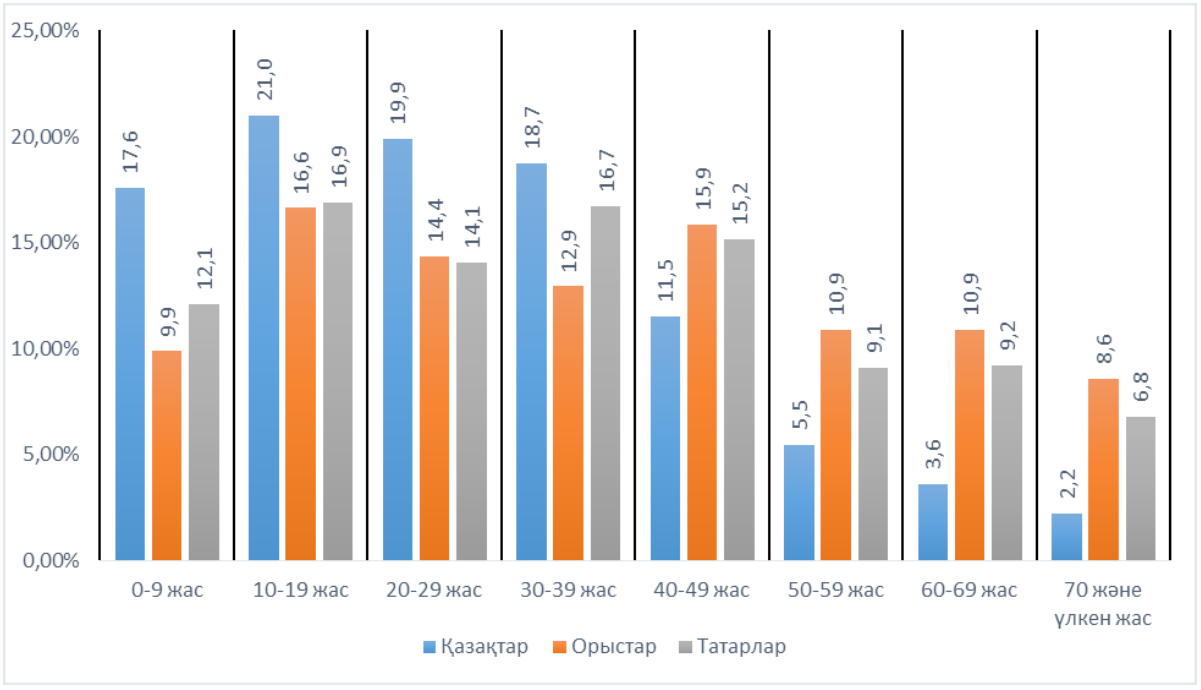
2-сурет – 1989 жылғы Семей қаласы халқының жас-жұмыстық құрылымы
(Семей қаласының әлеуметтік-экономикалық жағдайы, 2001: 43)

3-сурет – 1999 жылғы Семей қаласы халқының жыныстық құрамы
(Қазақстан Республикасының халқы, 2011: 221)

4-сурет – 1999 жылғы Семей қаласы халқының жас-жыныстық құрамы
(Итоги переписи населения 1999 года по Восточно-Казахстанской области, 2001а: 27, 29, 31)

5-сурет – 1999 жылғы Семей қаласы халқының ұлттық құрамы жасына қарай
(Итоги переписи населения 1999 года по Восточно-Казахстанской области, 2001а: 50-51)

Осындай үрдістер Семей қаласының демографиялық жағдайында да байқалады. Сонымен, 1999 жылғы ұлттық санақ қорытындыларынан қаладағы ең жас ұлт қазақтар екенін байқадық. Олардың шамамен 40%-ы 20 жасқа дейінгі адамдар. Ал, олардың 60 жастан асқандары бар-жоғы 6% құрайды. Келесі саны жағынан басым орыстардың шамамен 26,5%-ы жастарға тиесілі болса, шамамен 20%-ы 60 жастан асқан адамдар. Бұлар кәрілігі жағынан үшінші орын-

ды алады. Саны жағынан үшінші болып саналатын татарлардың 29%-ы 20 жасқа дейінгі адамдар болса, 16%-ы 60 жастан асқан адамдарға тиесілі. Бұл басқа ұлттармен салыстырғанда орташа көрсеткішті көрсетеді. Саны жағынан татарлардан кейін орналасқан немістердің 30,5%-ы жастарды құраса, 14,4%-ы кәрілерді құраған. Бұлар да басқа ұлттарға қарағанда орташа көрсеткіштерге ие. Десек те, көрсеткіштері татарларға қарағанда қала үшін салыстырмалы түрде жақсы. Келесі қатарда украиндардың 12,7%-ы ғана жастарды құраса, жасы 60 жастан асқан халықтың үлесі 32,2%-ды құраған. Украиндар қаладағы ең демографиялық кәрі халыққа жатады. Тағы да славян халықтарына жататын белорустардың бар-жоғы 10,9%-ы ғана жастарға тиесілі болса, 30,4%-ы кәрілерді құраған. Бұлар кәрілігі жағынан 2 орында тұрған халық. Ал, жастары ең аз да осы халық болып табылады. Семей қаласында тұратын халықтардың саны жағынан 7-ші тұрған ұйғырлардың 35%-ы 20 жасқа дейінгі адамдар болса, 5,9%-ы кәрілерге тиесілі. Ұйғырлар қаладағы ең жас ұлттардың бірі. Сонымен бірге, кәрілері ең аз ұлт болып саналады. Бұлардың 28,4%-ы 20-29 жастағы халыққа тиесілі. Аталған ұлттардың ешқайсысында бірбір он жас аралығындағы адамдардың үлесі бұндай көрсеткіш көрсетпейді. Одан кейінгі кәрістердің 27,9%-ы жастарды құраса, 11,5%-ы кәрілерге тиесілі. Бұлардың жастық құрылымы қала үшін оң көрсеткішке ие. Қарастырып отырған ұлттарымыздың ең соңғысы өзбек ұлтының 35,2%-ы жастарды, 8,3%-ы кәрілерге тиесілі (Итоги переписи населения 1999 года по Восточно-Казахстанской области, 2001а: 50-51). Бұлар қаладағы қазақтардан кейінгі жас ұлт болып саналады. Сонымен, қаладағы жас ұлттарға, ең алдымен, қазақтарды, содан кейін, өзбектерді және ұйғырларды жатқызуға болады. Ал, қартайып бара жатқан ұлттарға БҰҰ-ның категориясына орай (егер, халық құрамындағы 65 жастан асқан адамдар 7%-дан асқан болса, ол халық кәрі халық саналады) осы қазақтар мен ұйғырлардан басқа барлығын жатқызуға болады (Сарсембаева, 2014: 275). Демек, Семей қаласында да азиялық түркі халықтарының саны өсіп келеді және олардың болашағы өте зор деп айтуға болады.

Қазақстанда және оның ішіндегі Семей қаласында осындай демографиялық ахуалдың болуы толығымен түсінікті. «Еуропалық» халықтар негізінен қалалық жерлерде қоныстанған. Негізінен, қалалық жерлерде ауылға қарағанда туу мөлшері төмен. Сонымен бірге, «азиялық» этностық топтарға қалада болсын, ауылда болсын жоғары туу көрсеткіші тән екенін ұмытпауымыз керек. Бұлардың осындай көрсеткіші ұзақ уақытқа сақталады.

Қазақстан Республикасының екінші ұлттық халық санағының нәтижесінде Семей халқының жыныстық құрамы алдыңғы онжылдыққа қарағанда айтарлықтай өзгермеген. Халық құрамындағы ерлердің үлесі 46,3%-ды құрап, 150158 адам болған. Әйелдердің үлесі 53,7% болып, 174334 адамға тең келген. Осылайша, қаладағы әр 1000 әйел адамға 1161 ер адамнан келеді (Қазақстан Республикасының халқы, 2011: 221).

2009 жылғы Республика мен Шығыс Қазақстан облысының жыныстық құрамы мынадай. Республиканың құрамындағы ерлердің үлесі 48,2%-ды, әйелдердің үлесі 51,8%-ды құрайды (Қазақстан Республикасының халқы, 2011: 75). Ал ШҚО-ның құрамындағы ерлердің үлесі 47,5%-ға тең, әйелдердің үлесі 52,5%-ға тең (Қазақстан Республикасының халқы, 2011: 221).

Еліміздің екінші ұлттық санағының қорытындылары халық жас-жыныстық құрылымын кеңінен және анық қарауға мүмкіндік береді. Мәселен, қала халқының жас-жыныстық құрылымы әр жыл сайынғы интервалмен берілген. Төмендегі суретке қарасақ бұл жылғы қаланың жас-жыныстық пирамидасы осыған дейінгі болған демографиялық тарихи оқиғалардың нәтижесін айқын көрсеткен толқынды бейнемен сипатталатыны байқаймыз. Пирамидаға қарай отырып, қаладағы халықты шартты түрде үш жастық топқа жіктеуге болады.

Бірінші топ – 40 жас және 50 жас аралығындағы халық – XX ғасырдың 1960 жылдары (1970 жылға дейін) болған демографиялық жарылыстың ұрпақтары. Олардың үлесі қала халқының 15,7%-ын құрайды.

Екінші топқа шамамен 15 жас пен 30 жас аралығындағы халықты, яғни, демографиялық жырылыстың «балаларын» жатқызуға болады. Олардың үлесі барлық халықтың шамамен 32%-на тиесілі.

Үшінші топқа – 5 жасқа дейінгі – демографиялық жарылыстың «немере» ұрпақтарын жатқызамыз. Олардың үлесі барлық халықтың 6%-ын құрайды. Бұл үш топ пирамиданың негізгі «толқындары» болып саналады. Демографиялық жарылыстың «немерелерінің» дәуірі енді ғана басталған. Демографиялық жарылыстың алдыңғы ұрпақтарына қарасақ енді ғана басталған «немерелердің» кезеңі алдағы уақытта қала халқы үшін өте жақсы болжамдар жасауға

мүмкіндік береді (Шығыс Қазақстан облысы, 2011а: 30, 31, 32).

Пирамидаға назар аударсақ, шамамен 60-70 жас аралығындағы халықтың өте аз көрсеткіш көрсеткенін көреміз. Ол, әрине, ең алдымен Ұлы Отан соғысының себебінен. Бұл демографиялық жағымсыз көрсеткіш тек сол кезде әсер етіп қана қойған жоқ. Одан кейінгі, әсіресе, осы соғыс уақытындағы халықтың ұрпақтары болған 30-45 жастағы халықтың аз болуына әкеліп соқты. Сонымен бірге, олардың немерелері болған 5-15 жастағы халықтың аз болуына да, 90-жылдардағы демографиялық дағдарыспен бірге белгілі бір мөлшерде өзінің септігін тигізді.

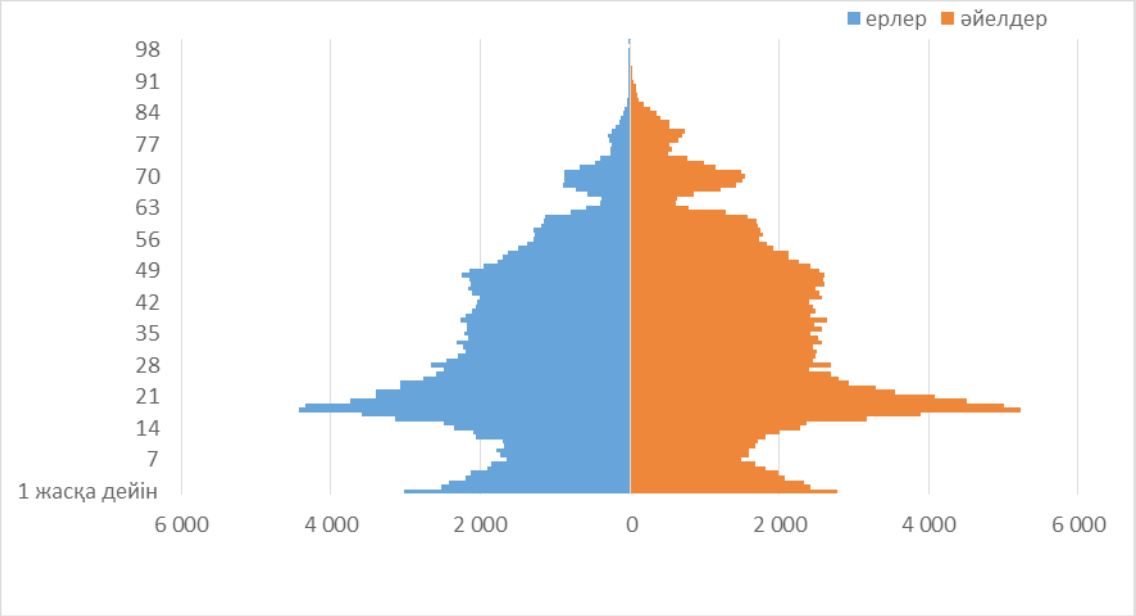
2009 жылғы халықтың жас-жыныстық құрылымы 1999 жылмен салыстырғанда жұмысқа қабілетті жастағы халықтың үлесі көбейген. Ал, жастар мен жасы 60-тан асқандар халықтың үлесі онша өзгермеген. Мәселен, 1999 жылы 15-60 жас аралығындағы халықтың саны 191364 адамнан 2009 жылы 226976 адамға немесе 1,2 есеге көбейген. Ал, 15 жасқа дейінгі халықтың саны 1999 жылдан 2009 жылға 69737 адамнан 60319 адамға немесе 1,15 есеге кеміген. Жұмысқа қабілетті жастан жоғары жастағы халықтың саны 36946 адамнан 37206 адамға немесе 1,16%-ға артқан. Осылайша, халықтың жас-жыныстық бейнесі осы онжылдықта аздап қартаюмен сипатталады (Шығыс Қазақстан облысы, 2011б: 18). Бұл сипатты негізінен қала халқының саны жағынан 97%-ын құрайтын қазақ, орыс және татар ұлттардың жастық құрылымы береді.

Семей қаласындағы саны көп «азиялық» және «еуропалық» халықтардың 1999 жылдан бері құрамы өзгерген жоқ. 1999 жылы еліміздің ең жас ұлты саналған қазақтар осы жолы да, құрамында 20 жасқа дейінгі халықтардың үлесі 35,14% болып, ең жас ұлт болған. Осы онжылдықта олардың саны 58743 адамнан 74465 адамға көбейген немесе 1,3 есеге артқан. Бірақ, олардың үлесі 1999 жылы халықтың 38,6%-ын құраса, бұл жолы 35,1%-ды құрап, азайған. Олардың құрамындағы 60 жастан асқан халықтың үлесі 6,5%-ды құрап, 1999 жылғы көрсеткіштен асып кеткен. Осылайша, қазақтарда 1999 жылмен салыстырғанда аздап қартаю үдерісі жүрген. Ал, орыстардың құрамындағы 20 жасқа дейінгі халықтың саны 20,9% болса, кәрілердің саны 20,5% болған. Бұларда жастардың үлесі 1,6 есеге азайса, қартайғандардың үлесі 1,2 есеге кеміген. 1999 жылдан бері біраз қартайған. Қартаю жағынан әлі үшінші орында келеді. Одан кейінгі татарлардың 20 жасқа дейінгі халқы 1999 жылмен салыстырғанда 1,8 есеге төмендеп, 22,2%-ды құраған. Қартайған халқы 1,2%-ға кеміп, 17,7%-ды құрап тұр. Бұларда да қартаю үдерісі жүрген. Қала құрамындағы еуропалық халықтардың бірі немістердің 20 жасқа дейінгі халқы 3,6 есеге кеміп, 20,6% болған. 60 жастан асқан халқы болса, 2,3 есеге кеміп, 15,2% болған. Қаладағы украин жастардың үлесі 4,2 есеге кеміп, 2009 жылы 8,6%-ды құраған. Кәрілері болса – 2,1 есеге азайып, 42,3%-ды көрсеткен. Кәрістердің 20 жасқа дейінгі халқының үлесі 1,07 есеге көбейіп, 28% болған. Ал, кәрілері 1,3 есеге көбейіп, 13,6%-ды құраған. Саны жағынан кәрістерден кейін тұрған өзбектердің жастары 1,4 есеге азайып, 24,3%-ды құрайды. Кәрілері болса 1,1 есеге артып 8,3%-ды көрсетеді. 2009 жылдың ең кәрі ұлты саналатын белорустардың жастары 3,7 есеге кеміп, 8,3% болған. Қартайған халықтары болса 1,9%-ға азайып, 46,6%-ды құраған. Ұйғырлардың 20 жасқа дейінгі халқы 5,2 есеге азайып, 33,8 пайызды құраған. Ал, 60 жастан асқан халқы 1,9 есеге кеміп, 6,3% болған. Осылайша, қаладағы саны жағынан басым 9 ұлттың барлығында да 1999 жылдан бері қартаю үдерісі жүрген. Қартаюдың алдыңғы қатарында қаладағы «еуропалық» ұлттар келеді. Ең кәрі ұлт – белорустар 46,6%-ы 60 жастан асқандар. Олардан кейін украиндар және орыстар орналасқан (Шығыс Қазақстан облысы, 2011б: 18). Демографиялық кәрі ұлттарға тек қазақтар және ұйғырлар ғана жатпайды. Қаладағы «азиялық» ұлттар 2009 жылғы халық санағы көрсеткендей демографиялық жас ұлттар болып саналады.

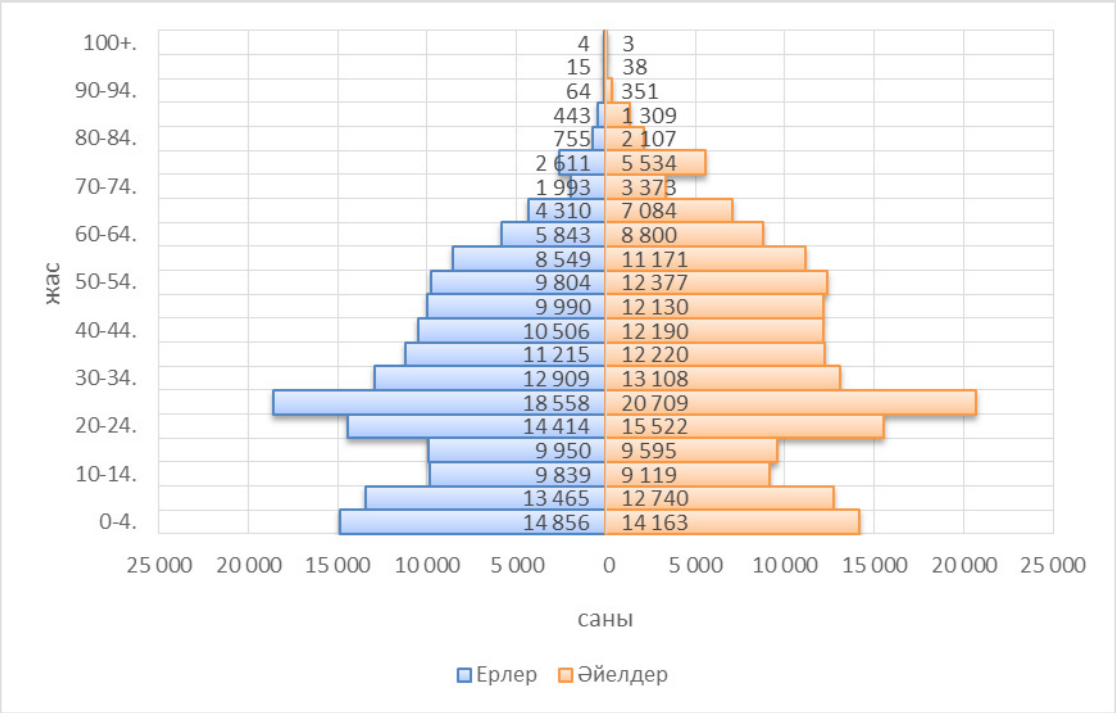
Ал соңғы деректерге қарасақ, Семей қаласындағы ерлердің саны 160093 адамды құрап, халықтың 46,6%-ын құраса, әйелдердің саны 183545 адамды құрап, қаладағы үлесі 53,4%-ға тең екен (Шығыс Қазақстанның демографиялық жылнамасы, 2017: 15).

Қаладағы 60 жастан асқан халықтың саны 44637 адамды құрап, жалпы халықтың 13%-ын көрсетеді. Бұл көрсеткіш 2009 жылғы санақ қорытындыларына қарағанда 1,2 есеге артқан. Ал, қаланың жастары саналатын 15 жасқа дейінгі адамдар саны 74182 адамды көрсетіп, халықтың 21,6%-на тең болып тұр. Бұл көрсеткіш 7 жыл ішінде 1,2 есеге өскен. Қаладағы жұмысқа жарамды халықтың саны 224917 адамды құрап, 2009 жылдан бері 2059 адамға кеміген. 15-60 жас аралығындағы адамдар халықтың 65%-ын құрайды (Шығыс Қазақстанның демографиялық жылнамасы, 2017: 39-40). Осылайша халықтың жастық құралымы екінші ұлттық санақ

қорытындыларымен салыстырғанда картаю мен жасару үдерісі бірдей дәрежеде жүрген. Сәйкесінше, жұмысқа қабілетті адамдардың үлесі азайған. Осылайша, қала халқы Ж. Боже-Гарнье-Э. Россета шкаласы бойынша демографиялық кәріліктің алғашқы деңгейінде тұр және қала халқын толықтай демографиялық кәрі халықтар санатына жатқызуға болады.

6-сурет – 2009 жылғы Семей қаласы халқының жас-жыныстық құрылымы
(Шығыс Қазақстан облысы, 2011а: 30, 31, 32)

7-сурет – 2016 жылғы Семей қаласы халқының жас-жыныстық құрылымы
(Шығыс Қазақстанның демографиялық жылнамасы, 2017: 39-40)

Төмендегі суретке қарасақ, қаладағы 20 жасқа дейінгі халықтың құрамында ерлердің үлесі басым. 20 жастан бастап әйелдердің басымдылығы байқалады. Халықтың жасы ұлғайған сайын әйелдердің үлесі жоғарылай береді. Халық құрамындағы жастардың «демографиялық жарылыс» уақытында дүниеге келген халықтың немерелерінің көрсеткіштері 2009 жылға болжамға сай келеді.

2016 жылғы ШҚО-ның халық құрамының 47,6%-ы ерлер болса, 52,4%-ы әйелдер екен (Шығыс Қазақстанның демографиялық жылнамасы, 2017: 15). Республикамыздың құрамында ерлердің үлесіне 48,4%-ы тиесілі болса, әйелдердің үлесіне 51,6%-ы тесілі (Қазақстанның демографиялық жылнамалығы, 2017: 7-9). Осылайша республикамыздың құрамында ерлерге қарағанда әйелдердің саны әлі де болса басым.

Қала халқының жыныстық құрылымы 1959 жылдан 2016 жылға дейін біраз өзгерістерге ұшыраған. Қаладағы ерлердің үлесі, туылған уақытта туылған әйелдердің санынан көп болуына қарамастан, 1970 жылғы көрсеткіштерді қоспағанда әйелдер санынан әрдайым төмен деңгейде болған. Бұның себебі, ең алдымен Ұлы Отан соғысының зардабымен, екіншіден, ерлердің жұмысқа қабілетті жастағы бөлігінің әйелдерге қарағанда өлім-жітім деңгейі өте жоғары болуымен, үшіншіден, ерлердің өмір-сүру ұзақтығының әйелдерге қарағанда аздығымен түсіндіріледі. Ал, 1970 жылы ерлер мен әйелдердің үлесі шамамен бір деңгейде болған. Бұл қала халқының көші-қон әсерінен өзгерген ұлттық құрамымен түсіндіріледі.

Семей қаласы халқының жастық құрылымы жөнінде 1989 жылдан бастап қана белгілі. Осы жылдан бастап қала халқының жастық құрылымы 2016 жылға дейін қартаю үдерісімен сипатталады. 1989 жылы қала халқында Ж. Боже-Гарнье-Э. Россета шкаласы бойынша есептегенде қартаю үрдісі байқалмаған еді. Ал, 1999, 2009 және 2016 жылдары халықта демографиялық қартаю үрдісі байқалады.

Қорытынды

Семей қаласы халқының жастық құрамын жекелеген ұлттар бойынша қарастыратын болсақ, оларды екіге бөліп қарастыруға болады. Бірінші топ – азиялық, екінші топ – еуропалық ұлттар. Біріншісіне қазақтарды, өзбектерді, ұйғырларды, әзірбайжандарды және саны аз болса да түріктерді жатқызуға болады. Бұл этникалық топтардың жас-жыныстық көрсеткіштері пирамидаларының негізі, яғни, төменгі жағы кеңейтілген болып келеді және жоғары қарай жайлап қысқаруымен ерекшеленеді. Осылайша, бұлардың қартаю индексі жоғары емес. Бұл этникалық топтарды демографиялық жас ұлттарға жатқызуға болады.

Біз қарастырып отырған «еуропалық» этникалық топтардың жағдайы әлдеқайда маңызды. Бұлар орыстар, белорустар, украиндар, немістер және татарлар. Бұл этникалық топтардың жас-жыныстық пирамидасының негізі, яғни, төменгі жағы көп емес, бірақ, ортаңғы жағы кеңейтілген болуымен ерекшеленеді. Пирамиданың жоғарғы жағы (60 жастан асқандар) төменгі жағымен шамалас келеді.

Біраз уақыт өткеннен соң бұл этникалық топтардың жас-жыныстық пирамидасы төңкерілген үшбұрышты бейнеге келетінін, жастардың үлесі аз және «үшінші» жастағы халықтың көп болатынын болжау қиын емес. Ал, бұлардың бүгінгі белсенді көші-қон үдерісін сақтап қалар болса, онда қартаю үдерісі мейлінше тез қарқынмен жүреді. Егер, осы этникалық топтардың болашағына ұзақ болжау жасасақ, онда бұлардың Семей қаласының демографиялық картасынан толығымен жоғалғанын көреміз.

Әдебиеттер

Алексеенко А. (2006). Население Казахстана между прошлым и будущим. / Электронный ресурс. http://www.demoscope.ru/weekly/2006/0245/tema01.php. 26.03.2018.

Алексеенко А. (2002). О некоторых итогах переписи населения Казахстана. Демоскоп Weekly, №57-58, 15 б.

Алексеенко А.Н. (2017). Демографические измерения социальных процессов в современном Казахстане. Усть-Каменогорск: Берел, 147 с.

Алексеенко, Н.В., (1999). Алексеенко А.Н. Население Казахстана за 100 лет (1897 – 1997гг.). Усть-Каменогорск: Полиграфия, 157 с.

Всесоюзная перепись населения 1959 года. Городское и сельское население областей республик СССР (кроме РСФСР) по полу и национальности. / Электронный ресурс. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_59.php?reg=57 19.04.2018.

Всесоюзная перепись населения 1970 г. Численность наличного населения городов, поселков городского типа, районов и районных центров СССР по данным переписи на 15 января 1970 года по республикам, краям и областям (кроме РСФСР). / Электронный ресурс. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr70_reg1.php. 25.03.2018.

Всесоюзная перепись населения 1979 г. Численность наличного населения союзных и автономных республик, автономных областей и округов, краев, областей, районов, городских поселений, сел-райцентров и сельских поселений с населением свыше 5000 человек (кроме РСФСР). / Электронный ресурс. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr79_reg1.php. 24.03.2018.

Всесоюзная перепись населения 1989 г. Численность населения союзных республик СССР и их территориальных единиц по полу. / Электронный ресурс. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng89_reg1.php. 26.03.2018.

Галиев А.Б. (1994). Социально-демографические процессы в многонациональном Казахстане (1917-1991 гг.): Дисс.... на соиск. учен. степени канд. ист. наук. Алматы.

Зимовина Е.П. (2003). Динамика численности и состава населения Казахстана во второй половине XX века. / Электронный ресурс. http://www.demoscope.ru/weekly/2003/0103/print.php. 24.03.2018.

Зимовина Е.П. (2001). Социально-демографические процессы в зонах экологического бедствия Казахстана (1959-1999гг.): Дисс.... на соиск. учен. степени канд. ист. наук. Караганда.

Итоги переписи населения 1999 года по Восточно-Казахстанской области. (2001а). Том 2. Статистический сборник / Под ред. А.А. Смаилова. Алматы: Казстатинформ, 247 с.

Итоги переписи населения 1999 года по Восточно-Казахстанской области. (2001б). Том 3. Статистический справочник / Под ред. А.А. Смаилова. Алматы: Казстатинформ, 124 с.

Козина В.В. (2007). Демографическая история Казахстана (конец XIX – начало XXI вв.). Караганда: КарГУ, 145 с.

Козина В.В. (1994) Социально-демографические процессы в Казахстане в межпереписной 1979-1989 гг.: Дисс.... на соиск. учен. степени канд. ист. наук. Алматы.

Курманов Ф.С. (2002). Шығыс Қазақстан облысының халқы (1989-1999 жж.). Дисс.... на соиск. учен. степени канд. ист. наук. Өскемен.

Қазақстан Республикасының халқы. (2011). 2009 жылғы Қазақстан Республикасы халқының Ұлттық санағының қорытындылары. 1-том Статистикалық жинақ / Ред басқ. Ә.А. Смайылов. Астана: Жарқын Ко, 240 б.

Қазақстанның демографиялық жылнамалығы. (2017). Бас ред. Н.С. Айдапкелов. Астана: Жарқын Ко, 390 б.

Медков В.М. (2002). Демография. Ростов-на-Дону: Феникс, 448 с.

Морозова С.С. (2001). Анализ половозрастной структуры населения наиболее крупных этносов Казахстана по данным переписи населения 1999 года // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Международная научно-практическая конференция. Өскемен: ВКГУ, 386 б.

Назарбаев Н.Ә. (2017). Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Мәдениет журналы, №48, 30 б.

Сайлаубек Ә., (2016). Мамырбеков А.М., Тлеубердинов Қ.А. Шығыс Қазақстан облысы тұрғындарының әлеуметтік-демографиялық жағдайы (1991-2008 жж.). Семей: Pro 100Print, 167 б.

Сарсембаева Г.А. (2014). Возрастная структура казахского этноса в 1999-2009 гг. // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. XIV Международная научно-практическая конференция. Өскемен: Медиа-Альянс, 379 б.

Семей қаласының әлеуметтік-экономикалық жағдайы. (2001). Семей: Казполиграф, 40 б.

Уалтаева А.С. (2011). Население малых городов Казахстана (социально-демографический аспект на примере Восточного региона). Алматы: Веретельный, 204 с.

Шығыс Қазақстан облысы. (2011а). 2009 жылғы Қазақстан Республикасы халқының Ұлттық санағының қорытындылары. 1-том Статистикалық жинақ. Ред басқ. Ә.А. Смайылов. Астана: Жарқын Ко, 130 б.

Шығыс Қазақстан облысы. (2011б). 2009 жылғы Қазақстан Республикасы халқының Ұлттық санағының қорытындылары. 2-том Статистикалық жинақ. Ред басқ. Ә.А. Смайылов. Астана: Жарқын Ко, 150 б.

Шығыс Қазақстанның демографиялық жылнамасы. (2017). Статистикалық жинақ. Бас ред. Ә. Мақажанов. Өскемен: ШҚО-ның стат. деп., 166 б.

References

Alekseyenko A. (2006). Naseleniye Kazakhstana mezhdu proshlym i budushchim. [Kazakhstan's population between past and future]. / Electronic resource. http://www.demoscope.ru/weekly/2006/0245/tema01.php. 26.03.2018.

Alekseyenko A. (2002). O nekotorykh itogakh perepisi naroda Kazakhstana. [On some results of the census of the population of Kazakhstan]. Demoskop Weekly, №57-58, 15 b.

Alekseyenko A.N. (2017). Demograficheskiye izmereniya sotsial'nykh protsessov v sovremennom Kazakhstane. [Demographic dimension of social processes in modern Kazakhstan]. Ust'-Kamenogorsk: Berel, 147 s.

Alekseyenko, N.V., (1999). Alekseyenko A.N. Naseleniye Kazakhstana za 100 let (1897 – 1997gg.). [The population of Kazakhstan for 100 years (1897 – 1997)]. Ust'-Kamenogorsk: Poligrafiya, 157 s.

Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1959 goda. Gorodskoye i sel'skoye naseleniye oblastey respublik SSSR (krome RSFSR) po polu i natsional'nosti. [All-Union census of 1959. Urban and rural population of the regions of the republics of the USSR (except the RSFSR) by gender and nationality]. / Electronic resource. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_59.php?reg=57 19.04.2018.

Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1970 g. Chislennost' nalichestvuyushchikh gorodov, poseleniy gorodskogo tipa, rayonov i rayonnykh tsentrov SSSR po dannym perepisi na 15 yanvarya 1970 goda po respublikam, krayam i oblastyam (krome RSFSR). [All-Union census of 1970. The actual population of cities, urban-type settlements, districts and district centers of the USSR accord-

ing to the census of January 15, 1970 by republics, territories and regions (except the RSFSR)]. / Electronic resource. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr70_reg1.php. 25.03.20187

Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1979 g. Chislennost' nalivnykh i avtonomnykh respublik, avtonomnykh oblastey i okrugov, krayev, oblastey, rayonov, gorodskikh poseleniy, sel-raytsentrov i naselennykh punktov s naseleniyem svyshe 5000 chelovek (krome RSFSR). [The All-Union Population Census of 1979. The actual population of the Union and autonomous republics, autonomous regions and districts, territories, regions, urban settlements, village-district centers and rural settlements with a population of over 5,000 people (except the RSFSR)]. / Electronic resource. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr79_reg1.php. 24.03.2018.

Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1989 g. Chislennost' naseleniya soyuznykh respublik SSSR i ikh territorial'nykh yedinits po polu. [All-Union census of 1989. The population of the Union republics of the USSR and their territorial units by gender]. / Electronic resource. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng89_reg1.php. 26.03.2018.

Galiyev A.B. (1994). Sotsial'no-demograficheskiye protsessy v mnogonatsional'nom Kazakhstane (1917-1991gg). [Socio-demographic processes in multinational Kazakhstan (1917-1991)]. Diss .... na soisk. uchen. stepeni kand. ist. nauk. Almaty.

Zimovina Ye.P. (2003). Dinamika chislennosti i sostava naseleniya Kazakhstana vo vtoroy polovine XX veka. [Dynamics of the number and composition of the population of Kazakhstan in the second half of the twentieth century]. / Electronic resource. http://www.demoscope.ru/weekly/2003/0103/print.php. 24.03.2018.

Zimovina Ye.P. (2001). Sotsial'no-demograficheskiye protsessy v zone ekologicheskogo bedstviya Kazakhstana (1959-1999 gg.). [Socio-demographic processes in the ecological disaster zone of Kazakhstan (1959-1999)]. Diss .... na soisk. uchen. stepeni kand. ist. nauk. Karaganda.

Itogi perepisi naseleniya 1999 goda po Vostochno-Kazakhstanskoy oblasti. (2001a). [The results of the 1999 census in the East Kazakhstan region]. Tom 2. Statisticheskiy sbornik. Pod red. A.A. Smailov. Almaty: Kazstatinform, 247 s.

Itogi perepisi naseleniya 1999 goda po Vostochno-Kazakhstanskoy oblasti. (2001b). [The results of the 1999 census in the East Kazakhstan region]. Tom 3. Statisticheskiy spravochnik. Pod red. A.A. Smailov. Almaty: Kazstatinform, 124 s.

Kozina V.V. (2007). Demograficheskaya istoriya Kazakhstana (konets XIX – nachalo XXI vv.). [The demographic history of Kazakhstan (the end of the XX – beginning of the XXI centuries)]. Karaganda: KarGU, 145 s.

Kozina V.V. (1994). Sotsial'no-demograficheskiye protsessy v Kazakhstane v mezhperepisnoy 1979-1989 gg. [Socio-demographic processes in Kazakhstan in census 1979-1989]. Diss .... na soisk. uchen. stepeni kand. ist. nauk. Almaty.

Kurmanov F.S. (2002). Shyġys K¸azak¸stan oblysynyң khalk¸y (1989-1999 zhzh.). [Population of the East Kazakhstan region (1989-1999)]. Diss .... na soisk. uchen. stepeni kand. ist. nauk. Өskemen.

Kazakstan Respublikasynyn khalk¸y. (2011). [People of the Republic of Kazakhstan]. 2009 zhylġy Kazakstan Respublikasy khalkynyn Ulttyk¸ sanaġynyn k¸orytyndylary. 1-tom Statistikalyk¸ zhinak¸. Red bask¸. A.A. Smayylov. Astana: Zhark¸yn Ko, 240 b.

Kazakstannyn demografiyaly zhylnamalyġy. (2017). [Demographic Yearbook of Kazakhstan]. Bas red. N.S. Aydapkel. Astana: Zhark¸yn Ko, 390 b.

Medkov V.M. (2002). Demografiya. [Demography]. Rostov-na-Donu: Feniks, 448 s.

Morozova S.S. (2001). Analiz polovozrastnoy struktury naseleniya naiboleye krupnykh etnosov Kazakhstana po dannym perepisi naseleniya 1999 goda. [Analysis of the gender and age structure of the population of the largest ethnic groups in Kazakhstan according to the 1999 population census]. // Etnodemograficheskiye protsessy v Kazakhstane i sopredel'nykh territoriyakh. Mezhdunorodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya. Өskemen: VKGU, 386 b.

Nazarbayev N.Ә. (2017). Bolashak¸kabaġdar: rukhani zhanġyru. [Orientation for the future: spiritual revival]. Madeniyet zhurnaly, №48, 30 b.

Saylaubek Ә., (2016). Mamyrbekov A.M., Tleuberdinov K¸.A. Shyġys Kazakstan oblysy tұrġyndarynyn aleumettík-demografiyalyk¸ zhaġdayy (1991-2008 gg.). [Social and demographic situation of the East Kazakhstan region (1991-2008)]. Semey: Pro 100Print, 167 b.

Sarsembayeva G.A. (2014). Vozrastnaya struktura kazakhskogo etnosa v 1999-2009 gg. [Age structure of the Kazakh ethnos in 1999-2009]. // Etnodemograficheskiye protsessy v Kazakhstane i sopredel'nykh territoriyakh. XIV Mezhdunorodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya. Өskemen: Media-Al'yans, 379 b.

Semey kalasynyn aleumettík-ekonomikalyk¸ zhaġdayy. (2001). [Socio-economic situation of Semey]. Semey: Kazroligraf, 40 b.

Ualtayeva A.S. (2011). Naseleniye malykh gorodov Kazakhstana (sotsial'no-demograficheskiy aspekt na primere Vostochnogo regiona). [Population of small cities of Kazakhstan (socio-demographic aspect on the example of the Eastern region)]. Almaty: Veretel'nyy, 204 s.

Shyġys Kazakstan oblysy. (2011a). [East Kazakhstan region]. 2009 zhylġy Kazakstan Respublikasy khalkynyn Ulttyk¸ sanaġynyn korytyndylary. 1-tom Statistikalyk¸ zhinak¸. Red bask¸. Ә.A. Smayylov. Astana: Zhark¸yn Ko, 130 b.

Shyġys Kazakstan oblysy. (2001b). [East Kazakhstan region]. 2009 zhylġy K¸azak¸stan Respublikasy khalkynyn Ulttyk¸ sanaġynyn k¸orytyndylary. 2-tom Statistikalyk¸ zhinak¸. Red bask¸. Ә.A. Smayylov. Astana: Zhark¸yn Ko, 150 b.

Shyġys Kazak¸stannyn demografiyalyk¸ zhylnamasy. (2017). [Demographic chronicle of East Kazakhstan]. Statistikalyk¸ zhinak¸. Bas red. Ә. Mak¸azhany. Өskemen: SHK¸O-nyң stat. dep., 166 b.

ҒТАМР 03.41.91

Бахтыбаев М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
«Археология, этнология және музеология» кафедрасының PhD докторанты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: melsb@mail.ru

АРХЕОЛОГИЯ ӘУЕСҚОЙЛАРЫ ТҮРКІСТАН ҮЙІРМЕСІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ ТАРИХЫ, МАҚСАТЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басында ғылымның қарқынды дамыған кезеңі болып табылады. Бұл процеске орталықта – Санкт-Петербургте орналасқан ғылыми мекемелермен қатар Ресей империясының перифериясы болған Орталық Азияда құрылған жергілікті қоғамдық ғылыми мекемелер де үлес қосты. Уақыт өте олардың бір бөлігі археологиялық зерттеулер, қайта қалпына келтіру, көне ескерткіштерді қорғау жұмыстармен айналысатын және өз еңбектерін арнайы жинақтарда басып шығарған ірі ғылыми мекемелерге айналған. Сондай мекемелердің бірі Ташкент қаласында 1895 ж. құрылған Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі болды.

Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі жиырма жылдан астам Орталық Азияда орналасқан археологиялық ескерткіштерін, материалдық мәдениетін зерттеген қоғамдық ғылыми-өлкетану мекемесі болып табылды.

Мақалада Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі осы өңірдегі археология саласындағы жергілікті қоғамдық өлкетану ұйымы ретінде құрылу тарихы, оның негізгі мақсаты мен міндеттері қарастырылады.

Түйін сөздер: Үйірме, Түркістан, археология, ескерткіш, жарғы, қорғау, зерттеу жұмыстары, таңба.

Bakhtybayev M.

PhD doctoral candidate, of the Department
«Archaeology, Ethnology and museology», Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: melsb@mail.ru

History of creation, aims and tasks of Turkestan section of archeology amateurs

In this article, history of creation, aims and tasks of scientific social organization are considered of the Turkestan section of archeology amateurs.

From the second half of XIX century to the beginning of XX century – the period of great development of the scientific idea.

In this process social scientific organizations which are created in Saint Petersburg and whole Central Asia countries which were in the content of Russian Empire played major role. Most of them became important scientific organizations, which are systematically organizing excavations, research, restoration and protecting ancient statues and published work in different periodical press.

One of these organizations was Turkestan section of archeology amateurs which was created in 1895 in Tashkent.

Turkestan section of archeology amateurs were scientific regional organization, which studied ancient statues of Central Asia during 20 years.

Education of this scientific society allowed widespread development of research of archeological statues.

Key words: section, Turkestan, archeology, monument, statute, protection, research, tamga.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Бахтыбаев М.
PhD докторант кафедры «Археология, этнология и музеология»,
Казахский национальный университета имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: melsb@mail.ru

История образования, цели и задачи Туркестанского кружка любителей археологии

В статье рассматривается история образования, цели и задачи научной общественной организации – Туркестанского кружка любителей археологии.

Вторая половина XIX в. – начало XX в. – период стремительного развития научной мысли. Значительную роль в этом процессе сыграли научные общественные организации, созданные как в центре – Санкт-Петербурге, так и на периферии Российской империи – Центральной Азии. Многие из них превратились в важные исследовательские организации, систематически осуществлявшие раскопки, исследования, реставрацию и охрану памятников древности и публиковавшие результаты работ в специальных периодических изданиях. Одной из таких организаций был Туркестанский кружок любителей археологии, созданный в 1895 году в г. Ташкенте.

Туркестанский кружок любителей археологии являлся научно-краеведческой общественной организацией, на протяжении двадцати лет осуществлявшей работу по изучению памятников материальной культуры Центральной Азии. Образование этого научного общества способствовало широкому развитию исследований археологических памятников.

Ключевые слова: кружок, Туркестан, археология, памятник, устав, охрана, исследования, тамга.

Кіріспе

Қазақстанда орналасқан археологиялық ескерткіштерінің алғашқы зерттелу кезеңі жүйесіз жүргізілген ізденістер болса, XIX ғ. соңында зерттеу жұмыстары арнайы белгіленген бағдарлама аясында атқарыла бастады. Осы уақыттан бастап Қазақстан археология ғылымының пайда болуы мен оның әрі қарай дамуының негізі салынды.

XIX ғ. екінші жартысында орталықта орналасқан ғылыми ұйымдар өз бөлімдерін Ташкент қаласында аша бастады. Солардың қатарында, 1870 жылы Жаратылыстану, антропология және этнография әуесқойлары Мәскеу қоғамының Түркістан бөлімі, 1885 жылы Бағбаншылық қоғамының Түркістан бөлімі, 1879 жылы Жетісу облыстық статистикалық комитеті, 1887 жылы Сырдария облыстық статистикалық комитеті және т.б. болды. Сонымен бірге, Ташкент қаласында жергілікті басшылардың қолдауымен алғашқы аймақтық ғылыми ұйымдар да ашыла бастады. 1871 жылы генерал-губернатор К.П. Кауфманның қолдауымен алғашқы жергілікті ұйым – Ортаазиялық ғылыми қоғамы құрылды. Қоғамның негізгі бағыттары Орта Азияның тарихы, географиясы, статистикасы, этнографиясы, жер байлығы, сауда және қәсіпорындары жайлы деректерді жинақтау, сараптау және жариялау болып табылды. Сонымен қатар, 1895 жылы Түркістан генерал-губернаторы барон А.Б. Вревскийдің Императорлық орыс географиялық қоғамына Ташкент қаласында Түркістан бөлімін ашу туралы өтініш білдіріп, 1896 жылдың 20 мамырында осы қоғамның Түркістан бөлімі Ташкентте ашылды.

Жоғарыда аталған жергілікті ғылыми ұйымдар арасында ерекше орын алатыны Ташкент қаласында құрылған – Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі болды. Үйірме Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде орналасқан археологиялық ескерткіштерде ізденіс жұмыстарын жүргізіп, үйірме мүшелерінің жүздеген мақалалары мен баяндамалары жергілікті баспасөз құралдары мен арнайы жинақтарда жарық көрді.

Нәтижелер мен талқылау

XIX ғ. 60-90-шы жылдар аралығында археологиялық ескерткіштердегі қазба жұмыстарын арнайы мамандармен қатар әуесқойлардың, жергілікті тұрғындардың да жүргізуі арта түсті. Соның салдарынан көптеген ескерткіштерге зиян келтіріліп, табылған жәдігерлер біржолата жоғалды. Сол себептен, 1871 ж. Түркістан генерал-губернаторы К.П. фон Кауфман ескерткіштерді ғылыми тұрғыда зерттеуге қиындық туып отырғанын ескере отырып, арнайы рұқсатсыз қазба жұмысын жүргізуге тыйым салды (Умняков 1926: 46; Туркестанские ведомости 1871). Алайда, 1883 ж. бастап археологиялық қазба жұмыстарын қаржысы бар жеке азаматтар да жүргізе бастады. Өкінішке орай, бұл қазба

жұмыстары ғылыми тұрғыдан қарағанда, төмен деңгейде атқарылды (Бахтыбаев 2007: 6-7).

Қазақстанда орналасқан археологиялық ескерткіштерде зерттеулерді бастапқы кезеңде орталықта орналасқан ғылыми мекемелер жүргізсе, XIX ғ. 80-шы жылдарынан бастап жергілікті шенеуніктер, зиялы қауым өкілдері және саяси себептермен жер ауып келген интеллигенция өкілдері арасынан Түркістан өлкесінің тарихи-мәдени мұрасын зерттеп жүрген топ белгіленді. Солардың қатарында Императорлық Археологиялық комиссиясымен және Мәскеу Археологиялық қоғамымен тығыз байланыста болған Ташкент ерлер гимназиясының директоры Н.П. Остроумов та болды.

Түркістан өңірінде 1886 жылға дейін жүйелі түрде археологиялық зерттеулер жүргізілмегендігін, орталықтағы археологиялық ұйымдармен тұрақты байланыс жоқтығын, сонымен қатар жергілікті жерде осы мәселелермен айналысатын мекеме не жеке азаматтардың жоқтығын ескеріп, Императорлық Археологиялық комиссия Н.П. Остроумовқа аталған жұмыстармен айналысуды өтінді (Лыкошин 1896: 37-38).

Императорлық Археологиялық комиссиясы және Түркістан генерал-губернаторлығының қаржыландыруымен Н.П. Остроумов бірнеше ескерткіштерде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, Түркістанда орналасқан көне ескерткіштердің көп бөлігі табиғат зардабынан және шаруашылық жұмыстары салдарынан бірте-бірте бұзылып жатқанын комиссияға жазған хаттарында хабарлады (Лыкошин 1896: 46).

Императорлық жаратылыстану, антропология және этнография әуесқойлары қоғамы Түркістан бөлімінің 1893 жылдың 11 желтоқсанында өткен отырысында Н.П. Остроумов Түркістан өңірінде көптеген археологиялық ескерткіштер орналасқанын, олардың тек аз ғана бөлігінде қазба жұмыстары жүргізілгеніне тоқталып, Түркістан өңірінің Ресейдің қол астына өтуінен бұрын осы жердегі ескерткіштердің бұзылмай тұрғанын алға тарты. Ал, Ресейге қосылғаннан кейін осы өңірде шаруашылық өндірісінің қарқынды дамуының әсерінен археологиялық ескерткіштердің бұзылып жатқанын және ғылым үшін аса құнды заттардың біржолата жойылып кеткенін, оған қоса ескерткіштердің бұзылуына қазына іздеушілердің де қатысы барын баяндап, сөз соңында жергілікті әкімшілік тарапына осы өңірдегі тарихи-мәдени мұраларды қорғау шараларын қолға алуды ұсынды (Лыкошин 1896: 56; ПТКЛА 1896: 1). Сөз кезегін алған В.В. Бартольд өзінің 1893 жылы атқарған археологиялық зерттеулеріне тоқтала келіп, жергілікті әуесқойлардың атқарған археологиялық зерттеулеріне үлкен баға беріп, Трансоксианадағы отырықшылық мәдениет ескерткіштерін зерттеуге жергілікті әуесқойлардың қабілетті екенін атап өтті (ПТКЛА 1896: 2). Сонымен бірге, В.В. Бартольд өз экспедициясының бағдарламасын толық орындауға мүмкіншілігі жоқ екенін атап, осы ізденіс жұмыстарының ең болмаса бір бөлігін жергілікті әуесқойлар атқарса деген өз ұсынысын да айтып өтті (Лыкошин 1896: 57). В.В. Бартольд сөз соңында осы өңірде орналасқан ескерткіштерді зерттеу, негізінен, жергілікті ғалымдар мен өлкетанушыларға байланысты деп қорытындылады (Лунин 1981: 31).

Н.П. Остроумов пен В.В. Бартольдтің баяндамасы жан-жақты талқыланып, осы отырыста генерал-губернатор барон А.Б. Вревскийдің ұсынысы бойынша, Ташкент қаласында археологиялық үйірме құру туралы шешім қабылданды (ПТКЛА 1896: 2). Аз уақыт ішінде Н.П. Остроумов үйірме Жарғысының жобасын дайындап, 1894 жылдың 9 ақпанында Генерал-губернатор канцеляриясының басшысы К.А. Несторовскийге жазған хатында: «В исполнение возложенного на меня Главным Начальником края поручения составить проект устава Туркестанского кружка любителей археологии, имею честь покорнейше просить Ваше превосходительство доложить Его Высокопревосходительству предостовляемый при сем проект устава этого кружка и затем препроводить в Императорскую Археологическую комиссию для соответствующего разрешения проектируемой деятельности кружка» деп өтінеді (1-сурет) (ЦГА УР. Фонд И.1: 1). Н.П. Остроумовтың жазған хатына қарағанда Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі Императорлық археология комиссиясының аясында жұмыс атқаратындығы көзделгенін көрсетеді. Алайда, Императорлық археология комиссиясы басшысының 1894 жылдың 6 сәуірінде жазылған жауап хатында: «...на основании Высочайше утвержденнаго Положения об Археологической комиссии, не считает себя вправе ни принять кружок в свое ведение, ни ходадатайствовать об утверждении означенного проекта, так как учреждение подобных частных ученых обществ и кружков зависить от усмотрения Министерства Народного просвящения...» делінген (2-сурет) (ЦГА УР. Фонд И.1: 4-5).

1894 жылдың 31 мамырында Н.П. Остроумов Генерал-губернатор канцеляриясына

жіберген хатында Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің Жарғысын бекіту үшін Халыққа білім беру министріне жіберуін өтінді (ЦГА УР. Фонд И.1: 6). Н.П. Остроумов пен Түркістан генерал-губернатор канцеляриясы, Императорлық археология комиссиясы және Халыққа білім беру министрлігі арасында үйірме Жарғысын бекіту туралы хат алмасуы бір жарым жылға созылды. Тек 1895 жылдың 31 қазанында Халыққа білім беру министрі граф Делянов үйірме Жарғысын бекітті (Отношение Туркестанского генерал-губернатора по управлению учебными заведениями за №2831 от 4 декабря 1895 г. 1895; ПТКЛА 1896: 1-6). Үйірме мүшесі Н.С. Лыкошин осы шешім туралы ойын былай тұжырымдайды: «Таким образом, в крае возникло самостоятельное археологическое учреждение, которому предстоить много работы» (Лыкошин 1896: 57).

1895 жылдың 11 желтоқсанында өткен құрылтайшы-мүшелердің жалпы жиналысында Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі ашылды (Открытие Туркестанского кружка любителей археологии 11 декабря 1895 г. 1895: 4-5). Үйірменің құрметті төрағасы болып генерал-губернатор А.Б. Вревский сайланды. Үйірменің құрылтайшы-мүшелері: Н.А. Зеланд, О.М. Керенский, Д.М. Левшин, Н.П. Остроумов, В.Ф. Ошанин, Е.Т. Смирнов, В.О. Преображенский, А.П. Романович, Э.И. Мюллер, К.Вл. Аристов, В.В. Бартольд, Н.Д. Казицин, С.М. Граменицкий, Д.В. Назаров, Н.С. Лыкошин, С.А. Лидский және Ташкент училищесінің директоры князь К.М. Аргутинский-Долгоруков болып, Н.П. Остроумовты үйірменің вице-төрағасы, Н.С. Лыкошинды хатшы, С.А. Лидскийді казначей ретінде сайлады (Протокол заседания членов-учредителей Туркестанского кружка любителей археологии, 11 декабря 1895 года 1896: 1-2).

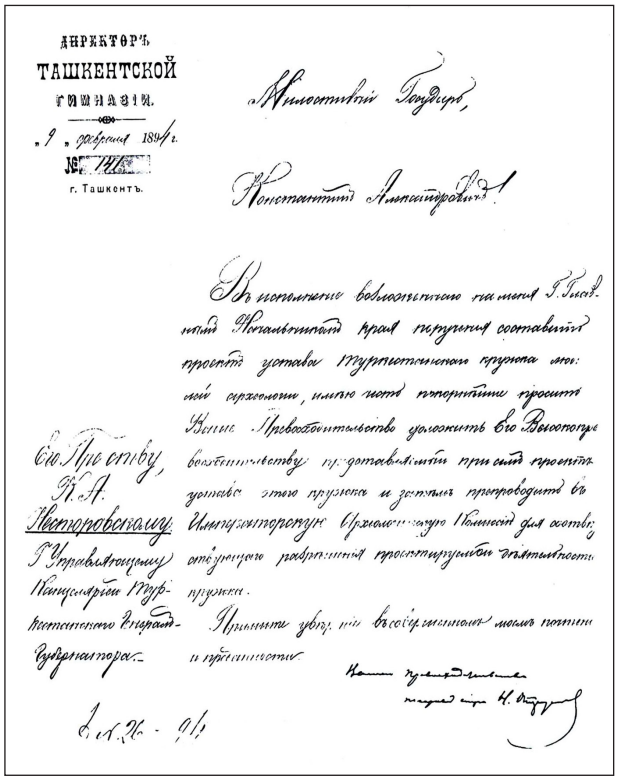
Н.П. Остроумов өз сөзінде: «…құрметті төрағаның қолдауымен осы өңірде бұдан бұрын жеке-жеке жұмыс атқарған әуесқой археологтар бұдан соң үйірме «Жарғысын» басшылыққа алып, онда келтірілген бағдарлама бойынша бірігіп жұмыс атқарады, сонысымен ғылымға пайда әкеледі деп сенемін», – деді (Протокол заседания членов-учредителей Туркестанского кружка любителей археологии, 11 декабря 1895 года 1896: 2).

Үйірменің ашылуына байланысты, жергілікті: «Түркістан ведомосі», «Түркістан түземдік газеті» атты баспасөз ақпарат құралдарының беттерінде үйірменің ашылу тарихы мен Жарғысы жарияланды (Туркестанские ведомости, 1895: 1) әрі үйірме Жарғысы жеке кітапша ретінде де баспадан шықты (Открытие Туркестанского кружка любителей археологии 11 декабря 1895 г. 1895).

Түркістан үйірмесі тарапынан Түркістан генерал-губернаторы канцеляриясының басшысына (ЦГА УР. Фонд И.1: 10) және облыс басшыларына арнайы хат жіберілді, онда үйірме атқаратын ізденіс жұмыстарына көмек көрсету туралы өтініш жазды (ЦГА УР. Фонд И.71: 9). Сонымен қатар, генерал-губернатор барон А.Б. Вревскийдің Ташкент қаласында археологиялық үйірме ашылмастан бұрын облыстық әскери губернаторларға 1895 жылдың 29 наурыз айында (№2538 нөмірмен тіркелген) облыстар жерінде орналасқан көне ескерткіштер жайлы мәлімет талап еткен.

1894 жылдың 6 ақпанында Сырдария облысының әскери губернаторы Сырдария облысында орналасқан ескерткіштер туралы рапортында: а) Ташкент қаласында – екі төбе, оның бірінің атауы Шыршык-тиля; ә) Ташкент уезінде – бірнеше ескі мешіттер; б) Шымкент уезінде – Түркістан қаласында Сұлтан Хазрет (Әзірет Сұлтан) мешіті; в) Әулиеата қаласында – Қарахан мазары; г) Әулиеата уезінде – Головачевка ауылында Айша бибі мазары, Ошақты болысында Ақкесене, Алмалы болысында Ақыртас құландылары; д) Қазалы уезінде – шағын төбелер орналасқандығын жазған (ЦГА УР. Фонд И.1: 91-92). Осы рапортқа сүйенсек, Сырдария облысында орналасқан ескерткіштердің тек аз ғана бөлігі тіркелгендігін көрсетеді (3-сурет). 1896 жылға дейін осы өңірде Н.А. Северцев, М. Бекчурин, П.И. Лерх, А.К. Гейнс, И.И. Пашино, П.И. Рычков, В.В. Верещагин, А.Л. Кун, Н.И. Веселовский, В.В. Бартольд және т.б. ашып, сипаттап жазған көптеген ескерткіштер енбеген.

Үйірме мүшелерінің отырыстары генерал-губернатор резиденциясы, Түркістан мұғалімдер семинариясы мен Қалалық Дума ғимараттарында өтіп отырған. Зерттеу жұмыстарына жұмсалатын қаржы, негізінен, меценаттық түсімдер мен мүшелер жарнасынан құралған. Сонымен қатар, Түркістан генерал-губернаторлығы, Петроград қаласындағы Орта және Шығыс Азияны зерттеу комитеті де зерттеу жұмыстарына қаржы бөліп отырды.

ДИРЕКТОРЪ
ТАШКЕНТСКОЙ
ГИМНАЗІИ.
9 февраля 1894 г.
№ 1116
г. Ташкентъ.

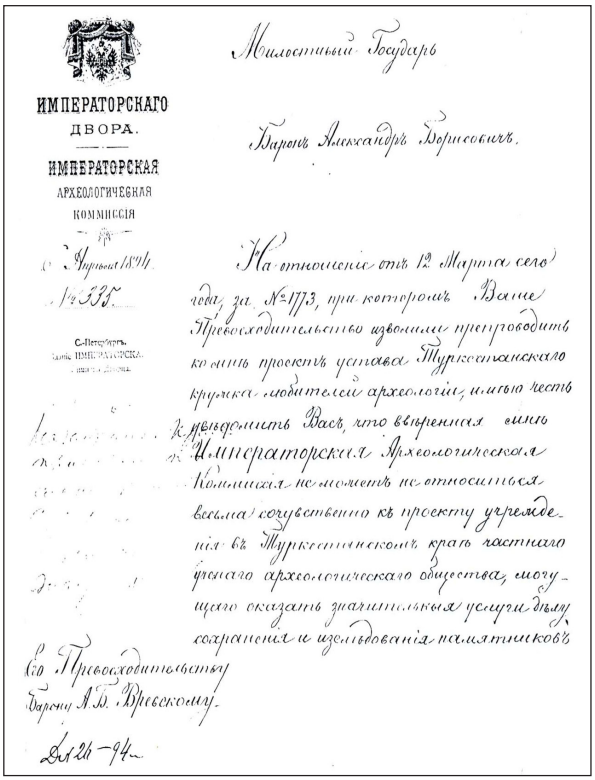
Милостивый Государь,
Константинъ Аполлоновичъ!

Во исполненіе возложеннаго на меня Г. Тыс. мнымъ Начальникомъ края поручения составить проектъ устава Туркестанскаго кружка любителей археологіи, имѣю честь покорнѣйше просить Ваше Превосходительство удостоить Его Высокопревосходительству представленія при семъ проекта устава этого кружка и затѣмъ препроводить въ Императорскую Археологическую Комиссію для соотвѣтствующаго разсмотрѣнія проектированнымъ элементамъ кружка.

Примите увѣреніе въ совершенномъ моемъ почтеніи и преданности.

Его Превосходительству
К. А. Несторовскому.
Г. Управляющему
Канцеляріи Туркестанскаго Генералъ-Губернатора.

1-сурет – Н.П. Остроумовтың Түркістан генерал-губернатары канцеляриясының басшысы К.А. Несторовскийге жазған хатының көшірмесі

ИМПЕРАТОРСКАГО
ДВОРА.
ИМПЕРАТОРСКАЯ
АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ
КОММИССІЯ

Милостивый Государь
Баронъ Александръ Борисовичъ.

По отношенію отъ 12 Марта сего года за №1773, при которомъ Ваше Превосходительство изволили препроводить копію проекта устава Туркестанскаго кружка любителей археологіи, имѣю честь довести до свѣдѣнія Васъ, что въ виду того, что Императорская Археологическая Комиссія не можетъ не относиться весьма сочувственно къ проекту учрежденія въ Туркестанскомъ краѣ частнаго ученаго археологическаго общества, могущаго оказать значительныя услуги дѣлу сохраненія и изслѣдованія памятниковъ

Его Превосходительству
Барону А. Б. Вревскому.

2-сурет – Императорлық археологиялық комиссия төрағасының жауап хатының көшірмесі

Үйірме аз уақыт ішінде құрылған музей қорына көптеген археологиялық және нумизматикалық жәдігерлерді жинақтады (Описание Археологической и нумизматической коллекции, принадлежащих Ташкентскому музею и Туркестанскому археологическому кружку 1900: 1-47). Үйірменің кітапхана қоры да ұлғайды. Үйірменің музейі мен кітапханасы Түркістан генерал-губернаторлық канцеляриясының шешімімен уақытша бөлінген ғимаратта орналасты.

Үйірме орталықта орналасқан Императорлық археология комиссиясы, Санкт-Петербург пен Мәскеу археологиялық қоғамдарымен, Қазан археология, тарих және этнография қоғамымен, Императорлық Қазан университетімен, Лейпцигтегі Этнография музейімен және жергілікті Семей статистикалық комитетімен, Астрахань мен Орынбор мұрағат комиссияларымен тығыз байланыста болды (Отчет о деятельности Туркестанского кружка любителей археологии с 11-го декабря 1899 г. по 11-е декабря 1900 г. (Год пятый) 1900: 197).

Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің мақсаттары мен міндеттері оның Жарғысында белгіленіп, негізгі атқаратын жұмысы Түркістан өңірінің археологиялық ескерткіштерінде зерттеу жүргізу болды.

Үйірме мүшелері зерттеу жұмыстарына белсене кірісіп, олардың саны көбейе түсті. 1896 жылдың 22 қаңтарында өткен үйірме отырысына 38 мүше қатысып, 47 азаматтың мүшелікке қабылдау туралы үйірме атына келіп түскен өтініштері қаралып, олар бір ауыздан үйірме мүшелігіне қабылданды (Протокол заседания Туркестанского кружка любителей археологии, состоявшагося 22 января 1896 года в зале Генерал-губернаторского дома 1896: 4-5). Олардың қатарында жергілікті әуесқойлар, туған жер тарихының жанашырлары М.Л. Әбілқасымов, Мұхитдин Қожа Хәкім Қожа Ишанов, Сейіт-Ғани Сейіт Әзімбаев, Сейіт-Кәрім Сейіт Әзімбаев, М.С. Андреев, И.И. Гейер, Н.К. Смирнов, Ә.А. Диваев, Н.Г. Маллицкий және т.б. болды.

Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі осы өңірдегі археология саласындағы жергілікті қоғамдық өлкетану ұйымы ретінде құрылды, оның негізгі мақсаты: арнайы белгіленген бағдарлама аясында, осы өңірдің барлық территориясында зерттеу жұмыстарын жүргізу және

оларды жүйелі түрде атқару арқылы Түркістан өңірінің барлық археологиялық мұрасын анықтау болып табылды. Үйірменің вице-президенті Н.С. Лыкошин осы мақсаттары туралы былай дейді: «Надо надеяться, что дружными усилиями членов нового археологического учреждения гигантский труд изучения Средней Азии, хотя и в продолжение многих лет, но будет выполнен» (Лыкошин 1896: 57).

Үйірме Жарғысының екінші параграфында оның негізгі міндеттері айқындалған. Үйірменің қызметі:

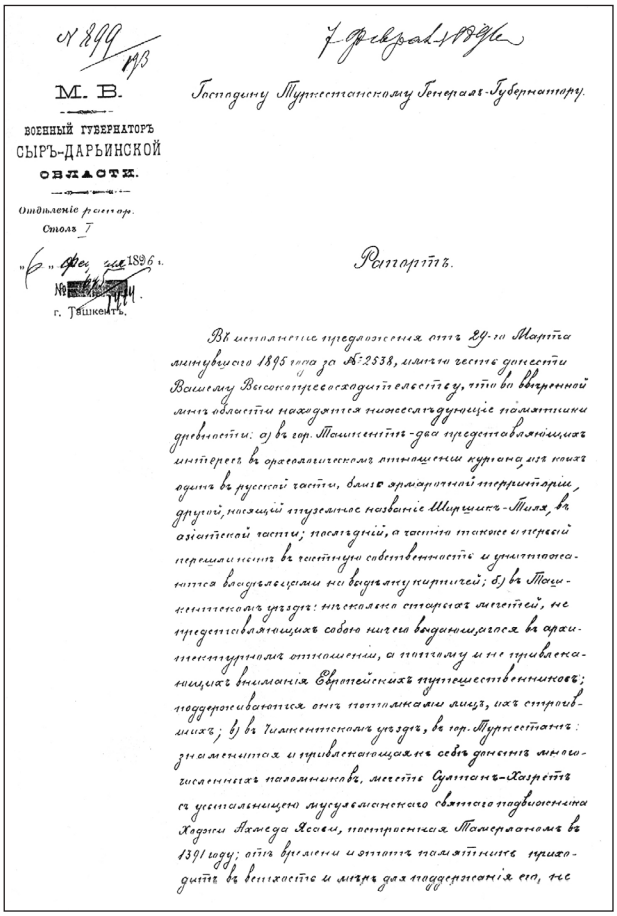
а) Түркістан өңірінде орналасқан көне ескерткіштермен танысу;

б) оларды сипаттап жазу және археологиялық картаға түсіру;

в) археологиялық ескерткіштерді қорғау;

г) жер егелерінің рұқсатымен археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу;

д) археологиялық материалдарды сараптап-саралап, баспаға дайындау болып табылады (Туркестанские ведомости 1895; Устав Туркестанского кружка любителей археологии 1896:1).

№ 899 /93

7 февраль 1896

М. В.

ВОЕННЫЙ ГУБЕРНАТОРЪ СЫРЪ-ДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ.

Отдѣленіе регистр. Столъ 7

"6" февр. 1896 г. № 744

г. Ташкентъ.

Господину Туркестанскому Генералъ-Губернатору.

Рапортъ.

По исполненіи предложенія отъ 29-го Марта минувшаго 1895 года за № 2538, имѣю честь донести Вашему Высокопревосходительству, что во вверенной мнѣ области находятся нижеслѣдующіе памятники древности: а) въ гор. Ташкентѣ - два представляющихъ интересъ въ археологическомъ отношеніи кургана, изъ коихъ одинъ въ русской части, близъ эрмарочной территоріи, другой, имѣющій туземное названіе Шейхъ-Тиляя, въ азіатской части; послѣдній, а частію также и первый перешли ныне въ городскую собственность и улучшеніе состоитъ въ разбрасываніи ихъ выдающихся кирпичей; б) въ Ташкентскомъ уѣздѣ: нѣсколько старыхъ могилъ, не представляющихъ собою ничего выдающагося въ археологическомъ отношеніи, а потому и не привлекающихъ вниманія Европейскихъ путешественниковъ; поддерживаются отъ потомковъ лицъ, ихъ строившихъ; в) въ Чимкентскомъ уѣздѣ, въ гор. Туркестанѣ: знаменитая и привлекающая своей древностью многочисленныхъ паломниковъ, мечеть Султанъ-Хазретъ съ усыпальницею мусульманскаго святого подвижника Ходжи Ахмеда Ясеви, построенная Тамерланомъ въ 1391 году; отъ времени и отъ того памятнику приходитъ въ ветхость и нужно для поддержанія его, чтобъ

3-сурет – Сырдария облысы әскери губернаторының Сырдария облысында орналасқан ескерткіштер туралы рапортының көшірмесі

1895 жылдың 11 желтоқсанында өткен үйірме отырысында Жарғыда белгіленген міндеттерді жүзеге асыру мақсатында Түркістан өңірі облыстарының әскери губернаторларынан, әскери әкімшілік пен оқу орын басшыларынан археологияға қызығатын азаматтарды үйірме мүшелігіне тарту және өз территорияларында орналасқан көне ескерткіштерді қорғауға шаралар қолдануларын өтінді (Протокол заседания Туркестанского кружка любителей археологии, состоявшагося 22 января 1896 года в зале Генерал-губернаторского дома 1896: 2-3). Сонымен қатар, 1896 жылдың 22 қаңтарында өткен үйірме отырысында бірқатар шешімдер қабылданды: болашақта атқарылатын зерттеу жұмыстарына қолайлы болу үшін Ташкент айналасының инструментальды түсірілген картасын дайындап беру жайлы Әскери-топографиялық бөлімінің басшысына өтініш айту;

Шымкент уезіндегі көне Отырар қалашығы айналасының да жобасын түсіріп беру жайлы өтініш беру;

Гаршынның қазба жүргізу туралы нұсқаулық ретіндегі кітапшасының қажетті данасын жаздырып алу (Протокол заседания Туркестанского кружка любителей археологии, состоявшагося 22 января 1896 года в зале Генерал-губернаторского дома 1896:7).

Жарғының төртінші параграфына сай Үйірме құрметті және тұрақты мүшелері мен қызметкерлерден құралатын болды. Бесінші параграфта жергілікті археология зерттеулеріне қызығушылықпен қарайтын азаматтар үйірме мүшелігіне қабылданатындығы көрсетіліп, жетінші параграф бойынша тұрақты мүшелер арасынан басқару органы: вице-төраға, хатшы және қазынашы 1 жыл мерзімге сайланатын болды. Ал, Жарғының сегізінші параграфында олардың негізгі міндеттері белгіленді: вице-төраға – басқару органы мен жалпы мүшелер мәжілісін шақырады, қазынашы – үйірме кассасын басқарады, ал хатшы – басқару органы мен жалпы мүшелер мәжілісінің хаттамаларын жазады (Устав Туркестанского кружка любителей археологии 1896: 2-3).

Жарғының тоғызыншы параграфында үйірмені басқару органының атқаратын жұмыстары айқындалған, үйірменің басқару органы үйірменің күнделікті атқаратын жұмыстарын қарап, шешім қабылдайды. Қай археологиялық ескерткішке қазба жұмыстары арқылы зерттеу жүргізілетіндігін белгілеп, үйірме мүшелері

арасынан кім қазба жұмыстарын жүргізетінін анықтап отырды. Сонымен бірге, басқару органына жергілікті органдармен, орталықтағы Археологиялық комиссиямен тығыз байланыста болуы міндеттелді (Устав Туркестанского кружка любителей археологии 1896: 3).

Үйірме Жарғысының оныншы параграфында қазба жұмыстарының барысы сипатталып жазылып, мемлекет, қоғамдық және жекеменшік жерлерде табылған заттай деректерді талапқа сай Императорлық археологиялық комиссияға таныстыру міндеттелді.

Құрылған күннен бастап Түркістан үйірмесі алдына қойылған мақсаттарға сай қызмет атқарды. Олар Оңтүстік Қазақстанның археологиялық ескерткіштерін есепке алып, топографиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, зерттелген нысанның өлшемдері мен жобаларын түсіріп, сипаттамаларын жазумен айналысты. Зерттеу нәтижелері арнайы отырыстарда баяндалып, айтылған пікірлер, мәжіліс қорытындылары үйірменің арнайы жинақтарынан орын алды.

Зерттеу жұмыстарын жүргізудің әдіснамалық құралдары қолда болмағандықтан, үйірме мүшелері далалық зерттеу жұмыстарының әдістемесін, анықтама кітапшаларын мүмкіндігінше әзірледі. Солардың қатарында С.М. Граменицкийдің жеті параграфтан тұратын үйірменің атқаратын жұмыс бағдарламасы мен мақсаттарына қатысты Үйірменің корреспондент-мүшелеріне арналған Нұсқаулығы да үйірменің 1896 жылғы 3 маусымдағы отырысында жан-жақты талқыланып бекітілді.

Нұсқаудың 1 параграфында: Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің жақын арада атқаратын қызметі Түркістан өңірінде орналасқан көне ескерткіштерді табу, сипаттап жазу және оларды қорғау болып табылады делінген;

2 параграфында: осы мақсаттарды жүзеге асыру үшін үйірменің корреспондент-мүшелері өздері тұратын жақын жерлерде орналасқан көне ескерткіштер (оба, төбе, қорым, көне құрылыстар, құландылар және т.б.) жайлы естіген болса, ол жерлерге барып ескерткіштердің сипаттамасын жазуға міндетті болады;

3 параграфында: ескерткіштерді сипаттап жазу кезінде келесі мәліметтерге назар аудару қажет: а) ескерткіштің орналасқан жерін, оның жақын елді мекеннен қанша шақырымда екенін және барар жолын; ә) ескерткіштердің (егер бірнеше ескерткіш болса) орналасу жобасын, өзара қашықтығын және жалпы көлемін; б) ескерткіштің сыртқы көрінісінің сипаттамасын, оның ішкі формасын, ұзындығын, енін, биіктігін және жергілікті атауын (болған жағдайда); в) кім де кім ілгеріде осы ескерткіштерде қазба немесе зерттеу жұмыстарын жүргізген бе? Жүргізсе, осы жұмыстар барысында көне заттар табылған ба және олар қандай заттар әрі кімнің қолында сақтаулы тұрғаны туралы мәліметтерге; г) осы ескерткіштер жайлы жергілікті тұрғындардың арасындағы аңыздар мен әңгімелерге, осы аңыздардың шығуы мен мәнін қалай түсіндіретініне; д) осы ескерткіштерге бұзылу қаупі төніп тұр ма, болмаса жақын арада су шайып, құлап қалды ма, немесе шаруашылық жұмыстары мен жаңа құрылыстар салу нәтижесінде, не басқа да себептерге байланысты өзгерді ме;

4 параграфында: көне ескерткіштерді сақтау мақсатында корреспондент-мүшелер өздеріне белгілі ескерткіштерде рұқсатсыз қазба жұмыстары жүргізілсе, не осы ескерткіштерді бұзып жатқан жағдайда, үйірменің вице төрағасына хабар беруі тиісті;

5 параграфында: сонымен қатар, үйірменің вице төрағасына кездейсоқ табылған көне жәдігерлер туралы мәлімет беру, ғылыми құндылығы бар осы көне заттарды иелерінен үйірме қаржысына сатып алу қажеттілігі туралы хабарлау;

6 параграфында: барлық корреспондент-мүшелер тапқан, жинап алған көне жәдігерлері жайлы толық сипаттама беріп, вице төрағаға мәлімет беруге міндеттелді;

7 параграфында: Түркістан өңірінде кездесетін көне ескерткіштерді сипаттап жазу, оларды картаға түсірудің маңызды екенін ескере отырып, корреспондент-мүшелер тек қана өздері болған ескерткіштер туралы мәліметтерді берумен шектелмей, өзге адамдардан естіген ескерткіштер туралы үшінші параграфқа сай сипаттама беріп және осы мәліметтерді берген адамдар туралы да анықтама жіберуінің қажеттігі көрсетілген (Граменицкий 1896: 28-29).

Үйірме мүшелері осы Нұсқауды өз зерттеулерінде ұстанғанда, атқарған жұмыстары белгіленген бір жүйе аясында жасала бастады. Сонымен қатар, үйірме мүшесі М.А. Терентьев өзі қолданып жүрген тастардағы жазуларды сулы қағаз арқылы көшіру әдісін қолдануды ұсынды (Лунин 1958:.52).

Үйірме мүшесі Н.Г. Маллицкий түркі, қазақ ру таңбалары мен орхон жазуларының ұқсастығын алға тартып, үйірме мүшелеріне зерттеу жұмыстары барысында қажеттігін ескеріп, орхон жазуына ұқсас таңбалар кестесін (4-сурет) дайындады (Маллицкий 1899: 43-46).

4-сурет – Н.Г. Маллицкий құрастырған кесте

Қорытынды

Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі осы өңірдегі археология саласындағы жергілікті қоғамдық өлкетану ұйымы ретінде құрылып, оның мақсаттары мен міндеттері айқындалып, оның негізгі мақсаты осы өңірдің барлық территориясында, арнайы белгіленген бағдарлама аясында зерттеу жұмыстарын жүргізу және оларды жүйелі түрде атқару арқылы Түркістан өңірінің барлық археологиялық мұраларын анықтау болып табылды.

Алдына қойған мақсатты орындау үшін келесі міндеттерді белгіледі: Түркістан өңірінде орналасқан көне ескерткіштермен танысу, оларды сипаттап жазу және археологиялық картаға түсіру, археологиялық ескерткіштерді қорғау, археологиялық қазба жұмыстарын

жүргізу, археологиялық материалдарды сараптай отырып, баспаға әзірлеу. Сонымен қатар, С.М. Граменицкийдің үйірменің корреспондент-мүшелеріне арнаған «Нұсқау» үйірме жұмысын сапалы әрі жүйелі түрде жүргізуге септігін тигізді.

Әдебиеттер

Бартольд В.В. (1899). По поводу статьи «Догадки о прошлом Отрара». ПТКЛА, IV. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. с. 175-176.

Бақтыбаев М.М. (2007). Музей ісі, табиғат, өнер туындылары мен көне ескерткіштерді қорғау жөніндегі Түркістан комитетінің Оңтүстік Қазақстанда атқарған қызметі. Түркістан: Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Тұран баспаханасы. 52 б.

Граменицкий С.М. (1896). Инструкция для членов-корреспондентов Туркестанского кружка любителей археологии. Сообщение С.М. Граменицкого, прот. от 03.06.1896 г. ПТКЛА, I. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. с. 21-29.

Лыкошин Н.С. (1896). Очерк археологических изысканий в Туркестанском крае до учреждения Туркестанского кружка любителей археологии. ПТКЛА, I. Ташкент: типо-литография торгового дома Ф. и Г. Бр. Каменские. с.1-58.

Лыкошин Н.С. (1899). Догадки о прошлом Отрара. ПТКЛА, IV. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. с. 171-174.

Лунин Б.В. (1981). Жизнь и деятельность академика В.В. Бартольда. Средняя Азия в отечественном востоковедении. Ташкент: изд. «Фан» Узбекской ССР. 223 с.

Лунин Б.В. (1958). Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Туркестанский кружок любителей археологии (1895-1917 гг.). Ташкент: изд. Академии Наук Узбекской ССР. 320 с.

Маллицкий Н.Г. (1899). О связи тюркских тамг с орхонскими письменами. ПТКЛА, III. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. с. 43-46. (прил. к прот. от 12.01.1898 г.).

Описание Археологической и нумизматической коллекции, принадлежащих Ташкентскому музею и Туркестанскому археологическому кружку (1900). Составители Н.П. Остроумов и И.В. Аничков, при участии студентов Импер. С.-Петербургского университета М. и А. Ульяновых и Н. Остроумова. Ташкент: топо-литогр. В.М. Ильина. 47 с. ЦГА УР. Фонд И.1, р.11, дл. 817, 166-190-п.

Открытие Туркестанского кружка любителей археологии 11 декабря 1895 г. (1895). Ташкент. 16 с. (отдел. оттиск).

Отношение Туркестанского генерал-губернатора по управлению учебными заведениями за №2831 от 4 декабря 1895 г. (1895). ЦГА УР. Фонд И.71, р.1, дл.1, 1-п.

Отчет о деятельности Туркестанского кружка любителей археологии с 11-го декабря 1899 г. по 11-е декабря 1900 г. (Год пятый). (1900). ПТКЛА (1899-1900), V. – Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. с. 194-199.

ЦГА УР. Фонд И.1, р.11, дл. 1039, 1-10 п.

ЦГА УР. Фонд И.71, р.11, дл.2, 9-п.

ЦГА УР. Фонд И.1, р.1, дл.817, 91-92-п.

Протокол заседания членов-учредителей Туркестанского кружка любителей археологии (1896). 11 декабря 1895 года ПТКЛА (1895-1896), I. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. с.1-3.

Протокол заседания Туркестанского кружка любителей археологии, состоявшегося 22 января 1896 года в зале Генерал-губернаторского дома (1896). ПТКЛА (1895-1896), I. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. с. 4-8.

ПТКЛА (1896). (1895-1896), I. Ташкент: типо-литография торгового дома Ф. и Г. Бр. Каменские. 143 с. (вкл. лист).

Туркестанские ведомости (1871). № 12.

Туркестанские ведомости (1895). – № 87.

Умняков И.И. (1926). Охрана памятников старины и искусства в Советском законодательстве Средней Азии // Известия Средне-Азиатского Комитета по делам музеев, охраны памятников старины, искусства и природы (Средазкомстарис). Вып. 1. Ташкент: Средазкомстарис. 310 с.

Устав Туркестанского кружка любителей археологии (1896). ПТКЛА (1895-1896), I. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. 143 с.

References

Bartold V.V. (1899). Po povodu stati «Dogadki o proshlom Otrara». PTKLA (1898-1899), IV. Tashkent: tipo-litogr. torg. doma F. i G. Br. Kamenskie. s. 175-176.

Baqtybaev M.M. (2007). Mýzeı isi, tabıǵat, óner týyndylary men kóne eskertkishterdi qorǵaý jónindegi Túrkistan komıtetiniń Ońtústik Qazaqstanda atqarǵan qyzmeti. Túrkistan: Qoja Ahmet Iasaýı atyndaǵy Halyqaralyq qazaq-túrik ýnıversıtetiniń Turan baspahanasy. 52 b.

Gramenitskiy S.M. (1896). Instruktsiya dlya chlenov-korrespondentov Turkestanskogo kruzhka lyubiteley arheologii. Soobschenie S.M. Gramenitskogo, prot. ot 03.06.1896 g. PTKLA (1895-1896), I. Tashkent: tipo-litogr. torg. doma F. i G. Br. Kamenskie. s. 21-29.

Lyikoshin N.S. (1896). Ocherk arheologicheskih izyiskanii v Turkestanskom krae do uchrezhdeniya Turkestanskogo kruzhka lyubiteley arheologii. PTKLA (1895-1896), I. Tashkent: tipo-litografiya torgovogo doma F. i G. Br. Kamenskie. s.1-58.

Lyikoshin N.S. (1899). Dogadki o proshlom Otrara. PTKLA (1898-1899), IV. Tashkent: tipo-litogr. torg. doma F. i G. Br. Kamenskie. s. 171-174.

Lunin B.V. (1981). Zhizn i deyatelnost akademika V.V. Bartolda. Srednyaya Aziya v otechestvennom vostokovedenii. Tashkent: izd. «Fan» Uzbekskoy SSR. 223 s.

Lunin B.V. (1958). Iz istorii russkogo vostokovedeniya i arheologii v Turkestane. Turkestanskiy kruzhok lyubiteley arheologii (1895-1917 gg.). Tashkent: izd. Akademii Nauk Uzbekskoy SSR. 320 s.

Mallitskiy N.G. (1899). O svyazi tyurkskih tamg s orhonskimi pismenami. PTKLA (1897-1898), III. Tashkent: tipo-litogr. torg. doma F. i G. Br. Kamenskie. s. 43-46. (pril. k prot. ot 12.01.1898 g.).

Opisanie Arheologicheskoy i numizmaticheskoy kollektsii, prinadlezhaschih Tashkentskomu muzeyu i Turkestanskomu arheologicheskomu kruzhku (1900). Sostoviteli N.P. Ostroumov i I.V. Anichkov, pri uchastii studentov Imper. S.-Peterburgskogo universiteta M. i A. Ulyanovyih i N. Ostroumova. Tashkent: topo-litogr. V.M. Ilina. 47 s. SGA UR. Fond I.1, r.11, dl.817, 166-190-p.

Otkryitie Turkestanskogo kruzhka lyubiteley arheologii 11 dekabrya 1895 g. (1895). Tashkent. 16 s. (otdel. ottisk).

Otnoshenie Turkestanskogo general-gubernatora po upravleniyu uchebnyimi zavedeniyami za #2831 ot 4 dekabrya 1895 g. (1895). SGA UR. Fond I.71, r.1, dl.1, 1-p.

Otchet o deyatelnosti Turkestanskogo kruzhka lyubiteley arheologii s 11-go dekabrya 1899 g. po 11-e dekabrya 1900 g. (God pyatyiy). (1900). PTKLA (1899-1900), V. – Tashkent: tipo-litogr. torg. doma F. i G. Br. Kamenskie. s. 194-199.

SGA UR. Fond I.1, r.11, dl. 1039, 1-10 p.

SGA UR. Fond I.71, r.11, dl.2, 9-p.

SGA UR. Fond I.1, r.1, dl.817, 91-92-p.

Protokol zasedaniya chlenov-uchrediteley Turkestanskogo kruzhka lyubiteley arheologii, 11 dekabrya 1895 goda (1896). PTKLA (1895-1896), I. Tashkent: tipo-litogr. torg. doma F. i G. Br. Kamenskie. s.1-3.

Protokol zasedaniya Turkestanskogo kruzhka lyubiteley arheologii, sostoyavshagosya 22 yanvarya 1896 goda v zale General-gubernatorskogo doma (1896). PTKLA (1895-1896), I. Tashkent: tipo-litogr. torg. doma F. i G. Br. Kamenskie. s. 4-8.

PTKLA (1896). (1895-1896), I. Tashkent: tipo-litografiya torgovogo doma F. i G. Br. Kamenskie. 143 s. (vkl. list).

Turkestanskie vedomosti (1871). №12.

Turkestanskie vedomosti (1895). №87.

Umnyakov I.I. (1926). Ohrana pamyatnikov starinyi i iskusstva v Sovetskom zakonodatelstve Sredney Azii. Izvestiya Sredne-Aziatskogo Komiteta po delam muzeev, ohranyi pamyatnikov starinyi, iskusstva i prirodyi (Sredazkomstaris). Vyip. 1. Tashkent: Sredazkomstaris. 310 s.

Ustav Turkestanskogo kruzhka lyubiteley arheologii (1896). PTKLA (1895-1896), I. Tashkent: tipo-litogr. torg. doma F. i G. Br. Kamenskie. 143 s.

ҒТАМР 03.20.00/ 21.41.41

Сактаганова З.Г.[1], Бодеев К.Т.[2]

[1]тарих ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: zauresh63@mail.ru
[2]докторант, e-mail: bodeev-78@mail.ru
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан, Қарағанды қ.

ҚАЙТА ҚҰРУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КОНФЕССИЯЛЫҚ АХУАЛ (XX ғасырдың 80 жж. ортасы мен 90 жж.)

Дінмен күрестің кеңестік нұсқасының соңғы кезеңіндегі Орталық Қазақстандағы конфессиялық ахуал. Орталық Қазақстанда орналасқан барлық діни ұйымдардың мәдени, әлеуметтік өмірі. Секталар санатына жатқызылған діни ұйымдардың уәкілетті органдармен «күресі». КСРО көлемінде жүргізіліп жатқан «қайта құру» саясатының принциптері мен шынайы өмір арасындағы алшақтық. Діни ұйымдар қызметінің қоғамдық-саяси ұйымдардың ықпалымен қайта жандануы. Халықаралық оқиғалардың өлкедегі конфессиялық өмірге әсері. Орталықтан жіберілген нұсқаулардың мазмұнындағы өзгерістер. Діни ұйым басшыларының әлеуметтік портреті.

Түйін сөздер: мұсылмандық діни ұйымдар, христиандық діни ұйымдар, діндарлар, діни мерекелер, «қайта құру» саясаты.

Saktaganova Z.G.[1], Bodeev K.T.[2]

[1]d.p.s.,professor, e-mail: zauresh63@mail.ru
[2]PhD freshmen student, e-mail: bodeev-78@mail.ru
E.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan, Karaganda

Confessional situation in Central Kazakhstan in the period perestroika (80-90-ies of XX century)

The confessional situation in Central Kazakhstan at the last stage of the Soviet version of the struggle with religion. Cultural, social life of all religious organizations located in Central Kazakhstan. «Struggle» of authorized bodies with religious organizations classified as sects. The gap between the principles of the policy of «perestroika», conducted on the scale of the USSR, and real life. The revival of the activities of religious organizations under the influence of socio-political organizations. The influence of international events on the confessional life of the region. Changes in the content of instructions sent from the center. Social portrait of heads of religious organizations.

Key words: Muslim religious organizations, Christian religious organizations, believers, religious holidays, «perestroika» policy.

Сактаганова З.Г.[1], Бодеев К.Т.[2]

[1]доктор исторических наук, профессор, e-mail: zauresh63@mail.ru
[2]докторант, e-mail: bodeev-78@mail.ru
Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан, г. Караганды

Конфессиональная ситуация в Центральном Казахстане в период перестройки (80-90-е гг. XX века)

Конфессиональная ситуация в Центральном Казахстане на последнем этапе советской версии борьбы с религией. Культурная, социальная жизнь всех религиозных организаций, расположенных в Центральном Казахстане. «Борьба» уполномоченных органов с религиозными организациями,

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

отнесенных к категории сект. Разрыв между принципами политики перестройки, проводимой в масштабе СССР, и реальной жизни. Возрождение деятельности религиозных организаций под влиянием общественно-политических организаций. Влияние международных событий на конфессиональную жизнь региона. Изменения в содержании указаний, отправленных из центра. Социальный портрет руководителей религиозных организаций.

Ключевые слова: мусульманские религиозные организации, христианские религиозные организации, верующие, религиозные праздники, политика «перестройки».

Кіріспе

XX ғасырдың 80-ші жж. ортасы «қайта құру» деген атпен тарихқа енді. М.С. Горбачевтің «қоғамды демократияландыру» үдерісі барлық саланы қамтуға бағытталғанымен, дін, діни ұйымдар, діндарлардың құқықтары, даму мүмкіндіктеріне салынған шектеулер алынған жоқ. Дегенмен, Қазақстан аумағында болып өткен басқа да оқиғалар, жаңа билік ұсынған бағыттың елде толыққанды демократия орнатуы мүмкін еместігін дәлелдеді.

Мақалада Орталық Қазақстан аумағында орналасқан діни ұйымдардың дамуы, сол уақыттағы әкімшілік-аумақтық өзгерістерге сәйкес қарастырылады. Яғни, Жезқазған және Қарағанды облыстарының аумақтары ескерілді. XX ғасырдың 20 жж. саяси қысым көріп, қоғамның барлық салаларынан аластатылған дін, діни ұйымдардың «қайта құру» аясында жұмысының қайта жандануы отандық тарих үшін өзекті мәселелердің бірі. Кеңес өкіметі «өмір сүрген» уақыт аралығында барлық ауыртпалықты бастан өткерген діни ұйымдардың қалыпты дамуы осы кезеңде басталды. Қоғамның дамуындағы рухани саланың бірі болып табылатын діннің адам үшін мәнін түсінбеген билік күресі аяқталуға жақын еді.

Зерттеудің әдіснамасы

Мақаланы жазу барысында басшылыққа алынған қағидалар – қоғам дамуындағы жалпы зандылықтар болып табылады. Атап айтқанда, жалпы әдіснамалық бағыттар мен ықпалды теориялық мектептердегі деректерге талдау жасау мен баға беру тәсілдері болып табылады. Сонымен қатар тарихи салыстырмалық және жүйелік-құрылымдық тәсілдер қолданылды. Зерттеу нысаны объективтілік, ғылымилық, тарихи негізде зерттелді. Ең басты принциптердің бірі – талдау және қорыту болғанын ерекше айтуымыз керек. Сонымен қатар, хронологиялық-тарихи, логикалық-тарихи, жүйелеу прициптері арқылы зерделенді.

Қайта құру қарсаңындағы діни ахуал

Сонымен, «қайта құру» қарсаңындағы Қазақстан аумағындағы діни ұйымдардың жағдайын, 1983 жылы 14 қарашада қабылданған «Қазақ КСР-де діни культтер жөніндегі заңды ұстану жайлы» (Қарағанды Облыстық Мемлекеттік Архиві, 1364-қ, 128-іс) қаулыдан көруге болады. Қаулыда діни экстремизмге қарсы күресті күшейту туралы айтылды. Қаулыға сәйкес сектаға жататын діни ұйымдардың заңға қарсы әрекеттерін анықтау үшін «секта мүшелерінің жеке басы мәліметтерін, ұлттық және жас құрамын, жұмыс орнын, атқаратын қызметін анықтау; секта көсемдерінің және мүшелерінің аруждандық және әлеуметтік бейнесін, экстремистік көзқарастары мен ұстанымдарының себептерін анықтау» (ҚОМА, 1364-қ, 128-іс: 2) тапсырылды. Сонымен қатар, секталардың әрбір заңға қайшы діни жиналыстарын заңдық актілермен тіркеп, бір ай көлемінде әкімшілік шара қолданып, айыппұл салу көзделді. Бұл қаулы, М.С. Горбачев КОКП ОК бірінше хатшы болып сайлануынан бұрын қабылданды. Дегенмен, КСРО тарағанға дейін дінге көзқарас Қазақстан аумағында осы бағытта дамыды.

XX ғасырдың 50-60 ж. діни ұйымдар ресми жұмыс жасауға, тіркеуден өтуге ұмтылып, жергілікті дін істері бойынша комитеттерге жиі өтініштер түсіріп отырған еді. КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы дін істері бойынша комитет өз кезегінде, діни ұйымдардың ресми тіркеуден өтуіне қарсы болып, оларды мүмкіндігінше тоқтатуға тырысып, жергілікті комитет уәкілдеріне діни ұйымды тіркемеудің, ұйымды таратудың жолдарын қарастыру жайлы құпия нұсқау хаттар жіберіп отырды.

1983 жылы қарашада қабылданған қаулыда «Сектанттардың жиылыстарына қатынасып, діни қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін заңдық жолмен жұмыс істеуге болатындығын ескертіп, экстремист көсемдер ықпалынан ажырату үшін, қатардағы діндарлар арасында әңгіме жүргізу» (ҚОМА, 1364-қ, 128-іс: 2) керектігі айтылды. Яғни, билік органдары өз тарапы-

нан діни ұйымдардың ресми тіркеуден өтуіне қызығушылық танытты. Бірақ, билік пен діни ұйымдар арасындағы қарым-қатынасқа мысал ретінде, Қарағанды қаласындағы ресми тіркеуден өтпеген евангелия-христиан баптистерінің (әрі қарай ЕХБ – *К.Б.*) пресвитерлерінің бірі Я.Я. Биккерттің КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы А.А. Громыкоға тоқсан адам қол қойып жолдаған хатымен көрсетуге болады. Хатта: «... постоянные конфликты между нами и органами местной власти происходят не из-за того, что мы не уважаем Советские законы, как часто нас выставляют, но из-за законодательства о религиозных культах. Христианин, исполняя это законодательство обречен на духовную смерть, а церковь на вымирание. Пункт 17 законодательства Каз. ССР – явное доказательство. По Библии: «Любите ненавидящих вас,» а по законодательству: «Не помогай брату или сестре, если они в нужде». По Библии: «…отпустить же их не евшими не хочу, чтобы не ослабели в дороге». Матф.15:32. По законодательству, ... использование в ходе собрания благотворительной миссии (обед для присутствующих) – нарушение, и двум нашим братьям, в домах, где обедали после собрания оштрафовали на 50 рублей... Что характерно, во время беседы на комиссии секретарь райисполкома Е.Н. Поддубная подчеркнула: «Идет перестройка, мы сейчас поворачиваемся лицом к людям, но … закон и по нему живём и мы исполнители и ничего сделать не можем». Это верующие давно знали и не первое письмо отправляется в выше стоящие инстанции.

Законодательство всячески старается воссоединить церковь с государством (пункты законодательства 8,12, 13, 14, 15). Главенствовать в церкви должен Христос и никакая другая личность, коллектив или партия» (Ресей Федерациясының Мемлекеттік Архиві, Р-6991-қ, 4082-іс: 8-11) делінген. Яғни, діни ұйымдардың ұстанымдары мен қолданыстағы заң өзара қарама-қайшылыққа толы болды.

Діни ұйымдарға қатысты осы кезеңге дейін қолданылған жаза түрлері де өзгеріссіз қалды. Жүйелі түрде культ жайлы заңды бұзушы секта көсемдері мен белсенділерін жұмыс орнындағы ұжымдық, мекен жайлары бойынша жиналыстарда талқылау, прокуратураға діни культтер бойынша заңды бұзатын секта көсемдері мен белсенділері үстінен арыз жазып, қылмыстық құқық бойынша жауапкершілікке тартуға тапсырмалар берілді. Жергілікті мерзімді басылымдар, радио, теледидарларды секталармен күреске шақыру, ақпарат құралдарының көмегі арқылы халық арасында үгіт насихат жүргізу жүктеліп отырды.

Діни ұйымдардың сандық және сапалық көрсеткіштері

Қарағанды, Жезқазған облыстарында ресми тіркеуден өткен, сонымен қатар жасырын, заңсыз жұмыс жасайтын діни ұйымдар болды. 1986 жылдың басында Жезқазған облысы бойынша 22 діни ұйым жұмыс жасады. Олардың тіркеуден өткендері: Орыс православие шіркеуі – екі (әрі қарай ОПШ – *К.Б.*), Католик шіркеуі (бір), Лютерандар шіркеуі (төрт), Мұсылмандар мешіті (бір), ЕХБ (екі), Жетінші күн адвентистері – бір (әрі қарай ЖКА – *К.Б.*), Меннониттер (бір), барлығы 12 ұйым. Тіркеуден өтпеген діни ұйымдардың саны 10, олар: Лютерандар шіркеуі (екі), ЕХБ (бір), Пятидесятниктер (бір), Шіркеу кеңесінің жақтастары (үш), Иегово куәгерлері (үш) (РФМА, Р-6991-қ, 2981-іс: 44).

Қарағанды облысы бойынша барлығы 47 діни ұйым жұмыс жасады. Оның 36-сы тіркеуден өткен, 11-і тіркеуден өтпеген болатын. Тіркеуден өткен діни ұйымдар: Орыс православие шіркеуі (үш), Католиктер шіркеуі (бір), Лютерандар шіркеуі (он бір), Мұсылмандар мешіті (екі), ЕХБ (тоғыз), Пятидесятниктер (алты), ЖКА (екі), Меннониттер (екі). Ал тіркеуден өтпеген ұйымдар: Орыс православие шіркеуі (екі), Католиктер шіркеуі (бір), Лютерандар шіркеуі (бір), ЕХБ (төрт), Пятидесятниктер (бір), Меннониттер (екі) (РФМА, Р-6991-қ, 2981-іс: 48-49).

Діни ұйымдар өздерін жораларды жүзеге асыру (шоқындыру, жаназа шығару, неке қию т.б.) және діндарлардың өз еркімен қайырымдылық жасауы арқылы қаржыландырып отырды. Орыс православие шіркеуі ғана культ бұйымдарын (икона, балауыз т.б.) сату арқылы пайда табуға мүмкіндіктері болды.

1985 жылы Қарағанды облысы бойынша тіркеуден өтпеген діни ұйымдардың дені Евангелия-христиан баптистері еді.

Солардың бірі – Қарағанды қаласының Ленин ауданында орналасқан діни топ. Діни ұйым 1975 жылы құрылған болатын. Ұйымға мүше 20 адам оның 16-сы орта және үлкен жастағы әйелдер еді. Мүше болғандар дені неміс ұлтынан. Топтың жетекшісі – Виль Эвальд Христианович. Ол жайлы архив құжаттарында «Э.Х. Виль діни топ құрылған кезден бастап жетекші. Дін жолына бала кезінен түскен. Діндарлар арасында айтарлықтай беделі бар. Эммиграцияға кету ойы

жоқ. Кеңестік заңнамаға қарсы әрекеттері үшін әкімшілік айыппұлдар салынды. Салмақты, елгезек, өзіне сенімді және өзімшілдеу» (ҚОМА, 1364-қ, 128-іс: 6) деген мінездеме берген.

Келесі бір ЕХБ ұйымы Қарағанды қаласы Киров ауданында орналасты. Діни ұйым 1960 жылдардың соңында пайда болды. Діни рәсімдерін топқа мүше адамдардың үйлерінде өткізеді. Мәліметтер бойынша мүшелерінің саны 50 адам, олардың 85%-ы орыстар мен украиндар. Топтың жетекшілері Гуляев Василий Акимович және Кныш Иван Федосеевич.

Облыстық архив мәліметтеріне сүйенсек «Гуляев Василий Акимович 1927 жылы Брянд облысы, Дядьков ауданы, Ивановичи селосында туған. Бастауыш білімі бар. 1948 жылы РКФСР ҚК 58-І- а бабымен сотталып 25 ЕТЛ (еңбекпен түзеу лагері – *К.Б.*) жіберілген. 1960 жылы ЕТЛ-дегі өтеу мерзімі 7 жылға қысқартылды. Көп сөйлемейді, дінге ЕТЛ-де жүрген уақытында бейімделген. Өте қу адам, діни культтер бойынша кеңес заңнамасын мойындамайды. Оның пікірінше Кеңес Одағында дінге қарсы жағдай қалыптасқан, қоғамдық іс-шаралардың барлығын қабылдамайды. Балаларын да осы бағытта тәрбиелейді. Гуляевпен бірнеше рет алдын алу, тәрбиелеу жұмыстары жүргізіліп, 1984 жылы екі рет айыппұл салынды. Ал 1985 жылы шілдеде Қарағанды қаласы Киров ауданы прокурорының арнайы ескертуін алды» (ҚОМА, 1364-қ, 128-іс: 7).

Ал келесі жетекші И.Ф. Кныш жайлы «...1924 жылы туған. Ұлты украин. Полтава облысы, Сгуров ауданының, Лизогуб селосынан. Бастауыш білімі бар. Отбасылы. 1947 жылы РКФСР ҚК 58-10 бабының 1 ші тармағы бойынша 6 жылға ЕТЛ-не жіберілген. 1963 жылы ақталған. Діндарлар арасында беделді емес. КСРО-дағы діни культтер бойынша заңдарды мойындамайды. Мінезі тұрақсыз...» (ҚОМА, 1364-қ, 128-іс: 7) деген ақпарат бар.

Тағы келесі ЕХБ діни ұйымы Тельман ауданы, Токаревка поселкесінде орналасты. 1964 жылдан тіркеусіз жұмыс істей бастаған қауымдастық құрамында 80 ж. ортасында барлығы 76 діни бірлестік болды. Олардың 19-ы еркек, 57-і әйел, 16-сы мектеп оқушысы, 2-і КТУ оқытушысы. 18 жасқа дейін діндарлар саны – 16; 30 жасқа дейін 28; 30-40 аралығында 5 адам; 50-60 аралығында 15 адам; 60 жастан жоғары 6 адам тіркелді. Құлшылық етуді жеке үйлерде өткізетін. Кейбір діндарлар Теміртау қаласындағы «автономды» ЕХБ шіркеуіне барады. Ұйымның 70%-н немістер құрады. Архивте діни ұйым жетекшілері жайлы да мәлімет бар, онда: «Вркентин Петр Васильевич – 1923 жылы туған, зейнеткер, ұлты неміс. Білімі аяқталмаған орта білім. Отбасылы. Мінезі салмақты, байсалды, КСРО-дағы діндарлардың жағдайы жайлы пікірі тұрақсыз. Бірнеше рет әкімшілік жазаға тартылды.

Ұйымның тағы бір жетекшісі – Зудермен Гергард Антонович. 1938 жылы туған. Ұлты неміс. Аяқталмаған орта білімді. Жоғарғы вольтті жүйеде электромонтер жұмысын атқарады. Отбасылы. Он баласы бар. Дінге бала кезінен бейім. «КСРО-да діни көзқарас бойынша қудалау бар» деп есептейді. «Сол себепті де, діни қудалауға түскен адамдарға көмек көрсету керек» деп есептейді. Әкімшілік жазаға бірнеше рет тартылған. Жұмыс орнындағы жиналыста да әңгімеленді» (ҚОМА, 1364-қ, 128-іс: 8) делінген.

Нұра ауданы, Киевка поселкесіндегі тағы бір ЕХБ діни ұйымы орналасты. 1960 жылдардың соңында пайда болған діни ұйым құрамында 136 діндар тіркелді. Оның 86-сы әйел, 34-і үй шаруасында. Ұйым мүшелерінің 98%-ын неміс ұлты құрады. Жас құрамы бойынша 18-30 жас аралығында 60 адам; 30-50 жас аралығында – 35 адам; 50 және елу жастан жоғары 41 адам тіркеліп, 26-сы зейнеткер жасында еді. Жиналыстары діни рәсімдер жүргізуге бейімделген жеке үйде өткізілді.

Діни ұйымның жетекшілері:

– Безе Пауль Эммануилович, 1935 жылы туылған. Жеті жылдық білім бар, ұлты неміс. Үйленген. Қоғамдық тамақтану орнында электрик болып жұмыс істеді.

– Кнауб Александр Фридрихович – 1930 жылы туылған. Ұлты неміс. Орта толық емес білімі бар. Аудандағы автобазада токарь болып жұмыс атқарды.

– Тим Владимир Фридрихович – 1937 жылы туған. Жеті сыныптық білім бар. Чернигов кеңшарының №3 бөлімшесінде дәнекерлеуші болып жұмыс атқарды.

Діни ұйымның жетекшілері жайлы «... барлығы діни ұйымдарды тіркеуден өткізуді қажетсіз, балаларға діни тәрбие беру керек деп есептейді. Қолданыстағы заңның діндарларға қатысты жазалаушы заң екенін айтты. Қоғамдық жұмыстардан бас тартып, адам бос уақытын құдайға құлшылық етуге арнауы тиіс деп есептейді. Ашық түрде уағыз жүргізбейді. Қаскөйлік әрекеттері байқалған емес. Өкімет тарапынан алдын алу-ескерту жұмыстары жүргізіліп, әкімшілік жазаға да, қылмыстық жазаға да тартылған» (ҚОМА, 1364-қ, 128-

іс: 9) делінген. Діни ұйымдар жетекшілерінің әрқайсысына ақпарат жиналды. Ол ақпаратты билік керек уақытында пайдаланды.

Билік тарапынан қолдау таппай, секта қатарына жатқызылған діни ұйымдардың бірі – пятидесятник-воронаевшылар еді. Қарағанды қаласындағы пятидесятник-воронаевшылар діни ұйымы XX ғасырдың 50-ші жылдарында пайда болды. 1985 жылы құрамында 200-дей діндар тіркелген еді. 160-тан астамы әйелдер, көпшілігі үй шаруашылығында. Жасы 30-ға дейінгі жастар 15%-ды, ал 40-60 жас арасындағылар басым бөлігін құрады. Діндарлардың барлығы орта білімді немесе аяқталмаған орта білімді еді. Құжаттарда: «Бұл діни ұйым ресми тіркеуден өтпеген. Тіркеуден өтуге қарсы. Қолда бар мәліметтер бойынша пятидесятниктер «киелі рухпен шоқындыру» немесе өзге тілде сөйлеу рәсімдерін жүргізеді» (ҚОМА, 1364-қ, 128-іс: 10) делінген.

Қауымға жетекшілік еткендер Доманский Г.А., Кригер В.О. Архивте діни ұйым жетекшілеріне келесі мінездеме берілген: «Доманский Герасим Антонович – 1919 жылы Хмельницк қаласында туған, ұлты поляк, 6 сыныптық білімі бар. 1951 жылы Укр КСР-ның ҚК 54-10 бабының II-ші тармағы және 54-II бабы бойынша сотталған. Пятидесятник-воронаевшылардың аға пресвитері. Дінге 1947 жылдан мойын бұрды. Дінге берілген, ұйымдастырушылық қабілеті жоғары, салмақты, діндарлар арасында беделді. Әкімшілік жазаға тартылып, прокуратура тарапынан ескерту алды.

Кригер Василий Оттович – 1928 жылы туылған. Херсон облысында туылған. Ұлты неміс. 6 сыныптық білімі бар. Қазір зейнеткер. Дзержинская көшесі 52-357 үйде тұрады. Пятидесятник-воронаевшылардың пресвитері. Діни фанатик. Эмиграцияға бейім. Өз әрекетінде ұлтараздық қоздыру және шындыққа сәйкес келмейтін ақпараттар таратумен айналысады. Кеңес өкіметіне сын көзбен қарайды. ГФР еліндегі діни ұйымдарға бару үшін өтініш жазуды тоқтатар емес. Аштық жариялауға дайын екенін айтып қорқытуда» (ҚОМА, 1364-қ, 128-іс: 10).

Пятидесятник-воронаевшылардың келесі бір тобы Теміртау қаласында орналасты. 1960 жылдардың соңында пайда болды. 1985 жылы қауымда 25-30 діндар болды. Діндарлардың көпшілігін жасы ұлғайған әйелдер құрап, рәсімдер діндарлардың жеке үйлерінде өткізді. Билік органдарының мәліметтерінше, Қарағанды қаласындағы пятидесятник-воронаевшылардың ықпалымен ресми тіркеуден өтуден бас тартып отырды. Топқа жетекшілік еткен, 1922 жылы туылған, ұлты неміс – Штейнгауэр Карл Францевич.

Келесі пятидесятник-воронаевшылар діни ұйымы Шахтинск қаласында 1983 жылы пайда болды. Пятидесятниктер мен баптистердің бірігуі нәтижесінде құрылған ұйым құрамында 25 діндар тіркелді. Ұйымның жетекшісі Келбатыров Тагас, 1964 жылы туылған. Орта білімді. Ұлты қазақ. Шахтинск қаласының №6 шахта құрылыс басқармасында тау-кен жұмысшысы болып жұмыс атқарды. Дінге ден қойғанына көп бола қоймаған Т.Келбатыров, ұйымға ұлты украин әйелінің ықпалымен өткен болатын. Т.Келбатыровпен де алдын алу және тәрбиелеу әңгімелері жүргізілді. 1984-1985 ж. әкімшілік жазаға да тартылды.

Қарағанды қаласының ЕХБШК (Евангелия-Христиан Баптистері Шіркеулерінің Кеңесі – *К.Б.*) меннонит жақтастары діни ұйымы 1960 жылдардың соңында пайда болды. Қарағанды қаласы Октябрь ауданының 33-34 шахта поселкелерінің аумағында орналасқан ұйым құрамында 100-120 діндар тіркелді. Діндарлардың басым бөлігін неміс ұлтының орта және егде жастағы әйелдері құрады. Діни ұйым құрамында мектепке дейінгі, мектеп жасындағы жастар мен балалар да болды. Діни ұйым жанынан кешкі мектеп ұйымдастырды (ҚОМА, 1364-қ, 128-іс: 11). Бірақ, кәмелеттік жасқа толмаған балалардың діни ұйымдарға мүше болуына заңмен тыйым салынған еді.

Діни ұйымның жетекшілерінің бірі – Биккерт Яков Яковлевич. Ол аға пресвитер қызметін атқарды. 1938 жылы Омбы облысы Есіл ауданында туған Я.Я. Биккерт, Майқұдық шахтасында кенші жұмысын атқарды. Дінге бала кезінен мойын бұрған. Діндарлар отбасынан шыққан. Архив құжаттарында оған «Қу, ұйымдастырушылық қабілеті жоғары. Аудиториямен жұмыс жасай алады. Діни фанатик. Сектанттар арасында беделді. КСРО-да діндарларды құдалайды деген пікірде. Діни ұйым мүшелерін де осы бағытта үгіттейді. Діни көзқарастары үшін бірнеше рет әкімшілік жазаға да тартылды. Оның жеке басы мәселесі ұжымда да, аудандық атқару комитетінің ықпалдасу комиссиясының отырысында да талқыланды» (ҚОМА, 1364-қ, 128-іс: 13) деген мінездеме берілген.

Қоғамға жат секта деп танылған діни ұйымдардың бірі – иеговистер еді. Оның екі бағыты иеговист-бруклиншілер мен иеговист-ильиншілердің өкілдері Қарағанды облысының

аумағында өз жұмыстарын жасырын жүргізіп отырды.

Иеговистер-бруклиншілердің бір тобы Абай қаласында орналасты. Оның жетекшісі Нахтиталь Александр Рудольфович еді. 1953 жылы Жезқазған қаласында туған. Ұлты орыс. Орта-техникалық білімі бар (ҚОМА, 1364-қ, 128-іс: 13). Діни фанатиктігімен ерекшеленетін А.Р. Нахтиталь әскер қатарына барудан бас тартқаны үшін екі рет сотталған. Кеңес өкіметін мойындамай, бір де бір сайлауға қатыспады.

Иеговист-бруклиншілердің тағы бір тобы Шахтинск қаласында орналасты. Бұл топты 1922 жылы Дорогобыж облысында туған, ұлты украин, Якимец Степан Михайлович басқарды. Ертеректе Украина КСР ҚК 54-Іа бабы бойынша сотталған С.М. Якимец те, ашық түрде кеңес билігін мойындамай, сайлауларға қатысудан бас тартып отырды (ҚОМА, 1364-қ, 128-іс: 13).

Осы бағыттағы діни топтардың бірі Осакаровка ауданында орналасты. Ұйымға Андроник Петр Иванович жетекшілік етті. 1925 жылы туған, ұлты молдаван. Андроник П.И. Украина КСР ҚК 54-10, 54-11, 54-18 баптары бойынша сотталған. Кеңес өкіметін мойындамай, сайлау немесе басқа да қоғамдық-саяси шараларға қатысудан бас тартты.

Иеговист-ильиншілер діни ұйымы Қарағанды қаласында жұмысын жасады. Құрамында 20-ға жуық мүшесі бар діни ұйымды, 1905 жылы туған зейнеткер Топчиев Николай Афанасьевич басқарды. 1936 жылы Украина КСР ҚК 54-10 бабының II тармағы бойынша ЕТЛ-не 8 жылға, ал 1950 жылы Өзбек КСР ҚК 67 және 58-ші баптары бойынша сотталған. Ильин ағымының брошюраларын таратумен айналысап, тыйым салынғанына қарамастан басқа қалаларда орналасқан иеговистермен байланыс орнатқан.

Жергілікті иеговистер арасында беделді болғандардың бірі – Теслюк Иван Сергеевич. 1927 жылы туған. Ұлты украин. 1949 жылы РКФСР ҚК-нің 54-10 бабымен ЕТЛ-не 7 жылға айдалса, 1967 жылы 142 бап бойынша 3 жылға сотталған (ҚОМА, 1364-қ, 128-іс: 14). Белсенді түрде діни брошюраларды дайындап, таратумен бақылау органдарының назарына түскен.

1986 жылы КСРО Министрлер Кеңесінің дін істері жайлы кеңестің Қарағанды облысы бойынша уәкілеттісі, облыс көлеміндегі барлық діни ұйымдарды өз ықпалында ұстау, олардың заңға қайшы әрекеттерін тоқтату мақсатында жұмыстар жүргізу бойынша жоспар жасады (ҚОМА, 1364-қ, 129-іс: 3). Жоспарға сәйкес бұрынғы жылдардағыдай, діни ұйымдардың қызметін қадағалау шаралары қарастырылды. Діни ұйымдардың қызметін шектеуде қолданылатын шаралар өзгеріссіз қалды. Билік органдары ол жұмыстардың нәтиже бермесін де түсінді.

Діни мерекелердің аталып өтілуі

Билік органдары, органдар жанынан құрылған ықпалдасу комиссияларының дін істері бойынша бақылауында болған іс-шаралардың бірі – діни мерекелер. Мереке өтуі, оған адамдардың қатысуы, қатысушылардың ұлттық, жыныстық құрамы мен жас ерекшеліктеріне баса назар аударылды. Статистикалық мәліметтерді тіркеп, жыл сайын салыстырмалы талдаулар жасап, есепке алды.

1986 жылы 4 мамырда облыстағы діндарлар мен діни ұйымдар «пасха» мерекесін тойлады. «Неміс пасхасы» қарсаңында лютеран, меннонит, католик және баптистік ұйымдар арасында КСРО-дағы діни культтер жайлы заңның орындалуын қамтамасыз ету үшін әңгімелер жүргізілді.

Дегенмен, мереке күндері заңға қайшы әрекеттер байқалған жоқ. Діндарлары ең көп жиналған ұйым лютерандар болды. Қарағанды қаласындағы шіркеуге барлығы 500-ден астам адам жиналды. Аса белсенділік танытқан діни ұйымдардың бірі – меннониттер болды. Мерекені атап өтуге жиналған 450-дей адамның, 30 пайызын жастар құрады. Жастар арасында жасы 20-ға дейінгілердің үлесі көп болды. Қарағанды қаласында ЕХБ ұйымы бойынша да дәл осындай жағдай қалыптасты (ҚОМА, 1364-қ, 130-іс: 3).

«Пасха» мерекесін тойлаудағы неғұрлым белсенді болғандары орыс православие шіркеуі. Олар дайындық жұмыстарын кішігірім ғимараттарды жөндеу, сырлау жұмыстарынан бастады.

«Пасха» күнгі священниктердің уағыздары өзінің салтанатымен ерекшеленді. Олардың жер бетіндегі бейбіт өмір үшін қосқан үлестері, Кеңестік бейбітшілік қорына қосқан үлесі жайлы айтылды. 1986 жылы Кеңестік бейбітшілік қоры Қарағанды қаласындағы Михайл-Архангельский шіркеуінің попы А.В. Уловичті бейбітшілік қорының күміс медалімен марапаттады.

Дегенмен, өткен жылдармен салыстырғанда ОПШ-де келушілердің саны азайған еді. 1986 жылы 3-4 ші мамырдағы құлшылық етуге 700 адам қатысқан. Осыған дейінгі жылдарда 1000-ға жуық адам қатынасып отырған. Осы жағдай Оса-

каровка ауданында да байқалды. Осакаровка ауданы бойынша өткен жылдармен салыстырғанда 20-30%-ға азайған болатын (ҚОМА, 1364-қ, 130-іс: 5].

«Пасха» мерекесін тойлау барысында белсенділік танытқан ЕХБ жастары Иисус Христосты насихаттады. Меннонит және католик жастары арасында да мерекені тойлау белсенді жүрді (ҚОМА, 1364-қ, 130-іс: 6]. Кеңес өкіметінің жастар мен мектеп жасындағыларды діннен алшақ ұстауға тырысқан іс-әрекеті де нәтиже бермеді.

XX ғасырдың 80-ші жылдарындағы халықаралық ахуал, діни ұйымдардың күнделікті қызметінің барасына әсер етті. Кеңес-Ауған соғысы мұсылман діни ұйымдарының жағдайын ауырлатты. 1986 жылы «Азия және Африка елдерінде «жауыққан ислам» ағымының күшеюіне байланысты, осы мәселені назарда ұстау ерекше тапсырылды (ҚОМА, 1364-қ, 130-іс: 7). Мұсылман діни ұйымдарының Орталық Қазақстан бойынша репрессиядан кейінгі қайта жандануы Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарымен сәйкес келді. Соғыс жылдарында Қарағанды қаласының Октябрь және Ленин аудандарында ашылған мешітке, кейінірек Қарқаралы және Жаңаарқа аудандарындағы мешіттер қосылған болатын. Дегенмен, XX ғасырдың 50-60 ж. жасалған діни қысым салдарынан аудандардағы мешіттер жабылып, тек қана облыс орталығындағы мешіттер қалды. Зерттеліп отырған уақыт аралығында Орталық Қазақстан бойынша барлығы үш мешіт болды. Оның біреуі облыс орталығы Жезқазған қаласында, екі мешіт облыс орталығы Қарағанды қаласында орналасты (ҚОМА, 1364-қ, 130-іс: 8). Дегенмен үлкен аумақты қамтып жатқан Орталық Қазақстан үшін бар-жоғы үш мешіттің жұмыс істеуі аздық етті. Облыс орталықтарынан әлдеқайда алшақ орналасқан елді-мекендерді есепке алғанда, олардың діни қажеттіліктерін қамтамасыз етуі мүмкін емес еді.

XX ғасырдың 80 жж. КСРО көлемінде батыс елдеріндегі діни ұйымдармен байланыстың жыл санап артып келе жатқандығы жайлы пікірлер, мінбелерден ашық айтыла бастаған болатын (Кузнецов Е.В., Романовская В.Б. Народно-христианское диссидентство 60-70-х: евангельские христиане-баптисты (ЕХБ), 1996: 122).

1986 жылы 15 тамызда Қарағанды қаласының мешіттерінде «Құрбан айт» мерекесі аталып өтті. Мерекеден бұрын Қарағанды қаласы Ленин (№1 мешіт) және Октябрь (№2 мешіт) ауданының төрағасы және төрағасының орынбасарлары Е.Н. Поддубная мен Б.И. Неверова мешіт имамдарымен әңгіме жүргізіп, дін саласындағы кеңестік заңнаманың орындалуын талап етті.

Мереке аталып өткен күні таң намазына 400-дей адам келген. № 1 мешітте 250, ал №2 ші мешітке 160-180 адам келген болатын. Келгендер арасында 30-ға жуық әйелдер болды. Айт намазы таңғы сағат 9.00-10.00 аралығында өтті.

Айт намазы алдындағы жұма намазына №1 мешітте 80-90 адам, №2 мешітте 50-60 адам қатынасты. Уағыздарда құдайға құлшылық ету айтылды (ҚОМА, 1364-қ, 130-іс: 10).

1986 жылы 28 қыркүйекке евангелия христиан-баптистер, менониттер мен лютерандар арасында «Жатва күні» мерекесі аталып өтті. Қарағанды, Теміртау, Саран, Шахтинск, Абай қалалық, Ульяновка, Осакаровка, Қарқаралы аудандық атқару комитетінің комиссия мүшелері культ жайлы заңның орындалуын қадағалады.

Жай күндері таңертеңгі және күндізгі құлшылық етуге 250-300 адам, оның 50-60 жастар қатынасады. Ал 28 қыркүйек күнгі «Жатва» мерекесіне қатысты күндізгі уағызға 450-500 дей адам қатынасты. 30 жасқа дейінгі жастар мен балалардың саны 100 адамнан асты (ҚОМА, 1364-қ, 130-іс: 14).

Мерекеге байланысты ғибадатхана безендірілді. «Құдай – ол махаббат» деген жазбаларды қабырғаларға іліп, 40 адамнан тұратын хормен өлеңдер айтылды. Қауым басшыларының бірі Дерксан Абрам Францевич «Жатва» мерекесі жайлы жарты сағаттық уағыз айтып, құдай күші, адамдарға берген сыйы, құдайды жақсы көру және оған сиыну керектігін айтты.

Қарағанды қаласындағы лютерандардың құлшылық етуіне 1500-дей діндарлар қатынасты. Оның 80%-ға жуығын әйелдер құрады. Салыстырмалы түрде жастар мен балалар аз болды. Уағызды пресвитерлер И.Г. Ризен мен И.И. Гуди жүргізді. Ғибадатхана жеміс жидектермен, өсімдік жапырақтарымен безендірілді.

Евангелия христиан баптистерінің Қарағанды қаласындағы бір неміс және екі қауымның орыс бөлігіне арналған құлшылығына 1300-дей адам қатынасты. Бұл жерде де әйелдер көпшілікті құрады. Жүзден астам мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балалар қатынасты.

Баптизм мен Христосқа мадақ діни өлеңдер айтылды. Діндарларға уағыз айтқан қауымның аға преситері Э.К. Баумбах халыққа атақты ғалымдар, жазушылардың құдайға сенбей, өмірінің соңында діндар болғандығы жайлы (мысалы: неміс ақыны В. Гете) айтты. Бақылау комиссиясының мүшелері хорда бір қатарда

мектеп жасындағы балалардың болғандығын айтып ескерту жасады (ҚОМА, 1364-қ, 130-іс: 15).

Осы күні жеке пәтерде 100-ден астам адаммен құлшылық жүргізген меннониттерге ескерту жасалып, оларды әкімшілік жазаға тарту туралы шешім қабылданды (ҚОМА, 1364-қ, 130-іс: 16).

Координациялық Кеңес діни экстремизмнің күшеюіне алаңдаушылық білдіріп, осы мәселені жиі көтере бастады. Экстремистік топтар қатарына меннониттер де жатқызылды. Октябрь ауданында көп жылдар бойы тіркеуден өтпеген 120-дан астам адам мүше меннониттер ұйымы жұмыс жасады.

Аудандық атқару комитетінің жәрдемдесу комиссиясының төрайымы Е.Н. Поддубнаяның басшылығымен 1985-1986 ж. 22 діндардың культ туралы заңнаманың бұзылуына байланысты істерін қарады. Олардың 14-іне айыппұл салынды. Комиссияның Я.Я. Биккерт, А.А. Гинтер, Г.Д. Исаак, Я.П. Герцен, А.Д. Классендер материалдары прокуратураға жіберіліп, шаралар қолданылды.

1986 жылы тамыз-қыркүйек айларында Қарағанды қаласының Киров және Совет аудандарының атқару комитеттері діндарлар арасында әңгіме жүргізді. Себебі, шіркеулер жанынан монахинялардың көбейгендігі байқалды. Жас қыздар өздерін монахинялық өмірге дайындап, қоғамдық іс-шараларға қатысудан бас тарту жиіледі. Қыздардың осы жолға түсуіне кінәлі деп табылған священник Н.Н. Горошко, Чернышев, Писаревтерге қатаң ескерту жасалды (ҚОМА, 1364-қ, 130-іс: 19-20).

1987 жылы дін істері жөніндегі комитет уәкілеттісі жұмысының негізгі бағыттары мұсылман дініне байланысты болды. 1986 жылы 18 тамызды КОКП ОК қабылдаған «Ислам ықпалымен күресті күшейту жайлы» қаулысы негізінде қосымша іс-шаралар жүргізу жайы қарастырылды (ҚОМА, 1364-қ, 131-іс: 1).

«Білім» бірлестігімен біріге отырып діндарлар арасында құқықтық насихат жұмыстарын күшейту, КСРО мен Қазақ КСР Конституцияларын, діни культтер жайлы кеңестік заңнаманы түсіндіру жұмыстарын жүргізіп, діни уағыз арқылы пайда табатындардың жұмысын тоқтатуға тырысты. Халық Депутаттар кеңесі атқару комитетінің шешімімен діни рәсімдерді жүргізуге тыйым салу сынды іс-шараларды жүргізді.

Қалалық, аудандық атқару комитеті, қалалық аудандық коммуналдық шаруашылықтарға рулық зираттардың пайда болуына, зираттарда жөндеу жұмыстарын жүргізуге, мұсылмандық үлкен мазарлар тұрғызуға тыйым салды (ҚОМА, 1364-қ, 131-іс: 2). Өткен жылдармен салыстырғанда діни мерекелерді тойлауда белсенділік көрсетті. Бақылаушы комиссиялар діни мерекелердің аталып өтуінен өрескел қателер тапқан жоқ.

Діни ұйымдар қызметін қадағалауға соңғы ұмтылыс

1988 жылы «қайта құру», «жариялылық және қоғамды демократияландыру» жағдайындағы жоспар бойынша діни ұйымдар мәселесінде келесі бағыттарға баса назар аударылды:

– діни культтер бойынша заңнаманың орындалуын қадағалау;

– жергілікті органдармен бірлесе отырып діндарларды интернационализм, азаматтылық және кеңестік отансүйгіштікке тәрбиелеу;

– өзін молда жариялаған адамдар мен экстремистік бағыттағы діни ұйымдардың көшбасшыларының ықпалында қалған адамдарды дін ықпалынан айыру, топтар мен қауымдастықтардың заңға қарсы әрекеттерімен жұмыстар жүргізу;

– жергілікті билік және құқық қорғау органдарымен байланысты жақсарта отырып діни ортадағы келеңсіз құбылыстармен күрес жүргізу, дін жайлы кеңестік заңнаманы насихаттау (ҚОМА, 1364-қ, 132-іс: 2). Жүргізілген іс-шара бойынша жазбаша есеп сұрататын орталық, ендігі жерде телефонмен хабарласып есеп беруге де рұқсат берді. Бұл да болса, қажет жағдайда шұғыл қимылдауға бағытталған іс-шара еді.

Қарқаралы және Егіндібұлақ аудандарындағы мұсылман культі бойынша және құқыққа қарсы әрекеттің алдын алу барысында «мешітсіз молда» науқанын да жүргізді (ҚОМА, 1364-қ, 132-іс: 4).

Жалпы мұсылмандық діни ұйымдардың құқықтары аяқасты болды. Себебі, 1988 жылы Жезқазған облысы бойынша тіркеуден өткен барлық діни ұйымдарда 49 діни жетекші болса, соның 33-і молдалар еді. Ал тіркеуден өтпей, заңсыз жұмыс жасап отырған діни ұйымдардағы барлық 61 діни ұйым жетекшілерінің 41-ін молдалар құрады. Қарағанды облысы бойынша барлық тіркеуден өткен ұйымдардың 79 діни басшыларының 19-ы молдалар болса, тіркеуден өтпеген 28 діни ұйым басшыларының 15-і молдалар еді (РФМА, Р-6991-қ, 3800-іс: 34-46). Мешіттердің ашылуына рұқсат етілмеді. «Қаңғыбас молдалар» деген жаламен әртүрлі

жазаларға, әкімшілік айыппұлдар төлеуге мәжбүр етті.

XX ғасырдың 60-шы жылдарының ортасында «ғылыми атеизм» арқылы күрес атауымен енген кампанияның бір түрі, «қайта құру» барысында да өз жалғасын тапты. 1988 жылы Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ жанындағы ғылыми атеизм кафедрасы мен ҚарММИ философия кафедрасының ғалымдарымен бірлесе отырып, облыс көлемінде жинақталған материалдар негізінде «Духовный мир современного верующего» кешенді мәселемен айналысу жұмыстарын жүргізу тапсырылды. ЖКА және лютеран қауымдастықтары бойынша социологиялық сауалнама жүргізілді.

Русь шоқынуының 1000 жыл толуына орай орыс православие шіркеуі мен өзге де христиандық діни ұйымдардың дайындық жұмыстары мен тойлау жұмыстарын қатаң бақылауға алу, Киров, Октябрь және Осакаров аудандық комитеттері мен Қарағанды, Теміртау, Шахтинск және Абай қалалық атқару комитеттерінің комиссияларының жұмысын осы бағытқа бұру (ҚОМА, 1364-қ, 132-іс: 5) мәселелері көтерілді. Қарағанды облысы бойынша тіркеуден өтпеген сектант қауымдастығымен жұмысты арттыру іс-шаралары бойынша жоспар жасалды.

1988 жылы 3 наурызда КСРО министрлер Кеңесі жанындағы, 1988 жылы 29 наурыздағы Қазақ КСР Министрлер кеңесі жанындағы дін істері бойынша кеңестің жергілікті органдардың тіркеуден өтпеген және тіркеуден өтуден бұлтарып жүрген секталық діни ұйымдары анықталды. Қарағанды облысы бойынша 13 діни секта тіркелді. Олар баптист-меннониттер, «Шіркеулер кеңесі», пятидесятник-воронаевшылар, иеговистер еді. Комиссия мүшелеріне ұйым мүшелерінің ұлттық құрамы, жасы, оның жұмыс орны жайлы ақпарат жинау тапсырылды.

Секта көшбасшыларының моральдық және әлеуметтік келбетімен танысумен қатар, олардың осы экстремистік бағытты таңдау себебін анықтау керектігі айтылды. Құқыққа қарсы әрекеттері үшін секта басшыларына айыппұл салумен қатар, діни жораларды жүргізуге ғимарат берген адамды да әкімшілік жауапкершілікке тарту керектігі айтылды (ҚОМА, 1364-қ, 132-іс:8).

Алдын алу және түсіндірме жұмыстары барысында, діни ұйымдарға мүше болып жүргендерді секта көсемдерінің ықпалынан айыру мақсатындағы түсіндіру жұмыстары нәтиже бермей, олардың отбасы, балалары арқылы ықпал ету ұсынылды. (ҚОМА, 1364-қ, 132-іс: 9-10). 1988 жылы Кеңес өкіметі тарапынан дінді ықпалда ұстауға тырысқан соңғы әрекеттер жасалды. Қоғамдық-саяси өзгерістер, бірнеше ондаған жылдар бойы қатаң тәртіпте ұстап келген діни ұйымдардың қызметіне қойылған шектеулерді жоя бастады. Бұл күрес күні аяқталуға жақын биліктің соңғы иммитациясы еді.

1989 жылы орталық тек қана нұсқау хат жіберді. Нұсқау хатта жаңаша ойлау және қайта құру жағдайындағы халықаралық жағдай, сонымен қатар бұрынғыша құрбан айт пен пасха мерекелерінің тойлануы жайлы ақпарат сұратумен шектелді (ҚОМА, 1364-қ, 133-іс:1). Архив материалдары нұсқау хатпен ғана шектелді. Қайта құру кезеңінің 1985-1991 жылдар аралығын қамтитыны белгілі. Бірақ, дін істері жөніндегі комитетке байланысты архив материалдары (ҚОМА, РФМА – *К.Б.*) осы жылмен аяқталады. Дін істері жөніндегі комитеттің де қызметінің бұрынғы қарқыны басылып, ескі канондардан бас тарта бастады. 1990 жылдың екінші жартысында одақтық Дін істері жөніндегі комитет өз жұмысын тоқтатты (Арапов, 2011: 84). Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында одақ көлемінде құрылған әкімшілік ұйымның да қызметі тоқтады.

Қорытынды

КСРО аумағында жағдайдың ушығуы немесе «дінмен күрестен» өзге күрделі мәселелердің пайда болуы, билік органдарының назарын басқа жаққа аударып жіберді. 80-ші жылдардың соңына қарай, өткен жылдардағы дінге қойылатын талаптармен жұмыстарды жалғастыруға, жауапкершілікті күшейтуге тырысты. Дегенмен, қоғамдық-саяси өзгерістердің ықпалымен діни ұйымдардың қызметі де жандана бастады. Ал, кейінірек КСРО құлап, құрылып жатқан тәуелсіз мемлекеттер дін еркіндігі жайлы заңдар қабылдап жатты.

Әдебиеттер

ҚР Орталық Мемлекеттік Архиві, бұдан әрі – ҚОМА, 1364-қ, 128-іс.
Ресей Федерациясы Мемлекеттік Архиві, бұдан әрі – РФМА, Р-6991-қ, 4082-іс.
РФМА, Р-6991-қ, 2981-іс.
ҚОМА, 1364-қ, 129-іс.
ҚОМА, 1364-қ, 130-іс.
Кузнецов Е.В., Романовская В.Б. (1996) Народно-христианское диссидентство 60-70-х: евангельские христиане-баптисты (ЕХБ) // Проблемы теории и истории российского государства и права. Нижний Новгород: НГУ. – с. 117 – 125.
ҚОМА, 1364-қ, 131-іс.
ҚОМА, 1364-қ, 132-іс.
РФМА, Р-6991-қ, 3800-іс.
ҚОМА, 1364-қ, 133-іс.
Арапов Д.Ю. (2011) Государственное регулирование ислама в Российской империи и Советском Союзе // Мир ислама, № 2(7). с. 68-85
Безрогов В. (2006). Между Сталиным и Христом: религиозная социализация детей в советской и постсоветской России (на материалах воспоминаний о детстве) // Антропологический форум. №4. С. 130-162
Anderson J. (1994). Religion, state and politics in the Soviet Union and successor states. – Cambridge University Press.

References

KOMA, 1364-k, 128-is.
RFMA, P-6991-k, 4082-is.
RFMA, P-6991-k, 2981-is.
KOMA, 1364-k, 129-is.
KOMA, 1364-k, 130-is.
Kuznetsov E. V., Romanovskaya V. B. (1996) Narodno-hristianskie dissidentstvo 60-70-h: evangelskie hristiane-baptistu (EHB) [People’s Christian Dissidence of the 60s-70s: Evangelical Baptist Christians (EBC)] // Problemu i teorii rossiiskogo gosydarstva I prava. Nizhni Novgorod: NGU. s. 117 – 125.
KOMA, 1364-k, 131-is.
KOMA, 1364-k, 132-is.
RФMA, P-6991-k, 3800-is.
KOMA, 1364-k, 133-is.
Arapov D.W.Арапов Д.Ю. (2011) Gosudarstvennoe regulirovanie islama v Rossiiskoi imperii I Sovietskom Sowthe [State regulation of Islam in the Russian Empire and the Soviet Union] // Mir islama, № 2(7). s. 68-85
Bezrogov V. (2006). Mejdu Stalinym I Xristosom: religioznaya socializacia detei v sovietskoi I postsovietskoi Rossii (na materialah vospominania o detstve) [Between Stalin and Christ: The Religious Socialization of Children in Soviet and Post-Soviet Russia (on materials from childhood memories)] // Antropologicheski forum. №4. S. 130-162
Anderson J. (1994). Religion, state and politics in the Soviet Union and successor states. – Cambridge University Press.

МРНТИ 03.41.91

Сакенов С.К.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: sergazi_82@mail.ru

КЕРАМИЧЕСКОЕ ПРОИЗВОДСТВО В ПОСЕЛЕНИИ ШАГАЛАЛЫ II

В работе проводится анализ остатков архитектурного сооружения, идентифицированного автором как гончарная мастерская. На основе аналогии автором сделана попытка описать полный цикл производства древней керамики, опираясь на материалы поселения эпохи бронзы Шагалалы II. В статье освещены некоторые вопросы архитектурных особенностей гончарной мастерской и их функциональное назначение. В ходе исследования археологический материал показал сосуществование на поселении двух традиций производства керамики «домашняя» и «мастерская». В контексте научного исследования находятся вопросы появления гончарного круга в степи, критерии для определения гончарных мастерских на памятниках эпохи бронзы.

Ключевые слова: бронзовый век, поселение, гончарная мастерская, гончарный круг, станковая керамика.

Sakenov S.K.

L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana, e-mail: sergazi_82@mail.ru

Ceramic production in the settlement of Shagalaly II

The paper analyzes the remains of an architectural structure identified by the author as a pottery workshop. On the basis of analogy, the author made an attempt to describe the full cycle of production of ancient ceramics based on materials from the settlement of the Bronze Age of Shagalaly II. The article highlights some issues of the architectural features of the pottery workshop and their functional purpose. In the course of the study, archaeological material showed the coexistence in the settlement of two traditions of the production of ceramics «home» and «workshop». The work touched upon the appearance of pottery wheel in the steppe, and proposed criteria for determining pottery workshops on monuments of the Bronze Age.

Key words: Bronze Age, settlement, pottery workshop, potter's wheel, easel ceramics.

Сакенов С.Қ.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: sergazi_82@mail.ru

Шағалалы II қонысында қыш ыдыстар жасау өндірісі

Жұмыста автормен анықталған сәулет құрылымындағы қыш ыдыстардың қалдықтары талдануда. Аналогия негізінде автор Шагалалы II қола дәуірінен қоныс аударылған материалдар негізінде ежелгі керамика өндірісінің толық циклын сипаттауға әрекет жасады. Мақалада қыш ыдыс жасайтын шеберхананың архитектуралық ерекшеліктері мен олардың функционалдық мақсаттарының кейбір мәселелері қарастырылады. Археологиялық материалдарды зерттеу нәтижесінде қола дәуір қонысында қыш жасау өндірісінде екі дәстүр қалыптасқаны анық болды, яғни қыш ыдысты «үйде» және «шеберханада» жасау. Ғылыми жұмыста жазық далада қыш ыдыс өндірісіне станоктардың пайда болу мәселесі қойылды және қола дәуірінің қоныстардағы қыш ыдыс жасайтын шеберханаларды анықтау үшін бірнеше критериялар берілген.

Түйін сөздер: қола дәуір, қоныс, қыш ыдыс жасау шеберханасы, гончарлық дөңгелек, станокта жасалған қыш ыдыс.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Введение

Поселение эпохи бронзы Шагалалы II находится на правом берегу одноименной реки. Площадь памятника составляет более 15 га. В долине реки Шагалалы сосредоточено множество археологических памятников, самым крупным и наиболее исследованным является изучаемый нами объект. Река протекает по территории Акмолинской и Северо-Казахстанской областей и берет свое начало у подножья горы Ак-Шокы, недалеко от села Цуриковка Айыртауского района. Она течет на север по широкой долине: дно песчаное, в некоторых местах илистое. Русло реки умеренно разветвленное. От истока до хребта Каменный Яр через каждые 1-2 км в русле встречаются небольшие низкие острова длиной до 40 м, шириной 10-15 м (1959: 308). Половодье на реке обычно бурное и продолжается 20-40 дней. В середине июня наступает устойчивая летне-осенняя межень, продолжающаяся до начала зимы. Долина реки Шагалалы пролегает по Кокшетауской возвышенности и северо-казахстанской равнине. В своем среднем течении река впадает в юго-западную часть озера Копа и вытекает с северной стороны озера. Таким образом, озеро регулирует сток воды Шагалалы в ее нижнем течении. После выхода из озера Шагалалы становится типичной степной речки и впадает в бессточное озеро Шагалалытениз. С восточной стороны поселение окружают сопки Адыр, на выровненных площадках которых обнаружены и исследованы курганы раннего железного века. В то же время сопочные гряды разделяют поселение и могильник эпохи бронзы. За сопками Адыр, ближе к берегам речки Кошкарбай, известно крупное могильное поле эпохи бронзы, состоящее из нескольких десятков курганов с каменными оградами.

С 2010 года нами ежегодно проводятся археологические исследования на территории памятника. На данный момент автором раскопано 6 жилищ, материалы которых введены в научный оборот (Сакенов, 2011; 2016; 2017). Методом сплошного раскопа вскрыто межжилищное пространство, где были выявлены дополнительные сооружения (колодцы, хозяйственные помещения, ямы-хранилища и т.д.), которые отражают некоторые вопросы палеоэкономики жителей поселения. Керамический комплекс свидетельствует о неоднократном заселении поселения. Для поселений эпохи бронзы степной части Евразии характерны присутствие в культурном слое (наряду с лепной керамикой) сосудов, изготовленных на гончарном круге (Сакенов, 2014: 559).

В данной работе акцент сделан на некоторых этапах производства станковой керамики, найденной на поселении Шагалалы II. Во-первых, это обусловлено повсеместным присутствием станковой керамики и ее неоднородностью. Во-вторых, в ходе археологических раскопок 2014 года исследованы остатки гончарной мастерской (Сакенов, 2015).

Методы исследования

Материалы получены в ходе археологических раскопок. Археологические раскопки проводились методом сплошного вскрытия. Благодаря выбранной тактике исследования удалось зафиксировать все останки архитектурных конструкций и сооружения на территории поселения. Стратиграфический метод позволил определить несколько строительных горизонтов, датируемых разным временем. Проведена камеральная обработка керамического комплекса. Типология керамического комплекса позволила выявить несколько форм и типов керамического сосуда. Технологический анализ керамического материала показал существование разновременной традиции в производстве керамики. Сравнительно-исторический анализ позволил определить культурные связи насельников поселения Шагалалы II с культурами ближайших регионов.

Основная часть

Архитектурные особенности Шагалалинской гончарной мастерской. Каркасно-столбовая конструкция была выявлена по следам обугленных бревен. Наибольшую степень сохранности обнаруживают ее остатки в северной, восточной и привходовой частях. По юго-восточным и юго-западным углам зафиксировано только несколько столбовых ям и поперечные перекладины. Сооружение имеет подпрямоугольную форму. Общая длина северо-восточной стены вместе со стенкой входного коридора составляет 7 м. Длина стены восстанавливается по остаткам столбовых ям, расположенных в линию через каждые 0,80 м, а также по остаткам шести поперечных обугленных столбов, которые расположены одним концом на краю данной каркасной стены, а другим ориентированы в сторону центральной части сооружения. Длина северо-западной и юго-восточной стен составляет 5 м. Таким образом, внешняя каркасно-столбовая конструкция

имела размеры 5×6 м. Длина входного тамбура 2 м, ширина 1,1 м. Сохранились его столбовые, продольные и поперечные бревна (рис. 1). В середине прохода, около стены входа in situ, обнаружен камень-подпятник круглой формы диаметром 12 *см*, толщиной 5,5 см.

В центральной части, ближе к внутренней каменной конструкции, хорошо фиксируются центральные столбы – опора кровли. Они были связаны между собой балками, о чем свидетельствуют останки обугленного бревна длиной 2,3 *м*, параллельного к стенкам каменной конструкции, на которые опирались описанные выше поперечные столбы, связанные одним концом со стеной. Внутри данного каркасно-столбового сооружения была встроенная каменная конструкция. Она была составлена из гранитных плит, вкопанных вертикально. Имеет двойную структуру, первая внешняя стена П-образной формы выложена из крупных гранитных плит, щели дополнительно утрамбованы мелкими плитками. Длина стенок 3 м, ширина торцовой части 1,6 м. Вторая часть представлена помещением – корыто/бассейн. Она сложена из ровных гранитных плит, вкопанных вертикально, плотно закрывающих все стороны. В плане имеет прямоугольную форму размерами 0,5×3 м. Весь комплекс сооружения утоплен в материк на глубину 0,5 м. При зачистке внутренней части П-образной конструкции был обнаружен слой глины красноватого цвета, а во внутренней емкости – комкообразные куски и высохшие корочки замоченной глины. Внимательный осмотр выявил, что это комки теста из глины со следами отпечатков пальцев. В устье всего каменного сооружения обнаружено скопление множества фрагментов станковой керамики. На основе полученных данных и расчетов сделана графическая реконструкция Шагалалинской гончарной мастерской (рис. 2).

Изучение жизненного цикла керамики от выбора сырья и стадии производства до начала использования может внести ценный вклад в археологические исследования. Производство керамики является многоэтапным и сложным процессом, начиная с выбора сырья до изготовления готовой продукции. Качество сырья имеет первоочередное значение в производстве керамики. Древние сообщества хорошо адаптировались к природно-климатическим условиям, все свое хозяйство ориентировали на занимаемую ими экологическую нишу. В свою очередь гончары прекрасно понимали ландшафт как источник и оценивали его ресурсные возможности для изготовления керамики. Топографическое положение поселений эпохи бронзы в долинах рек подчиняется нескольким достаточно устойчивым принципам. Поселения располагаются на первой надпойменной террасе. Они находятся на расстоянии от тридцати до семидесяти метров от современного либо старичного русла, которое было действующим в период существования поселения. Все поселения находятся на высоте не менее полутора-двух метров над урезом воды. Выбор места расположения поселений основывался на том, что они практически оставались недоступными паводковым водам и подтапливались лишь изредка, на очень короткое время. Поселенцы Шагалалы II выбирали место для строительства, исходя из стремления максимально сократить расстояние от поселка до берега реки, обеспечивая при этом безопасность при паводке с одной стороны, в то же время не затрудняя доступ к воде высокими спусками. Одновременно решалась задача защиты поселка от сильных зимних ветров естественными возвышениями. Еще один из важных признаков – это близость местонахождения сырья, т.е. глины, пригодной для производства керамики.

Как показывают этноархеологические исследования, производство керамики эффективно, если местонахождение сырья недалеко от места производства, в радиусе 10 км (Arnold, 2011: 87). Интересную этнографическую картину наблюдаем мы и вокруг поселения Шагалалы II. К юго-западу от поселения на расстоянии 3 км находится современный аул Кеноткель, а в 1,5 км находится современное казахское кладбище, расположенное на возвышенности, где река делает поворот, образовывая обрыв. Местные жители для строительных нужд добывают здесь глину, в том числе и для возведения мазаров. Мы не раз были свидетелями, когда местные жители с гордостью сообщали, что за «их» глиной приезжают и из других поселков. Мы не исключаем, что и в древности это место было источником глины для шагалалинских гончаров. У гончаров был выбор сырья для изготовления керамики и выбор глины разных сортов, он зависел от форм и функций будущих сосудов. Если гончары хотели изготовить большие сосуды для хранения, то они использовали глину, происходящую из местонахождений вдоль реки. Для сосудов предназначенных для приготовления пищи на костре, уже необходимы были другие огнеупорные сорта глины. Если расположение сырья дает уникальные высококачественные материалы по сравнению с другими местами в этом районе, то

эти глиняные карьеры могут эксплуатироваться в течение долгого времени; из поколения в поколение гончары приходят туда за качественным сырьем. Безусловно, эти места становятся значительными в ландшафте и священными. В этой связи возникновение современного казахского кладбища неслучайно, а тем более учитывая, что внутри кладбища мы фиксируем курганы раннего железного века, и не исключено, что там могут быть и грунтовые погребения эпохи бронзы. Об этом свидетельствуют постоянные случайные находки, а также находке при подготовке современных могильных ям. И в современности эти места носят сакральный характер.

Качество глины и характеристики теста также связаны с методами формирования сосудов. Сорта глины не одинаково полезны для всех видов керамики, ни для всех видов техники изготовления (Roux, 2010).

Первый этап в цепи производства керамики – это выбор подходящей природной глины, которая содержит удовлетворительную долю глинистых минералов, относительно чистых и обладающих высокой степенью пластичности. Следующий этап включает очистку глины и удаление нежелательных частиц, в том числе крупнозернистых фрагментов камней. Это делается путем левитации, просеивания и замачивания в воде (Maniatis, 2009: 13). В сооружении Шагалалинской гончарной мастерской внутри встроена каменная конструкция, идентифицированная как бассейн или емкость. Непосредственно в ней производили отмачивание гончарной глины. Емкость, выложенная из каменных плит прямоугольной формы и утопленная в материк, сделана специально для предотвращения утечки воды. Мы можем привести аналогичные примеры из центров возникновения керамического производства в Древнем Китае, Минойском Крите, а также поселениях Восточной Европы, где были обнаружены и исследованы гончарные мастерские. В Древнем Китае ценилась глина, которая долго пролежала в воде. Во время выдержки глины в воде размножаются бактерии, которые вырабатывают коллоидный гель, ещё более смачивающий частицы глины. Чем больше глина «закиснет», тем выше она ценится (Шойунчап, 2013: 14). Подготовленная таким методом глина становится пластичной и пригодной для производства станковой керамики. Флотацию и отмучивание (levigation) проводили именно в таких емкостях/бассейнах, выложенных из каменных плит. В минойском Крите в таких гончарных мастерских, как Зоминтос (Zominthos) (Michaelidis, 1993: 16-17; Sakellarakis и др., 2006: 57-58) и Цзоу (Zou) (Evely, 1988: 402) в центре мастерской из камней были выложены бассейны с той разницей, что в первом случае емкость была круглой, а во втором – эллипсоидной формы. Но функционально они были предназначены для очистки глиняного сырья до его дальнейшей обработки (Evely, 2000: 263). Образцы наземных и углубленных в землю устройств для хранения и замачивания глины, основываясь на этнографических параллелях, приводит в своих работах А.А. Бобринский (1989: 23-25). В Шагалалинском каменном бассейне внутри нами обнаружены высохшие глиняные комки и глиняные корочки. В глиняных комках имеются следы отпечатков пальцев. Из некоторых образцов с помощью криминалистов удалось снять отпечатки пальцев. Специалисты смогли идентифицировать отпечатки пальцев с вероятностью до 67%: это мужчины среднего возраста, имеются также отпечатки пальцев подростка. Вокруг каменной ёмкости, внутри П-образного сооружения, мы фиксируем скопления чистой и очищенной глины. Как правило, глина с недостаточным количеством неметаллических минералов не подходит для изготовления керамики, потому что она слишком пластичная для изготовления сосуда: он будет падать, провисать и давать трещины при сушке (Dean, 2017: 16). На следующем этапе мастера-гончары добавляют примеси к подготовленной сырой глине для достижения желаемых рабочих характеристик. Добавленный материал может состоять из широкого спектра минеральных включений и неминеральных примесей, таких, как кость, скорлупа, зола, трава, шамот и т.д. Такие добавления минеральных и неминеральных примесей в формовочную массу выполняют ряд функций. Это помогает контролировать пластичность материала, служит в качестве связующих веществ и минимизирует воздействие теплового удара (Evely, 2000: 264).

Для производства керамики требуется, помимо стационарных установок в производстве керамики, определенный набор инструментов, поэтому гончары могут использовать большое количество оборудования в процессе производства и отделки гончарных изделий. Внутри Шагалалинской гончарной мастерской были обнаружены инструменты: каменные песты, ступки и обломки курантов для измельчения и растирания в порошок добавочных материалов к формовочной массе. Бронзовый нож, найденный в мастерской, возможно, использовался для приготовления органических материалов. Облом-

ки каменного предмета, напоминающего часть гончарного круга, типа «маховика». Каменные кружочки могут использоваться в качестве подставок для сушки и обжига. В полевом сезоне 2015 года было продолжено вскрытие площадки вокруг мастерской, которое началось еще в 2014 году (Сакенов, 2015: рис.1), и небольшое расширение раскопа. В западной стороне от мастерской была расчищена площадь (12×9 м), там мы фиксируем идущие в ряд столбовые ямы, а в культурном слое встречаются только фрагменты станковой керамики. Фрагменты керамики толстостенные, в изломе имеющие вид «сэндвича». Данные остатки от столбовых ям свидетельствует о существовании навеса, скорее всего данная площадка служила для сушки и хранения сосудов под навесом.

Последним этапом производства керамики является обжиг. На территории поселения специализированная печь не найдена. Но мы не ставим точку в этом вопросе, так как исследования продолжаются. Судя по характеристике, а именно из-за наличия так называемого «сэндвича» в изломе фрагментов станковой керамики, присутствующей в культурном слое поселения и свидетельствующей о несовершенстве обжига, скорее всего, обжиг производили в открытых очагах. Регулярно в межжилищных пространствах мы находим следы открытых очагов. Один из крупных следов открытого очага зафиксирован в пространстве между жилищами №1 и №2. Открытый очаг полуовальной формы диаметром 1,5 м; в центральной части хорошо прослеживается слой сажи, а затем идет наслоение золы, границы которого фиксируются в виде полосы темно-коричневого цвета. Очаг был расчищен от мощного перемешанного слоя сажи и золы. На глубине 0,30 м, прослеживается прокалённая земля мощностью 0,05 м. Готовый продукт – глиняные сосуды, фрагменты которых в большом количестве встречаем в культурном слое поселении.

Обсуждение

Одна из первых исследовательниц поселения Малютина Т.С. описала в своих работах о керамическом комплексе: «Станковая керамика представлена горшковидными сосудами с бомбовидным или биконическим туловом с подкосом у дна. Глубокие чаши типа «тагора», вазами на полых рельефных ножках с коническим резервуаром» (1991: 155). Среднеазиатскую станковую керамику она датировала временем Намазга VI. При исследовании хозяйственной пристройки вблизи жилища №3, где внутри нами были очищены хозяйственные ямы-хранилища, найдено множество фрагментов станковой керамики. В том числе хум большого размера, по венчику которого прослеживается несколько рядов канелюр, в придонной части слабо выражена выкружка. Рядом был найден фрагмент керамической подставки конической формы. На поверхности имеются знаки мастера (Сакенов, 2014: 561-562). А также множество фрагментов станковой керамики светло-красного цвета, в изломе однородного цвета, свидетельство качественного обжига. На поверхности прослеживаются тонкие параллельные линии, сделанные рукой гончара или другим инструментом. Именно такую станковую керамику мы считаем импортной среднеазиатской. Это прежде всего показывает, что городские центры БМАК и подвижные скотоводы евразийских степей обменялись знаниями и разделили многие элементы своей материальной культуры как изделиями из керамики, металлическими артефактами, сырьем, ресурсами животного и растительного происхождения (Kohl, 2007). Культурный обмен, в том числе керамическими производствами, по-видимому, сохранялся отдельно на протяжении веков (Cattani, 2008). Присутствие импортной станковой керамики в поселении Шагалалы II, особенно хума и подставки с меткой гончара в сочетании с местной керамикой, – это факты, наглядно демонстрирующие тесные связи с древнеземледельческими центрами. Эти связи хорошо иллюстрируются и в противоположной стороне, т.е. на юге. В культурных слоях памятников, входящих в круг БМАК, присутствует степная (Андроновская) керамика, которая становится более значимой, хотя и в небольших количествах, в периоды II-IV вв. (Francfort и др, 1989: 80). Это показывает, что связи со степным миром начинались еще в раннебронзовом веке (Francfort и др., 1989: 101, 82, 242). Подвижные скотоводы Шагалалы II понимали, принимали и использовали систему коммуникации городских центров Средней Азии. Эти связи не остались бесследными: в эпоху поздней бронзы на территории поселения появилась собственная гончарная мастерская, которая производила сосуды на гончарном круге.

Заключение

Археологический материал поселения Шагалалы II приводит нас к некоторым выводам:

1. Керамический материал показывает, что на поселении в период позднебронзового времени сосуществовали два типа производства керамики. Первую мы определяем как «домашнее производство», относящееся к лепной керамике саргаринско-алексеевского типа, которая основывалась на уже сложившейся традиционной технологии, производилась женщинами для бытовых нужд. Основываясь на этих материалах, мы считаем, что не было никаких слияний традиций керамических производств, как указывают некоторые исследователи. Второй тип производства мы определяем как «мастерское производство». И здесь мы четко разделяем два типа станковой керамики. Первый тип – это импортная станковая керамика из гончарных центров Средней Азии. Она отличается качественным обжигом, в изломе однородная, тонкостенная. Важной особенностью данной керамики являются тонкие параллельные линии, оставленные рукой гончара или других инструментов. В терминологии гончарного дела их иногда называют «следами сглаживания». Появление данного вида керамики в культурных слоях памятников раннего и среднего бронзового века мы связываем с торговыми связями (Сакенов, 2014). Второй тип станковой керамики местного изготовления: это толстостенные, в изломе имеется так называемый «сэндвич», остающийся от несовершенного обжига. Эти сосуды были небольших размеров средней высотой 30-40 см. Шагалинская гончарная мастерская показывает, что на местах могли производить только такой тип станковой керамики. Именно такая станковая керамика имела наибольшее распространение на памятниках позднего бронзового века Казахстана. Природно-климатические условия, а также местное сырье не позволяли изготовлять большие сосуды, хумы или изящные вазы. Для изготовления больших хумов только на сушку требуется 45 дней. Мы объясняем это следующими факторами: мобильностью скотоводов, сезонностью работы по производству керамики (только летнее время), качеством местного сырья и несовершенством обжига. В связи с такими отличительными характеристиками необходимо выделять **«станковую керамику степного типа»**.

2. Для объяснения появления гончарного круга в степи нам необходимо сделать сравнительный исторический анализ. Но сравнение должно быть сосредоточено на контексте, в котором проводились технические нововведения с тем, чтобы выявить потенциальные закономерности между историческими параметрами, которые во многом являются частными (Gallay, 2011). Мы предлагаем для сравнения привести в пример появление гончарного круга в Леванте и в Месопотамии. В Леванте гончарное колесо появилось во второй половине пятого тысячелетия до н.э. Это устройство первоначально использовалось для производства маленьких чашек, которые интерпретируются как лампы, используемые для церемониальных событий (Roux и др., 1997: 25–43). Это нововведение имело место в контексте ремесленных специалистов, прикрепленных к элите, предлагалось с двумя атрибутами, связанными с изготовлением колесной спирали чаши: специализированные навыки и церемониальная ценность мисок (Roux, 2003). Гончарное колесо в Месопотамии использовалось в Уруке, начиная со второй половины IV-го тыс. до н.э. (Rothman, 2001). Керамика, произведенная на гончарном круге, была редким явлением и не предназначалась для массового производства (Baldi, 2012). Гончарные мастерские, где производилась керамика на гончарном колесе, были сосредоточены возле элитных домов и общественных зданий. Продукт предназначался для элиты и для особых ритуальных действий (Butterlin, 2006; Frangipane, 2009). В традиционных керамических центрах появление гончарной керамики связано непосредственно с элитой. Мы предполагаем, что в степях Казахстана в эпоху поздней бронзы уже были предпосылки к сложению элиты. Главным образом, это было определено ростом добычи и распространения металла. В этот период появляются жилища с мощными каменными стенами, которые могли возводить выделяющаяся часть шагалалинского общества (Сакенов, 2018). Производство в шагалалинской гончарной мастерской обеспечивало в первую очередь потребности элиты шагалалинского общества. Этому не противоречит и само расположение гончарной мастерской, которая занимает центральное место в поселении. Аналогичные доминирующие местоположения занимали первые гончарные мастерские станковой керамики в известных центрах по производству керамики в Леванте, Месопотамии, в Крите, Средней Азии.

3. По материалам поселения Шагалалы II мы можем выделить некоторые критерии, которые могут свидетельствовать о сооружении как о гончарной мастерской: а) гончарные мастерские могут занимать центральное положение (в шагалалинском случае оно занимает центр поселения); б) наземное, каркасно-столбовое сооружение со встроенными внутри конструк-

циями, так называемыми бассейнами или емкостями для сырья; в) необходимость достаточного пространства для сортировки и хранения сырья (площадь шагалалинской мастерскоой составляет 30 м^2); г) остатки глиняного сырья в виде высохших комков или корочек; д) непосредственно внутри помещения останки целых или фрагментов сосудов сделанных на гончарном круге; е) остатки или обломки инструментов, предназначенных для гончарного дела; ж) теплотехнические сооружения (на поселении Шагалалы II, как мы уже указывали выше, обжиг мог происходить за пределами сооружения в открытом очаге). Близость воды и топлива тоже играли немаловажную роль при возникновении гончарных мастерских. По мере накопления материалов количество критериев может возрасти.

Литература

Arnold D. E. (2011). Ceramic Theory and Cultural Process after 25 Years, Ethnoarchaeology, 3, 1, pp. 63–98.

Бобринский А.А. (1989). Методика изучения организационных форм гончарных производств. II Керамика как исторический источник. Новосибирск. С. 10–43.

Baldi, J. S. (2012). Tell Feres al-Sharqi in LC1–2 period. Serial production and regionalization of ceramic traditions: a perspective from a small rural site. In, Marro, C. (ed.), After the Ubaid: Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500–3500 BC). Paris: Editions de Boccard, pp. 129–62.

Butterlin, P. (2006). Où sont les fenêtres?: lumière et architecture tripartite proto-urbaine de Haute Mésopotamie. In, Butterlin, P., Lebeau, M., Monchambert, J.–Y., Montero Fenollós, J. L. and Muller, B. (eds) Les Espaces Syro-Mésopotamiens. Dimensions de L'Expérience Humaine Au Proche-Orient Ancien. Volume D'Hommage Offert à Jean-Claude Margueron (Subartu XVIII). Turnhout: Brepols, pp. 41–48.

Gallay, A. (2011). Pour Une Ethnoarchéologie Théorique. Paris: Editions Errance, pp. 27–35.

Dean E. Arnold. (2017). Raw material selection, landscape, engagement, and paste recipes: insights from ethnoarchaeology, «Matières à Penser: Raw materials acquisition and processing in Early Neolithic pottery productions, « Proceedings of the Workshop of Namur (Belgium), 29 and 30 May 2015, Société préhistorique française, Paris, pp. 15–27.

Evely, R.D.G. (1988). Minoan Craftsmen: Problems of Recognition and Definition. E.B. French, K.A. Wardle (eds.), Problems in Greek Prehistory. Bristol.

Evely, R.D.G. (2000). Minoan Crafts: Tools and Techniques. An Introduction. Vol. II. SIMA XCII:2, Jonsered.

Kohl P.L. (2007). The Making of Bronze Age Eurasia – Cambridge, New York

Cattani M. (2008). The Final Phase of the Bronze Age and the 'Andronovo Question' in Margiana // S. Salvatori, M. Tosi (eds.), pp. 133–151.

Малютина Т.С. (1991). Стратиграфическая позиция материалов федоровской культуры на многослойных поселениях казахстанских степей // Древности Восточно-Европейской степи. Самара. С. 141–162.

Maniatis Y. (2009). The Emergence of Ceramic Technology and Its Evolution as Revealed with the use of Scientific Techniques, In: Shortland A.J., Freestone I., Rehren T., From Mine to Microscope: Advances in the Study of Ancient Technology, Oxford: Oxbow Books, Chapter 2, pp. 11–28.

Michaelidis, P. (1993). Potter's Workshops in Minoan Crete. SMEA 32, pp. 7-39.

Roux, V. and Courty, M. A. (1997): Les bols élaborés au tour d'Abu Hamid: rupture technique au 4e mill. avt J.-C. dans le Levant sud. Paléorient 23(1). pp. 25–43.

Roux, V. (2003). A dynamic systems framework for studying technological change: application to the emergence of the potter's wheel in the southern Levant. Journal of Archaeological Method and Theory 10, pp. 1–30.

Roux V. (2010). Lecture anthropologique des assemblages céramiques : fondements et mise en œuvre de l'analyse technologique, in F. Giligny and S. Mery (dir.), Approches de la chaîne opératoire de la céramique : le façonnage, Paris, Maison des Sciences de l'Homme (Les Nouvelles de l'archéologie, 119), pp. 4-9.

Rothman, M. S. (2001). Uruk Mesopotamia and Its Neighbors: Cross Cultural Interactions in the Era of State Formation. School of American research advanced seminar series. Oxford: J. Currey.

Ресурсы поверхностных вод районов освоения целинных и залежных земель. Том III. Кокчетавская область. Ленинград: Гидрометеоиздат, 1959. 562 с.

Sakellarakis, I., Panagiotopoulos, D. (2006). Minoan Zominthos. E. Gavrilaki, Y. Tzifopoulos (eds.), O Mylopotamos apo ten Archaioteta os Semera. Periballon, Archaiologia, Istoria, Laographia, Koinoniologia. Rethymnon, pp. 20–58.

Сакенов С.К. (2011). Археологические работы на поселении Шагалалы II (Павловка) в 2010 году // «Маргулановские чтения – 2011»: материалы международной археологической конференции. Астана. С. 335–340

Сакенов С.К. (2014). Станковая керамика из поселения Шагалалы II // «Диалог культур Евразии в археологии Казахстана» – сборник научных статей, посвященный 90-летию со дня рождения выдающегося археолога К.А. Акишева. Астана. С. 557–567

Сакенов С.К. (2015). Мастерская на поселении Шагалалы II (Павловка) (предварительные итоги исследования) // «Этнические взаимодействия на Южном Урале», сборник материалов конференции. Челябинск: ЮУрГу. С.160–168

Сакенов С.К. (2016). Шағалалы II қонысының қыш жасау өндірісіндегі кейбір технологиялық мәселелері. Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Серия гуманитарных наук. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. №1 (110). С. 579–558

Сакенов С.К. (2017). Исследования жилищ на территории поселения Шагалалы II // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Серия гуманитарных наук. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. №3 (118). С. 550–556

Сакенов С.К. (2018). Новый тип жилища поселения Шагалалы II. «Маргулановские чтения – 2018 // Духовная модернизация и археологическое наследие». Сборник материалов Международной научно-практической конференции. Алматы–Актобе. С. 146–154.

Francfort H.-P. (1989) (avec des contributions de Boisset Ch., Buchet L., Desse J., Echallier J.-C., Kermorvant A., Willcox G.) Fouilles de Shortughaï: recherches sur l'Asie centrale protohistorique (Mémoires de la Mission Archéologique Française en Asie centrale. T. II). Paris: Diff usion de Boccard. P.586, ill.

Frangipane, M. (2009). Non-urban hierarchical patterns of territorial and political organization in northern regions of Greater Mesopotamia: Tepe Gawra and Arslantepe. In, Butterlin, P. (ed.), A Propos de Tepe Gawra, Le Monde Proto-Urbain de Méspotamie. About Tepe Gawra: A Proto-Urban World in Mesopotamia. Turnhout: Brepols. pp. 135–48

Шойунчап Г. Р. (2013). Технология работы на гончарном станке (на примере изготовления кринки): Методическое пособие. Ханты-Мансийск, 157 с.

References

Arnold D.E. (2011). Ceramic Theory and Cultural Process after 25 Years Ethnoarchaeology, 3, 1, p. 63–98.

Bobrinskij A.A. (1989). Metodika izucheniya organizacionnyh form goncharnyh proizvodstv. II Keramika kak istoricheskij istochnik [Methods of studying the organizational forms of pottery production. II Ceramics as a historical source]. Novosibirsk. S. 10–43.

Baldi, J. S. (2012). Tell Feres al-Sharqi in LC1–2 period. Serial production and regionalization of ceramic traditions: a perspective from a small rural site. In, Marro, C. (ed.), After the Ubaid: Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500–3500 BC). Paris: Editions de Boccard. pp. 129–62.

Butterlin, P. (2006). Où sont les fenêtres?: lumière et architecture tripartite proto-urbaine de Haute Mésopotamie. In, Butterlin, P., Lebeau, M., Monchambert, J.–Y., Montero Fenollós, J. L. and Muller, B. (eds) Les Espaces Syro-Mésopotamiens. Dimensions de L'Expérience Humaine Au Proche-Orient Ancien [Where are the windows?: light and proto-urban tripartite architecture of Upper Mesopotamia. In, Butterlin, P., Lebeau, M., Monchambert, J.-Y., Montero Fenollos, J.L. and Muller, B. (eds) The Syro-Mesopotamian Spaces. Dimensions of the Human Experience in the Ancient Near East] Volume D'Hommage Offert à Jean-Claude Margueron (Subartu XVIII). Turnhout: Brepols. pp. 41–48.

Gallay, A. (2011). Pour Une Ethnoarchéologie Théorique [For a theoretical ethnoarchaeology] Paris: Editions Errance.

Dean E. Arnold. (2017). Raw material selection, landscape, engagement, and paste recipes: insights from ethnoarchaeology, «Matières à Penser: Raw materials acquisition and processing in Early Neolithic pottery productions, « Proceedings of the Workshop of Namur (Belgium), 29 and 30 May 2015, Société préhistorique française, Paris. pp. 15–27.

Evely, R.D.G. (1988). Minoan Craftsmen: Problems of Recognition and Definition. E.B. French, K.A. Wardle (eds.), Problems in Greek Prehistory. Bristol.

Evely, R.D.G. (2000). Minoan Crafts: Tools and Techniques. An Introduction. Vol. II. SIMA XCII:2, Jonsered.

Kohl P.L. (2007). The Making of Bronze Age Eurasia – Cambridge, New York

Cattani M. (2008) The Final Phase of the Bronze Age and the 'Andronovo Question' in Margiana // S. Salvatori, M. Tosi (eds.). pp. 133–151.

Malyutina T.S. (1991). Stratigraficheskaya poziciya materialov fedorovskoj kul'tury na mnogoslojnyh poseleniyah kazahstanskih stepej [Stratigraphic position of the Fedorov culture materials on the multi-layered settlements of the Kazakh steppes]// Drevnosti Vostochno-Evropejskoj stepi. Samara. S. 141–162.

Maniatis Y. (2009). The Emergence of Ceramic Technology and Its Evolution as Revealed with the use of Scientific Techniques, In: Shortland A.J., Freestone I., Rehren T., From Mine to Microscope: Advances in the Study of Ancient Technology, Oxford: Oxbow Books, Chapter 2, pp. 11–28.

Michaelidis, P. (1993). Potter's Workshops in Minoan Crete. SMEA 32, pp. 7-39.

Roux, V. and Courty, M. A. (1997). Les bols élaborés au tour d'Abu Hamid: rupture technique au 4e mill. avt J.-C. dans le Levant sud [The bowls elaborated at Abu Hamid's turn: technical break in the 4th mill. Before J.-C. in the southern Levant]. Paléorient 23(1). pp. 25–43.

Roux, V. (2003). A dynamic systems framework for studying technological change: application to the emergence of the potter's wheel in the southern Levant. Journal of Archaeological Method and Theory 10. pp. 1–30.

Roux V. (2010). Lecture anthropologique des assemblages céramiques : fondements et mise en œuvre de l'analyse technologique, in F. Giligny and S. Mery (dir.), Approches de la chaîne opératoire de la céramique: le façonnage [Anthropological reading of ceramic assemblages: foundations and implementation of technological analysis, F. Giligny and S. Mery (dir.), Approaches to the ceramics operating chain: shaping]. Paris, Maison des Sciences de l'Homme (Les Nouvelles de l'archéologie, 119), pp. 4-9.

Rothman, M. S. (2001). Uruk Mesopotamia and Its Neighbors: Cross Cultural Interactions in the Era of State Formation. School of American research advanced seminar series. Oxford: J. Currey.

Resursy poverhnostnyh vod rajonov osvoeniya celinnyh i zalezhnyh zemel' (1959). [Surface water resources in areas of virgin and fallow lands]. Tom III. Kokchetavskaya oblast'. Leningrad: Gidrometeoizdat,. 562 s.

Sakellarakis, I., Panagiotopoulos, D. (2006). Minoan Zominthos. E. Gavrilaki, Y. Tzifopoulos (eds.), O Mylopotamos apo ten Archaioteta os Semera. Periballon, Archaiologia, Istoria, Laographia, Koinoniologia. Rethymnon.

Sakenov S.K. (2011). Arheologicheskie raboty na poselenii Shagalaly II (Pavlovka) v 2010 godu [Archaeological work on the settlement Shagalaly II (Pavlovka) in 2010]// «Margulanovskie chteniya – 2011»: materialy mezhdunarodnoj arheologicheskoj konferencii. Astana. S. 335–340

Sakenov S.K. (2014). Stankovaya keramika iz poseleniya Shagalaly II [Easel ceramics from the settlement of Shagalaly II]// «Dialog kul'tur Evrazii v arheologii Kazahstana» – sbornik nauchnyh statej, posvyashchennyj 90-letiyu so dnya rozhdeniya vyday-ushchegosya arheologa K.A. Akisheva. Astana. S. 557–567

Sakenov S.K. (2015). Masterskaya na poselenii Shagalaly II (Pavlovka) (predvaritel'nye itogi issledovaniya) [Workshop on the settlement Shagalaly II (Pavlovka) (preliminary results of the study)] //«Ehtnicheskie vzaimodejstviya na Yuzhnom Urale» sbornik materialov konferencii. Chelyabinsk: YuUrGu. S.160–168

Sakenov S.K. (2016). Shagalaly II қonysynyn kysh zhasau өndirisindegi kejbir tekhnologiyalyk məseleleri [Some technological problems in ceramic production of Chagalaly II settlement]// Vestnik ENU im. L.N. Gumileva. Seriya gumanitarnyh nauk. Astana: ENU im. L.N. Gumileva. №1 (110). S. 579–558

Sakenov S.K. (2017). Issledovaniya zhilishch na territorii poseleniya Shagalaly II [Housing research on the territory of the settlement Shagalaly II]//Vestnik ENU im. L.N. Gumileva. Seriya gumanitarnyh nauk. Astana: ENU im. L.N. Gumileva. №3 (118). S. 550–556

Sakenov S.K. (2018). Novyi tip zhilishcha poseleniya Shagalaly II [New type of housing settlement Shagalaly II]//«Margulanovskie chteniya – 2018. Duhovnaya modernizaciya i arheologicheskoe nasledie». Sbornik materialov Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii. Almaty–Aktobe. S. 146–154.

Francfort H.-P. (1989) (avec des contributions de Boisset Ch., Buchet L., Desse J., Echallier J.-C., Kermorvant A., Willcox G.) Fouilles de Shortughaï: recherches sur l'Asie centrale protohistorique (Mémoires de la Mission Archéologique Française en Asie centrale. T. II) [Shortughaï excavations: research on Protohistoric Central Asia (Memoirs of the French Archeological Mission in Central Asia, T. II)]. Paris: Diff usion de Boccard. P.586, ill.

Frangipane, M. (2009). Non-urban hierarchical patterns of territorial and political organization in northern regions of Greater Mesopotamia: Tepe Gawra and Arslantepe. In, Butterlin, P. (ed.), A Propos de Tepe Gawra, Le Monde Proto-Urbain de Méspotamie. About Tepe Gawra: A Proto-Urban World in Mesopotamia. Turnhout: Brepols. rr. 135–48

Shojunchap G. R. (2013). Tekhnologiya raboty na goncharnom stanke (na primere izgotovleniya krinki) [Technology work on a pottery machine (for example, making blades)]. Metodicheskoe posobie. Hanty-Mansijsk.

МРНТИ 03.20.00

Байбулсинова А.С.

к.и.н., доцент кафедры Истории РК, Западно-Казахстанский
государственный университет имени М. Утемисова,
Казахстан, г. Уральск, e-mail: alfia_b11@mail.ru

ДАУЛЕТШАХ КУСЕПКАЛИЕВ – ОДИН ИЗ ПЕРВЫХ ОБРАЗОВАННЫХ ВРАЧЕЙ В КАЗАХСТАНЕ, УЧАСТНИК ДВИЖЕНИЯ АЛАШ

В статье рассматривается общественно-политическая жизнь одного из первых образованных казахских врачей Д.Кусепкалиева, участника движения Алаш-Орды в Западном Казахстане. На формирование общественно-политических взглядов Д. Кусепкалиева повлияли общественно-политические события в России, где он учился, а также социально-экономическая и политическая жизнь казахского общества, откуда он и вышел. Общественно-политические деятели, находясь в гуще всех событий, сыграли важную роль в историческом процессе. И это при решении государственных вопросов не смогло не повлиять на Д. Кусепкалиева.

Ключевые слова: общественный деятель, врач, потомок Абулхаир хана, Алашорда, политическая репрессия.

Baibulsinova A.S.

Candidate of Historical Sciences, Docent, Makhambet Utemisov
West Kazakhstan State University, Kazakhstan, Uralsk, e-mail: al a_b11@mail.ru

Dauletshakh Kusepkaliyev – one of the first educated doctors in Kazakhstan, participant of movement of Alash

The article discusses the social and political life of one of the first educated Kazakh doctors D. Kusepkaliev, a participant in the Alash-Orda movement in Western Kazakhstan. The formation of the socio-political views of D. Kusepkaliyev was influenced by the socio-political events in Russia, where he studied, and on the other – the socio-economic and political life of Kazakh society, from which he emerged. The exchange of experience of individuals as social and political figures, being in the midst of all events, played an important role in the historical process. And this, while solving state issues, could not help but influence D. Kusepkaliyev.

Key words: public figure, doctor, descendant of Abulkhair Khan, Alashordy, political repression.

Байбулсинова А.С.

т.ғ.к., ҚР тарихы кафедрасының доценті,
М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Орал қ., e-mail: alfia_b11@mail.ru

Қазақстандағы алғашқы жоғары білімді дәрігер және Алаш қайраткерлерінің бірі – Дәулетшах Күсепқалиев

Мақалада қазақ даласындағы алғашқы жоғары білімді дәрігер әрі Алаш қайраткері Д. Күсепқалиевты қоғамдық-саяси өмірі қарастырылған. Д. Күсепқалиевты қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуына, біріншіден, өзі оқыған Ресейдегі саяси жағдайлар әсер етсе, екінші жағынан, оның өзінің шыққан ортасы, қазақ қоғамындағы болып жатқан өзгерістер әсер етпей қоймады. Сол замандағы саяси аласапыран барысында айналасындағы көзі қарақты зиялы қауыммен араласуы, оның өмірінің түбегейлі тарихи бетбұрысын өзгертті. Ел үшін маңызды шешімдер қабылданған жауапты кезеңде қайраткер Д. Күсепқалиев зор үлес қосты.

Түйін сөздер: қоғам қайраткері, дәрігер, Әбілқайыр ханның ұрпағы, Алашорда, саяси қуғын-сүргін.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Введение

В истории казахского народа среди общественных деятелей особое место занимает Кусепкалиев Даулетшах, один из первых врачей с высшим образованием, выпускник Московского императорского университета европейского образца.

Даулетшах (Даулетше) родился 23 (25) августа 1874 года в уезде Калмыково Уральской области в семье аристократов. На самом деле, Даулетшах Кусепкалиев родился в 1870 году в городе Старосербск уезда Екатеринослав. По данным алашоведа Д.Сулейменовой, которая опирается на материалы Государственного Центрального архива КазССР по истории формирования Жымпиты и о первом казахе, получившем звание профессора, Халеле Досмухамедове, о Даулетшахе Жусупулы Кусепкалиеве, пишет, что в тот год, когда родился Даулетшах, его отец Жусуп был сослан в ссылку в Сибирь. К моменту возвращения Жусупа на родину Даулетшаху было 10 лет. Он из рода Торе, в том числе потомок Нуралы хана. Дед родился от Ормана, сына Нуралы (Сулейменова, 2007: 142-147).

Даулетшах Кусепкалиев из ханского рода, является потомком известного хана Младшего жуза XVIII века Абулхаир хана. Об этом свидетельствуют документы, имеющиеся на руках его внучки Раисы Касабулатовой, также материалы, специально запрошенные из архивов России. В копии метрического свидетельства, данной Р. Касабулатовой, написано: «Дано сіе свидътельство Султану Юсуфгирею Кусябгалиеву Нуралиханову въ томъ, что отъ законного брака Султана Юсуфгирея и его супруги Хадиши, въ 1874 году 25-го августа родился сынъ Давлетшахъ Кусябгаліевъ Нуралиханов...» (Касабулатова, 2014: 1) .

Его имя в различных источниках пишется по-разному: Даулетше, Даулетшах, Даулет, однако правильным именем Кусепкалиева является Даулетшах. Дед Даулетшаха Кусепкалиева был сыном Кусепкали Орманова.

От Кусепкали Орманова четверо сыновей: Юсуфгирей (на казахском еще Жусуп), Адильгерей, Шангерей, Салимгерей. Если отцом Даулетшаха Кусепкалиева является султан Юсуфгирей (как написано в архивных документах) Кусепкалиев, то отец Юсуфгирея – Кусепкали Орманов, а отцом Кусепкали Орманова был Орман, сын Нуралы хана (Касабулатова, 2014: 4-5). Сыновья Кусепкали Орманова Ахметше, Адильгерей, Шангерей, Салимгерей, Жусуп. Кусепкали султан вместе с сыновьями, оказывал вооруженные сопротивления колониальной политике России, в 1868-70 годы участвовали в восстании казахов Младшего жуза против проведения реформ в казахской степи, осенью 1869 года – в боях с регулярными войсками подполковника Новокрещенова и фон Штемпеля вдоль реки Жем. При вмешательстве помощника начальника уезда Калмыково Омара Казиева, внука Сырым батыра, Кусепкали султан, его двоюродные младшие братья Куат и Шора Сугиралиевы, также несколько человек, участвовавшие с ними в восстании, были арестованы. Первые полтора года Кусепкали султан вместе с сыновьями провел в Уральской тюрьме, затем решением военной комиссии был сослан в Старосербск Екатеринославской губернии, но по дороге Кусепкали умирает, и тело его было захоронено в Ростове на мусульманском кладбище (ГАЗКО, 256-фонд, опись 1, дело № 15:306).

Так сын Жусупа Даулетшах родился в городе Старосербск. Оставшиеся в живых из потомков Кусепкали султана остались в уезде Жанаозен Самарской губернии, на родину вернулись позже. Поэтому Даулетшах в 1880 году с оставшимися в живых братьями возвращается на родину отца, в окрестности Азынабай-Тайпак, пастбище Акбакай (село Саралжын Каратобинского района) (по письму Р. Касабулатовой).

Профессиональный рост

Также Р. Касабулатовой была дана копия письма, где подписями 96 человек, родовым знаком, печатью волостного управления Улента-2 действительно подтверждались родословные корни Даулетшаха Кусепкалиева. В письме приведены данные из его биографии. В приговоре о сословии, написанном 16 июня 1895 года 96 жителями волости Уленты №2 Калмыковского уезда Уральской области, принято решение о переводе в ранг султана Даулетшаха Кусепкалиева, окончившего с серебряной медалью за особые успехи в учении и дисциплину. По их словам, Даулетшах Кусепкалиев считается прямым потомком хана всей Младшей Орды Султана Нуралы хана (ГАЗКО, 4-фонд, опись 1, дело № 558:31).

Даулетшах Кусепкалиев обучился грамоте в волостной русско-казахской школе. Затем в 1887 году, поступив в мужскую классическую гимназию г. Оренбурга, окончил ее 8 июня 1895 года с серебряной медалью.

В личном листе Даулетшаха Кусепкалиева фонда Западно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея говорится об окончании с серебряной медалью научного курса Оренбургской классической гимназии: «Во вниманіе къ постоянно-отличному поведенію, прилежанію и къ отличнымъ успѣхамъ въ наукахъ Педагогическій Совѣтъ постановил наградить его Кусябгаліева, серебряною медалью и выдать ему аттестатъ зрѣлости, предоставляющій ему всъ права, обозначенныя въ № 130-132 ВЫСОЧАЙШЕ утвержденнаго 30 Іюля 1871 г. Устава гимназій и прогимназіи вѣдомства Министерства Народнаго Просвѣщенія Оренбургъ, Іюня 8 дня 1895 года».

1 июля 1895 года по окончании Оренбургской классической гимназии с серебряной медалью Даулетшах Кусепкалиев пишет на имя ректора Московского императорского университета заявление с просьбой зачислить его на медицинский университет и обязуется добросовестно выполнять все правила и постановления университета. 1 июля 1895 года зачисляется в Московский императорский университет (ГАЗКО, 256-фонд, опись 1, дело № 15:19).

Врач Даулетшах Кусепкалиев, окончив данное учебное заведение 12 июня 1900 года, в сентябре-октябре 1900 года проходит медицинскую экспертную комиссию при медицинском факультете императорского Московского университета. По решению Государственного Совета удостаивается высокой оценки, 14 октября 1900 года Даулетшах получает звание лекаря со всеми привилегиями и правами. Спустя немного времени Даулетшах Кусепкалиев получает звание врача, о чем в свидетельстве написано: «Отъ Съвета Императорского Московского Университета Лъкарю Давлетшаху Кусябгаліеву дано сіе свидътельство въ томъ, что онъ, по надлежащемъ, испытаніи въ Медицинскомъ Факультетъ о предъленіемъ Университетского Совъта 16-го декабря 1900 года состоявшимся, утвержденъ въ званіи Уъздного Врача ...».

О присуждении квалификации «Лекарь» написано в дипломе № 911.

В свидетельстве об окончании Даулетшахом Московского императорского университета указано, по каким направлениям им получены знания: «Предьявитель сего Кусябгаліев Давлетшахъ Юсуфгиреевъ, Магометанского въроисповъданія, сынъ Султана из Киргизовъ родившійся 23 августа 1874 года въ Калмыков. у. Уральской обл, по аттестату зрѣлости Оренбургской гимназіи съ серебряною медалью принять былъ въ число студентовъ ИМПЕРАТОРСКОГО Московского Университета въ Іюль 1895 года и зачисленъ на медицинскій факультетъ, на которомъ слушаль курсы: по зоологіи, ботаникъ, минералогіи, физикъ, неорганической химіи, органической химіи, медицинской химіи, по анатоміи здороваго человека, по физіологіи, по гистологіи и эмбріологіи, по фармакогнозіи и фармаціи, по фармакологіи съ рецептурою и бальнеологіей, по общей патологіи, по анатоміи и гистологіи патологической, по врачебной діагностикъ и про педевтической клиникъ, по десмургіи и ученію о переломахъ и вывихахъ, по частной патологіи и терапіи, по нервнымъ болезнямъ и психіатріи съ клиниками, по кожнымъ и венерическимъ болезнямъ съ клиникою, по хирургической патологіи, факультетской хирургической клиникъ, по болезнямъ мочевыхъ и половыхъ органовъ съ клиникою, по факультетской терапической клиникъ, по оперативной хирургіи и хирургической анатоміи, по госпитальной терапической клиникъ, по офталміатріи съ клиникою, по акушерству, съ клиникою, по женскимъ болезнямъ съ клиникою, по дътским болезнямъ съ клиникою, по судебной медицинъ и медицинской помощіи, по гигіенъ со статистикою, по исторіи медицины и эпизоотологіи съ ветеринарною полиціей, участвовал въ установленныхъ учебнымъ планомъ практическихъ занятіяхъ; подвергался полукурсовому испытанію изъ 1-й части въ 1896 году изъ 2-й части въ 1897 году...» (ГАЗКО, 256-фонд, опись 1, дело № 15:19).

Будучи студентом, Даулетшах Кусепкалиев получал стипендию от управления Уральского военного казачества. По некоторым сведениям, параллельно обучившись на юридическом факультете данного вуза, получил одновременно два диплома.

На формирование общественно-политических взглядов Д. Кусепкалиева, безусловно, повлияли, с одной стороны, общественно-политические события в России, где он учился, и с другой – социально-экономическая и политическая жизнь казахского общества, откуда он и вышел. Обмен опытом между такими же ведущими русскими врачами, как и он сам, участие в коллегиальных собраниях способствовали обогащению врачебного опыта, профессиональному росту и развитию политического мышления. Отдельные личности как общественно-политические деятели, находясь в гуще всех событий, сыграли важную роль в историческом процес-

се. При решении государственных вопросов не смогли не повлиять на Д. Кусепкалиева и эти общественные явления.

По словам Р. Касабулатовой, когда в 1919 году ее отец Е. Касабулатов и еще несколько человек попали в руки атамана А.У. Дутова, именно Даулетшах, лично встретившись с Дутовым, помог им выйти на свободу.

В начале врачебной деятельности Даулетшаха состояние здравоохранения Казахстана было низким, так как Казахстан до Октябрьской революции в экономическом и культурном отношении был одним из отдаленных регионов российского царства. Во второй половине XIX-начале XX вв. кочевое хозяйство казахов стало испытывать сильное воздействие внешних экономических факторов со стороны развивавшейся капиталистической России. Образовались новые формы хозяйства: оседло-скотоводческая и оседло-земледельческая. В процессе их сложения возникали самые разнообразные переходные формы хозяйства. Тяжелые условия быта, нелегкая жизнь, отсутствие медицинской помощи – все это способствовало распространению и обострению различных болезней среди трудящихся масс.

Жизнь шаруа-крестьян, которые, не покладая рук, должны были зимой и летом пасти байский скот, была самой тяжелой и жалкой. В связи с этим различные инфекционные заболевания, в том числе передающиеся от животных, приносили много несчастья. Особенно часто встречались такие болезни, как бруцеллез, туберкулез, сибирская язва, бешенство, туляремия и другие, причину возникновения которых видели в несоблюдении санитарно-гигиенических условий. Несмотря на их широкое распространение, медицинская помощь на должном уровне не оказывалась, так как царское правительство не обращало внимания на развитие медицины в казахской степи, которая была ей в качестве колониальной окраины.

В такое нелегкое время, в 1895 году, Д.Кусепкалиев назначается врачом 2-медицинского сельского участка Лбищенского уезда Уральской области, оказывает врачебную помощь в волостях Карагаш, Улента, Жымпиты, Соналы, Калдыгайты (ГАЗКО, 256-фонд, опись 1, дело № 15:19).

В 1898 году на всю территорию Западного Казахстана с площадью 585894 квадратных километра с численностью 587446 человек приходилось всего 11 врачей, 28 фельдшеров, 7 акушеров (Душманов, 2000: 139).

В 1913 году в казахской степи было всего 98 больниц (1800 койко-мест), 96 амбулаторий, т.е. на 14 тысяч кв.м. приходилось по одному медицинскому учреждению. Число врачей в Казахстане не доходило до 200, причем большая часть которых работала в городах. Эти показатели еще раз подтверждают, что необходимая медицинская помощь на должном уровне не оказывалась. В связи с этим инфекционные заболевания захватили население, особенно была высока детская смертность. Так, если в 1913 году в Приуралье в год родилось 7654 ребенка, то число случаев смерти детей в этом же году доходило до 7702-х, т.е. показатели смертности превышают число родившихся. Это объясняется малым количеством врачей среди казахов, русские же не понимали состояние населения, к тому же не были заинтересованы ехать работать в степь (Душманов, 2000:145).

До октябрьской революции в сельских местностях Западного Казахстана, как и в большинстве регионов Казахстана, не было санитарных пунктов. Только начиная со второй половины XIX века, после реформ 1867-1868 гг. в целях обслуживания населения впервые были определены должности уездного врача, уездного фельдшера и акушера. Но не во всех регионах были организованы уездные медицинские учреждения. Поэтому открываемые в то время фельдшерские пункты были подобны капле в море. Они не смогли покрыть даже самые минимальные нужды населения в сфере здравоохранения. В такое тяжелое для Казахстана время активно приступает к работе во благо своего народа Д. Кусепкалиев, получивший медицинское образование в России.

Основным видом медицинской службы этого времени в Западном Казахстане была земская медицина. Согласно распоряжению Государственного Совета «О делении уездных медицинских отделов Тургайской и Уральской областей на медицинские участки» от 8 июля 1898 года с 1899 года врачебные участки земской медицины стали формироваться и в Уральской области. С 1 января 1899 года согласно введенной штатной численности Уральская область делится на 11 врачебных участков. В каждый участок были выделены врач, фельдшер и фельдшер-акушер. В это время сразу после окончания университета Д. Кусепкалиев направляется врачом в участковую больницу (на 25 коек) Жымпитинского уезда Уральской губернии. Жымпитинская больница является одной из первых трех больниц, открывшихся на казахской земле (в 1894 году).

Тогда при отсутствии на участках врачей с высшим образованием работали медики среднего звена. Первый врач-казах, получивший высшее образование, Даулетшах Кусепкалиев в 1896 году начинает трудовую деятельность в больнице. Тогда уезд Жымпиты охватывал 36 волостей. В это время санитарное состояние края было очень тяжелым. Главные причины смертности населения – малярия, чума, тиф и отсутствие медицинской помощи в лечении. Только в Уральской области в 1899 году зафиксирован 1691 случай заболевания сифилисом. В журнале «Обзор Уральской области 1899 года» отмечено, что «к сожалению, быстрому распространению этого заболевания среди киргизского народа способствуют: 1) кочевой образ жизни киргизов и их тесное взаимодействие друг с другом; 2) неинформированность народа о причинах возникновения этого заболевания и его инфекционного периода; 3) нечистоплотность в быту, связанная с недостатком воды в киргизской степи; 4) недостаточная организация больничной помощи населению» (Душманов, 2000: 60).

Благодаря предложениям Д. Кусепкалиева, находящегося в самом центре такой ситуации, и таких врачей, как Т.Кудайкуов, С.Қазиев, А.Маликов, работавших с ним вместе, в 1899 году Жымпитинская киргизская общественная больница передается управлению областного киргизского земства. Если в год на содержание этой больницы выходило 4750 рублей, то заработная плата врача составляла 800 рублей, фельдшера – 300 рублей, фельдшера-акушера – 360 рублей (Энциклопедия, 2000: 47).

Таким образом, Д. Кусепкалиев находится в центре всех работ по медицинскому обслуживанию населения края. Приехав врачом на родину в село Тайпак, в 1902 году способствует открытию первой в этом краю небольшой больницы, где ведет плодотворную работу. Был единственным врачом на всей территории Тайпака.

В 1903 году направляется врачом в такие волости 2-участка Гурьевского уезда Уральской области, как Улента, Кызылкога, Ойыл, Сурели, Есбол, Карабау, Сламихын, Керимакас, Кайыгайшы, Жымпиты, Киыл и др., также был крестьянским начальником на участке, опекуном-попечителем Кермекасского одногодичного русско-казахского училища. Там Даулетшах наряду с врачебной деятельностью вносит большой вклад в обучение грамоте простых казахов. Является одним из активных деятелей, способствующих открытию двухгодичной русско-киргизской школы в Керимакасе. Такая особая опека в сфере образования была связана с пониманием сути проблемы, на каком уровне образование местного населения по сравнению с другими представителями казахской интеллигенция того времени. Наряду с врачебной деятельностью Даулетшах оказал большое влияние на распространение русского языка среди казахов. Женится на дочери младшего брата видного казахского акына Шангерея, Айше.

В 1912 году назначается заведующим Жымпитинской земской больницы. С этой больницей связано «нашумевшее» событие – крушение Царского поезда, которое случилось 17 октября 1888 года на станции Борки линии Курск – Харьков – Азовск. В честь благополучного исхода этого события был сформирован Комитет по созданию благотворительных организаций, которые открываются как в самой России, так и в ее регионах. Так, Жымпитинская больница является результатом данной акции.

Наряду с заведованием Жымпитинской земской больницей в 1912 году он получает должность крестьянского начальника. Используя финансы областного земства, способствовал открытию при больнице отдела по лечению больных неврологического характера и родильного дома. Являясь заведующим Жымпитинской земской больницы, в 1912 году вместе с врачом Н.А.Селезневым активно участвует в работе по профилактике и ликвидации очага чумы. Открываются временная противочумная лаборатория и склад хранения медикаментов против чумы (Самарин,1958: 31).

В то время Жымпитинская больница функционировала за счет финансирования земства. Наряду с заведованием больницей, с лечением больных он выступает инициатором в осуществлении мер по предупреждению болезней. Особенно важную роль сыграл в борьбе с чумой, оспой.

В 1914 году Даулетшах направляется заведующим в строящуюся Тайпакскую больницу. Несмотря на плохое состояние своего здоровья, не жалеет сил в оказании медицинских услуг населению. Входит в состав киргизского революционного комитета. После долгое время руководит областной санэпидемстанцией в городе Уральске. По состоянию здоровья просит киргизский революционный комитет вновь перевести его в Жымпитинский уезд. «Просим сообщить о выезде из Уральска врача Уральского областного революционного комитета Д. Кусепкалиева. После него уезд остался без врача» написано в телеграмме от 19 июня 1920 г., от-

правленной председателем ревкома Е. Касабулатовым.

В связи с окончанием стройки строительства больницы он возвращается в Жымпиты. Здесь продолжает свою деятельность по обслуживанию населения. Основная направленность его работы заключалась в борьбе с широко распространенными среди народа инфекционными заболеваниями, так как в 1915 году в Западном Казахстане было зарегистрировано случаев заболевания чумой 116, холерой – 92 (Ауанасова, 1993: 87). Борьба с этими болезнями велась силами местных врачей. Поэтому роль Кусепкалиева как лечащего врача ряда волостей Западного Казахстана велика. Доказательством тому, как трудился врач Жымпитинской больницы Даулетшах в 1915 году во время обострения чумы на территории волости, пишет исполняющий обязанности медицинского инспектора, видный деятель здравоохранения Западного Казахстана А.В. Гекке: «Бытовые условия медицинских работников во время эпидемии чумы были на очень низком уровне, не хватало необходимой мебели. Некачественное питание, жесткая вода способствовала развитию болезни желудка. Передвижение с одного места на другое пешком или на арбе негативно влияли на здоровье врача. Создание условий медицинским работникам на очень низком уровне» (ГАЗКО, 256-фонд, опись 1, дело № 15:12).

В ходе его активной деятельности объем оказываемой медицинской помощи киргизской больницы Жымпитинского земства увеличивается на 35 коек. Вместе с саратовским врачом-эпидемиологом Г.Кольцовым впервые в казахской степи организовал лабораторию по борьбе с чумой, провел работу по прививке против инфекционных заболеваний. В 1914 году, приняв участие в областном съезде по борьбе с чумой, проходившем в городе Самаре, выступил с всесторонним докладом. Этому событию Миржакып Дулатов посвятил статью, которая была опубликована в газете «Қазақ». Также Даулетше Кусепкалиев – один из тех, кто поддерживал газету «Қазақ» своими статьями, за что в 1914 году в №45 руководство газеты, наряду с другими гражданами, выразило ему благодарность.

Д. Кусепкалиев, как и другие врачи Внутренней (Букеевской) киргизской орды, принимает участие в работе ряда съездов против чумы, проводимых в соседних губерниях России. С первым своим докладом на тему «Возникновение чумы в Уральской области» (61 страница) он выступил в 1910 году в Астрахани на «съезде участников против чумы в Астраханской губернии и Уральской области». О работе этого съезда и опасной для населения на тот момент проблеме чумы напечатано в №2 «Вестника общества врачей Астрахани». А второй доклад на тему «О мерах профилактики чумы» был сделан в 1914 году на съезде в г.Самаре и опубликован в 1914 году в сборнике «Труды съезда по борьбе с чумой в г.Самаре» (Душманов, 2000: 175). В своих докладах Д. Кусепкалиев с научной точки зрения обосновывает необходимость организации в казахской степи пунктов медицинского контроля, что способствует открытию в скором времени в казахской степи медицинских контрольных пунктов, пополнению рядов врачей.

Так, в 1899-1915 годы при объединении двух уездов Уральской и Тургайской областей объем оказываемой врачебной деятельности достигает следующих показателей (Душманов, 2000: 64):

Годы	Количество врачей	В том числе сельских участковых врачей	Количество земских больниц и приемных отделений	Количество кроватей в них
1899	35	17	9	60
1905	35	17	12	76
1908	33	15	13	106
1912	45	17	21	153
1913	48	16	21	168
1914	51	15	21	193
1915	67	19	21	204

Малое количество врачей в краю объяснялось следующими причинами: 1) незаинтересованностью имперской администрации в получении образования народов национальных окраин; 2) неимением у большинства казахской молодежи законченного гимназийского образования и отсутствием возможности получения медицинского образования в университетах; 3) небольшим количеством русских врачей, соглашавшихся ехать работать в казахскую степь. Тем не менее в 1915 году в Западном Казахстане только из казахов было всего 6 врачей, 26 фельдшеров, в том числе 2 врача и 13 фельдшеров было во Внутренней (Букеевской) орде (Душманов, 2000:65).

Одним из основных направлений работы Д. Кусепкалиева при оказании медицинской по-

мощи являлась организация помощи лекарствами. По данным Западно-Казахстанского государственного архива, в 1913 году в Казахстане, наряду с тремя работавшими на добровольной основе и одной государственной аптек, в Калмыкове, Жымпиты и в других селах функционировало еще 8 аптек. Местные врачи доставляли лекарства населению из этих аптек.

Большое влияние на формирование Д. Кусепкалиева как врача-эпидемиолога оказало его участие в работе съездов, совещаний Общества врачей соседних губерний России, посвященных проблеме борьбы с чумой, в ходе которых он встречался и обменивался опытом с такими видными врачами, как Н.Н. Клодницкий, И.А. Деминский, С.М. Никаноров и др. Полученные знания и опыт Даулетшах использует на практике по улучшению состояния здоровья казахского народа.

Новый этап деятельности

С 1917 года начинается новый этап в деятельности Д. Кусепкалиева. Он активно участвует в политических событиях, имевших место после февральского переворота. После свержения царя в феврале 1917 года, не оставаясь в стороне от общественно-политической ситуации, вместе с интеллигенцией, стоявшей во главе казахского народа, поддерживает идею формирования нового общества. В связи с этим Д. Кусепкалиев вступает в состав казахского Комитета Уральской области, сформированного в рамках 1-го съезда казахов Зауралья, проведенного 19-22 апреля 1917 года в городе Уральске.

Он был создан в конце мая 1918 года решением IV Уральского областного казахского съезда, проведенного в Жымпиты. Даулетше Кусепкалиев избирается одним из 7 человек в состав Временного правительства «Ойыл уалаяты» (ГАЗКО, 4-фонд, опись 1, дело № 558: 22).

После установления Советской власти на казахской земле Кусепкалиев с марта по июль 1920 года является заведующим санитарно-эпидемиологического отделом управления киргизского края в сфере здравоохранения революционного комитета г. Оренбург. Одним из его единомышленников в этой сфере был его зять Есенгали Касабулатов. В те времена, несмотря на трудную ситуацию среди населения, они широко проводили санитарно-эпидемиологические и оздоровительные мероприятия. Согласно своему заявлению и по просьбе председателя Уральского губревкома, зятя Есенгали Касабулатова, в июле 1920 года направляется заведующим в Жымпитинскую уездную больницу.

В 1921 году после перевода Есенгали Касабулатова в Оренбург был направлен заведующим медицинским участком в Тайпак.

На самом деле мероприятия по борьбе с инфекционными заболеваниями не остаются вне внимания Кусепкалиева. В мае 1923 года на Региональном Совете по созданию противочумного центра в Саратове, где принимали участие и представители Уральской области, было принято решение о формировании комиссии против чумы с центром в Саратове.

В октябре 1925 года возвращается в Жымпиты на должность заведующего городской больницы. По словам врача Даулетшаха Кусепкалиева, с ноября 1925 года по сентябрь1926 года работал в Тайпакской участковой больнице, с января 1926 года – в Жымпитинском уезде, в 1926-1927 годы – в населенном пункте Тайпак (Ауанасова, 1993:13).

В 1928-1929 гг. во времена начала конфискации и принудительного перевода населения на оседлый образ жизни смело выходит против этой кампании. В связи с этим в ноябре 1929 года по обвинению «за участие в составе группы Меңдешова» был освобожден от работы и подвергнут конфискации по двум категориям – «полуфеодал» и бывший деятель Алашорды, затем отправлен в ссылку в Жетысуский округ в составе 113 баев. В 1929-1934 гг. работает врачом в республиканском венерологическом диспансере в Алма-Ате, куда был устроен благодаря приглашению Ахмета Маметова, заведующего данным диспансером, который был женат на дочери его младшего брата Сулеймена, Амине. Также преподает в сельскохозяйственном университете в Алма-Ате. В 1934-1940 гг. работает главным врачом Каскеленской районной больницы Алматинской области, Келесской районной больницы Южно-Казахстанской области, Абайской районной больницы Семипалатинской области. В эти годы Даулетшах широко известен как квалифицированный специалист, видный врач, который вложил все свои знания и силы в развитие здравоохранения. В 1944 году умирает в Семилатинской области, где работал в последние годы жизни.

Заключение

В настоящее время работа по исследованию жизни и деятельности Д. Кусепкалиева продолжается, в этом году в результате беседы с его

внучкой Раисой Касабулатовой, дочерью Гайнижамал и Есенгали Касабулатовых, получено много сведений. Раиса Касабулатова (1935 года рождения), проживающая в Москве, во время беседы с нами передала хранившиеся у себя архивные документы и записала воспоминания, услышанные ранее от родителей. Также Раиса Касабулатова рассказала о встрече со своим дедом Даулетшахом, которая произошла в 1940 году в Алма-Ате. Отец же ее, Есенгали, был арестован в августе 1937 года в Алма-Ате, затем был отправлен в Москву. После его никто не видел, затем пришла весть о его расстреле. А ее мать Гайнижамал в 1937 году, лишив свободы на два года, с 6 детьми отправили в ссылку.

Эти преследования длились в течение 10 лет. Первый лагерь – село Михайловское Жамбулского района, второй – отделение имени 1 Мая села Мактаарал (написано Пахта-Арал) Чимкентской области, затем третий – село Абай-базар Келесского района, и так продолжаются притеснения, издевательства, насилие. В третьем лагере встречается со своим дедом Д. Кусепкалиевым, который в это время работал здесь в санитарной команде. Обвинители, мучая Гайнижамал, заставляли страдать и всю семью Даулетше. Не выдержав испытаний, умирает супруга Даулетшаха, Айша, вслед за которой уходит из жизни и сам Даулетшах. После 1937 года в живых остаются лишь младший сын Даулетшаха (по словам Р.Касабулатовой, его ласково звали Зипуша), младшая дочь София и старшая дочь Гайнижамал с детьми, также жена старшего сына Сара Кашкынбаева (невестка). В 1950 году Гайнижамал с двумя дочерьми отправляют в ссылку на 6 месяцев в Усть-Каменогорск. Затем их отправляют в Зыряновск, а младший сын Даулетшаха и вернувшийся из войны живым Шамиль, сын Е. Касабулатова, тоже были сосланы в Восточно-Казахстанскую область. Раиса, уехав в Москву в 1956 году, до сих проживает там. Гайнижамал вместе со старшей дочерью в 1956 году получают разрешение жить в Алма-Ате. Старший же сын Даулетшаха остается на сосланной земле до конца своих дней. Дети Даулетшаха были реабилитированы лишь в 1989 году.

Так трагически сложилась судьба человека, одного из первых образованных казахских врачей, общественного деятеля, который в начале XX века в тяжелое для народа время боролся за достойную жизнь нации, провозглашал свободу и равенство, внес большой вклад в будущее страны и является примером для подражания следующим поколениям.

В настоящее время научно-исследовательская работа продолжается, надеемся, что можно будет добиться новой дополнительной информации об общественных деятелях из его окружения, их потомках, фото из семейных архивов и других документов.

Литература

Ауанасова А. (1993). Национальная интеллигенция Казахстана в первые годы Советской власти (1917–1927 гг.): Автореф. дисс. … к. и. н. – Бишкек. 23 с.

Аманжолова Д.А. (2009). На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. Алматы: Издательский дом «Таймас». 412 с.

Госархив Западно-Казахстанской области, 4-фонд, опись 1, дело № 309.

Госархив Западно-Казахстанской области, 256-фонд, опись 1, дело № 15.

Госархив Западно-Казахстанской области, 4-фонд, опись 1, дело № 558.

Душманов С.Х. (2000). Очерки истории медицины и здравоохранения Казахстана. Актобе: Раст. 75 с.

Из личного архива Р.Касабулатовой, внучки Д. Кусепкалиева.

Из письма воспоминаний Р. Касабулатовой.

«Приговор о сословиі» архивные документы, полученные от Р. Касабулатовой (листы 5,6,7,8).

Самарин Р.И. (1958). Очерки истории здравоохранения Казахстана. Алма-Ата: Казгосиздат. С.162

Саяси қуғын-сүргіндер және олардың зардаптары. Естеліктер мен мақалалар жинағы – Политические репрессии и их последствия. Сборник воспоминаний и статей (2009). Сост. Е.М.Грибанова, Г.Н.Мурзагалиева, Е.В.Чиликова. Алматы: Архив Президента Республики Казахстан. 158 с.

Сулейменова. Д. (2007). История Западного отделения Алаш-орды – составная часть истории края. / Д. Сулейменова – Алматы: Издательство «Арыс». С. 142-147.

Энциклопедия. (2002). Западно-Казахстанская область. Алматы: Издательство «Арыс». 592 с.

References

Auanasova A. (1993). Natsional’naya intelligentsiya Kazakhstana v pervyye gody Sovetskoy vlasti (1917–1927 gg.) Avtoref. diss. … k. i. n. [The national intelligentsia of Kazakhstan in the early years of Soviet power (1917–1927)]. Bishkek.

Amanzholova D.A. (2009). Na izlome. Alash v etnopoliticheskoy istorii Kazakhstana. [At the break. Alash in the ethnopolitical history of Kazakhstan. Almaty: Taymas Publishing House]. Almaty: Izdatel'skiy dom «Taymas».

Gosarkhiv Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti, 4-fond, opis' 1, delo № 309. [State [Archive of West Kazakhstan region, 4-fund, description 1, case number 309].

Gosarkhiv Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti, 256-fond, opis' 1, delo № 15. [State Archive of the West Kazakhstan region, 256-fund inventory 1, case number 15].

Gosarkhiv Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti, 4-fond, opis' 1, delo № 558. [State Archive of the West Kazakhstan region, 4-fund inventory 1, case number 558].

Dushmanov S.KH. (2000). Ocherki istorii meditsiny i zdravookhraneniya Kazakhstana. [Essays on the history of medicine and health in Kazakhstan]. Aktobe: Rast.

Iz lichnogo arkhiva R.Kasabulatovoy, vnuchki D. Kusepkaliyeva. [From the personal archive of R. Kasabulatova, granddaughter of D. Kusepkaliyev].

Iz pis'ma vospominaniy R. Kasabulatovoy. [From a letter of memoirs of R. Kasabulatova].

«Prigovor o sosloviі» arkhivnyye dokumenty, poluchennyye ot R. Kasabulatovoy (listy 5,6,7,8) [«The sentence of estate» archival documents received from R. Kasabulatova].

Samarin R.I. (1958). Ocherki istorii zdravookhraneniya Kazakhstana. [Essays on the history of health in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazgosizdat.

Sayasi kuġyn-syrgínder zhane olardyn zardaptary. Yestelíkter men makalalar zhinaġy – Politicheskiye repressii i ikh posledstviya. Sbornik vospominaniy i statey (2009). Sost. Ye.M. Gribanova, G.N. Murzagaliyeva, Ye.V. Chilikova. Almaty: Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan. [Political repression and their consequences. Collection of memoirs and articles / E.M. Gribanova, G.N. Murzagaliyeva, E.V. Chilikova. Almaty: Archive of the President of the Republic of Kazakhstan].

Suleymenova. D. (2007). Istoriya Zapadnogo otdeleniya Alash-ordy – sostavnaya chast' istorii kraya. / D. Suleymenova. [The history of the Western branch of Alash-Orda is an integral part of the history of the region]. Almaty: Izdatel'stvo «Arys».

Entsiklopediya (2002). Zapadno-Kazakhstanskaya oblast'. [West-Kazakhstan region]. Almaty, Izdatel'stvo «Arys».

МРНТИ 03.29.00

Шаймерденова М.Д.

кандидат исторических наук, профессор,
Казахская национальная академия искусства имени Т.К. Жургенова,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: mena_ms@mail.ru

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ ОПИСАНИЕ ЖЫРАУ И МАСТЕРСТВО СКАЗИТЕЛЕЙ И ПЕРЕВОДЧИКОВ

Данная статья посвящена историко-культурному анализу драгоценного наследия поэзии – жырау – оставленного мастерами слова средневековья, создателями образцов высокого поэтического искусства, уникального устного музыкального поэтического творчества казахского народа, источнику исторической памяти о прошлом. В статье раскрываются богатая поэзия жырау, их содержание и свойства, а также показана поэтичность казахов, как народ казахский придавал особое значение искусству красноречия и языку чувств – поэзии. Рассмотрена проблема перевода жырау на русский язык.

Ключевые слова: жырау, история, генезис, мировоззрение, право, традиция, история казахского средневековья, этнография, типы исполнителей и создателей фольклора, художественные приемы, функции.

Shaimerdenova M.D.

Candidate of Historical Sciences, Professor,
T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: mena_ms@mail.ru

Historical and Cultural Description of Zhyrau and Skills of Talkers and Translators

Historical and cultural description of Zhyrau and mastery of storytellers and translators. The article is devoted to the precious legacy of poetry zhyrau. The article reveals the rich poetry of Zhyrau, their content and properties, as well as the poetics of Kazakhs, as the Kazakh people attached special importance to the art of eloquence and the language of feelings – poetry. The problem of translating zhyrau into Russian is considered.

Key words: zhyrau, history, genesis, worldview, law, tradition, history of the Kazakh Middle Ages, ethnography, types of performers and creators of folklore, artistic techniques, functions.

Шаймерденова М.Д.

тарих ғылымдарының кандидаты, профессор.
Т.К. Жүргенов атындағы Ұлттық өнер академиясы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: mena_ms@mail.ru

Жыраулардың тарихи-мәдени жазбалары және жыр айтушылар мен аудармашылар шеберлігі

Мақала поэзия жырауының құнды мұрасына арналған. Мақала жыраудың бай поэзиясын, олардың мазмұны мен қасиеттерін, сондай-ақ қазақтардың ақындықтарын ашып көрсетеді, себебі қазақ халқының сөзділік өнеріне және поэзия тіліне айрықша маңызы бар. Жырауларды орыс тіліне аудару мәселесі қарастырылады.

Түйін сөздер: жырау, тарих, генезис, дүниетаным, құқық, дәстүр, қазақ ортағасырының тарихы, этнография, фольклор айтушылар мен жеткізушілер типтері, көркемдік шеберлік, қызметі.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Введение

Своеобразное устное индивидуальное творчество казахского народа, его оригинальное музыкальное оформление в виде айтысов – традиционная форма устного музыкального поэтического творчества в виде состязаний и другие источники корнями уходят вглубь веков. Поиск, анализ и историко-культурное описание наследия казахов актуализирует в своей статье «Семь граней Великой Степи» Президент Республики Казазхстан Н.А. Назарбаев, указывающий на важность изучения устного и письменного наследия и его сохранения для наших потомков.

В своих выступлениях Президент РК поставил важнейшие вопросы сохранения культурного кода казахов и предложил новые идеи в модернизации сознания казахстанцев. Все выполняемые сегодня проекты, как например, 100 новых лиц, 100 новых книг, Туған жер – это лишь небольшая часть тех преобразований, которые уже начались в современном Казахстане. Важно, что на казахкий язык переводят лучшие шедевры зарубежной литературы, и что с казахского языка переводят поэтическое и прозаическое наследие казахов, а так же научные достижения ученых Казахстана на языки мира, тем самым презентируя историко-культурные достижения нашего народа.

Характерная особенность казахского музыкального искусства

В течение длительного времени передавалось устное творчество из поколения в поколение, и предки казахов сумели еще в дописьменный период создать бессмертные памятники словесного искусства. При этом вся жизнь казахов, обычаи и обряды, народные игры и празднества нашли отражение в музыкально-поэтическом устном народном творчестве. Характерной особенностью казахского музыкального искусства на всех этапах его развития было сочетание в одном лице сказителя, поэта, певца и музыканта, каковыми являлись акыны, салы, серэ и жырау. Они были не только поэтами-импровизаторами, но и композиторами, певцами-сочинителями мелодичных лирических песен, обладателями прекрасного голоса (Кадырбаев, Шаймерденова: 243).

Роль певцов-импровизаторов всегда была весьма значимой для казахов. Акыны и жырау являлись не только сказителями эпосов и былин, хранителями старины и мудрости, носителями и передатчиками исторических знаний от поколения к поколению, но и оказывали заметное влияние на формирование общественного мнения в казахской степи, эмоционально, художественным словом и музыкой воздействуя на слушателей. При этом они могли высказать то, что не каждому было позволительно.

Бессмертные памятники словесного искусства, заняв достойное место в истории культуры казахского народа, сохранились и до настоящего времени не просто представляют тексты, читаемые современными читателями, но именно эти тексты устного народного творчества в более поздних записях смогли сохранить духовно-нравственные ценности предков и передать ценностные ориентиры, глубокую философию их из поколения в поколение.

Поэзия жырау стала вершиной словесного искусства кочевых казахов, являясь свидетелем богатого духовного мира народа в далеком прошлом, свидетелем высокого уровня развития казахской литературы эпохи средневековья.

Первый, кто передал потомкам сведения о жырау, был выдающийся тюркский филолог и лексикограф Махмуд Кашгари. В начале XIX века ученый мир узнаёт о поэзии жырау, предпринимая попытки записать, сохранить их и изучить особенности языка этого вида устного творчества. Важность жырау для языка и культуры казахского народа неоспорима, поскольку именно в этом жанре ярко прослеживается связь языка и духа народа. Этот жанр казахского устного народного творчества еще раз подтверждает постулаты немецкого философа и филолога Вильгельм фон Гумбольдта, который в своих работах обращает внимание на то, что язык отождествляется с «духом» народа, обладает энергией и самостоятельным характером и оказывает влияние не только на культуру, но и на мышление народа. Язык может реагировать на воздействие культуры, а обратное воздействие языка осуществляется через все созданное народом в прошлом (Гумбольд: 1985: 358-382).

Язык жырау – свидетельство уникальной культуры, которая несет в себе духовное богатство предыдущих поколений, являясь неотъемлемой частью казахской национальной культуры. Посредством языка авторы жырау стремятся к познанию родной истории и культуры, осмысливая и философствуя на различные темы.

Важным аспектом становления письменности казахов является графическая основа, которая в течение всей истории развития казахского народа трижды менялась от арабской графики

к латинице, а затем к кириллице, и это сказывалось на разрыве между поколениями и в передаче культурного наследия, замедляя этот процесс. К сожалению, наблюдалась фактическая оторванность казахского народа от собственного прошлого, при этом в советский период наблюдалась некоторая утрата национальной самобытности, а такие жанры как жырау были забыты в архивах. Начиная с 90-х годов, начинается новый этап в развитии казахского языка и литературы, внимание ученых привлекает устное народное творчество, позволяющее заглянуть вглубь веков и сохранить культурное наследие казахов.

Самыми сложными текстами в практике переводов являются произведения в стихотворной форме, поскольку важно сохранить ритмику произведения. В особенности это касается переводов жырау, поскольку они являются полотнами жизни казахов, где представлены чаяниях не только простого народа, но и высшего света общества, описание истории казахского народа, политической ситуации, а также сведения об экономическом и культурном развитии страны. Поэтому крайне важно при переводе более глубоко проникнуть в языковую культуру казахов и, главное, более точно передать и сохранить особенности национального менталитета, образов, философии.

Для лучшего понимания произведения необходимо в процессе перевода обратить внимание на духовное богатство казахского народа и передать все это в другой язык и культуру. Следует донести до читателя не только идею произведения, но и колорит оригинального текста. Сама проблема перевода с казахского языка на русский и с русского языка на казахский сложна, требует учета национальной специфики стихотворного текста и в то же время новаторских художественных решений.

История опубликования жырау свидетельствует о том, что к самой поэзии в Казахстане обратились издатели и переводчики поздно. В советский период принято было считать, что вольнолюбивые строки жырау, в которых постоянно упоминалось о ханах, батырах, представлены были воспоминания о великом прошлом Степи – это буржуазные отклонения и разделение тюркских народов и в целом народов, что вредно для людей и литературы.

В 70-е годы XX века исследованию исторического происхождения и эстетической природы поэзии посвятил свою жизнь известный казахстанский писатель Мухтар Магауин, предоставляя читателю академический перевод поэзии жырау на русский язык, тем самым став одним из первых, кто заговорил о поэзии жырау. В 1978 году, благодаря усилиям Магауина, был издан сборник «Поэты Казахстана», в котором впервые были включены переводы поэзии жырау на русский язык. К сожалению, «качество этих переводов было плохим и они не сохраняли дух степи и ритмику казахского стиха. При этом исчезла стремительная мысль поэта-импровизатора, абсолютно не передавалась аллитерация и игра слов, столь важные для данного жанра. Естественно, что такие переводы не вызывали чувств восторга и затруднено было восприятие этих текстов читателями, а это, в свою очередь, делало данный жанр неизвестным для русского читателя и для переводов на другие языки мира». На это обратил внимание Мурат Али, заинтересовавшийся этим жанром устного творчества казахов (Мурат Уали).

Как правило, переводы жырау в исполнении кем-либо на различных мероприятиях не записывались, а передавались из уст в уста и «переходили от поколения к поколению почти без изменений, текстуально точно, в своем первозданном, нетронутом виде» (Магауин, 2003: 164), а позже переводились в виде подстрочников. Так, в книге казахстанского краеведа Попова Ю.Г. «Ботакаринский узел» автор упоминает о том, что он записывал построчные переводы жырау местных жителей (Попов, 2010).

В современных аулах чаще всего за чашкой чая можно увидеть, как кто-либо начинает исполнять жырау в сопровождении домбры на казахском языке, а на вопрос, откуда им известно и, есть ли публикация, казахи улыбаются и говорят, что это же известный жырау, что они это просто где-то слышали, у кого-то переняли.

В настоящее время не так много тех, кто занимается профессиональными переводами жырау. Среди них доктор филологических наук Едыге Турсунов, известный казахстанский поэт Бахыт Каирбеков, кандидат филологических наук Кайрат Жанабаев, поэт-переводчик Ауэзхан Кодар.

Едыге Турсунов посвятил свою жизнь изучению жырау, баксы, акынов, салов и серэ. В его трудах проведен детальный анализ различных источников устного народного творчества, что позволяет представить науке добротный исследовательский материал.

Комплексный анализ собранных в разное время источников и перевод их на другие языки, в частности с казахского на русский, позволяют увидеть уникальное творчество казахского народа, в котором зафиксирована историческая па-

мять о прошлом. Талантливые люди из народа, выдающиеся личности с героическим характером, борцы за справедливость – жырау, акыны, салы, серэ – своим творчеством создавали сокровища устной литературы.

Поэты-импровизаторы жырау выступали как носители идеи казахской государственности и влияли на идеологию и политику Казахского ханства. Среди них – Жиембет-жырау Бортогашулы, приближенного хана Ишима, Ахтамберды-жырау Сарыулы, батыра, прославившегося в войнах с джунгарами в XVII веке, и соратники Аблай-хана – Умбетей-жырау Тлеулы и Бухар-жырау Калкаманулы и другие.

Причем зачастую жырау становились достоянием и других народов постордынского культурного пространства. Свидетельством этого могут служить жизнь и творчество выходцев из Большой и Малой Ногайских Орд Шалкииза-жырау Тленши-улы и уроженца города Азова Айдета Доспамбет-жырау, знаменитых в казахском обществе конца XV-начала XVI веков поэтов-импровизаторов, определенный период жизни которых связан со столицами Крымского ханства и Османской империи – Бахчисараем и Стамбулом, а также с Северным Кавказом, где побывал Шалкииз-жырау, и с Доном, где жил Доспамбет-жырау, хотя большую часть жизни и вечный покой они обрели в казахских степях.

Приведем примеры перевода жырау с казахского языка на русский, осуществленного поэтом Мухтаром Магауином:

Еңсегей бойлы ер Есім,
Есім сені есірткен
Есіл де менім кеңесім.
Ес білгенде, Есім хан,
Қолыма болдым сүйесің,
Қолтығыңа болдым сүйесің...

Храбрый высокий Есим,
Ты душой высоким стал.
Не забывай, ты стал таким,
Когда по советам моим поступал,
С первых дней, как тебя узнал,
Верной опорой тебе я стал.

Жиембет-жырау
(Турсунов, 1999: 69).

Мухтар Магауин отмечает, что большое место в творчестве жырау занимают художественные приемы – особое внимание к звуковой стороне стиха, к аллитерации, ассонансу, начальной рифме, внутренним созвучиям. И все эти явления и художественные приемы присущи древнетюркской литературе (Магауин, 2003: 151).

Интересен перевод Бахыта Каирбекова, в котором повествуется о статусе хана. И в то же время мы видим в стихах воинственный, бесстрашный дух жырау при обращении к хану.

Ай, хан, мен айтпасам, білмейсің,
Айтқаныма көнбейсің.
Шабылып жатқан халқың бар,
Аймағық қызып терлейсің...

Эй, хан! Если я не скажу, знать не будешь
Кто ты для всех без слов моих?
Но даже мой высокий стих
Твоих ушей не достигает.

Асан Кайгы. Обращение к хану Жанибеку
(Каирбеков, 1998: 188-189).

Жырау – это и мудрые старцы, и народные заступники, и выразители интересов народных масс, то есть, в народе их воспринимали как единое целое, в котором сконцентрированы ум, честь, совесть и мудрость казахского народа. Так, например, Мухтар Магауин следующим образом переводит обращение жырау к хану:

Эй ты, хан катаганцев Турсун,
За измену пора платить!
Ты заставил рыдать народ,
Но теперь ты сам станешь выть.
Вой, пока навек не умолк.
Ты считал себя богом замным,

Но не хат ты – бешенный волк
И пришел за тобой Есим,
Ты на ложе лежишь золотом,
Но бедней тебя кто навряд.
Мы казним тебя, а потом
Ты отправишься к дьяволу в ад

Обращение Маргасха-жырау к хану Турсуну (Магауин, 2003: 74).

Как видим из текста, Мухтару Магауину удалось сохранить ритмику и передать более точно смысл произведения.

Мухтар Магауин, в своем переводе на русский язык песни-толгау о походах, подвигах воинов-батыров, их силе, мужестве и любви к родной земле, на русский язык отражает миросозерцание воина-кочевника, его понятия о чести, долге, о доблести воина, непоколебимости чувства достоинства:

Қолтығы ала бұғының
Пәйкесіндей Бөгембай!
Жалаңқия жерлерден
Жазбай түсіп түлкі алған,
Білегі жуан бүркіттің
Тегеурініндей Бөгембай!

На рога пятнистого марала,
Богембай, похож ты был.
И еще ты был похожим
На огромную, с железной кожей
Лапу беркута, что в каменисты скалах
Рыжих лис, не промахнувшись, бил.

Умбетей-жырау о Богембай-батыре
(Магауин, 2003: 95).

Мурат Уали подчеркивает, что «Именно в устном творчестве жырау, а не в исламской письменной литературе тюркская поэзия проявила свою самобытность и оригинальность. А в своих лучших образцах, особенно толгай Шалкииза, Казтугана, Доспамбета, творчество жырау достигает высот мировой поэзии». И приводит пример:

Жебелей жебе жүгірген
Ерлердің арғымақтан игі малы болар ма.
Жағаласса жыртылмас
Ерлердің жеңсізден игі тоны болар ма.
Дулығалы бас кескен
Ерлердің алдаспаннан игі қолы болар ма.

Летящий стрелой аргамак –
Вот это гордость батыра.
Кольчуга, не рвущаяся в бою –
Вот это костюм для батыра.
Меч-алдаспан, рубящий голову с плеч –
Вот это руки батыра.

Шалкииз-жырау (Murat Ualı).

Таким образом, краткий экскурс в уникальную поэзию казахов, которые долги годы не издавались, а также обращение к их переводам на русский язык свидетельствуют о важности опубликования текстов жырау и позволяют судить о мастерстве переводчиков как М. Магаулина, Б. Каирбекова, К. Жанабаева, А. Кодара.

К сожалению, сокровища устной литературы – поэтическое творчество жырау, сохранялось лишь путем передачи в устной форме из уст в уста, от одних жырау к другому, от одного жыршы к другому, от поколения к поколению, поэтому как текстовые источники они представлены уже в более позднюю эпоху. Однако, несмотря на устный характер творчества носителей степной поэзии, многие фрагменты сохранилось до настоящего времени в виде отрывочных данных богатейшего наследия периода средневековья. Причем отдельные фрагменты сохранились без авторства.

Заключение

Переводы жырау на русский язык позволяют показать уникальное устное народное творчество казахов и требуют дальнейшего изучения и перевода на различные языки мира. Жырау фиксируют различные периоды истории казахского народа, право, социально-политические вопросы и менталитет казахов, тем самым раскрывают страницы истории казахского народа. Поэтому важно мастерство переводчиков, которые могли бы передать дух казахского народа, особенности языка и стиха.

Таким образом, история переводов казахских текстов в индивидуально-авторском оформлении – это возможность проследить за когнитивным процессом осмысления уникального культурного наследия казахов, показать мастерство переводчиков и талант казахского народа. Сохранение культурного наследия казахов, его анализ в ретроспективе – это возможность передать культурное наследие следующему поколению и осознанно увидеть все самое лучшее, что было создано в прошлом.

Литературы

Бектуров Ж. Бухар жырау – выдающийся представить духовной жизни казахского народа. Электронный ресурс [Режим доступа]: http://catalog.karlib.kz/irbis64r_01/Kraeved//Literaturnaya_zhizn//Buhar_zhirau_Kalkamanuly//Bukhar_zhirau_vyday-ushchioysya_predstavitel.pdf 10.10.2018.

Гумбольдт В. (1985). Язык и философия культуры: Перевод с немецкого. Москва: Прогресс.

Исмаилов Е., Турсунов Е. (1968). История казахской литературы в трех томах. Том 1. Алматы.

Кадырбаев А.Ш., Шаймерденова М.Д. (2012). Страна изучаемого языка: Республика Казахстан. История, география и культура Казахстана. Москва, Тезаурус.

Каирбеков Б. (1998). Части целого. Избранное в 2-х томах. Том второй. Стихи, проза, переводы. Алматы.

Магауин М. (2003). Кобыз и копье. Повествование о казахских акынах и жырау XV-XVIII веков. Алматы, Мектеп.

Маргулан А.Х. (1961). О носителях казахской устнопоэтической традиции. В сб.: К 60-летию М.О.Ауэзова. Алматы.

Мурат Уали. Электронный ресурс [Режим доступа]: http://kazturan.ucoz.kz/publ/lichnosti_mudrecy/tysjacheletie_tjurkskikh_zhyrau/5-1-0-19 9.10.2018.

Murat Uali. Tysjacheletie tjurkskih zhyrau. Электронный ресурс [Режим доступа]: http://thenews.kz/2010/01/05/212508.html 9.10.2018.

Оразбаева А. (2012). Формула казахской государственности. // Казахстанская правда. 3 августа.

Попов Ю.Г. (2010). Ботакаринский узел. Караганда.

Сулейменова Э.Д. (2013). Реминисценции о картине мира – языковой картине мира. Вестник КазНУ. Серия филологическая. № 4 (144). Алматы, Қазақ университеті.

Турсунов Е. (1999). Происхождение акынов и жырау, салов и серэ. Алматы.

Шаймерденова М.Д. (2000). История Казахстана с древнейших времен до середины XX века. Алматы.

References

Bekturov Zh. Buhar zhyrau – vydajushhijsja predstavit' duhovnoj zhizni kazahskogo naroda. Jelektronnyj resurs [Bukhar zhyrau – outstanding to present the spiritual life of the Kazakh people. Electronic resource] [Rezhim dostupa]: http://catalog.karlib.kz/irbis64r_01/Kraeved//Literaturnaya_zhizn//Buhar_zhirau_Kalkamanuly//Bukhar_zhirau_vydayushchioysya_predstavitel.pdf 10.10.2018.

Gumbol'dt V. (1985). Jazyk i filosofija kul'tury: Perevod s nemeckogo. [Language and philosophy of culture: Translation from German. Moscow: Progress.] Moskva: Progress.

Ismailov E., Tursunov E. (1968). Istorija kazahskoj literatury v treh tomah. Tom 1. (The history of Kazakh literature in three volumes. Volume 1. Almaty.) Almaty.

Kadyrbaev A.Sh., Shajmerdenova M.D. (2012). Strana izuchaemogo jazyka: Respublika Kazahstan. Istorija, geografija i kul'tura Kazahstana. [Country of study: Republic of Kazakhstan. History, geography and culture of Kazakhstan. Moscow, Thesaurus.] Moskva, Tezaurus.

Kairbekov B. (1998). Chasti celogo. Izbrannoe v 2-h tomah. Tom vtoroj. Stihi, proza, perevody. [Parts of the whole. Favorites in 2 volumes. Volume two. Poems, prose, translations. Almaty] Almaty.

Magauin M. (2003). Kobyz i kop'e. Povestvovanie o kazahskih akynah i zhyrau XV-XVIII vekov. Almaty, Mektep.(Kobyz and spear. The story of the Kazakh akyns and zhyrau XV-XVIII centuries. Almaty, Mektep.)

Margulan A.H. (1961). O nositeljah kazahskoj ustnopojeticheskoj tradicii. [On the carriers of the Kazakh oral-poetic tradition. In Sat: To the 60th anniversary of MO O. Auezov. Almaty] V sb.: K 60-letiju M.O.Aujezova. Almaty.

Murat Uali. Jelektronnyj resurs [Thousand years of Turkic zhyrau] [Rezhim dostupa]: http://kazturan.ucoz.kz/publ/lichnosti_mudrecy/tysjacheletie_tjurkskikh_zhyrau/5-1-0-19 9.10.2018

Murat Uali. Tysjacheletie tjurkskih zhyrau. [Thousand years of Turkic zhyrau] Jelektronnyj resurs [Rezhim dostupa]: http://thenews.kz/2010/01/05/212508.html 9.10.2018.

Orazbaeva A. (2012). Formula kazahskoj gosudarstvennosti. [The formula of the Kazakh statehood.] // Kazahstanskaja pravda. 3 avgusta.

Popov Ju.G. (2010). Botakarinskij uzel. [Botakarinsky knot.] Karaganda.

Sulejmenova Je.D. (2013). Reminiscencii o kartine mira – jazykovoj kartine mira. [Reminiscences about the picture of the world – the language picture of the world. Herald KazNU.] Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. № 4 (144). Almaty, Қазақ universiteti.

Tursunov E. (1999). Proishozhdenie akynov i zhyrau, salov i serje. [The origin of akyns and zhyrau, sal and sere. Almaty] Almaty.

Shaimerdenova M.D. (2000). Istorija Kazahstana s drevnejshih vremen do serediny XX veka. [The history of Kazakhstan from ancient times to the middle of the twentieth century. Almaty] Almaty.

ҒТАМР 03.81.51

Мыңжас Н.К.[1], Сыдықова Ж.Т.[2]

[1]e-mail: nmynzhaz@mail.ru [2]e-mail: dalida_zh79@mail.ru
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қазақстан, Қызылорда қ.

СЫР ӨҢІРІ ЭПИГРАФИКАСЫ (Шиелі және Жаңақорған аудандары бойынша)

Мақалада Сыр өңірі эпиграфикасы туралы (Шиелі және Жаңақорған аудандары бойынша) зерттеулер нәтижесі баяндалады. Сыр өңірі эпиграфикасын зерттеу «Аймақ эпиграфикасы: рухани жаңғыру және ұрпақ сабақтастығы» тақырыбындағы ғылыми жобаны іске асыру барысында мүмкін болды. Сыр өңірінің эпиграфикасын зерттеудегі басты мақсат аймақ тарихына және отандық тарихнамаға қатысты жаңа дерек көздерін ашу және ғылыми айналымға қосу болатын. Зерттеу жұмысы барысында, яғни, эпиграфикалық мұраларды іздестіру, табу және оларды есепке алуда далалық зерттеу әдістері: далалық барлау, тіркеу, есепке алу және ауызекі материалдарды жинақтау әдістері қолданылды. Тіркеліп, есепке алынған эпиграфикалық мұралардағы араб тіліндегі жазулар қазақ тіліне аударылды. Зерттеулер нәтижесі көрсеткеніндей, Сыр өңіріндегі (Шиелі және Жаңақорған аудандарындағы) эпиграфикалық мұралар, негізінен, құлпытастардағы жазулар болып табылады. Олардың дені ескі қорымдарда, оның ішінде жергілікті халық киелі орын санайтын әулие кісілер жерленген қорымдарда шоғырланған. Құлпытастардағы ақпарат жерленген кісінің аты-жөні, руы, қайтыс болған жылы сияқты деректерді қамтиды. Сонымен қатар, құлпытастарда құран аяттары ойып жазылған. Жинақталған материалдар XIX ғ. – XX ғ. басындағы Сыр өңіріндегі рулардың орналасуы жайлы деректерді толықтыруға үлес қосатыны сөзсіз.

Түйін сөздер: эпиграфика, жазу, қорым, құлпытас, Сырдарья.

Mynzhas N.K.[1], Sydykova Zh.T.[2]

[1]e-mail: nmynzhaz@mail.ru [2]e-mail: dalida_zh79@mail.ru
Korkyt Ata Kyzylorda State University, Kazakhstan, Kyzylorda

Epigraphy of the Syr Darya land (on Shiely and Zhanakorgan regions)

The article highlights the results of a study on the epigraphy of the Syr Darya land (on Shieli and Zhanakorgan regions). The study of the epigraphy of the Syr Darya land became possible during the implementation of the scientific project «Epigraphy of the region: spiritual modernization and continuity of generations». The main purpose of the study of the epigraphy of the land of Syr Darya was the disclosure of new sources related to the history of the region and national historiography, as well as their inclusion in scientific circulation. In the course of research, the methods of field research were used: field exploration, fixation, accounting of epigraphic materials and the collection of oral materials. The inscriptions in Arabic fixed epigraphic heritage were translated into Kazakh. According to the research results, the epigraphic heritage of the land of Syr Darya (Shieli and Zhanakorgan regions) is mainly the inscriptions on the tombstones. Most of them are localized in the early cemeteries, including the burial grounds where the holy people are buried. Information in tombstones contains data such as name, gender, year of death of the buried. In addition, the verses of the Koran were carved in the tombstones. The collected epigraphic materials will certainly contribute to the completion of data on the location of the living in the Syr Darya region in the early XIX century-XX century.

Key words: epigraphy, inscription, cemetery, tombstone, Syr Darya.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Мынжас Н.К.[1], Сыдыкова Ж.Т.[2]
[1]e-mail: nmynzhaz@mail.ru [2]e-mail: dalida_zh79@mail.ru
Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата, Казахстан, г. Кызылорда

Эпиграфика земли Сыра
(по Шиелийскому и Жанакорганскому районам)

В статье освещаются результаты исследования по эпиграфике земли Сыра (по Шиелийскому и Жанакорганскому районам). Исследование эпиграфии земли Сыра стало возможным в ходе реализации научного проекта «Эпиграфика региона: духовная модернизация и преемственность поколений». Главной целью исследования эпиграфики земли Сыра было раскрытие новых источников, связанных с историей региона и отечественной историографии, также включение их в научный оборот. В ходе исследовательской работы были использованы методы полевых исследований: полевая разведка, фиксация, учет эпиграфических материалов и сбор устных материалов. Надписи на арабском языке в зафиксированных эпиграфических наследиях были переведены на казахский язык. Как показывают результаты исследований, эпиграфическим наследием земли Сыра (Шиелийский и Жанакорганский районы) в основном, являются надписями на надгробных памятниках. Большинство из них сосредоточены на ранних кладбищах, в том числе в могильниках, где похоронены святые люди. Информация в кулпытасах содержит такие данные, как имя, род, год смерти захороненного. Кроме того, в кулпытасах были вырезаны аяты из Корана. Собранные эпиграфические материалы, безусловно, внесут вклад в пополнение данных о расположении родов, проживавших в Сырдарьинском регионе в начале XIX в. – XX в.

Ключевые слова: эпиграфика, надпись, кладбище, надгробный памятник, Сырдария.

Кіріспе

Сыр өңірінің эпиграфикасы аймақ тарихын толықтыруда және отандық тарихнаманың «ақтаңдақ беттерін» ашуда тарихи-мәдени, этнографиялық және филологиялық тың деректер көзі болып табылады. Көп жағдайда эпиграфиялық жазбалар бейіттердегі құлпытастарда, сандықтастар мен мазар-кесенелерде кездеседі. Эпиграфикалар араб әліпбиі негізінде «төте жазу» арқылы қазақ, ішінара парсы тілдерінде жазылған. Зерттеу нысанына айналған эпиграфикалық мұралардың өңірде XVIII ғасырдан бастап кеңінен қолданыла бастағанын байқауға болады.

Жалпы қазақ эпиграфикасы тарихын зерттеу мәселелері XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезінен басталады. Бұл зерттеулердің басында қазақтың тұңғыш ғалымы Ш.Ш. Уәлиханов тұр. Ш. Уәлиханов өзінің қысқа өмірінде қоғамдық ғылымдардың алуан саласында: тарихта, шығыстануда, географияда, этнографияда, экономикада, филологияда, өнертануда көптеген құнды еңбектер қалдырды. Шоқанның «Қазақтың шежіресі», «Жоңғария очерктері», «Қазақтар туралы жазбалар», «Абылай», «Көне замандағы қазақтың қару-жарақ, сауыт-сайман-дары», «Даладағы мұсылмандық», «Қазақтағы шаман дінінің қалдықтары», «Қазақтың көшіқоны», «Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихы туралы пікірлер», «Ыстықкөл күнделіктері» тағы басқа еңбектерінде Қазақстан мен Орта Азиядағы түрік халықтарының келелі мәселелері кеңінен зерттелді және де зерттеулерде, мәселелер қою мен шешуде қазақ ғалымы дұрыс ғылыми бағыт ұстағаны кейінгі оқымыстылар зерттеулері арқылы расталды, бүгінгі күні де ғылыми мәні сақталды (Уалиханов, 1985).

Орта ғасырлардан бастап Қазақстан мен онымен шекаралас аймақтарда сол уақыттағы қоғамның рухани өмірінен хабар беретін түрлі жазба ескерткіштері ареалы айтарлықтай кеңейді. Тасқа қашалып жазылған мұндай жазбалардың біршамасы әлі де сақталған. Осындай үлгілерді зерттеу жазба дәстүрлерді зерделеуде маңызды орын алады.

Жазба деректерге қарағанда, ортағасырлық мәтіндерді оқу XVI ғасырдан басталған. Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің шығармасында баласағұндық заңгер имам Мұхаммедтің құлпытасы туралы хабарлама кездеседі (Мұхамед Хайдар Дулати, 1999). XIX ғасырдан бастап ғылыми басылымдарда зерттеушілердің тасқа жазылған жазу туралы еңбектері жариялана бастайды. Бұл қазақ жеріне саяхатшылық, ғылыми, әскери, барлаушылық және дипломатиялық мақсатпен келгендердің жазбалары болса, солардың ішінде, әйгілі шығыстанушы В.В. Бартольдтің (Бартольд, 1966) зерттеу еңбектері аса құнды саналады.

Кең-байтақ Қазақстан жеріндегі жартастардағы әртүрлі бейне, таңба, көне жазуларды зерттеу, осы өңірді мекендеген ежелгі халықтардың тіл тарихы мен мәдениетін зерттеуде табылып жатқан мұраларды сипаттауға,

талдауға арналған Ғ. Мұсабаевтың, А. Махмутовтың, Ғ. Айдаровтың (Мұсабаев, 1971), Ә.Қ. Муминов пен А.Ш. Нұрмановаңың (Муминов, 2009; Муминов, 2015), Т.Т. Аршабеков, Ж.А. Жұмабеков, Т.С.Төлеуовтың (Аршабеков, 2007) еңбектерін айтып өтуге болады.

Қазіргі таңда әр өңірдің тарихын кешенді зерттеу, соның ішінде «Тұлғатану» сияқты тың бағытты жетілдіру үшін эпиграфиялық мәліметтердің алар орны орасан зор. Әдетте, дәстүр бойынша еліміздің қай өңірінде болмасын еңселі мазарлар мен кесенелер, үйтамдар мен сағаналар, мұнара-белгілер өз заманында халықтың шексіз ықыласына бөленген таңдаулы тұлғаларға ғана қойылған. Өкініштісі, кеңестік кезеңдегі жоспарлы түрде жүргізілген жаппай ұлтсыздандыру саясатының салдарынан олардың маңызы төмендеді. Ал сол тарихи-мәдени ескерткіштердің өзі сәулет туындысы ретінде тиісті бағаланбады. Бүгінгі күнгі азат рух тұрғысынан эпиграфикалық зерттеулер жүргізу ұлт тарихындағы қасиетті елі мен киелі туған жеріне өлшеусіз қызмет жасаған тұғырлы тұлғалардың есімдерін қайта жаңғырту, өлке тарихын «жандандыру», ең бастысы Елбасымыздың «Рухани жаңғыру» идеясының тарихи-философиялық өзегі болып табылатын ата-бабаларымыздың биік рухына табыну және құрмет көрсету, олар қалдырған өнегелі өмір сүру салтын, яғни, тәрбие үлгісін өскелең ұрпағымен қайта қауыштыру айрықша әлеуметтік маңыз иеленіп отыр.

Жалпы эпиграфика тақырыбына қатысты зерттеулер аймақтағы мемориалды-сәулет өнерін дамытуға жол ашқан жазба мұралардың ғылыми айналымға енуіне жол ашып қана қоймай, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласынан туындайтын міндеттерді, соның ішінде «Туған жер» бағдарламасының іске асуын ілгерілетеді және «Рухани жаңғыру» идеясының тарихи-философиялық мәнін ашады. Отандық тарихнаманы жаңа дерек көздерімен толықтыруда эпиграфикалық деректердің маңызы зор.

Сыр өңірі эпиграфикасына арналған AP05131362 – «Аймақ эпиграфикасы: рухани жаңғыру және ұрпақ сабақтастығы (Қызылорда облысы материалдары бойынша)» атты жобаның мақсаты облыс территориясындағы қорымдарда XVIII ғасырдан бүгінге дейінгі араб әліпбиі негізінде және ішінара парсы, шағатай және татар тілдерінде жазылған эпиграфикалық мұраларды жинақтау және жүйелеу болатын. Эпиграфика мәселесі бойынша облыс көлемінде бұрын-соңды ізденіс жұмыстары мүлдем жүргізілмеген болатын. Үстіміздегі 2018 жылы жоба орындаушылары эпиграфика мәселесіне қатысты әдебиеттермен, деректермен жұмыс жасады. Сонымен қатар, жобаның зерттеу тобы Қызылорда облысының Шиелі және Жаңақорған аудандарында далалық ізденістер жүргізіп, бұрын белгісіз болып келген бірнеше эпиграфикалық материалдарды жинақтады. Зерттеу барысында жұмыс тобының алдына мынадай міндеттер қойылған болатын:

а) Шиелі және Жаңақорған аудандары территориясындағы қорымдарды есепке алу және олардың географиялық координаттарын анықтау;

ә) табылған эпиграфикалық материалдарды хронологиялық шеңберде топтастыру және қазақ тіліне аудару;

б) жерлеу ғұрыптарының ерекшеліктерін ашу.

Аймақ эпиграфиясына тыңнан түрен салу – зерттеудің жаңа тәсілі ғана емес, күрделі методологиялық шешім. Күрделілігі сонда, қазір облыста қанша қорым барын ешкім анық білмейді. Ондай ресми есеп жүргізілмеген. Ол қорымдарда, әсіресе, кеңестік кезеңге дейін кімдердің жерленгені белгісіз.

Киелі орындар және олардың халықтың таным-түсінігіндегі мәні мен маңызы (Шиелі және Жаңақорған аудандарындағы далалық зерттеулер)

«Аймақ эпиграфикасы: рухани жаңғыру және ұрпақ сабақтастығы» тақырыбындағы жоба негізінде 2018 жылы Қызылорда облысының Шиелі және Жаңақорған аудандарында далалық зерттеу жұмыстары жүргізілді. Далалық зерттеу жұмыстарының мәні аталған аудандар көлеміндегі эпиграфикалық материалдарды жинастыру, олардың орналасу нүктелерін анықтау болатын. Сонымен қатар, Шиелі және Жаңақорған аудандарындағы қорымдарды есепке алу, тарихи-мәдени ескерткіштердің қазіргі жай-күйімен танысу да зерттеу тобының алдына қойған мақсаттарының бірі болды.

Зерттеу жұмыстарының алғашқы қадамдары көрсеткендей, араб және парсы немесе басқа да жазулармен таңбаланған құлпытастар, яғни, эпиграфикалық материалдар негізінен аталмыш аудандар төңірегінде ертерек пайда болған қорымдарда орналасқан. Оның басты себебі – жергілікті халық өз туыстарын немесе руластарын жерлеуде халық арасында қасиетті орындар

болып саналатын әулие кісілердің немесе белгілі бір тарихи тұлғалардың жерленген жерлеріне, яғни, олардың мазарлардың айналасына қоюды дәстүрге айналдырған. Оның басты себебі, әрине, ерекше қасиетке ие болып, халық арасында құрметке бөленген әулие кісілердің шарапаты тисін деген мақсатта болса керек. Мұндай әулиелі орындар Шиелі ауданында Оқшы ата қорымы немесе Жеті әулие қорымы, Дәуіт ата қорымы, Бақты ата қорымы болса, Жаңақорған ауданында Қорасан ата қорымы, Қылышты ата қорымы және Сунақ ата қорымы болып саналады.

XX ғасырдың 50-60 жылдары жаңадан құрылған ауылдардың айналасындағы қорымдарда эпиграфикалық материалдар мүлдем жоқ деуге болады. Оның себебі – өткен ғасырдың 40-жылдарынан бастап қолданысқа енгізілген кириллицаның қолданыста болуы. Жаңа қорымдардағы бейіттердің басына қойылған көктастардың барлығы кириллица графикасымен жазылған.

Шиелі ауданы территориясында жүргізілген зерттеулер жергілікті тұрғындардан ауызекі материалдар жинақтаумен басталды. Бұл тұрғыда Шиелі аудандық тарихи-өлкетану музейінің ғылыми қызметкері Әбуов Бекболат Темірәліұлының деректері біраз бағыт-бағдар алуға көмектескенін айта кету керек. Б. Әбуов – Шиелі ауданының тарихын, археологиялық, тарихи-мәдени ескерткіштерін, ауданнан шыққан тарихи тұлғалардың өмір тарихын зерттеп, жергілікті баспасөзде жариялап келе жатқан аудандағы білікті өлкетанушы. Оның топшылауынша, аудан көлеміндегі ескілікті бейіттер негізінен Оқшы ата, Дәуіт ата қорымында шоғырланған. Бұл бейіттердің өзі кезінде көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан тұрғындардың қыс айларында осы төңіректі қыстаған уақытында қойылған болса керек.

Оқшы ата қорымы (географиялық координаттары 44°17′08′′N 66°32′15′′E). Бұл орын тек қана Шиелі ауданы халқы үшін ғана емес, түгел Сыр бойы үшін қасиетті орын саналады. Бұл қорым халық арасында «Жеті әулие қорымы» деп те аталады. Бұл қорымда Оқшы атадан бөлек Асан ата, Қыш ата, Ғайып ата, Есабыз әулие, Досбол датқа мен Бала би сынды халық аса құрметтеп, қадірлейтін кісілер жерленген. Бұл адамдардың барлығы өмірде болған, ертерек уақытта халыққа пайдасын тигізген жандар деп айтылады.

Оқшы ата. Ел жадында сақталған аңыздарда оның шын есімі Көгентүп деп айтылады. Кейбір деректерде Ыбырайым деп аталады. Өзі ел ішінде тұлғалы батыр ретінде танылған. Бір аңызда ол дін жолына түсіп ілім іздеп кеткенде еліне жау шауыпты. Жаудың патшасы жұрттың барлығын қан қақсатып, ұлын құл, қызын күң етіп, малын талан-таражға салған көрінеді. Ақырында ойы Оқшының қарындасына түсіп, оған қол салмақ болады. Не істерін білмеген қыз бір төбенің басына шығып, жан даусымен айқайлап, ағасынан көмек сұрайды. Бұл кезде Оқшы батыр Түркістанда жүр екен. Қолына бір уыс арпаның қабыршағын алып үрлепті. Сол кезде жау билеушісі ғайыптан қаза болған. Емшілердің барлығы патшаның неден өлгенін білмей дал болады. Сол кезде қарындасынан хабар келісімен жолға шыққан Оқшы батыр елге келіп патшаны өзі өлтіргенін, сенбегендерге патшаның ішін жарып жүрегін көруге болатынын айтады. Мүрдені ашып көрген емшілер патшаның жүрегінде арпаның қабыршағы қадалғанын көріпті (Батырбеков, 2017).

Оқшы ата туралы зерттеушілердің бірі Ә. Қоңыратбаев Оқшының «Қорқыт Ата кітабының» кейіпкерлерінің бірі болуы оның тарихи тұлға екеніне дәлел болады деп атап көрсеткен. Сондай-ақ, оны оғыз-қыпшақтың ханы Қазан Салордың батыры әрі қаружарақ шебері болған дейді. Сонымен қатар, Ә. Қоңыратбаев Оқшы атаның 1043 жылы өмірден өткенін және өзінің аты берілген мазаратта жерлегенін айтады (Елеуов, 2013).

Асан ата. Мазаратқа жерленген екінші ірі әулие Асан ата туралы да екіұдай пікір, деректер қайшылығы бар. Оқшы ата туралы деректердегі Қазан (Хасан, Асан) хан Оқшымен бірге аталады, қатар өлген, бірге жерленген. Кейбір өлкетанушылар Оқшы ата қорымындағы Асан ата оғыздардың ханы Қазан болуы әбден мүмкін дейді (Дүйсебай, 2018). Оқшы ата қорымындағы еңселі мазар да осы Асан атанікі. Асан ата күмбезді мавзолейі екі иықты күмбезді құрылыс, күйдірілген қызыл кірпіштен қаланып, 9,5x10,5 м көлемде тұрғызылған. Биіктігі 7,6 м. Халық арасында Асан атаны жерұйықты іздеген Қазақ хандығы дәуіріндегі Асан қайғы деп болжам жасаушылар да бар (Исаева, 2014: 17). Оқшы ата қорымындағы Асан ата мазарына қойылған ескеркіш тақтада XVI ғ. деп көрсетілген.

Ғайып (Қайып) ата. Оқшы ата қорымындағы ең көне кесене Ғайып атанікі. Кезінде Қайып ата атанған бұл кісі IX ғасырда оғыз-қыпшақ заманында өмір сүрген, кесенесі де сол тұста салынған деген пікір бар. Кесене түгелге жуық бұзылған. Бұл күндері тек іргетасы іспетті

бірнеше кірпіш қаландыларының қалдықтары сақталған.

Қыш ата. Оқшы ата қорымындағы әулиеге баланған бір кісі – Қыш ата. Оның өмір сүрген уақыты белгісіз. Асқан ісмерлігіне байланысты өз аты ұмытылып, Қыш ата атанған деседі халық аузындағы деректер. Халық жадында сақталған деректер бойынша Қыш атаның қолынан шыққан күйдірілген кірпіштар Яссы, Сайрам, Сауран, Фараб, Испиджаб, Құмкент, Сүткент, Сығанақ Өзгент, Баршынкент, Жент, Бестам сынды шаһарларға таратылған деседі. Осы деректерге қарағанда Қыпшақ дәуірінде не монғол шапқыншылығы қарсаңында өмір сүрген деп болжам жасауға болады. Кесененің күмбезі сақталмаған. Тек бірнеше қатар кірпішпен өрілген қабырға қалдықтары сақталған.

Есабыз әулие. Есабыздың киелі, халыққа танымал болғандығының бір белгісі – оның басына тұрғызылған кесененің еңселілігі. Оқшы ата қорымындағы Оқшы ата және Асан ата мазарларынан кейінгі биік те еңселі кесене осы Есабыз әулиеге тұрғызылған. Есабыз әулиенің өмір сүрген уақыты жайлы нақты дерек жоқ. Есабыз әулие туралы бір-біріне қарама-қайшы екі пікір бар. Оның біріншісі – әулиені Оқшы ата заманында XI ғасырда тірлік еткен, жасы кіші деседі. Бірақ есабыз әулие жайлы әңгімелердің басқа әулиелерге қарағанда егжей-тегжейлі сақталып, осы күнге жетуі және оның шыққан тегі туралы деректің халық жадында сақталуы оның тым беріде өмір сүргенін аңғартса керек. Шежіре бойынша Есабыз әулие Қара қыпшақтың Торы, одан Әлпейіс, одан Түйшіке, одан Қойбар, одан Көзей, одан Абыз аталығына жатады. Есабыздың әулиелермен, әруақтармен тілдесетін қасиеті болған. Бір күні Оқшы ата Есабыздың түсінде аян беріп:

– Пәниліктен бақилыққа өткеніңде менің қасыма кел, қатар жатамыз, – дейді.

Есабыз айтады:

– Сіздің сұсыңыз басым, менің иім жұмсақ, тілек тілеп келгендердің көңілін жықпаймын, жараспай қаламыз ба деп қиналамын, – депті.

– Алаң болма, біздің атымызды атап келгендердің тілегін Алладан бірге сұраймыз, – депті.

Бір күні Есабыз сырқаттанады. Жаз мезгілі екен. Көңілін сұрай келгендерге:

– Көп ұзамай мен дүниеден өтемін. Мені Оқшы атаның жанына апарып жерлеңдер, – деп өтініш айтады.

Келген ағайын дағдарып:

– Оқшы ата күншілік жер. Күн болса ыстық. Сізді қалай жеткіземіз? – дейді.

Сонда Есабыз:

– Мен көз жұмған күні көлік өзі келеді, қам жемеңдер, қиналмайсыңдар, – депті.

Шілденің қайнаған ыстығында Есабыз дүниеден өтеді. Айтқандайын, ақ киімді, ақ сәлделі, ақ түйе жетектеген бір кісі келеді. Елжұрт киіз үйдің керегесін табыт қылып мәйітті жайластырады. Кереге табытты түйенің үстіне қойғанда ол байламай-ақ тұрып қалған екен.

Қазашылар мәйітті алып жолға шыққанда бір үйдің аумағындай бұлт үйіріліп, Есабыздың үстіне көлеңке болып, бүкіл жол бойы ереді де жүреді. Жолға шыққандар Оқшы ата қорымына қиналмай жетіпті. Түйені шөгеріп, табытты жерге қойғаннан соң әлгі түйелі кісі жоқ болып кетіпті. Бұл Есабызды өзінің қасына әкелген Оқшы атаның рухы екен деседі. Көнекөз қариялардың айтуынша, киелі Есабыз әулиенің халқына тигізген пайдасы көп болған. «Кім мені есіне алып, атымды атаса, сол менің балам, соның жебеушісімін. Келіндерім Көзді ата деп сиынса, тілектері қабыл болады» дейді екен (Дүйсебай, 2018).

Досбол датқа. Досбол датқа Қорлыбайұлы 1800 жылы Жөлек өңірінде дүниеге келген. Арғы атасы – көзей қыпшақ. Сыр бойын мекендеген елдің теңдігі мен тыныштығы үшін ат үстінен түспеген белгілі жан, даулы мәселенің қисынын тауып қиып айтатын беделді би, буынсыз қызыл тілдің қызығына ермей, қызырын ел мен жердің еңсесін көтеруге арнаған, шашасына шаң жұқпас шипа сөзді шешен.

Жасы 30-дан аса бергенде Қоқан ханының пәрменімен өз руына датқа болып тағайындалған Досбол шешен олардың қоқан-лоққысынан қорқып-үрікпей, өз аймағын, ағайындарын қорғай білген. Оның кім болғандығын өзінің:

Жас кезімде датқа болдым,
Жалпы жатқан қазақ пен сартқа болдым.
Қызметім жаққан соң,
Қалың ел үшін атқа қондым, –

деген сөздерінен аңғаруға болады.

Досбол датқаның елі үшін ерінбей еңбек еткеніне:

Рас, мен қара ағаштай қатушы едім,
Сендей талай билердің есінен қалмастай етіп,
Шымбайына батушы едім.
Қарайғанды ескермей,

Қақиғанды хан көрмей,
Елдің шетінде, жаудың бетінде жатушы едім, –

деген сөздері куә.

Қара қылды қақ жарған Досбол датқа 1890 жылдары 90 жастан асып барып дүние салады. Туралығынан танбаған Досбол датқаны халық әулие санап, аса құрметтеген (Исаева, 2014: 19).

Бала би шешен (шын аты Бименбет Есенәліұлы) 1811-1875 жылдар шамасында өмір сүрген. Бала би әкесі Есенәліден 13 жасында жетім қалып, әкесінің інісі, бұлтың қыпшаққа аға болған Арғынбайдың атын ерттеп, қасына еріп жүреді. Сөйтіп жүріп Арғынбай бидің тәрбиесін алады. Жасынан ел мен жер дауына ерте араласып, Бал би атанады.

Сыр бойын билеген Қоқан ханы қыпшақтарға датқа қою үшін көзей Тұрғанбай мен бұлтың Арғынбай биді шақыртыпты деседі. Елден алым-салық жинайтын датқалықтан бас тартқан Тұрғанбай мен Арғынбай жастарының ұлғайып қалғанын айтып, орындарына Бала би мен Досболды ұсынады. Сөйтіп көзей қыпшаққа Досбол би Қорлыбай баласы, бұлтың қыпшаққа Бала би Есенәлі баласы датқалыққа сайланады.

Данышпанның сөздері,
Қараулы қар жолмен тең.
Надандардың сөздері,
Асуы жоқ ормен тең, –

деп дана билігімен халыққа сыйлы болған Бала би жас та болса үлгілі істерімен Сыр бойы халқының алғысына бөленген. Бейіті Оқшы ата қорымында (Исаева, 2014: 20).

Оқшы ата қорымына барлау жұмыстарын жүргізген уақытта көзге түскен ерекше кесенелердің бірі *Қабыл ата кесенесі.* Өлкетанушы Бекболат Әбуовтың дерегінше, Қабыл ата от ауызды, орақ тілді шешен, аузының дуасы бар батагөй, айтқаны мүлт кетпейтін кісі болса керек. «Берген баталары әрдайым қабыл болып тұрғандықтан, осы жанама атқа ие болды ма, әлде бұл осы кісінің шын есімі ме, ол жағы белгісіз» дейді Б. Әбуов. Қабыл ата XI ғасыр шамасында өмір сүрген деп жорамалданады. Кесененің сыртқы пішініне және оның сақталу деңгейіне қарап, ол өте ертеректе тұрғызылған деп есептеледі.

Шиелі ауданында жүргізілген зерттеулердің келесі бөлімі Ортақшыл ауылы жанындағы *Дәуіт ата* қорымында жалғасты. Қорым осы жерге жерленген Дәуіт ата атымен аталады. Дәуіт ата ел ішінде әулие деп танылған. Халық оның басына барып зиярат етеді, мал шалып, құран бағыштайды. Бірақ оның кім, қай заманның адамы екенін ешкім дөп басып айта алмайды. Шиелі перзенті, жазушы Оразбек Сәрсенбай өзінің Нартай Бекежанов туралы жазылған «Шамшырақ» романында ел аузындағы азын-аулақ аңыздар негізінде «Дәуіт батыр» деген тақырыппен тарау арнаған. Оқиға желісі бойынша Дәуіт XIX ғ. ортасында өмір сүрген, қыпшақтың Торы тармағының Шағыр әулетінен делінеді. Дәуіт батыр елді қоқандықтардан азат ету жолында шейіт болған. Оның өлігін іздеп даладан тапқан уақытта бірнеше тәулік бұрын мерт болған батырдың денесі бұзылмақ тұрмақ, шілде айы болса да бірде бір дақ түспеген екен. Жай ұйықтап жатқан адам секілді болса керек. Ең кереметі – жүрегіне найза қадалған жігіттің өзін іздеген ағайындарына «мен мұндамын» деп дыбыс беруі. Сол арада Дәуіттің денесін жерошақтан шығарып алған ағайындары: – Апырым-ай, бұл нағыз әулие екен ғой. Өліп жатса да денемді ит-құс қорламасын деп белгі бергенін қарашы, – деп таңданыпты. Қапыда мерт болған жігітті дария жағасына әкеп, арулап жерлеген. Содан бері бұл жер киелі саналып, халық зиярат етіп, адамдарды жерлей бастаған. Кесенеде Дәуіт атаның өзіне қойылған құлпытас сақталмаған. Кейінгі ұрпақтары жасатқан көктас кесене қабырғасына орнатылған.

Далалық зерттеулердің келесі кезеңі Шиелі ауданы Қызылқайың ауылынан 800 м жердегі *Бақты ата* қорымында жалғасты. Қорым Сырдарияның сол жағалауында орналасқан. Қорымға жету үшін Сырдариядан паром арқылы өтуге тура келді.

Бақты атаның аты жергілікті халық арасында әулие адам ретінде сақталған. Бірақ ол туралы нақты дерек не аңыз-әңгімелер білетін жандарды кездестірмедік. Баспасөз беттерінде де «Бақты ата қасиетті адам болған» дегеннен басқа ауқымды материалдар табылмады. Қорымның біраз бөлігін қалың сексеуіл басып кеткен. Арасынан адамның жүріп өтуі қиын жағдайда. Дегенмен, қорым ортасындағы Бақты атаның бейіті деп ескерткіш тақта орнатылған орынды іздеп таптық. Ескі бейіт кезінде қам кірпіштен тұрғызылған. Қазіргі күні тек бірнеше қатар кірпіштен өрілген жартысынан аз бөлігі ғана қалған. Бейіт басына ескерткіштің мемлекет қорғауына алынғандығы туралы ескерткіштің қорғау тақтасы орнатылған. Ескерткіш тақтадағы мәлімет бойынша Бақты атаның өмір сүрген уақыты XVII – XVIII ғғ. мазар басына өскен сексеуілдің бұтағына ақ шүберектер

байланған. Бұл, әрине, Бақты ата мазарына зиярат етіп келушілердің бар екендігінен хабар береді.

Далалық зерттеу жұмыстары Жаңақорған ауданы территориясында да жалғасты. Жаңақорған ауданының жері де – ортағасырларда саяси-мәдени маңызы болған тоғыз жолдың торабы. Бұл аудан территориясында көптеген ортағасырлық қалалар, архитектуралық ескерткіштер шоғырланған. Сонымен қатар, бұл аймақта халық қасиетті деп санайтын әулиелі, киелі жерлер де бар. Шиелі ауданындағы зерттеулер көрсеткеніндей, мұнда да XX ғасырдың басына дейінгі қайтыс болған кісілерді халық қасиетті, киелі деп санайтын белгілі адамдардың бейіттерінің жанына жерлеу қалыптасқан. XX ғасырдың ортасынан бергі уақыттағы қорымдар кейін пайда болған ауылдар маңайына орналастырылған. Бұл қорымдарда ескі зираттар мүлдем жоқ. Ескі зираттар шоғыры бар орындар – *Хорасан ата* және *Төлегетай-Қылышты ата* қорымдары. Бұл орындар тек Сыр бойы халқы үшін ғана емес, Қазақстанның өзге де өңірлерінде тұратын қазақтар үшін қасиетті, киелі деп танылған. Мұнда, әсіресе, Хорасан ата басына келіп зиярат етушілер легі еш толастаған емес, күнделікті ондаған адамдар келіп, баба әруағына арнап мал шалып, құран бағыштап, тілек тілеп жатады.

Хорасан ата (шын аты Абдулжалил баб) – Пайғамбарымыз Мұхамедтің немере інісі әрі күйеу баласы Хазіреті Алидің Мұхамед Ханафия – Абд ул-Фаттах – Абд ул-Жаббар – Абд ул-Қаһар – Абд ул-Рахманнан кейінгі алтыншы ұрпағы. Орта Азия мен Қазақстанға ислам дінін әкелуші үш баб Шамна (Сирия) шығып Шамотқа, одан Хорасанға (Иран) келеді. Хорасаннан Балхқа, одан Ауғанстанға, одан Бұхараға, Самарқанд және Шаш қалаларына келіп мұсылман дінін таратады. Шаш қаласынан кейін үшеуі үш жаққа бөлінеді. Абд ар-Рахим баб Арғу, Тараз, Жетікент еліне, Ысқақ баб Сайрам (Испиджаб), Қарғалық елдеріне аттанады. Ал Абд ул-Жалил баб Сыр бойын жағалай Сүткент, Отырар, Яссы, Сауран, Сығанақ және Өзгент, баршынкент қалаларының халқын ислам дініне енгізеді. Сафи ад-дин Орун Қойлақидың «Насабнамалар» мен хорасан қожалар шежіресінде аталған үш бабтың ислам діні аша келген уақыты хижраның 150 жылы делінген, яғни, ол қазіргі жыл санаумен 767-768 жж. болып есептеледі. «Насабнамадағы» мәліметтер 27 мөрмен дәйектелген. Абд ул-Жалил бабтың Хорасан ата аталуын зерттеушілер оның Хорасан жерінде билеуші болғандығымен және адамдарды өлімге душар ететін «хорасан дағы» бар шешек ауруын емдеп-жазуымен байланыстырады (Айтжанов, 2014а).

Төлегетай-Қылышты ата мазар-кешені (географиялық координаттары 43°45′479′′N 66°54′86′′E) Жаңақорған ауданының Қыркеңсе ауылынан 7-8 шақырым қашықтықта орналасқан. Бұл орын да ел арасында киелі мекен саналады. Хорасан атаға барар жолда орналасқан бұл орынға да зиярат етушілер тоқтамай кетпейді.

Төлегетай Сүйінішұлы – Найман бабаның (Ақсопының) ұрпағы. Найманның Белгібай, одан Сүйініш, Сүйіністен Төлегетай туады. Бүгінде төрт Төлегетай атанатын найман руының Қаракерей, Матай, Садыр, Төртуыл аталықтары осы Төлегетай бабадан тараған. Төлегетай өз заманында қол бастаған батыр, ел игілігіне қызмет еткен қайраткер болған екен. Төлегетай аты аңызға айналған Қылышты атаға өкіл бала болыпты. Сол әулеттің тәрбиесін алып, қойын бағады. Бірде Қылышты ата сынамаққа Төлегетайдың сыртынан байқаса керек. Сонда Төлегетай сусыз құм ортасында таяғымен жерді сызып, су шығарып, малдарды суарып жүр екен. Баланың жетілгенін біліп, Қылышты ата өзінің қызын беріп, күйеу бала етеді. Дүниеден өтерінде Қылышты ата: «менің қабатыма Төлегетайды қойыңдар, келген адам алдымен Төлекке дұға оқып, сосын маған келсін» деген екен (Бахрамова, 2017).

Қылышты ата (Саид Бурханниддин) XI-XII ғғ. өмір сүрген аса әруақты адам болған деседі. Ел аузында сақталған аңыз бойынша Қылышты ата жанынан өткен не зиярат етуге келген адам көлігінен түсіп, құрмет көрсетпесе, адамның өзі не көлігі майып болады екен. Қылышты атаның әкесі Камалиддин Меккеден келіп, Қырөзгент шаһарының билеушісі Әбубәкір Сыддықтың ұрпағы Ілгімағзамның қызына үйленеді. Одан Қылышты ата дүниеге келіп, ол өскенде аспаннан қылыш пен ақбоз ат түсіп, 1001 бәлеге қарсы тұрып жеңерлік қасиетке ие болыпты. Тағы бір аңызда Ілгімағзам қайтыс болған соң оның орнына билеуші болған сайд Бурханниддин алдына уәзірлері мен нөкерлері алдына келгенде қылышы күнге шағылысып, қонған шыбын екіге бөлініп түсе беріпті. Онысы «кімде-кім адал болмаса, жазасы осы» дегені екен. Осыдан бастап Қылышты ата атаныпты деседі баба тарихын зерттеушілер (Әбдіш, 2018).

Эпиграфиялық мұралар: сипаттама және тәржіма

Шиелі ауданы территориясындағы Оқшы ата қорымындағы ізденіс жұмыстары барысында араб графикасымен жазылып, бейіт басына орнатылған 1 көктас және 1 құлпытас табылды. Екі бейіт те қорымның ескі бөлігі саналатын жағында орналасқан. Оларға нысан 1 және нысан 2 деген атаулар беріліп, тізімге алынды.

Нысан 1 – құлпытас. Құлпытас бейіт басына қойылған. Бейіт қоршалмаған. Бейіт үстіне қалың сексеуіл өсіп, шөп басып қалған. Құлпытас та құмға көміліп, елеусіз болып қалған. Құлпытас бетінде араб графикасымен аса мұқият жазылған жазу сақталған.

Құлпытас бетіндегі жазуды филология ғылымдарының кандидаты Б. Әбжет оқып, транскрипциялады. Жазу мәтіні: «Қанжығалы Бөрігұл Сабырқул ибн Қазыбай».

Оқшы ата қорымындағы келесі нысан – күйдірілген кірпіштен өріліп қоршалған бейітке орнатылған көктас. Сонымен қатар, бейіттің кіреберіс аузындағы темір есікке кириллица әріптерімен жазу жазылып, көктас орнатылған. Кирилицамен жазылған көктас бетіндегі жазу: «Руы Қонақбай Баеке ұлы Әлтай 1897 – 1974 16/1 Әлтай ұлы Үйсінбай 17/II 1939 – 2006 II/IV».

Көктас бетінде араб әріптерімен жазылған жазу бар. Көктас бетіндегі жазуды филология ғылымдарының кандидаты Б. Әбжет оқып, транскрипциялады.

Жазу мәтіні: «Бисмиллаһи рахмани рахим Ашһаду әннә лә иллаһи иллалаһ уа Ашһаду әннә Мухамадан расул Алла Алтай Дүйсен Байешұлы Қонақбай».

Шиелі жеріндегі Дәуіт ата қорымы да Оқшы ата қорымы секілді ескі және жаңа бөліктерден тұрады. Қорымның ескі бөлігіндегі бейіттер қам кесектерден тұрғызылған. Олардың барлығы дерлік табиғи факторлардың салдарынан мүжіліп, құлап қалған. Ескі бөліктегі бейіттердің барлығына дерлік үстін қалың сексеуіл басып кеткен. Бейіттердің барлығында дерлік қойылған құлпытас не көктастар кездеспеді. Құлпытастар болған жағдайда да олар үйінділердің астында қалса керек. Бейіттердегі үйінділерді аршу мүмкін болмады. Ескі бөліктегі бейіттердің бірінен ғана төртке бөлініп сынған, бетіне араб графикасымен жазу түскен құлпытас табылды. Табылған объектіге Нысан 3 атауы беріліп, тізімге алынды.

Құлпытас бетіндегі жазуды филология ғылымдарының кандидаты Б. Әбжет оқып, транскрипциялады.

Жазу мәтіні: «Бисмилла рахамани рахим Мухаммадулла валад Ескендір хан бай Арыстанбай баласы Мырза Алшын ибн Ахир».

Шиелі ауданындағы Бақты ата мазарының ішкі бөлігінен жартысы ғана сақталған құлпытас табылды. Құлпытастың сақталған бөлігінде араб графикасымен жазылған жазу және бірнеше бұрышты етіп (күн бейнесі?) салынған таңба бар. Құлпытас нысан 4 деген нөмірмен тізімге алынды.

Нысан 4 – құлпытастың бетіндегі жазуды филология ғылымдарының кандидаты Серікбай Қосанов оқып, транскрипциялады.

Жазу мәтіні: «... Рауан болдық Әшхаду анна лә иллаһа (илла Аллаһ)».

Бақты ата қорымын аралап, зерттеу барысында Бақты ата мазарының жанындағы белгісіз бейіт басынан араб әріптерімен таңбаланған екінші құлпытас табылды. Құлпытастың сақталу деңгейі жақсы, сынбаған. Құлпытас Нысан 5 деген атаумен тізімге алынды. Бірақ, бетіндегі жазулар не тереңірек ойылмаған немесе уақыт өте келе табиғи факторлар салдарынан өшіріле бастаған.

Нысан 5 – құлпытастың бетіндегі жазуды филология ғылымдарының кандидаты Серікбай Қосанов оқып, транскрипциялады.

Жазу мәтіні: «Бисмиллаһир рахманир рахим! Лә иләһа илла Аллаһ Мухаммадан расул Аллаһ Бисмиллаһи рахманир рахим. Құл ағузу. Қутлух қылсын Аллаһ».

Хорасан ата кешенінде (географиялық координаттары 43°45′610′′ N 67°04′265′′ E) Абд ул-Жалил бабтан басқа оның ұлы Сұлтан Хусейн ата және ұрпағы Құдайқұл қожа жатыр. Хорасан атаға зиярат етіп келушілер алдымен Хусейн атаға содан кейін Хорасан атаға зиярат етеді. Аңыз бойынша Хорасан ата алдымен баласы Хусейнге зиярат етуді өсиеттеп, айтқан екен (Айтжанов, 2014б). Хорасан ата қорымын аралау барысында ескі қам кірпіштен соғылып, бүгінде құлап, қирандылары ғана қалған зираттардың көп екендігі анықталды. Бірақ, олардың ешқайсының басынан құлпытас табылмады. Ертеректе қойылған құлпытастар үйінділер астында қалып қойған болса керек.

Төлегетай-Қылышты ата кешені де ертеректен адамдарды жерлеген зираттары көп үлкен қорымға айналған. Бірақ ізденіс жұмыстары көрсеткеніндей бұл жерден де эпиграфикалық материалдар, яғни, ескі жазуы бар құлпытастар

табылмады. Оның себебі, әрине, бірінші кезекте, құлпытастар болған жағдайда да олардың үйінділер астында қалу мүмкіндігі.

Зерттеу жұмыстары барысында Жаңақорған ауданы Төңкеріс ауылының батысына қарай 24 шақырым қашықтықта орналасқан шағын қорымнан ескі зираттар табылды. Ескі зираттардың барлығы дерлік құлап, қирандыға айналған. Осы зираттардың арасынан кейініректе жаңартылып салынған бейіт тіркеуге алынды. Өйткені, қорымдағы осы зираттың басынан 5 құлпытас табылды. Құлпытастар зират үстіне қатар-қатар орналастырылған. Сонымен қатар, зиратқа кирилица әріптерімен теріліп, жаңадан қойылған көктас орнатылған. Көктастағы мәтін: «Жуасбаб Баба Нариман Асантай. Наурызбай Тайбжақ Бай Баласы 798 Ж. Аманша Әбләрі Ибрай. Тәлнәби Зихра Әлмәуіт 1872 Ж. Жантүкүл Ибн Сам Нарим Жұмырғали 1901 ж. Осы кісілердің топырақтары қабірінен құлпы тастары мен Алла тағаланың аянымен қасиетті рамазан айында 25.07 2012 ж. Сыр елінің қасиетті Жері Үш тағанға әкелініп қойылды. Белгі Қоюшылар: Айгүл, Жұлдызай» деп жазылған.

Зират басына орнатылған көктасты айналдыра қойылған құлпытастар нысан 6, нысан 7, нысан 8, нысан 9, нысан 10 деген атаулармен есепке алынды.

Нысан 6 – құлпытас. Сақталу деңгейі жақсы. Бетіне араб графикасымен жазу түскен. Құлпытастың бас жағына бірнеше бұрышты етіп таңба салынған. Жазуы анық көрінеді. Нысан 6 – құлпытастың бетіндегі жазуды филология ғылымдарының кандидаты Серікбай Қосанов оқып, транскрипциялады.

Жазу мәтіні: «Жаппас (молла) Есентай Руғы Үңгіт Қойман (қойған?) Есентайұғлы 82 жасында офат. Иллаһи Әмин!».

Нысан 7 – құлпытас. Сақталу деңгейі жақсы. Бетіне араб графикасымен жазу түскен. Жазуы анық көрінеді. Нысан 7 – құлпытастың бетіндегі жазуды филология ғылымдарының кандидаты Серікбай Қосанов оқып, транскрипциялады.

Жазу мәтіні: «Руғы Үңгіт Қырғызбай Қыпшақбай баласы 75 жасында офат болды. Құда рахмет айласын!».

Нысан 8 – құлпытас. Сақталу деңгейі жақсы. Бетіне араб графикасымен жазу түскен. Жазуы анық көрінеді. Нысан 8 – құлпытастың бетіндегі жазуды филология ғылымдарының кандидаты Серікбай Қосанов оқып, транскрипциялады.

Жазу мәтіні: «руғы Жаппас Үңгіт Андағұл Қуан (ыш/дырсын) Сойырғасұғлы 1901 жылда 56 жасында офат болды. Құда рахым айласын!».

Нысан 9 – құлпытас. Сақталу деңгейі жақсы. Бетіне араб графикасымен жазу түскен. Жазуы анық көрінеді. Нысан 9 – құлпытастың бетіндегі жазуды филология ғылымдарының кандидаты Серікбай Қосанов оқып, транскрипциялады.

Жазу мәтіні: «... 1851 Руғы Үңгіт Бұзаубай ... 57 жаста офат болдылар».

Нысан 10 – құлпытас. Сақталу деңгейі жақсы. Бетіне араб графикасымен жазу түскен. Жазуы анық көрінеді. Нысан 9 – құлпытастың бетіндегі жазуды филология ғылымдарының кандидаты Серікбай Қосанов оқып, транскрипциялады.

Жазу мәтіні: «Бұл қабірліктегі мәйіт 1872 жылда Үңгіт руғы Жаппас тайпасының батыр мырза (Жәнібек) суфи Жәнібек інісі 71 жасында офат болынды».

Қорытынды

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымының маңыздылығын атап өтті. «Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі – неше ғасыр өтсе де бізді кез келген рухани жұтаңдықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы. Ол – ұлттық бірегейлік негіздерінің басты элементтерінің бірі», – деді Елбасы. Мақалада атап өткендей, расында да, халқымыздың тарихында осынау көркем, рухани, қастерлі жерлеріміздің біртұтас желісі бұрын-соңды жасалған емес. Бұл идеяның түпкі төркіні Алтайдан Арқаға дейін созылып жатқан ұлан-асыр жеріміздегі киелі мекендерді, қасиетті орындарды өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде қалыптастыруды көздейтіні анық. «Қазақстанның киелі жерлерінің картасын жасау», оның бірнеше томнан тұратын энциклопедиялық жинағын шығару мемлекетімізді мәңгілік елге айналдыратын алғышарттардың бірі болмақ. Киелі объектілердің қатарына археологиялық және архитектуралық ескерткіштер, ерекше құрметтелетін діни объектілер, сонымен қатар тарихи тұлғалар мен саяси оқиғалармен байланысты киелі жерлер жатқызылады.

Ғылыми-зерттеу жұмысы нәтижесінде Қызылорда облысының Шиелі және Жаңақорған аудандарындағы мемориалды-сәулет өнерін дамытуға жол ашқан жазба мұралардың бірінен саналатын эпиграфикалық жазбалар тіркеуге алынды. Эпиграфикалық нысандардағы жазулар оқылып, мәтіні қағазға түсірілді.

Зерттеулер нәтижесі Шиелі және Жаңақорған аудандарының территориясындағы ежелгі ескі бейіттердің барлығы дерлік халық қасиетті, киелі деп санайтын әулие кісілер жерленген орындарда, яғни, Оқшы ата, Дәуіт ата, Бақты ата, Хорасан ата, Төлегетай-Қылышты ата қорымдарында орналасқандығын көрсетті. Ол қорымдардағы ескі бейіттер саз кірпіштен тұрғызылып, уақыт өте келе табиғи факторлар салдарынан өзгерістерге ұшыраған, құлаған, қираған. Ескі зираттардың басым бөлігінде ол бейітте кім жерленгендігі туралы дерек беретін құлпытас не көктас сынды белгілер сақталмаған. Екі ауданның территориясынан бетінде жазуы бар 10 құлпытас табылып, тізімге алынды. Суретке түсіріліп, сипаттамасы жасалды. Табылған 10 құлпытастың бетіндегі жазулар араб графикасымен жазылғандығы және оларды оқу барысында бұл құлпытастардың бірнешеуі нақты XIX ғасырда жасалып, зират басына орнатылғандығы белгілі болды. Құлпытас беттеріндегі жазба деректер марқұмның аты-жөні туралы, оның шыққан тегі, яғни руы туралы мәліметтерді жинақтаған. Кейбірінде құлпытасты кім қойғандығы туралы дерек болса, кейбірінде ондай мағлұмат жоқ. Есесіне араб тілінде кәлима, құран сөздері кескінделіп, кейбірінде марқұмға «құдай рақым айласын» деген сынды тілектер араб әрпімен қазақ тілінде жазылған.

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасын әзірлеуді тапсыра отырып, өз мақаласында идеяның түпкі мақсатын: «Мәселе еліміздегі ескерткіштерді, ғимараттар мен көне қалаларды қалпына келтіруде тұрған жоқ. Идеяның түпкі төркіні Ұлытау төріндегі жәдігерлер кешенін, Қожа Ахмет Яссауи мавзолейін, Тараздың ежелгі ескерткіштерін, Бекет ата кесенесін, Алтайдағы көне қорымдар мен Жетісудың киелі мекендерін және басқа да жерлерді өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыруды меңзейді. Мұның бәрі тұтаса келгенде халқымыздың ұлттық бірегейлігінің мызғымас негізін құрайды», – деп атап көрсетті. Осы бағдарламаны жүзеге асыру мақсатында жасалып жатқан ғылыми жоба барысында рухани жаңғыру идеясының тарихи-философиялық мәні ашылып, отандық тарихнама Сыр өңіріндегі эпиграфикалық материалдар негізінде жаңа дерек көздерімен толықты деуге болады.

Әдебиеттер

Айтжанов Б. (2014а). Хорасанға қой айтуы тегін бе? Сыр бойы. 22.03.2014.

Айтжанов Б., Айтжанов А. (2014б). Ізгілікке із ашқан. Айқын. 15.03.2015.

Аршабеков Т.Т., Жұмабеков Ж.А., Төлеуов Т.С. (2007). Ұлытау-Нұра өңірлерінің тарихи-мәдени ескерткіштері. Қарағанды.

Әбдіш Ә. (2018). 100 қасиетті орын: Қылышты ата кесенесінің құпиясы. Жаңақорған тынысы. 09.06.2018.

Бартольд В.В. (1966). Сочинения. Работы по археологии, нумизматике, эпиграфии и этнографии. Москва: Наука.

Батырбеков А. (2017). Оқшыдағы жеті әулие туралы не білеміз? Сыр бойы. 30.09.2017.

Бахрамова Г. (2017). Төлегетай-Қылышты ата кешенді мазары. Халық. 07.12.2017.

Дүйсебай Г. (2018). Киелі әулиелер мазараты. Өскен өңір. 04.08.2018.

Елеуов Е. (2013). Оқшы ата кесенесі. Ақмешіт апталығы. 03.08.2013.

Исаева Ұ. (2014). Оқшы ата мазаратындағы тарихи тұлғалар. Қазақстан тарихы (әдістемелік журнал). №8. 17-23 бб.

Муминов Ә.Қ., Нұрманова А.Ш. (2009). Шақпақ ата жерасты мешіті мен қорымының эпиграфикасы. Алматы: Дайпресс.

Муминов Ә.Қ. (2015). Сейсем ата қорымының араб жазуындағы эпиграфикасы. Астана.

Мухаммед Хайдар Дулати. (1999). Тарих-и Рашиди. Алматы: Санат.

Мұсабаев Ғ., Махмутов А., Айдаров Ғ. (1971). Қазақ эпиграфикасы. Алматы.

Уәлиханов Ш. (1985). Таңдамалы. Алматы: Жазушы.

References

Aitzhaov B. (2014a). Horasanga koi aitu tegin be? [How much does a prayer to Khorasan?] Syr boiy. 22.03.2014.

Aitzhanov B., Aitzhanov A. (2014b). Izgilikke iz ashcan. [Colled to virtue]. Aikyn. 15.03.2014.

Arshabekov T.T., Zhumabekov Zh.A., Toleuov T.S. (2007). Ulytau-Nura onirlerinin tarihi-madeni eskertkishteri. [Historical and cultural monuments of Ulytau-Nura region]. Karagandy.

Abdish A. (2018). 100 kasietti oryn: Kylyshty Ata kesenesinin kupiasy. [100 sacred places: mystery of the mausoleum Kylyshty Ata]. Zhanakorgan tynysy. 09.06.2018.

Bartol'd V.V. (1966). Sochinenya. Raboty po archeologii, numizmatike, epigraphii i ethnographii. [Works. Works on archeology, numismatics, epigraphy and ethnography]. Moskva: Nauka.

Batyrbekov A. (2017) Okshydagy zheti aulie turaly ne bilemiz? [What do we know about the seven saints buried in the cemetery of Okshy?]. Syr boiy. 30.09.2017.

Bahramova G. (2017). Tolegetai-Kylyshty Ata keshendi mazary. [The mausoleum complex Tolegetai-Kylyshty Ata]. Halyk. 07.12.2017.

Duisebai G. (2018). Kieli aulieler mazaraty. [Cemetery of Holy]. Osken onir. 04.08.2018.

Eleuov E. (2013). Okshy Ata kesenesi. [Mausoleum of Okshy Ata]. Akmeshit aptalygy. 03.08.2013.

Isaeva U. (2014). Okshy Ata mazaratyndagy tarihi tulgalar. [Historical figures buried in the cemetery of Okshy Ata]. Kazakhstan tarihi (adistemelik zhurnal). №8. 17-23 pp.

Muminov A.K., Nurmanova A.Sh. (2009). Shakpak Ata zherasty meshiti men korymynyn epigraphikasy. [Epigraphy of the mausoleum and cemetery Shakpak Ata]. Almaty: Dai-Press.

Muminov A.K. (2015). Seisem Ata korymynyn arab zhazuyndagy epigraphikasy. [Arabic epigraphy of Seisem Ata cemetery]. Astana.

Mukhamed Haidar Dulati. (1999). Tarih-I Rashidi. Almaty: Sanat.

Musabaev G., Mahmutov A., Aidarov G. (1971). Kazakh epigraphikasy. [Kazakh epigraphy]. Almaty.

Ualikhanov Sh. (1985). Tandamaly. [Selected works]. Almaty: Zhazushy.

ҒТАМР 03.20.00

Абдрахим М.Е.

2-курс докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: abdrakhim_91@mail.ru

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҚАЗАҚ ШЕНЕУНІКТЕРІНІҢ ОБРАЗЫ

Мақалада автор қазақ халық ауыз әдебиеті материалдары негізінде XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы әдеби шығармаларға талдау жасау арқылы қазақ шенеуніктігі мәселесін қарастырды. Аталған уақыт әдебиеті өкілдеріне жататын ақындардың өлең-жырлары талданды. Алғашқы бөлімде ақын-жыраулар мен айтыскер ақындардың өлеңдері сараланса, екінші бөлімінде қазақтың жазба ақындарының шығармашылықтарындағы би-болыс, сайлау, парақорлық, атқамінерлер мәселелері кеңінен қарастырылды. Сонымен қатар мақала авторы қорытынды бөлімде әдеби шығармаларды талдай отырып, халық ауыз әдебиетіндегі қазақ шенеуніктерінің образына қатысты өзіндік тұжырымдарын ұсынады.

Түйін сөздер: қазақ шенеуніктері, шен, мемлекеттік қызмет, халық ауыз әдебиеті, болыс, би.

Avdrakhim M.Ye.

2 year PhD student, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: abdrakhim_91@mail.ru

Image of Kazakh Officials in Materials of Oral Literature

In the article, the author examines the problem of the Kazakh bureaucracy in the materials of oral folk art of the second half of the XIX – early XX centuries. And the works of akyns-poets of that period are analyzed. In the first part of the article, the author examined the works of akyns-improvisers and zhyrau, and in the second part – poems written by poets of the Kazakh people. In their works, attention was paid to the problems of Kazakh officials, their activities and the electoral system, corruption and arbitrariness on the part of the volosts and biys. In addition, in the final part, the author, on the basis of the materials studied, gives his own statements regarding the images of Kazakh officials.

Key words: Kazakh officials, rank, state, oral folk, parish, biy

Абдрахим М.Е.

докторант 2 курса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: abdrakhim_91@mail.ru

Образ казахских чиновников в материалах устного народного творчества

В статье автор рассматривает проблему казахского чиновничества в материалах устного народного творчества второй половины XIX – начала XX вв. и анализирует произведения акынов-поэтов того периода. В первой части статьи автором рассмотрены произведения акынов-импровизаторов и жырау, а во второй части – стихотворения письменных поэтов казахского народа. В их трудах было обращено внимание на проблемы казахских чиновников, их деятельности и выборной системы, коррупции и произвола со стороны волостных и биев. Кроме того, в заключительной части автор на основе изученных материалов дает свои утверждения относительно образов казахских чиновников.

Ключевые слова: казахское чиновничество, чин, государственная, устное народное творчество, волостной, бий.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Кіріспе

XIX ғасыр қазақ халқының тарихындағы ең бір күрделі кезеңдердің бірі. Бұл тарихи уақыт Қазақстан аумағында орын алған талай түбегейлі өзгерістерге толы оқиғалар мен құбылыстарды қамтиды. Осы оқиғаларды жан-жақты зерттеу мен оларға тарихи баға беруде қазақ халқының әдебиетінің де алар орны ерекше. Себебі сол заманғы ақын-жыраулардың, жазушылардың еңбектерінде көптеген тарихи оқиғалар кейбір жағдайларда шынайылықпен үндесіп жатады. Сондықтан да әдебиеттегі еңбектерде белгілі бір тарихи үрдіс жайлы ойлар мен көзқарастарды қарастыру, оларға талдау жасау өте өзекті мәселе.

XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы қазақ халық әдебиетінде ерекше көрініс табатын құбылыстардың бірі – Ресей империясы құрамындағы Қазақстандағы қазақ шенеуніктерінің қалыптасу процесі болып табылады. XIX ғасырдың 20-жылдары хандық биліктің жойылуы, олардың орнына аға сұлтандарды сайлау тәртібінің енгізілуі, ал 1867-1868 жылдарғы әкімшіліктік реформа нәтижесінде уезд және болыс басшыларын сайлау тәртібінің енгізілуі осы кезең ақындарының жырларында ерекше көрініс тапқан. Сондықтан осы мақалада XIX-XX ғасыр басындағы қазақ халқының тарихындағы «Зар заман» ақындарының, айтыс және жазба ақындардың, сонымен қатар жазушылардың еңбектеріне талдау жасау арқылы қазақтан шыққан шенеуніктердің әдебиеттегі образдарын ашу қарастырылады.

Ақын-жыраулар, айтыс ақындары шығармашылығындағы қазақ шенеуніктері

Аталған кезеңдегі ақындардың барлығы дерлік қазақ даласындағы жаңа тәртіпті қатаң сынға алады. Патша өкіметінің енгізген жаңа тәртібінің қазаққа әсерін әшкерелеп, қазақтан шыққан жаңа шенеуніктердің озбырлықтарын айыптайды. Сонымен қатар, қазақ әдебиетінде алғаш рет билер мен төрелердің пара алуы мен әділетсіздіктер туралы сөз қозғайды. Осындай ойларды алғашқылардың бірі болып ақын Мәделіқожа Жүсіпқожаұлы (1816-1888) шығармашылығында кездеседі. Оңтүстіктен шыққан ақын Мәделіқожа Жүсіпқожаұлы:

Есті кісі есермен ойнамайды,
Бойы қысқа тереңге бойламайды.
Ақша берген кісіні болыс сайлап,
Елубасы ел қамын ойламайды, –

деп қазақ даласындағы әділетсіздіктерге ашынады. Ақын өлеңінде «жөн білмейтін» адамдардың бұқара халықты басқаруын тұлпарларды есек, сұңқарларды қарға, арыстандарды тышқан басқарғанға теңейді (Сүйіншәлиев, 1992: 76). Бұл жерде ең қызығы – ақынның өзі осы би-болыстық сайлауларына қатысқаны болады. Себебі «Түркістан уәлаяты газетінің» 1880 жылғы №2 санында ақынның ұлы Ғымхан Мәделіқожаұлының Сырдария облысындағы Байырқұм болысына кандидат, ал ақынның өзінің сол болыста би болып тағайындалғаны туралы Сырдария облысының Әскери губернаторының бұйрығы келтіріледі (Сманов, 2016). Сондықта да М. Жүсіпқожаұлы өз ойларын өзінің тәжірибесінен қалыптастырған деген болжам жасауға болады.

Ал ақын Шортанбай Қанайұлы (1818-1881) да өзінің өлеңдерінде би-болыстыққа ұмтылған қазақтарды аямай сынайды. Қаратаудан шыққан ақын өзінің атақты «Зар заманында» қазақтың өзінде билік қалмағанын, қазақтың атқа мінерлерінің орыстың қызметіне ғана билік ететініне күйінеді. Би-болыс, ауылнай-старшындарды ақын сол заманғы қазақ қоғамындағы барлық жамандықтың бастауы ретінде сипаттайды. Ал билікке ұмтылғандарға:

Старшын, болыс болам деп,
Ысырап қылып, малды төкпеңдер! –

деп ақылын айтады (Дәуітов, 1993: 89).

Сонымен қатар қазақтан шыққан шенеуніктерді қатаң сынағандардың бірі бұрынғы Уфа губерниясына қарасты Тоқсанбай ауылынан шыққан қазақ ақыны Ақмолла Мұхамедиярұлы (1831-1895) болды. Ақын өлеңдерінде билер мен болыстардың пара жегіштігін әшкерелеп, қатаң сынның астына алады.

Қарасаң биден кейін ауылнайға,
Қарнын толтырады ет пен майға.
Халықтан жиып алып пайдаланып,
Барады сәлем бере болыснайға.
Еліріп таласады быбырнайға,
Шығынды бірден салып жарлы, байға.
Ел санасқан таластан олжа тауып,
Ласқа жел береді болыснайға.
Байлар жүр өнер көріп болыснайды,
Қыдырып олжа көріп ет пен шайды.
Билікті кәмәләт деп, қарнын сипап,
Үшінші дәреже деп ауылнайды, –

деген жолдарында ақын қазақтан шыққан шенеуніктердің арасында парақорлық пен

озбырлық әрекеттердің жүйелі түрде көрініс табатынын айтады. Бұл жерде А. Мұхамедияруллы «болыснай», «быбырнай» деп «волостной» мен «выборный» сөздерін меңзеп, осындай жүйенің байлар үшін қолайлы болғанын айтады (Мағауин, 1989: 351). Бұндай сыни ойлары қоғамдағы байлар мен болыс-билерге ұнамайтыны рас, сондықтан да Ақмолла ақынға жергілікті қазақ шенеуніктері қазақтар арасында бой тасалап жүрген «қашқын солдат» деген жала жауып, ақын сегіз жыл Троицк түрмесінде отырып, ауыр жағдайларда жұмыс жасауына тура келген (Есжанов, 2011).

Қазақтың оңтүстік өңірінен шыққан тағы бір ақын Майлықожа Сұлтанқожаұлы (1835-1898) өзінің өлеңдерінде би мен болыстың пара алуынан бөлек, олардың ұрылармен достығы туралы ашық айтады. Ақынның ойынша «есегін ел болып ат сайлаған» халықтың болыс-билерінің «қыдыры ұры боп жүр». Сонымен қатар ақын:

Байбақтардың басына бақ қылып жүр,
Арам жеңіп, адалды жақ қылып жүр.
Ақша беріп, билерді антқа салсаң,
Мөрін басып қара істі ақ қылып жүр, –

деп қоғамдағы орын алып жатқан әділетсіздіктерді сипаттайды (Мағауин, 1989: 35).

XIX ғасырдағы қазақ қоғамында болыс-билердің озбырлығын өз басынан өткергендердің бірі Керекулік ақын Жаяу Мұса Байжанұлы (1838-1929) болды. Ақын жергілікті атқамінер Шорман мен оның тұқымдарының парақорлығын сынаймын деп, қудалауға түседі. Нәтижесінде ақын «патшаға қарсы» адам болып танылып, 12 жыл Тобылда айдауда болады. Осы айдаудан қайтып келген соң да Жаяу Мұса Шорман тұқымдарының озбырлығын әшкерелеуін тоқтатпайды. Өзінің атақты «Ақ сиса» өлеңінде неліктен «Жаяу Мұса» атанғанын айтып, өзін «бедняк шорнай» деп атайды. Бұл жерде ақын орыстың «бедняк черный» деген мағынасын меңзеп, Шорманның жақындарының парақорлықтарын айтудан бас тартпайтынын айтады (Мағауин, 1989: 71-72). Осындай болыс-билерге наразылығын ашық білдіргендердің бірі Шәді Жәңгіруллы (1855-1933). Ақын өзінің «Шардарбек болысқа» атты өлеңінде жергілікті қазақ шенеунігінің әрекеттерін қатаң сынға алады. Ш. Жәңгіруллы Шардарбек болыстан қазақтармен қоса, көршілес ноғай мен сарттарды да қанауын тоқтатуын талап етеді (Мағауин, 1989: 221).

Түркістандық ақын Мұсабек Байзақов (1849-1932) қазақ даласындағы бассыздықтың түпкі негізін сайлау жүйесінің енгізілуімен байланыстырды.

Сайлау деген елге бір бүлік болды,
Параланып әкімдер пұлға толды, –

деп ақын осы сайлаудың нәтижесінде «атадан – бала, ағадан – іні» кеткен заман болды деп сипаттайды (Мағауин, 1989: 197).

Осындай парақорлыққа батқан қазақ атқамінерлерін сынаған ақындардың тағы бірі – Құлтума Сармұратұлы (1480-1915). Арқадан шыққан Құлтума ақын «Билер жөнінде» өлеңінде сол замандағы билердің бұрынғы өткен билерден басты өзгешелігі пара алатынында екенін айтады.

Билері бұрынғының пара алмайды,
Пара берген кісіге көз салмайды.
Бір ғаріп «сөзім бар» деп арыз етсе,
Ендігі би парасыз көз салмайды, –

деп, халық билерінің образының өзгергендігін жырлайды (Мағауин, 1989: 83).

Семейлік ақын Әріп Тәңірбергенов (1856-1924) болса өзінің өлеңдерінде XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы қазақтар арасындағы мансапқұмарлық туралы сөз қозғайды. Ақынның ойынша:

Байлар жүр мансап іздеп құр далақтап,
Көрінбей малы көзге жүр жалақтап.
Би мен болыс көрінсе, қошемет қып,
Қойын сойып, ет тартар қос табақтап, –

деп, қазақтардың қандай да бір белгілі бір мансапқа деген ұмтылысын қатаң сынға алады (Мағауин, 1989: 225).

Осындай мансапқұмарлық мәселесі тағы бір Семейлік ақын Көкбай Жанатайұлының (1863-1927) шығармашылығында да кеңінен кездеседі. Себебі ақын жырлары арқылы қазақтар арасында би-болыстыққа сайланып, ал қызмет барысында түрлі шен-шекпендер алуға ұмтылатынын сипаттап, «знак, шен» үшін пара алып жүргенін ашып айтады:

Ендігі шолақ етік, шолтиған би,
Знак, шенге сатып монтиған би.
Ұрлыққа түнде аттанып, күндіз сөйлеп,
Пара жеп, қарны шығып томпиған би
(Мағауин, 1989: 306).

Ал Арқадан шыққан ақын Әсет Найманбаев (1867-1923) осы ойларды одан ары дамытады.

Себебі ақынның айтуынша:

Мал шашып қазақ құмар шен алмаққа,
Тақытта үш жыл жатып дем алмаққа.
Аз малын арам жолға ысырап қылып,
Пәледен ұрлық қылып жем алмаққа.
Әкесі олай, баласы бұлай тартып,
Сатады қарындасын он жармаққа.
Сайлауға ат таппаса, өгіз мініп,
Бай түгіл, кедей құмар бір бармаққа
(Мағауин, 1989: 340).

Яғни, қазақтардың барын салып шен алуын сынаған ақын қоғамның осы бір кеселін ашып айтты.

Жазба ақындарының шығармашылығындағы қазақ шенеуніктері мәселесі

Қазақ халқының жазба ақындарының ішінде қазақтан шыққан Ресей империясына қызмет ететін болыс-билерді және басқа да мемлекеттік қызметте жүрген түрлі шендегі атамінерлерді қатты сынға алған ақын Абай Құнанбаевты (1845-1904) айтуға болады. Абай өзінің өлеңдері мен қара сөздерінде сол замандағы қоғамның мәселелерін айшықтап, сипаттап берген. Сол мәселелердің ішінде қазақтардың түрлі шенге ұмтылғаны, атқамінерлер тарапынан көрінетін мансапқұмарлық, парақорлық, озбырлықтар туралы ашып жазады. Мысалы, болыс-билер тақырыбы ақынның шығармашылығында көп кездеседі. Соның бірі автордың үшінші қара сөзінде ашып айтылады: «Үш жылға болыс сайланады. Әуелгі жылы «Сені біз сайламадық па?» деп елдің бұлданғандығымен күні өтеді. Екінші жылы кандидатпенен аңдысып күні өтеді. Үшінші жылы сайлауға жақындап қалып, тағы болыс болып қалуға болар ма екен деп күні өтеді. Енді несі қалды? Осы қазақ халқының осындай бұзықшылыққа тартып, жылдан жылға төмендеп бара жатқанын көрген соң, менің ойыма келеді: Халықтың болыстыққа сайлаймын деген кісісі пәлен қадірлі орысша образование алған кісі болсын. Егер де орталарында ондай кісісі жоқ болса, яки бар болса да сайламаса, уезный начальник пенен военный губернатордың назначениесімен болады десе, бұл халыққа бек пайдалы болар еді. Оның себебі: әуелі – қызметқұмар қазақ балаларына образование беруге ол да – пайдалы іс, екінші – назначениемен болған болыстар халыққа міндетті болмас еді, ұлықтарға міндетті болар еді» (Абай, 2005: 381). Осылайша ақын болыстардың сайлануы мен олардың қызметтерінің сипатын жеткізеді. Бұл жерде айта кететіні, Абай өзі де болыс болғандықтан, бұл мәселені екінші қырынан да көре алған соң, осылай сипаттайды. Себебі ақынның «Болыс болдым, мінеки» атты өлеңі қоғамдағы сайлау, парақорлық жүйелерін толығымен ашып көрсетеді (Құнанбаев, 2002: 100). Ақынның тағы бір өлеңінде осы ойы жалғас тауып, сынға алады:

Орыс айтты өзіңе ерік берем деп,
Кімді сүйіп сайласаң, бек көрем деп.
Бұзылмаса, оған ел түзелген жоқ,
Ұлық жүр бұл ісіңді кек көрем деп
(Абай, 2002: 48).

Осылайша ақынның шығармашылығынан сайлау жүйесіне деген қарсылықты көруге болады. Ол қоғамды араздастыратын, аздыратын жүйе болып саналды. Сонымен қатар Абай қазақтар арасында мансапқұмарлық туралы ой қозғаған. Ол қазақтар арасында мемлекеттік қызметке ұмтылатын жастардың көбейгендігі, олардың ата-аналарының балаларын «закон білуге» ұмтылдыруы мәселелерін де әшкерелеген. Бұл жөнінде Абай Құнанбаев өзінің 1886 жылы жазған өлеңінде:

Интернатта оқып жүр
Талай қазақ баласы –
Жаңа өспірім, көкөрім,
Бейне қолдың саласы.
Балам закон білді деп,
Қуанар ата-анасы,
Ойында жоқ олардың
Шариғатқа шаласы.
Орыс тілі, жазуы –
Білсем деген таласы.
Прошение жазуға
Тырысар, келсе шамасы, –

деген болатын (Абай, 2002: 58). Осы өлеңде тағы да қазақ жастарының тек тілмаш немесе адвокат сияқты қызметтерге тырысуын атап өтеді:

Ойында жоқ бірінің
Салтыков пен Толстой,
Я тілмаш, я адвокат
Болсам деген бәрінде ой,
Көңілінде жоқ санасы (Абай, 2002: 58).

Осылайша ақын, қазақ жастарының Салтыков пен Толстойдың идеялары сияқты ұлы ойларды оқуға, ғылым-білімге ұмтылып, ізденудің орнына шен алуға тырысатынына қатты күйінеді.

Қазақ әдебиетіндегі қазақ шенеуніктігі мәселесін сынаған жазба ақындардың бірі Ыбырай Алтынсарин (1841-1889) болды. Ақын өзі болыс

сайлауына қатысқан, алайда қарсыластарының түрлі қулық-сұмдықтарының арқасында, жала жабылып, өтпей қалған. Сондықтан да Ыбырай ақын сол замандағы сайлау жүйесі мен болыс-билерді өз шығармашылығына арқау еткен. Автордың өлеңдерінде қазақтарда болыстыққа тек парақорлық пен жағымпаздану арқылы ғана жетуге болады деген ойларды айтады (Мағауин, 1989: 16).

Өзі болыс-билердің сайлауына түсіп, осы жүйені қатаң сынға алған ақындардың бірі Нарманбет Орманбетұлы (1859-1918). Абайдың шәкірті болып, оның идеялары мен демократизмінен әсер алған Нарманбет ақын да болыс болса да, осы сайлау жүйесіне өзінің қарсылығын ашық білдірген. Ол жөнінде ақын былай сипаттаған:

Аждаһаның аузында,
Айырылып қалдық қоныстан.
Бекіліп мизам шықпай тұр,
Әлі бізге Орыстан.
Әділеттік азайды –
Би, старшын болыстан.
Ел ішінде азғында,
Төр тимеген құзғындар,
Партия жасап жұлысқан (Туғанбаев, 1989: 39).

Осылайша ақынның қазақ атқамінерлерінің қоғамдағы озбырлығын ашып айтады.

Қазақ даласындағы шенеуніктік мәселесіне қатысты ойлар атақты ақын Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің (1958-1931) де шығармашылығында кездеседі. Ақын болыс-билерді, олардың парақорлығы мен мансапқұмарлығы, партияларға бөлісіп жауласуы туралы ойларын ашық айтады. Мысалы, болыс-билердің билікке ұмтылуы туралы:

Неге болыс болады малын шашып,
Қашан болып шыққанша жанталасып?
Текке тиын біреуге кім береді,
Зорлықпенен алмаса, үкімі асып, –

деген болатын (Жеті ғасыр, 2004: 208).

Сонымен қатар ақын бүкіл патша өкіметі мен оған қызмет ететін қазақ атқамінерлерін келесідей сипаттаған:

Мұратқа бір жетеді тас салғанда,
Би, болыс, ауылнай боп басқарғанда.
Шығыны партияның суға аққандай,
Таласып, саннан кеміп тас қалғанда.
Жаландап аждаһадай ауылнайлар,
Беліне ақ киізден күйек байлар.
Сипырын бес тиынның бес теңге деп,
Кедейлер хат білмеген соры қайнар.
Мойнына сары жезден қарғы салып,
Алдына неше түрлі дау-шар барып,
Жиылып қара құстай билер отыр
Жемтігін өлексенің қоршап алып.
Осылай арам тамақ жеген бәрі,
Сақтанбас обал ғой деп жеткен әлі.
Жалықпас айта берсем, толып жатыр
Былайша заманада жұрттың халі (Көпеев, 2015).

Осылайша, ақын XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақ даласында орын алған би-болыстық жүйенің жаман жақтарын ашып жазады.

Жалпы алғанда, аталған авторлардың барлығы қазақ қоғамындағы болыс, билерге, олардың биліктері мен қалыптасқан жүйеге қарсылықтарын білдірген. Сайлау мен түрлі жиындарды қатаң сынға алып, қазақ атқамінерлерінің озбырлықтарын жырлаған. Олардың биліктерінің салдарынан қазақ қоғамындағы алауыздықтарды ашып айтқан.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы қазақ шенеуніктік мәселелері халық ауыз әдебиетінде кеңінен сипатталған. Олардың барлығы субъективті көзқарас болғанымен, тарихи тұрғыдан қарауға тұрарлық көзқарастар екені анық.

Атап айтқанда, қазақтар арасынан шыққан би-болыстар жүйесі қатаң сыналған. Олардың тағайындалуынан бастап, билік жүргізген уақыты, қайта сайлануы және олардың жасаған озбырлықтары көптеген өлең-жырдың арқауы болған. Болыстар мен билердің қызметтері тек негативті жағынан көрсетілген.

Жоғарыда қарастырылған ақындардың шығу аймақтарына қарасақ, олардың жырларындағы сыналған қазақ шенеуніктік мәселесі қазақ даласында толықтай дерлік болғанын байқауға болады. Ақындардың өлеңдерінде олар тек жағымсыз жағынан көрсетіледі. Осы арқылы ақындардың тек қазақ атқамінерлерге ғана емес, тұтастай алғанда, патшалық өкімет пен оның құрған жүйесіне деген наразылықтарын көруге болады.

Әдебиеттер

Абай (Ибраһим Құнанбаев). (2005). Өлеңдер, поэмалар, аудармалар мен қара сөздер. Алматы

Абай (Ибраһим) Құнанбаев. (2002). Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.1. Алматы.

Дәуітов С. (1993). Зар заман: Жыр толғаулар. Алматы: Жалын

Есжанов С. (2011). Білгенге – маржан Ақмолла ақын (1831-1895) // http://kazgazeta.kz/?p=5829 (01.11.2018)

Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық. (2004). Алматы

Көпеев М.Ж. (2015). Көшпелі болған жұрттың шаруасы бар // http://bilim-all.kz (01.11.2018)

Құнанбаев А. (2012). Шығармалар жинағы. Алматы.

Мағауин М., Байділдаев М. (1989). Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жазушыларының шығармалары. Екі томдық/ҚазССР Ғылым акад. М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты. Т.2. Алматы: Жазушы.

Мағауин М., Байділдаев М. (1989). Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық. Т.1. Алматы: Жазушы

Сманов Б. (2016). Мәделі ақын және оның заманы // http://akikat.kazgazeta.kz/?p=7210 (01.11.2018)

Сүйіншәлиев Х. (1992). XIX ғасыр әдебиеті. Алматы: Ана тілі

Туғанбаев А.Н. (1989). Нарманбет Орманбетұлы. Шығармалары. Алматы

References

Abay (Ibrahim Kunanbayev). (2005). Olender, poemalar, audarmalar men kara sozder [Poems, translations and advices]. Almaty

Abay (Ibrahim) Kunanbayev. (2002). Shygarmalarynyn eki tomdyk zhinagy [Two books collection of compositions]. T.1. Almaty.

Dauitov S. (1993). Zar zaman: Zhyr tolgaular [Poems and compositions]. Almaty: Zhalyn

Yeszhanov S. (2011). Bilgenge – marzhan. Akmolla akyn (1831-1895) [Akmolla akyn] // http://kazgazeta.kz/?p=5829 (01.11.2018)

Zheti gasyr zhyrlaidy: eki tomdyk [Seven centuries' compositions]. (2004). Almaty

Kopeyev M.Zh. (2015). Koshpeli bolgan zhurttyn sharuasy bar [There is a business of nomadic place] // http://bilim-all.kz (01.11.2018)

Kunanbayev A. (2012). Shygarmalar zhinagy [Collection of compositions]. Almaty.

Magauin M, Baidildayev M. (1989). Bes gasyr zhyrlaidy: XV gasyrdan XX gasyrdyn bas kezine deingi Kazakh ahyn-zhazushylarynyn shygarmalary. Eki tomdyk / KazSSR Gylym akad. M.O. Auezov atyndagy fdebiet zhane oner instituty [Five centuries' compositions]. T.2. Almaty: Zhazushy.

Magauin M, Baidildayev M. (1989). Bes gasyr zhyrlaidy: 2 tomdyk [Five centuries' compositions]. T.1. Almaty: Zhazushy

Smanov B. (2016). Madeli akyn zhane onyn zamany [Madeli akyn and his time] // http://akikat.kazgazeta.kz/?p=7210 (01.11.2018)

Suinshaliyev Kh. (1992). XIX gasyr adebiyeti [The literature of XIX century]. Almaty: Ana tili

Tuganbayev A.N. (1989). Narmanbet Ormanbetuly. Shygarmalary [Narmanbet Ormanbetuly. Compositions]. Almaty

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

Mendikulova G.M., Nadezhuk E.A., Klimchuk Yu.A.
Unconquered: Pages of the Joint Fight of Kazakhs and Ukrainians in the European Movement of Resistance 4

Mukhatova O.
Soldier-Pedagog Uededicated Life Research Military Plenary (based on documents of the personal fund Askanbek Aldanazarov) 10

Ahmadi Laeg
Anthropological Aspect and Cultural Similarity of Kazakh and Hazaras 19

Modebadze V., Kozgambayeva G.B.
Russia's Geopolitical Interests in Georgia (South Caucasus and the Threats Coming From Moscow) 27

Galiyev A.A., Batkalova K.M.
Kazakh Literature and the Formation of Modern Kazakh Identity 32

Kassymova D.B.
Turks-Meskhetians of Kazakhstan: Geopolitical Context of Repatriation Options 41

Baimbetov G., Baimukhanov N.
Haplogroup C-L1370 of the Y-chromosome DNA or «Steppe branch» of haplogroup C-M86, its sub-branches in phylogenetic tree and variety of haplotypes in Kazakh and other ethnic populations 50

Abdildabekova A.M.
Joining of the Kazakh Lands to the Russian empire: historiographical review XIX - early XX century 59

Sanatova M.K., Nursultanova L.N., Aytmagambetov D.R.
The socio-cultural relations between Kazakhstan and the United States of America 67

Abnassyrov D.Zh.
About the State of the Kazakh Khanate in the Academic Editions of Kazakhstan in the II Half of the XX century 75

Tleugabulov D.T.
The Bozok Settlement in the System of Cult Objects of the Steppe Eurasia 82

Bilyalova G.D., Tleugabulov D.T., Yumakayeva E.A.
Rites and Rituals of Ancient Turkic Period by the Written Sources 88

Kitov E., Bexeitov G., Ospanov E., Satayeva B.
Anthropological data from «Rakhat» grazzle (Almaty region) 96

Meirmanova G.A., Baudyiyarova K.B.
The Main Types of Family Rites of Kazakhs and Etiquette 107

Bizhanova M.T.
The Issue of Succession of Khan Governance in Golden Horde and Kazakh Khanate 114

Mekebayev T.K., Bazarbayev K.K., Kumganbayev Zh.
Socio-Political Activity of Educational Institutions of Turkestan 120

Tolamissov A.G.
Khan Kassym and his set of laws, customs and traditions called the «Bright way of Kassym Khan» 125

Dadabayeva G.R., White K.
Is Central Asian integration possible without Russia? 130

Кубель Е.Л.
Текстильное убранство казахской юрты: история и современность (экспедиционные материалы 2018 г. в свете этнографических сюжетов книги Рихарда Карутца «Среди киргизов (казахов) и туркменов на Мангышлаке» 1911 г.) 138

Муфтахутдинова Д. Ш.
Песни социального протеста казахских шакирдов медресе начала XX века (по материалам фонда Оренбургского жандармского управления начала XX в.) 145

Қалшабаева Б.К., Дадабаева Г.Р.
Түркістан облысындағы оралмандар: қоныс аудару, орналасуындағы мәселелер 151

Мийманбаева Ф.Н.
Развитие архивного дела в Казахстане в период независимости 160

Сексенбаева Г.А.
Электронные документы и электронные архивы в США 169

Үмітқалиев Ұ.Ұ., Искаков Қ.А., Жуандыкова А.Д.
Қазақ халқындағы мәйітті уақытша сақтау және жөнелту ғұрпы: этнографиялық материалдар негізінде 180

Алтаев А.Ш., Айдарбекова Г.
Блокчейн технологии и криптовалюты: возможности развития в Казахстане 186

Қозғамбаева Г.Б., Исабек Б.Қ.
Түркі әлемінің рухани астанасы – Түркістан 193

Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б., Мерц И.В., Сагындыкова С.Т.
Краткое сообщение о результатах археологической разведки на территории Курчумского района в 2018 году 201

Жарқынбаева Р.С., Абдирайымова А.С.
Қазақстанға Ұлы Отан соғысы кезінде қоныс аударған халықтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы 214

Нұрдәулетова Б.И.
Маңғыстау және маңғыттар 222

Қаражан Қ.С., Дәдікбаев С.С.
Семей қаласының 1959-2016 жылдар аралығындағы жас-жыныстық құрамының өзгеру динамикасы 229

Бахтыбаев М.
Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің құрылуы тарихы, мақсаты мен міндеттері 243

Сактаганова З.Г., Бодеев К.Т.
Қайта құру кезеңіндегі Орталық Қазақстандағы конфессиялық ахуал (XX ғасырдың 80 жж. ортасы мен 90 жж.) 253

Сакенов С.К.
Керамическое производство в поселении Шагалалы II 263

Байбулсинова А.С.
Даулетшах Кусепкалиев – один из первых образованных врачей в Казахстане, участник движения Алаш 272

Шаймерденова М.Д.
Историко-культурное описание жырау и мастерство сказителей и переводчиков 281

Мыңжас Н.К., Сыдықова Ж.Т.
Сыр өңірі эпиграфикасы (Шиелі және Жаңақорған аудандары бойынша) 287

Абдрахим М.Е.
Қазақ халық ауыз әдебиетіндегі қазақ шенеуніктерінің образы 298

CONTENTS

Mendikulova G.M., Nadezhuk E.A., Klimchuk Yu.A.
Unconquered: Pages of the Joint Fight of Kazakhs and Ukrainians in the European Movement of Re-sistance 4

Mukhatova O.
Soldier-Pedagog Uededicated Life Research Military Plenary (based on documents of the personal fund Askanbek Aldanazarov) 10

Ahmadi Laeg
Anthropological Aspect and Cultural Similarity of Kazakh and Hazaras 19

Modebadze V., Kozgambayeva G.B.
Russia's Geopolitical Interests in Georgia (South Caucasus and the Threats Coming From Moscow) 27

Galiyev A.A., Batkalova K.M.
Kazakh Literature and the Formation of Modern Kazakh Identity 32

Kassymova D.B.
Turks-Meskhetians of Kazakhstan: Geopolitical Context of Repatriation Options 41

Baimbetov G., Baimukhanov N.
Haplogroup C-L1370 of the Y-chromosome DNA or «Steppe branch» of haplogroup C-M86, its sub-branches in phylogenetic tree and variety of haplotypes in Kazakh and other ethnic populations 50

Abdildabekova A.M.
Joining of the Kazakh Lands to the Russian empire: historiographical review XIX - early XX century 59

Sanatova M.K., Nursultanova L.N., Aytmagambetov D.R.
The socio-cultural relations between Kazakhstan and the United States of America 67

Abnassyrov D.Zh.
About the State of the Kazakh Khanate in the Academic Editions of Kazakhstan in the II Half of the XX century 75

Tleugabulov D.T.
The Bozok Settlement in the System of Cult Objects of the Steppe Eurasia 82

Bilyalova G.D., Tleugabulov D.T., Yumakayeva E.A.
Rites and Rituals of Ancient Turkic Period by the Written Sources 88

Kitov E., Bexeitov G., Ospanov E., Satayeva B.
Anthropological data from «Rakhat» grazzle (Almaty region) 96

Meirmanova G.A., Baudyiyarova K.B.
The Main Types of Family Rites of Kazakhs and Etiquette 107

Bizhanova M.T.
The Issue of Succession of Khan Governance in Golden Horde and Kazakh Khanate 114

Mekebayev T.K., Bazarbayev K.K., Kumganbayev Zh.
Socio-Political Activity of Educational Institutions of Turkestan 120

Tolamissov A.G.
Khan Kassym and his set of laws, customs and traditions called the «Bright way of Kassym Khan» 125

Dadabayeva G.R., White K.
Is Central Asian integration possible without Russia? 130

Kubel E.
Textile decoration of the Kazakh yurt: history and modernity (expedition materials of 2018 in the light of the ethnographic plots of the book by Richard Karutz «Among the Kirghiz and Turkmen in Mangyshlak» 1911) 138

Muftachutdinova D.Sh,
Early 20th century kazakh madrasah shakirds' songs of social protest (Based on the materials of the Orenburg gendarmerie administration Fund of the early twentieth century) 145

Kalshabayeva B.K., Dadabayeva G.R.
Turkestan region's oralmans: issues of settlement and adaptation 151

Miimanbayeva F.N.
Archival development in Kazakhstan in the period of independence..... 160

Seksenbayeva G.A.
Electronic documents and electronic archives in the USA..... 169

Umitkaliyev U., Iskakov K., Zhuandykova A.
The rite of preservation and burial of the bodies of the dead from the Kazakh people: based on ethno-graphic data..... 180

Altayev A., Aidarbekova G.
Blockchain technology and cryptocurrency: development opportunities in Kazakhstan..... 186

Kozgambaeva G.B., Isabek.B.K.
The spiritual capital of the turkic world-Turkestan 193

Omarov G.K., Merz I.V., Besetayev B.B., Sagyndykova S.T.
Brief report on the results of archaeological intelligence on the territory of the Kurchum district in 2018..... 201

Zharkynbayeva R.S., Abdiraiymova A.S.
Social-economic situation of the evacuated population in Kazakhstan during the Great Patriotic war..... 214

Nurdauletova B.I.
Mangistau and Mangiti 222

Karazhan K.S., Dadykbaev S.
Dynamics of changes in the age and sex composition of the city of Semipalatinsk in the period from 1959 to 2016 229

Bakhtybayev M.
History of creation, aims and tasks of Turkestan section of archeology amateurs..... 243

Saktaganova Z.G., Bodeev K.T.
Confessional situation in Central Kazakhstan in the period perestroika (80-90-ies of XX century) 253

Sakenov S.K.
Ceramic production in the settlement of Shagalaly II 263

Baibulsinova A.S.
Dauletshakh Kusepkaliyev – one of the first educated doctors in Kazakhstan, participant of movement of Alash..... 272

Shaimerdenova M.D.
Historical and Cultural Description of Zhyrau and Skills of Talkers and Translators..... 281

Mynzhas N.K., Sydykova Zh.T.
Epigraphy of the Syr Darya land (on Shiely and Zhanakorgan regions)..... 287

Avdrakhim M.Ye.
Image of Kazakh Officials in Materials of Oral Literature..... 298